

ВЛАСНІСТЬ
у
СІЛЬСЬКОМУ
ГОСПОДАРСТВІ

ВЛАСНІСТЬ

У

СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

За редакцією
академіків УААН В. В. Юрчишина,
П. Т. Саблука

НБ ПНУС

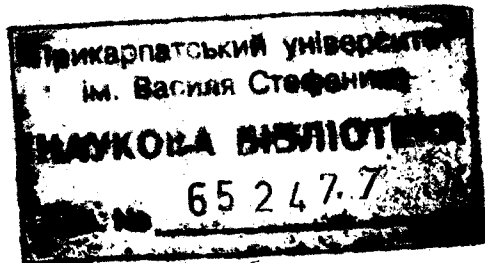
652477

Київ
»УРОЖАЙ»
1993

Автори: В. В. Юрчишин, О. М. Онищенко, П. Т. Саблук, П. І. Гайдучий, І. Ф. Баланюк, В. Г. Більський, О. М. Бородіна, Г. І. Бортник, П. П. Боршевський, О. П. Веклич, Я. Т. Гацура, М. В. Гладій, В. Д. Гревцов, М. О. Дейкало, Й. С. Завадський, М. І. Кісіль, Ю. В. Ковбасюк, П. О. Лайко, М. Є. Мельник, В. Я. Месель-Веселяк, О. А. Мироненко, В. П. Пелішенко, Г. М. Підлісецький, О. І. Пилипенко, І. А. Розумний, Л. В. Романова, В. М. Саєнко, Н. М. Скипенко, М. Д. Скоповський, В. В. Смалюшок, П. І. Стецюк, В. М. Трегбчук, М. М. Федоров, Л. О. Шепотько.

У книзі вперше в Україні розглянуто проблеми власності в сільському господарстві. У ній розкриваються методологічні, методичні й організаційні засади роздержавлення і приватизації в державних та колективних сільськогосподарських підприємствах, а також підприємствах і організаціях агросервісного призначення. Узагальнено досвід сільськогосподарських підприємств недержавного сектора по приватизації (персоніфікації) власності на пайовій основі.

Розрахована на виробничників, науковців, студентів сільськогосподарських вузів і технікумів.

3701000000—075
В 204—93 Без оголошення

ISBN 5-337-01442-0

© Юрчишин В. В., Онищенко О. М.,
Саблук П. Т. та ін., 1993

ДО ЧИТАЧІВ

Монографією «Власність у сільському господарстві» Інститут аграрної економіки ім. О. Г. Шліхтера Української академії аграрних наук започатковує видання серії книг, присвячених проблемам соціально-економічних перетворень в агропромисловому комплексі України відповідно до сучасних вимог.

Велику сукупність таких проблем можна об'єднати в кілька взаємопов'язаних блоків, підпорядкованих кінцевій меті — повному і незворотному вирішенню продовольчої проблеми. Основними серед них є реформування відносин власності, здійснення радикальної земельної реформи, формування багатоукладності у продовольчій сфері, розвиток принципово нового економічного механізму ефективного функціонування АПК, піднесення рівня соціального розвитку села. Все це повинне забезпечити формування високо-ефективного соціально орієнтованого продовольчого ринку.

В основу пропонованих читачеві книг покладені перші результати науково-практичних досліджень, здійснюваних великим колективом науковців Інституту аграрної економіки ім. О. Г. Шліхтера УААН, Інституту економіки АН України, багатьох сільськогосподарських вузів, галузевих науково-дослідних інститутів. Вони охоплюють шість найважливіших державних завдань:

01.01. Розвиток відносин власності, земельної реформи та управління в АПК;

01.02. Створення економічного механізму господарювання та ринку фінансів;

01.03. Розвиток форм господарювання та ринку продовольства;

01.04. Формування виробничого потенціалу та ринку засобів виробництва;

01.05. Мотивація праці та формування ринку робочої сили;

01.06. Соціальне відродження і розвиток села.

Методично й організаційно дані дослідження очолює Інститут аграрної економіки УААН, який є головним в Україні щодо дослідження аграрно-економічних проблем.

До авторів книг ставились дві основні вимоги: забезпечити достатньо високий науковий рівень видань і по можливості повніше розкрити хоча б перші прикладні аспекти досліджуваних проблем.

Безумовно, читачі знайдуть вичерпні відповіді не на всі питання. Тому звертаємося до них із проханням зрозуміти авторів: адже практично всі питання, які розглядатимуться в книгах, є повністю або настільки новими, що за короткий час вивчити їх у всій повноті неможливо. Наведені проблеми — нескінченні, а їх активне наукове дослідження з різних причин почалося лише в останні два-три роки. Можна, звичайно, звинувачувати у цьому аграрно-економічну (як і економічну взагалі) науку. Однак слід зазначити, що зовсім недавно вона була позбавлена можливості вивчати такі наукові категорії, як ринок, власність та багато інших у їх найсучаснішому розумінні. Адже під впливом діючої у ті часи ідеології і політики вони розглядалися як притаманні лише капіталістичному способу виробництва. Стосовно ж до так званого соціалістичного господарювання вони або вважалися неприйнятними, або політично насаджувалося їх спотворене розуміння.

Звичайно, можна було б зачекати ще трохи, одержати додаткові наукові дані, ширше апробувати їх на практиці. Проте, на наш погляд, це не найкращий варіант, оскільки багато часу уже втрачено. Тому було вирішено поділитися з читачами тим надбанням, яке мають наука і практика на початковому етапі дослідження нових для нашої дійсності проблем. При цьому виходили з того, що, видавши книги зараз, ми швидше одержимо від читачів критичні зауваження і побажання щодо дальшого наукового вивчення процесів, які відбуваються під впливом радикалізації соціально-економічних перетворень в Україні. Ми з вдячністю сприймемо все, що буде корисним для науки і практики.

Директор Інституту аграрної економіки ім. О. Г. Шліхтера,
академік Української академії аграрних наук

П. Т. САБЛУК

ВСТУП

При всьому розмаїтті поглядів на сучасні складні соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються в Україні, практично всі фахівці однак згодні в тому, що однією з найважливіших передумов їх витоків, особливостей є повна відчуженість кожного працівника і трудових колективів у цілому від засобів виробництва та результатів праці. Основною причиною цього стало надмірно ідеологізоване, підпорядковане насамперед інтересам керівної верхівки колишньої панівної партії розуміння суті власності, місця її різних форм у суспільстві. Безпідставно прославляючи і ставлячи на перше місце державну власність, партійні і державні структури, а під їх впливом і економічна наука (за невеликим винятком найбільш принципових вчених) відводили другорядну роль власності, що ґрунтувалася на кооперативних засадах, і повністю заперечували приватну. Закінчилося це тим, що простий громадянин, якого лицемірно називали господарем і від імені та заради якого нібито все це робилося, реальним власником так і не став.

Зазначене повністю стосується і сільського господарства. Адже селянин, який історично покликаний бути годувальником народу, після примусового усупільнення на селі перестав бути власником. Крім того, він втратив найдорожче і найважливіше — землю, право власності на неї. Скільки б землі раніше у нього не було — багато чи мало, але вона була його, зароблена важкою працею, потім, а іноді й кров'ю багатьох поколінь, спадкоємцем яких він став. Це дає підстави для висновку, що від спотворення визнаної світом суті власності найбільше постраждав і втратив саме селянин.

Багаторічне нехтування розуміння загально визнаної усім цивілізованим світом суті власності та ефективних форм її практичної реалізації зумовило сучасну соціально-економічну, в тому числі

аграрну кризу в Україні. Виборовши політичну незалежність, вона успадкувала від колишньої системи всі соціально-економічні складності. Подолати їх негайно або за короткий строк неможливо. Тому потрібно усвідомити, що вихід з аграрної кризи, як і з соціально-економічної в цілому, буде складний, важкий і тривалий.

Першопричиною всіх без винятку складових кризи (науково-технічне відставання і неповне сприйняття виробництвом досягнень вітчизняної та світової науки і техніки, значне відставання соціального розвитку, низька продуктивність праці, поглиблення екологічної нестабільності, низький життєвий рівень народу) є викривлене розуміння власності. Адже між «нашим», тобто тим, що за формою належить одночасно усім, а фактично — неконкретній владній структурі, безвідповідальній перед фактичними власниками, і «моїм» — тією частиною колективного надбання, яка створена працею окремого працівника, або належить безпосередньо йому, завжди існувала глибока прірва.

Тривале ігнорування, а то й переслідування прихильників визнаного в усьому світі положення про те, що втрата працівником відчуття реального власника рівнозначна втраті інтересу до підприємливості, високопродуктивної праці, до її кінцевого результату, зумовило відставання розробки наукових засад власності, їх практичного втілення, породило байдужість до роботи великої кількості людей. У багатьох випадках вони втратили головний стимул — особистий інтерес. Якщо ж він і зберігався, то переважно в обсязі, необхідному для задоволення найперших потреб на якомусь усередненому, близькому до мінімально допустимого, рівні. Небажання значної частини (за різними даними, від 20 до 40%) дієздатного населення краще працювати, щоб більше мати, є також наслідком втрати надії стати реальним власником або звички задовольняти свої потреби за рахунок наявного чи жити порівняно непогано (а то й добре), не переобтяжуючи себе чесною працею.

Цим ніяк не заперечується, і тим більше не недооцінюється праця тих, хто працював і працює з повною віддачею, у багатьох випадках не шкодуючи себе. На наше спільне щастя суспільство завжди було багате на таких людей. Це особливо стосується села, хліборобської праці. Віками вироблена близькість селянина до землі, глибока зрідненість з нею чимало разів рятували людство від великих загроз. На превеликий жаль, і в умовах незалежної Украї-

ни її суспільство поки що не тільки не оцінило цього належним чином, а й продовжує поводитися із селянином не як з годувальником, а як з таким, що має перед ним лише обов'язки, залишаючись по суті безправним у соціально-економічному відношенні.

Глибока відчуженість від власності зумовила ситуацію, за якої селянин перетворився в прохача. Споконвіку утвердилося, що годувальнику сім'ї відводилося чільне місце за столом, він мав право на найбільший краєць хліба і першим зачерпнути з миски (інша справа, чи завжди він користувався таким правом). З відомих причин колишнє радянське суспільство не тільки не посадило свого колективного годувальника — селянство — на покутті, а замість того відсунуло його на самий край і так небагато колективного столу. Воно не тільки не давало йому першу скибку хліба, а навпаки, часто забиравало у нього останню; ніколи не пропонувало йому починати їсти першим, а у багатьох випадках селянин взагалі не мав чим прогодувати сім'ю. За такого ставлення виникла й відома проблема відносин між містом і селом, коли за рахунок останнього розвивалася промисловість, створювалась у містах необхідна соціальна інфраструктура.

На жаль, наше українське суспільство продовжує поводитися із селянином по-старому. Людина любить волю, у тому числі економічну незалежність, найважливішою передумовою якої є достаток, що дозволяє не тільки добре жити тепер, а й заощаджувати, відкладати трохи для нащадків. Для селянина визначальною передумовою достатку є реальна власність на землю, на якій він працював би як господар, на необхідні для цього матеріальні цінності й результати власної праці. Однак усі роки після усупільнення сільського господарства селянин був позбавлений цього. Колишня влада не тільки не хотіла мати багатого селянина, а й боялася його взагалі, вбачаючи у ньому чи не найпершого свого ворога. І це всупереч своїм обіцянкам.

Адже, як відомо, Жовтнева революція перемогла лише завдяки підтримці значної частини найбіднішого селянства. Воно не просто повірило революційним лозунгам, а й розглядало їх як гарантованість на найвищому політичному і державному рівні. Та історія на тривалий час розпорядилася по-іншому. І лише нині робляться більш-менш реальні кроки по шляху до цивілізованого вирішення проблеми власності. Прийнято ряд законів з проблем реформуван-

ня відносин власності, зокрема Закони України «Про власність», «Про приватизацію майна державних підприємств», «Про підприємництво», «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про розвиток селянських (фермерських) господарств», Державна програма приватизації майна державних підприємств, Земельний кодекс України та інші законодавчі акти. Узаконене право приватної власності, в усіх областях з'явилися перші селянські (фермерські) господарства, здійснюються роздержавлення і приватизація на підприємствах і в організаціях державного сектора, реформуються відносини власності у колгоспах.

Незважаючи на певне прискорення зазначених процесів, доводиться констатувати, що перетворення у відносинах власності відбуваються нелегко. Причин багато: незвіданість власних шляхів досягнення задуманого, недостатня науково-прикладна відпрацьованість проблеми, психологічна невідповідність значної частини людей до перегляду уявлень про власність, неприкритий і прихований опір змінам форм власності з боку деяких керівників відомств, підприємств та організацій, які бояться втратити свою безмежну владу, тощо. Оскільки проблема має зростаючий не тільки соціально-економічний, а й політичний характер, вона повинна бути і буде вирішена. Це стало настільки невідкладним, що на всіх рівнях державного управління і господарювання набувають розвитку відповідні організаційні, економічні, соціальні, правові та інші заходи.

У пропонованій читачеві книзі вперше у виданнях України в узагальненому вигляді зроблена спроба розглянути проблему власності в агропромисловому комплексі, насамперед в основній його ланці — сільському господарстві. Автори прагнули розглянути її комплексно, висвітлюючи матеріал науково-практичного та соціально-економічного змісту, перший досвід приватизації, особливості її здійснення на підприємствах і в організаціях різних форм і типів, роблячи критичний огляд проблем, які виникають, зокрема формування психології власника, його підприємливості, зміни характеру управління в нових умовах, посилення природоохоронних заходів.

Автори готові до того, що не всі читачі погодяться з їх окремими позиціями. Але кожний з них викладав проблему так, як бачив її, виходячи з власного досвіду на час написання книги. Цілком

можливо, що в результаті нових науково-практичних здобутків погляди авторів на ті чи інші питання зміняться, у тому числі під впливом критичних зауважень і побажань читачів. Вони для нас матимуть важливе значення, тому з розумінням і вдячністю сприймемо їх та використаємо у дальшій роботі.

Не виключено, що внаслідок швидких змін у формуванні відносин власності деякі положення книги читач сприйме як такі, що вже відійшли у минуле. Однак автори не стали вилучати їх з метою розкриття динамізму поглядів на проблему. На нашу думку, враховуючи новітній характер, а також для розширення пізнавальної суті проблеми такий підхід виправданий. З цих же міркувань за авторами збережено право на свої підходи, які не завжди узгоджуються з офіційними поглядами. Вони повинні мати можливість власного бачення проблем.

Автори висловлюють щирю вдячність Міністерству сільського господарства і продовольства України, Президії Української академії аграрних наук, дирекції Інституту аграрної економіки ім. О. Г. Шліхтера, Українській науково-виробничій асоціації з агропромислового виробництва «Економіка АПК», які матеріально підтримали видання книги, а також видавництву «Урожай», яке оперативно видало цю книгу.

Розділ I

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВЛАСНОСТІ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ЇЇ ПРИВАТИЗАЦІЇ

1.1. СУТЬ І ФОРМИ ВЛАСНОСТІ

Питання про необхідність переходу від адміністративно-командної системи господарювання, яка десятиріччями насильно насаджувалася в Україні, інших республіках колишнього Союзу, до ринкових відносин вже майже не дискутується серед вчених-економістів та практиків. Розбіжність думок виникає щодо напрямів, стратегії і тактики такого переходу, черговості здійснення окремих заходів, способів їх узгодженого комплексного поєднання. Перехід до ринкової економіки насамперед передбачає докорінну перебудову відносин власності, що склалася в умовах централізованого адміністративного управління економічною системою.

За роки розбудови народного господарства за соціалістичною моделлю наукова розробка проблем відносин власності практично не здійснювалася, трактування суті та форм власності майже не змінилося.

У вітчизняній літературі чіткого визначення поняття власності знайти не вдається, і деякі автори вважають, що це не випадково¹. У період будівництва соціалізму всім громадянам країни формально було надано право власності на суспільне багатство. Реальних же можливостей реалізувати це право у них практично не було. Тому економічна наука і давала не досить чітке визначення власності та відносин власності. Нерідко воно розширювалося до поняття виробничих відносин. Саме таке визначення наведене в Економічній енциклопедії. В ній, зокрема, власність визначається як система об'єктивних відносин між людьми, що історично змінюються в процесі виробництва, розподілу, обміну, споживання і характеризують привласнення засобів виробництва і предметів

споживання¹. Майже аналогічно трактуються і виробничі відносини. Вони визначаються як відносини між людьми, що об'єктивно складаються у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання життєвих благ².

Водночас зустрічаються і спрощені, не зовсім точні визначення власності, зокрема, як відношення людей до речей, що їх оточують. Воно може бути двояким: або даний індивід, колектив чи суспільство в цілому є власником (співвласником) даної речі, або ж вона йому не належить. Між власниками, а також між власниками і невластниками речей виникають певні відносини — відносини власності. Основними є відносини власності з приводу засобів виробництва. Вони проявляються на всіх стадіях відтворювального процесу: виробництва, розподілу, обміну і споживання.

Самі по собі засоби виробництва, до яких у сільському господарстві належить і земля, без поєднання з людським фактором, робочою силою, спроможною їх використати, привести в дію у сфері виробництва, є фактором виробництва потенціально. Тільки при поєднанні матеріальних факторів виробництва і людських ресурсів, а в сільському господарстві ще й землі, здійснюється виробництво, в процесі якого створюються як різні блага, так і нові засоби виробництва.

Спосіб поєднання останніх з робочою силою має вирішальне значення у формуванні власне способу виробництва, його соціально-економічної суті. Головне у визначенні способу виробництва, економічної системи залежить від того, кому належать засоби виробництва, у чиему володінні, розпорядженні та використанні вони знаходяться.

В історичному розвитку форми та відносини власності пройшли кілька етапів, визначаючи на кожному з них певний спосіб виробництва, економічний лад. При первісно-общинному ладі власність на засоби виробництва була груповою, колективною. В епоху рабовласництва виникла приватна власність на засоби виробництва, землю і робочу силу (рабів). При феодалізмі селяни були власниками невеликих земельних наділів і відповідних засобів виробництва. Водночас вони фактично були власністю поміщиків-феодалів.

Значного поширення приватна власність набула з відокремленням промисловості від сільського господарства, міста від села, з розвитком різноманітних видів ремісницького виробництва. Приватна власність на засоби виробництва і вироблену продукцію безпосередніх виробників привела до розширення обміну результатами праці між містом і селом, між окремими ремісниками, до розвитку товарного виробництва, виникнення власності на капітал і

¹ Див., наприклад: Ульянов К. А. Социалистическая собственность без иллюзий и догм. М.: Высш. шк., 1990. С. 6.

¹ Экономическая энциклопедия: Политическая экономия. М.: Сов. энцикл., 1979. С. 570.

² Там же. С. 372.

капіталістичного способу виробництва, в якому у процесі виробництва протистоять власники капіталу (фабрик, заводів та ін.) і робітники, які не мають власності на засоби виробництва і працюють на заводах і фабриках по найму.

При капіталістичному способі виробництва власність, відносини власності зазнають суттєвих змін. З появою акціонерних підприємств, асоціацій, корпорацій тощо індивідуальна приватна власність у багатьох випадках перетворилася у групову, колективну власність, у суму приватних власностей окремих власників капіталу. Виникла також державна власність. І перша, і друга стали відігравати вирішальну роль у відтворювальному процесі країн ринкової економіки. У деяких з них державна власність досягла значної питомої ваги — 20—40 %. В окремих важливих галузях економіки вона є домінуючою і навіть єдиною формою власності, зокрема в інфраструктурних галузях (транспорт, зв'язок, водопостачання тощо). Останнім часом групова, колективна форма функціонування приватної власності набула нового різновиду. Якщо раніше колективна власність виникала внаслідок об'єднання великих капіталів капіталістів, то нині співвласниками колективної власності стають робітники, зокрема члени трудових колективів підприємств, що перетворюються в акціонерні.

По-іншому відбувався процес перетворення власності в колишньому Радянському Союзі та в інших країнах з аналогічною моделлю економічного розвитку. Головна мета цих перетворень полягала в повній ліквідації приватної власності. Після проведення в 1917 р. націоналізації засобів виробництва в усіх несільськогосподарських галузях і частково в сільському господарстві (націоналізація власності поміщиків і заможних селян — куркулів) процес ліквідації приватної власності було завершено насильницькою колективізацією, створенням, поряд з радгоспною, колгоспної системи. Підсумки процесу ліквідації приватної власності підбила сталінська Конституція СРСР, прийнята в 1936 р. Вона визнала можливим існування у виробничій сфері лише двох форм власності — державної та колгоспно-кооперативної. Основною була проголошена державна. Вона фетишизувалася, їй приписували властивості найефективнішої форми власності. З розширенням і зміцненням її пов'язувалося майбутнє соціалістичної і комуністичної систем. Колгоспно-кооперативна власність трактувалася як нижча форма, можливість її існування окреслювалась перехідним періодом від соціалізму до комунізму, протягом якого вона поступово, переймаючи все краще, притаманне державній власності, повинна була перерости разом з останньою у вищу форму власності — всенародну.

Водночас сталінська Конституція визнавала особисту власність громадян на особисті речі (одяг, взуття, книжки тощо), на житло, домашнє начиння, господарські будівлі особистого підсобного господарства, дрібний реманент тощо. Приватна власність на засоби

виробництва була об'явлена поза законом, ворожою для суспільного ладу, як така, що породжує нерівність у суспільстві, зумовлює експлуатацію власниками засобів виробництва тих, хто не має власності на них, тобто пролетаріїв.

Земля перестала існувати в формі приватної власності, була об'явлена всенародною власністю, а по-суті — державною. Колгоспам та іншим землекористувачам вона була надана у довічне користування. Оренда землі категорично заборонялася. Перехід землі від одних землекористувачів до інших відбувався тільки за рішенням органів державної влади.

Незначні зміни в трактування власності було внесено Конституцією, прийнятою у брежнєвську епоху. Поряд з державною, колгоспно-кооперативною і особистою формами власності офіційно було визнано ще одну — власність громадських організацій.

Необхідність переходу від командно-адміністративної системи господарювання до ринкової економіки поставила на порядок денний питання про перегляд існуючої концепції власності, оскільки вона, як свідчить досвід усіх країн, що розвивалися за соціалістичною моделлю, зумовлювала відносно низькі темпи розвитку економіки та її ефективність. У цьому плані досить показовими виявилися результати історичного «експерименту» розвитку Західної Німеччини (ФРН) за капіталістичною, ринковою моделлю і Східної Німеччини (НДР) — за соціалістичною, а також Південної і Північної Кореї, Тайваню і Китаю, стартові умови яких на момент поділу були практично однаковими. Як відомо, країни ринкової орієнтації досягли значно кращих результатів порівняно з країнами, що розвивалися на основі усупільненої власності — державної та одержавленої колективно-кооперативної.

Найбільш узагальнюючими показниками економічного розвитку є життєвий рівень населення, його соціальної захищеності, показники довголіття, задоволення духовних потреб. За всіма цими показниками країни ринкової економіки займають провідне місце. Тому всі країни, які свого часу стали на шлях побудови соціалізму, крім Куби й Північної Кореї, нині реформують свою економіку в напрямі переходу до ринкової моделі розвитку, вносячи докорінні зміни у систему власності та відносини власності. Дещо проміжну позицію в цьому плані займає Китай. На сучасному етапі особливість розвитку його економіки полягає в тому, що перехід до ринку він намагається здійснити при панівному становищі державної власності на засоби виробництва, побудувати ринкову систему соціалістичного типу. Разом з тим, поряд з державною і кооперативною власністю, у Китаї розвиваються й інші форми — індивідуальна, приватна та змішана, відбувається процес формування різних економічних укладів, оптимального поєднання плану і ринку. XIII з'їзд Компартії Китаю проголосив, а XIV з'їзд КПК підтвердив принцип: «Держава регулює ринок, а ринок спрямовує діяль-

ність підприємств». При цьому підкреслено, що ринок повинен стати центральною ланкою нового господарського механізму.

Перші зрушення в підходах до реформування власності в умовах переходу до ринкової економіки в колишньому СРСР було зафіксовано в Законі СРСР про власність. У ньому державну власність поділено на загальносоюзну, республіканську і муніципальну. Поряд з державною й колективною формами власності введена індивідуальна, приватна трудова та інтелектуальна.

Суттєвою віхою у розвитку України по шляху її суверенізації слід визнати Закон про власність, прийнятий Верховною Радою України. Особливість його полягає не лише у визнанні індивідуальної власності у двох її формах — особистої та приватної трудової. Головне у тому, що ці форми власності у загальному їх переліку поставлені на перше місце. Другою стоїть колективна власність і третьою — державна у двох формах — республіканської власності і власності адміністративно-територіальних одиниць (муніципальної). Хоча всі форми власності (з позиції ставлення до них) визнано рівноправними, слід розуміти, що в економічному розвитку України велика увага приділятиметься саме новим формам власності, тобто особистій і приватній трудовій.

Дальшої трансформації проблеми власності в умовах переходу до ринкової економіки зазнали в Законі України про форми власності на землю, де поряд з державною визнана необхідність функціонування колективної і приватної земельної власності.

Суттєвим етапом у вирішенні проблем власності є проект нової Конституції України, який перебуває нині на стадії остаточного розгляду. Він визнає лише дві форми власності — публічну і приватну. Перша виступає також у двох формах — державної і комунальної (муніципальної). Вся інша власність є приватною, тобто приватною визнається і будь-яка спільна, колективна власність. Право на приватну власність надано усім громадянам України. Її недоторканість і право успадкування гарантується законом і забезпечується судовим захистом. Кожному громадянину надано право охорони своєї власності усіма законними засобами.

Цілком можливо, що в результаті доопрацювання проекту Конституції України у визначенні форм власності будуть внесені деякі зміни. На нашу думку, невдалим є, по-перше, термін публічна власність і, по-друге, визнання усіх видів спільної власності приватною. Спільною є, зокрема, сімейна власність і власність колективів, яку звикли називати колективною. Причому остання буває різною. Одна справа, коли власність колективу не розподіляється між його членами, всі вони є її власниками рівною мірою і результати господарювання розподіляються без урахування участі кожного у формуванні власності підприємства, зокрема основних виробничих фондів. Такими були і переважно залишаються колгоспи. Хоча їх називали кооперативними господарствами, на жаль, вони такими

ніколи не були. До останнього часу жодний колгоспник не знав своєї частки в колективній власності. Нині відбувається процес розподілу колективної власності колгоспів на паї з урахуванням участі кожного члена в її створенні та нагромадженні. В результаті колгоспам повертається їх кооперативна суть, вони перетворюються в дійсно кооперативні підприємства. При цьому суттєво змінюються внутрішньогосподарські відносини. Якщо раніше в їх основі лежали кількість і якість затраченої кожним членом праці в даному році, то тепер ці відносини будуються і з урахуванням капіталу (паю) кожного у виробничих фондах господарства.

Колективна власність колгоспів, розподілена на паї, перетворюється в суму приватних власностей членів трудового колективу. Її можна вважати, як і власність будь-якого кооперативу, колективною формою функціонування приватної власності. Аналогічна і власність акціонерних підприємств. Однак кооперативні й акціонерні підприємства, маючи певні спільні риси (зокрема те, що ґрунтуються на приватній власності), мають і свої відмінності. Акціонерне підприємство відрізняється від кооперативного не тільки наявністю акцій. В кооперативному господарстві (підприємстві) всі його члени (за винятком тих, хто припинив трудову діяльність у зв'язку з виходом на пенсію чи хворобою) беруть участь у виробничих процесах, в обслуговуванні або управлінні кооперативом. Питання про приймання в члени кооперативу, як і звільнення з нього, вирішує трудовий колектив. Правда, в кооперативі може використовуватися і праця найманих працівників. В акціонерному ж підприємстві його члени (акціонери) не обов'язково беруть участь у виробничих процесах, обслуговуванні чи управлінні. У країнах, що давно розвиваються за моделлю ринкової економіки, акціонери часто не бувають членами виробничих колективів акціонерних підприємств. Акції можуть вільно купуватися і продаватися. Отже, процес формування членства акціонерного підприємства не завжди регулюється.

З позицій власності потрібно розглянути й орендні підприємства. При передачі в оренду підприємства в цілому або окремих його засобів виробництва форма власності не змінюється. Власником їх, як і до передачі в оренду, залишається орендодавець. Ним може бути держава в особі державного підприємства, колективне, кооперативне, акціонерне чи приватне підприємство. При передачі засобів виробництва в оренду орендодавець передає орендарю лише право на їх використання за його розсудом і право на одержану за допомогою цих засобів продукцію, а отже, і на доходи від її реалізації. Слід підкреслити, що при передачі державного підприємства в оренду його трудовому колективу воно перетворюється з державного в колективне. Таким воно буде функціонувати до закінчення строку оренди або ж до його викупу за рахунок коштів членів трудового колективу й інших громадян. У такому разі воно

перетворюється в кооперативне чи акціонерне підприємство. Якщо ж орендне підприємство буде викуплене за рахунок кредитів, взятих трудовим колективом у банку, а також при поступовому викупі його за рахунок прибутків підприємства, воно залишається колективним. Лише за умови приватизації колективної власності воно перетвориться в кооперативне чи акціонерне, основою якого стане сума приватних власностей.

Розглядаючи проблему колективної власності, доцільності виділення її з приватної в окрему форму, слід звернутися до досвіду розвитку форм власності в країнах ринкової економіки. У них колективна власність як спільна власність певних колективів існує, причому в різних формах. Серед них є й така власність, що належить певному колективу як у цілому, так і кожному його члену рівною мірою, але частка кожного в цій власності не виділена. На такій формі власності, зокрема, функціонують ізраїльські кібуци — сільськогосподарські підприємства, які були свого часу засновані переселенцями з колишнього Радянського Союзу і значною мірою нагадують комуні, що створювались і в Україні після жовтня 1917 р. В основі їх функціонування лежить принцип трудової участі за можливістю, а споживання — за потребою. Причому, ефективність господарювання кібуців досить висока. Вже не один десяток років вони успішно витримують конкуренцію з приватними фермами і кооперативними підприємствами.

Найпоширенішою формою колективної власності, зокрема в Сполучених Штатах Америки, є власність працівників підприємства у вигляді акцій свого підприємства¹. Такі підприємства та їх власність прийнято називати колективними². Перехід приватних підприємств у колективну власність стимулюється відповідною податковою політикою. Починаючи із середини 70-х років кількість підприємств колективної власності в США значно зростає. У 1989 р. їх було вже понад 10 тис., а чисельність працівників у них — більш як 11 млн чол., що становить близько 10 % найманої робочої сили країни. Причому, ці показники щорічно збільшуються приблизно на 10 %³. В Англії в усіх сферах економіки питома вага найманих працівників, які беруть участь у розподілі прибутків підприємств, у першій половині 80-х років підвищилася від 13 до 23 %⁴.

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що

¹ Лог Дж. Коллективная собственность работников: Обзор американского опыта // США: экономика, политика, идеология. 1991. № 10.

² Інші американські автори, зокрема Дж. Гейте (Американские программы акционирования работников: политические, правовые и налоговые аспекты // США: экономика, политика, идеология. 1992. № 9. С. 13—23), вказують на те, що таку власність у Сполучених Штатах Америки називають не колективною, а власністю працівників.

³ США: экономика, политика, идеология. 1991. № 10. С. 34.

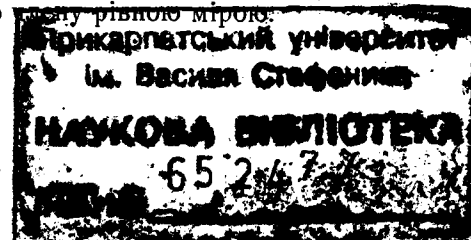
⁴ Иванов Н. Развитие форм собственности на современном этапе // МЭ и МО. 1992. № 3. С. 13.

колективна власність повинна бути виділена в окрему форму. Але на відміну від наведеного прикладу з досвіду США колективною власністю слід вважати ту, яка є власністю колективу в цілому без визначення в ній частки кожного його члена. Власність же кооперативів і акціонерних підприємств, безумовно, краще віднести до приватної власності або ж вважати її колективною формою функціонування приватної.

Не передбачивши Конституцією України колективної власності, практично будемо чинити заборону на неї, що не може бути прийнятним для держави, яка розбудовується на принципах демократії. Колективна власність у пропонованому нами розумінні існує в Україні у вигляді власності колгоспів. Хоча історичний досвід і довів відносно низьку ефективність колективної власності, можливість її існування (функціонування) в умовах ринкової економіки, зокрема на етапі переходу до неї, не можна відкидати. По-перше, вона поки що існує в більшості колгоспів і не виключена можливість, що деякі з них побажають залишити нерозподіленою колективну власність на деякий час. По-друге, державні підприємства, передані трудовим колективам в оренду, перетворюватимуться в колективні і функціонуватимуть у такій формі до їх викупу і визначення частки кожного члена колективу у викупленій власності.

Вищенаведена пропозиція підкріплюється ще й таким. Земельним кодексом України передбачена передача переважної частини земель колгоспів, радгоспів, інших сільськогосподарських підприємств у колективну власність їх трудових колективів. У складі цих земель є й такі, які не можуть бути поділені на частки між членами трудових колективів (землі під вигонами, пасовищами для худоби особистих підсобних господарств, внутрішньогосподарськими шляхами, громадськими господарськими дворами, будівлями, захисними лісосмугами, іншими ґрунтозахисними насадженнями, під гідромеліоративними спорудами тощо). Ці землі при будь-яких змінах форм господарювання на селі залишатимуться у власності всіх селян, тобто будуть спільною, колективною власністю. Такою ж залишатиметься власність сільськогосподарських підприємств на фонди невиробничого, тобто соціально-побутового і культурного призначення.

Врешті-решт виникає проблема термінології: як краще назвати окремі форми колективної власності. На нашу думку, прийнятний такий термінологічний поділ спільної власності колективів: колективна пайова — та, в якій визначена частка кожного члена трудового колективу і, колективна неподільна, що належить трудовому колективу в цілому і кожному його члену рівною мірою.

1.2. ЗАГАЛЬНОМЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗДЕРЖАВЛЕННЯ І ПРИВАТИЗАЦІЇ ВЛАСНОСТІ

В умовах глибоких соціально-економічних перетворень, які відбуваються нині в Україні, головне завдання полягає в подоланні монополії держави на невластиві їй функції в усіх сферах діяльності, в позбавленні привласненого нею права на втручання в діяльність непідлеглих їй структур і громадян (аж до безпосереднього диктату щодо них). Проблема роздержавлення сформувалася, насамперед, стосовно до реформування відносин власності. І це виправдане тим, що практично повне зосередження в руках держави загальнонародного надбання стало основною причиною сучасного стану країни. Проте, мабуть, помилково зводити все лише до роздержавлення власності, заміни державної її форми на інші. Роздержавлення повинне охоплювати також багато інших аспектів соціально-економічного розвитку. Один з них — повний і незворотний відхід від практики державного регулювання шляхом адміністрування, диктату соціально-економічного розвитку як у масштабах країни, так і стосовно до окремих підприємств і громадян. Загально визнано, що така практика себе не виправдала і значною мірою зумовила кризовий стан в Україні. У цій частині роздержавлення повинне здійснитися шляхом виведення на перше місце всебічно виважених правових і економічних методів виконання державою своїх функцій.

Ще один аспект проблеми роздержавлення полягає в остаточному подоланні одержавлення недержавних структур, зокрема кооперативних форм господарювання і громадських організацій, насамперед профспілок. Свого часу одержавлення набуло форм і масштабів, які не узгоджуються з призначенням таких організацій у світовій практиці. Сюди ж належала до останнього часу нічим не мотивована політика держави щодо функціональної суті культури, розвитку релігії, медицини, діяльності засобів масової інформації, спортивно-оздоровчої роботи. По-суті, не було жодної галузі, яка б не відчувала надмірної опіки держави. Отже, йдеться про роздержавлення не якихось окремих складових функціонування суспільства, а всіх елементів його соціально-економічного розвитку. Тому проблема роздержавлення має не частковий, а загальний характер.

Слід зазначити, що першопричиною цих та інших викривлень була не держава, а політична надбудова, якій вдалося взяти на себе державні функції. Це — один з найдоказовіших проявів того, що в недемократичному суспільстві політичні структури заради виживання і утримання влади в своїх руках не зупиняються ні перед чим. Для них посилення на інтереси народу є лише ширмою для досягнення своєї мети.

Подолання такого становища та викривлень — справа надзви-

чайно складна. Однак держава, якщо вона хоче завоювати довіру і підтримку своїх громадян і вивести країну на цивілізований шлях розвитку, повинна усунути «надвладників» від влади, однозначно і незворотно відмовитись від значної частини того, що їй було нав'язано політичними силами і стало її суттю. Держава повинна роздержавитися, іншого виходу у неї нема. Насамперед, це стосується роздержавлення власності, оскільки воно своєю суттю і соціально-економічними наслідками зробить роздержавлення всеохоплюючим і створить передумови для неможливості повторення надцентралістичних дій держави в майбутньому.

Роздержавлення власності являє собою передусім подолання державної монополії на засоби виробництва і результати праці, на багатство, створюване народом. Вже визначено, що не в усіх галузях роздержавлення буде повним. У деяких з них частина власності залишатиметься в руках держави, але лише в обсягах, необхідних для забезпечення і захисту народногосподарських, безпосередньо державних інтересів.

При всій своїй важливості демонополізація державної власності потрібна не сама по собі. Вона покликана відкрити дорогу всім іншим соціально-економічним нововведенням, без яких сподівання на краще майбутнє безпідставні. Сюди належать гарантоване утвердження багатоукладності та рівноправності всіх форм власності та узаконених способів їх практичної реалізації, розвиток конкуренції, прискорене формування ринкової економіки, завоювання почесного і надійного місця на ньому, формування реальних господарів, нарощування індивідуального і державного багатства, ефективний прояв підприємницьких здібностей, економічне самоутвердження особистостей на правовій основі. Необхідність усього цього назріла настільки, що правомірно говорити про те, що без роздержавлення виживання нашого суспільства неможливе. Тільки воно (в разі здійснення на найбільш прийнятних науково-практичних засадах) покладе початок не міфічний, а реальній радикалізації суспільних, соціально-економічних відносин у їх найширшому і найсучаснішому розумінні. Реформувавшись на цих засадах, суспільство набуде незворотних рис цивілізованого майбуття.

Йдеться про таку демонополізацію, яка назавжди перетворить державу з бездарної господарюючої системи на структуру, покликану створювати і гарантувати умови для ефективного розвитку бізнесу в усіх дозволених законом формах. Регулюючи його, вона сама стане багатшою і міцнішою, відкриє шлях до достатку і багатства її громадян.

Роздержавлення власності та її приватизація в межах, передбачених законом, — це єдино можливий шлях до формування реально вільних і рівноправних ринкових суб'єктів. І чим їх буде більше, чим вони будуть багатші і різноманітніші за формами, чим більші гарантії державного захисту їх інтересів, тим повніше ри-

нок задовольнятиме потреби окремих громадян і держави. Тому роздержавлення власності — це шлях до формування ринкової економіки всередині країни, до її ефективного входження до світового ринку.

Новітній для нашої країни характер проблеми роздержавлення, її незвіданість, неприйнятність відповідного досвіду інших країн зумовили ситуацію, за якої суспільство (в тому числі економічна наука) виявилось недостатньо підготовленим до її розв'язання. Це пояснюється тим, що одним з результатів роздержавлення є розвиток приватної власності, яка з відомих причин тривалий час кваліфікувалася як антипартійна, антидержавна, антинародна, а її прихильники були поза законом. Перебудуватися ж на визнання її законності нелегко, хоча світова практика однозначно вказує на те, що саме ця форма власності є визначальною в цивілізованому ринку. Тому настав час глибоко змінити акценти при науково-практичному розгляді приватної власності: замість пошуку аргументів проти неї потрібно зосередитися на тому, як найефективніше «вписати» її в нашу економіку, узгодити з іншими формами власності, найповніше використати закладені у ній можливості.

Останнім часом стало рідко вживатися поняття роздержавлення. Це мотивується тим, що в капіталістичних країнах такий термін не зустрічається. Однак треба мати на увазі, що там функціонують дві форми власності — приватна і державна. Колективна власність представлена власністю акціонерних підприємств, яка за своєю суттю є приватною. У нас же, як зазначалося, доцільно виділяти в окрему форму власності колективну, зокрема колективну неподільну. При цьому не виключаються можливість і доцільність реформування державної власності того чи іншого підприємства саме в колективну, тобто у власність колективу в цілому — без визначення в ній частки кожного члена колективу у вигляді паю чи певної суми акцій. Коли ж процес реформування державної власності підприємства завершується визначенням у ній частки кожного члена колективу, то державне підприємство перетворюється відповідно на кооперативне (при визначенні паїв) або акціонерне (при застосуванні акцій). Тобто, здійсниться процес приватизації державної власності.

Практично при реформуванні відносин власності у нашій державі ми зустрінемося: лише з роздержавленням, коли державна власність перетворюється на колективну (при виникненні потреби і можливостей вона може бути приватизована); лише з приватизацією, як це має місце, зокрема, у практиці відновлення кооперативної суті колгоспів шляхом розподілу на паї їх виробничих фондів; з роздержавленням і приватизацією як єдиним процесом, що завершується перетворенням державного підприємства на кооперативне, акціонерне чи приватне (або на кілька приватних).

Отже, за допомогою двох термінів — роздержавлення і прива-

тизації — можна точніше охарактеризувати процес реформування відносин власності на сучасному етапі, його динаміку і глибину.

Водночас треба мати на увазі, якщо в результаті роздержавлення працівник, громадянин не стане врешті-решт власником якоїсь частини багатства, у створенні якого він брав певну участь і яким нині володіє держава, то воно для нього буде безпредметним. Приватизація покликана сформувати надійніші та ефективніші мотиви до високопродуктивної праці, вмілого господарювання і на цій основі забезпечити ефективний розвиток особи, індивідуального чи колективного товаровиробника, підприємця.

Роздержавлення без приватизації у переважній більшості випадків не прийнятне не тільки з соціально-економічного, а й з психологічного боку, оскільки може завдати шкоди самій ідеї перетворень у відносинах власності. Виняткового значення набуває надійне законодавче закріплення роздержавлення і приватизації. Воно покликане, насамперед, забезпечити єдність інтересів держави України та роздержавлених підприємств, трудових колективів, громадян. Не протиставляючи їх один одному, слід все ж виходити з того, що свої (народногосподарські) інтереси держава зможе забезпечити лише за умови, коли будуть якомога повніше враховані та забезпечені інтереси трудящих. Роздержавлення повинне здійснюватися передусім саме в їх інтересах, тому вони мають бути заінтересовані в ньому з самого початку. Ще одна вимога до законодавчого забезпечення роздержавлення полягає в тому, щоб включити у його здійсненні будь-яку стихію, наслідком якої може стати (і вже стає) зосередження власності в руках «тіньовиків» і мафіозних сил і зумовлюване цим зростання соціальної напруги (аж до соціальних вибухів). Треба пам'ятати, що до цього може бути недалеко, досить допустити у процесах роздержавлення і приватизації більш-менш істотні прорахунки. Адже при будь-якому механізмі роздержавлення можуть бути незадоволені, ображені. Проте принцип зміцнення громадянської злагоди має стати пріоритетним у вирішенні цієї винятково важливої проблеми.

Принципового значення набуває також розгляд роздержавлення і приватизації не як швидко здійснюваного (і тим більше одномоментного) акта, а як розрахованого на тривалий період процесу з усіма його складностями, етапами, темпами реалізації тих чи інших складових. Це зумовлено насамперед тим, що великі та складні справи, які охоплюють інтереси практично всіх людей, за короткий строк не вирішуються. Будь-яка соціальна революція вимагає старанної підготовки і поміркованого, всебічно зваженого здійснення. Можливі випадки, коли не все вдасться зробити найкращим чином і з першого разу. Справа не в праві на помилку чи прорахунок, а в надзвичайній багатоаспектності проблеми, кожна з складових якої, в свою чергу, з багатьма невідомими. Ще важче передбачити, як вони діятимуть, зведені у систему. Тому можливі відступи від по-

чатково задуманих способів вирішення окремих питань. Може виникнути необхідність у їх коригуванні, уточненні. Однак при цьому потрібно обов'язково дотримуватися генеральної лінії на роздержавлення і приватизацію.

У даній винятково складній роботі надзвичайно важливо не перетворити процеси роздержавлення та приватизації на моду, не піти по шляху спроб за короткий час зробити те, до чого інші країни йшли десятиріччями, хоча і в них питання про співвідношення різних форм власності та приватизацію ще й нині не скрізь зняті з порядку денного.

Не можна не враховувати і наявність в Україні сил, які або не заінтересовані в роздержавленні та приватизації, або хотіли б здійснити їх у власних інтересах. У їх руках ще велика влада і сила, і вони зроблять все, щоб не позбутися їх. Адже роздержавлення — це не просто розподіл власності, це набагато більше — розподіл влади. І чим більша частина загальнонародного надбаня перейде до рук його законних власників, тим меншою буде влада тих, хто за багато років звик розпоряджатися ним як своїм. На такій основі формується єдність ортодоксальних теоретиків і політичних діячів з тими, хто хоч якимось чином може гальмувати ці процеси на практиці. Причому вони беруть на озброєння той факт, що внаслідок цілеспрямованого впливу на кілька поколінь радянських людей серед них є частина, яка поки що не сприймає прогресивних процесів. Та це «союзники» мимохідь, а тому — тимчасові. Як тільки вони переконаються, що такі зміни в їх інтересах, вони одразу ж перестануть бути соціальною базою для тих, хто вважає їх «своїми» лише заради власних амбіцій.

Розгляд роздержавлення і приватизації як тривалих процесів має під собою ще одну підставу — не допустити необдуманого поспішності. Це не заклик до їх будь-якого гальмування, а лише нагадування про те, що на цей раз, як ніколи, не можна допустити явищ, які вже неодноразово мали місце в нашій дійсності: заради якомога швидкого одержання очікуваного результату нехтували налагодженістю механізму його досягнення. Це положення можна сформулювати ще й так: без шкоди для суспільства революційні за своїм суттю і призначенням перетворення у відносинах власності мають бути здійснені переважно еволюційним шляхом на основі поступовості і добре відпрацьованої етапності. Це потрібно, щоб не дати ще одного приводу для зростання соціальної напруги. А вона може стати реальною, якщо не врахувати всієї сукупності чинників, які повинні бути залучені при здійсненні роздержавлення і приватизації, та якомога об'єктивніше не спрогнозувати їх соціально-економічних і політичних наслідків. Звідси випливає ще одна вимога до їх реалізації. За своїм змістом, суттю, темпами і формами вони повинні сприяти зміцненню громадянської злагоди в нашому неспокійному бутті. Кінцевий задум, заради якого здійс-

нюються роздержавлення і приватизація, не може бути принесений у жертву спробам одержання швидкого, але ненадійного результату.

На виняткову увагу заслуговує також питання про те, коли і як швидко можна сподіватися на одержання від роздержавлення і приватизації відчутних результатів. На нього можна відповісти по-різному. Та найбільш виправданим, на нашу думку, є підхід, при якому слід орієнтуватися на те, що негайної віддачі одержати не вдасться, що вона нарощуватиметься поступово, в міру прояву в єдності всіх чинників, які сприятимуть розвиткові цих процесів при одночасному обмеженні різних стримуючих явищ. Тому безпідставними слід вважати спроби переконати людей, що досить тільки розділити державну власність, як все інше влаштується саме по собі. Чого тут більше — ілюзій, демагогії чи свідомого обману — сказати важко. Та незалежно від того, що переважає, неприйнятність таких міркувань підтверджується кількома обставинами.

Насамперед для того, щоб принципово нова соціально-економічна ситуація проявила свої можливості, а суспільство реально відчувало її результати, потрібний певний час. Щоб проявитися, такі глибокі перетворення повинні включити до сфери свого впливу порівняно велику кількість людей, які повинні повірити в них і активно стати на шлях їх якомога ефективного здійснення. Крім того, потрібна глибока психологічна переорієнтація, щоб на її основі сформулувалася принципово нова філософія мислення і практичних дій, якою мають оволодіти всі безпосередні працівники, менеджери, банкіри тощо. Її стрижнем повинне стати усвідомлення того, що при всій своїй важливості роздержавлення і приватизація — це лише передумови для кращого життя, які можуть бути ефективно реалізовані тільки при суттєвій зміні ставлення до роботи. Для одержання від них віддачі треба працювати якщо не більше, то напруженіше. Сюди ж належить підвищення відповідальності кожного і всіх за якість роботи та продукції, управлінського рішення, наукової консультації, законодавчого акта тощо. Наскільки швидко і глибоко роздержавлення і приватизація виконуватимуть свою роль по перевихованню членів суспільства, залежатиме також від того, як держава практичними діями розвиватиме у них впевненість у незворотності цих процесів, у тому, що це — не чергова обіцянка, а далекосяжна політика в інтересах народу.

Крім того, слід враховувати, що певна (а можливо, і значна) частина людей не одразу відчує власний вигравш від зміни статусу підприємства з державного на колективне чи акціонерне. Поява терміну виховання власністю не випадкова. Треба не тільки знати про власність або просто звикнути до неї, вона повинна пройти, як то кажуть, через тіло і душу, і лише тоді вона стане чинником, який перетворить працівника на реального власника, господаря,

ліквідує його відчуження від засобів виробництва та результатів праці. А це приходить не скоро і не до всіх однаково швидко.

Підтвердження цьому знаходимо в нашій же дійсності. Вже три роки в Україні здійснюється приватизація власності колгоспів на пайовій основі, відбувається процес відродження їх кооперативної суті. Почалося все з поодиноких господарств — колгоспу ім. Леніна Томашпільського району Вінницької області, «Радянська Україна» Рожнятівського Івано-Франківської, ім. Леніна Великобагачанського району Полтавської областей та ін. Нині цей процес охопив багато колгоспів. У деяких господарствах працівники, зокрема пенсіонери, вже одержують належні суми пайв, еквівалентні їх трудовому внеску в колективне надбання (власність), а в інших — на паї нараховують дивіденди. Здавалося б, це повинно відчутно вплинути на колгоспників, поліпшити їх ставлення до роботи, сприяти формуванню у них якостей господаря колективного надбання. Однак поки що про це говорити рано.

Складність полягає у тому, що початок таких важливих процесів припадає на період наростання в Україні глибоких кризових явищ. І якщо підприємства вже мають від роздержавлення і приватизації певну віддачу, то вона значною мірою знецінюється високим рівнем інфляції. Тому може трапитися так, що коли її не спинити, це негативно вплине на оцінку значення та можливостей роздержавлення і приватизації.

Розглядаючи і практично вирішуючи проблеми роздержавлення і приватизації власності, слід виходити з того, що їх ефективно розв'язання можливе лише за умови сприяння з боку держави прогресивним змінам у всіх інших складових соціально-економічного розвитку, зокрема, за умови розширення виробничо-господарської самостійності підприємств і організацій, удосконалення механізму їх відносин з державою, системи матеріального стимулювання тощо. Закономірно стверджувати, що роздержавлення і приватизація об'єктивно впливатимуть на удосконалення всіх ланок господарювання. Безумовно, роздержавлення і приватизація власності не можуть діяти на них. Проте, на нашу думку, це стосується більш віддаленої перспективи, коли дані процеси набудуть такого розмаху, що зможуть змагатися з будь-якими протидіями і переборювати їх. А поки що дійсність така, що держава (особливо, коли в ній є заінтересовані у цьому сили) може багато зробити, щоб, давши дозвіл на роздержавлення і приватизацію, водночас накласти на них або на їх окремі елементи якщо не прямий, то опосередкований мораторій. Зокрема, якщо держзамовлення і обмеження по продажу сільськогосподарської продукції залишатимуться обов'язковими на невизначений період, то виграш від змін у відносинах власності може бути значно зменшений, а то й зведений нанівець цими та іншими подібними реаліями. Те ж саме буде і тоді, коли держава не знайде іншого способу субсидування сіль-

ськогосподарського машинобудування, хімічної промисловості та інших галузей, як через сільське господарство. Нині механізм простий: даючи дозвіл на необмежене підвищення оптових цін на промислову продукцію і фіксуючи закупівельні ціни на сільськогосподарську, держава ставить сільське господарство на межу виживання. А щоб воно все-таки трималося, вона надає йому кредити, значну кількість яких потім списує. Результат відомий: всі, кому тільки хочеться, звинувачують цю найважливішу народногосподарську галузь у споживацтві та неефективності. Краще було б, щоб держава субсидувала промисловість (якщо інших шляхів немає) безпосередньо, не роблячи сільське господарство крайнім в очах громадськості.

Реформування відносин власності в Україні передбачено здійснювати на єдиних засадах. І це правильно, як і те, що потрібно враховувати особливості окремих галузей. Стосовно до сільського господарства і агропромислового комплексу найважливішими серед них можна визнати нижченаведені.

По-перше, мається на увазі врахування при роздержавленні вимог Закону про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві України. З різних причин його дієвість поки що низька. Під впливом деяких обставин поступово формується думка, що його чекає така ж доля, яка спіткала багато інших законодавчих актів щодо села. Та будемо оптимістами. Але, враховуючи його основну ідею — відродження села, поступальний захист його інтересів — потрібно було б виходити з того, щоб вона стала домінуючою при здійсненні роздержавлення. На користь цього свідчать такі аргументи.

Насамперед, слід врахувати, що за всіх потрясінь, які довелося пережити нашому суспільству, найбільш дісталось все ж селянству: після громадянської війни воно першим потрапило під тотальну експропріацію, насильницьким шляхом було позбавлене землі, якої так довго чекало; хлібороби найбільше постраждали від штучного голодомору у 1933 р.; серед загиблих з різних причин у роки Великої Вітчизняної війни найбільша частина припадає на селян; при всьому відставанні в соціальному розвитку міст село порівняно з ним — у катастрофічному стані. Тому хоча б при роздержавленні треба не допустити соціальної несправедливості щодо нього.

По-друге, вже всім зрозуміло, що борги, яких наше суспільство набрало у селянства, не будуть повернуті йому. Це настільки великі суми, що їх навіть важко уявити, і тим більше — виплатити з порожньої державної казни. Було б добре, щоб хоч тепер селяни не потрапили у скрутне становище. Тому надання державним сільськогосподарським підприємствам ряду пільг при роздержавленні стало б хоч якимось кроком на шляху до врахування інтересів села.

На відміну від інших галузей народного господарства, де до

останнього часу практично була єдина форма власності — державна, в агропромисловому комплексі функціонувало кілька її форм: державна (радгоспи та інші державні сільськогосподарські підприємства, заготівельні та переробні, підприємства харчової промисловості, інфраструктурні); колективна (колгоспи) та кооперативна (міжгосподарські підприємства та підприємства споживчої кооперації). Принципи і способи приватизації майна державних підприємств, у тому числі підприємств агропромислового комплексу, визначені Концепцією роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду і Законами України про приватизацію майна державних підприємств, про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію), про приватизаційні папери, а також Державною програмою приватизації майна державних підприємств.

При обговоренні проекту Закону про приватизацію майна державних підприємств гостро дискутувалося питання, кому віддати перевагу — членам трудового колективу, чи тим, хто більше заплатить. Дискусія велася, по-суті, про вибір шляхів зосередження власності в руках найбільш підприємливих менеджерів. Сумніву, що із часом це відбудеться, майже не виникає. Через аукціон, конкурс — шлях швидкого досягнення цього результату, через пріоритетне право на викуп майна підприємства трудовими колективами — значно довший шлях до того ж результату. Перший шлях більш прийнятний з економічних позицій, другий — з позицій соціальної справедливості. Прийнятий у законі підхід є, по-суті, компромісним, який намагається поставити усіх у рівні стартові умови і водночас поєднує пріоритет трудових колективів з вільним продажем майна за максимально можливими високими цінами на конursaх і аукціонах.

Один з основних принципів приватизації державних підприємств полягає у тому, що значна частина належного до приватизації майна цих підприємств передається населенню України безплатно в рівних частках за допомогою сертифікатів. Приватизація державного майна здійснюватиметься і за особисті кошти населення, але в межах 50 % кількості майна, приватизованого ними безплатно за допомогою сертифікатів. Можливе використання при цьому і частини доходів державних підприємств, яка належить трудовим колективам. Надається можливість викупу державного майна і за кредитні кошти. Передбачена участь у приватизації державних підприємств також іноземного капіталу.

Державна програма приватизації майна державних підприємств, як свідчить її назва, передбачає приватизацію тільки державного майна. В агропромисловому ж комплексі України більшість підприємств недержавні, тому програма приватизації їх, природно, не торкається. Однак існує необхідність реформування власності як колективних, так і кооперативних підприємств з ме-

тою виділення у ній частки кожного учасника кооперації та члена трудового колективу підприємства. У зв'язку з цим виникла необхідність підготовки окремої Програми приватизації майна в агропромисловому комплексі. Доцільність розробки і прийняття її обумовлювалася не тільки існуванням в АПК великої кількості недержавних підприємств, а й необхідністю узгодженого здійснення приватизації майна державних і недержавних підприємств у просторі і часі, потребою поставити колгоспників і працівників державних сільськогосподарських підприємств в однакові стартові умови при переході до нових форм господарювання. Справа в тому, що колгоспникам визначається їх частка в колективній власності, яку вони одержують безплатно у разі виходу з колгоспу. Крім того, їм передбачена видача сертифікатів на приватизацію державного майна. Робітники ж радгоспів одержать тільки сертифікати у такій же кількості, як і колгоспники. Загальний обсяг майна, яке приватизується ними, буде приблизно в 2 рази меншим порівняно з колгоспниками.

Одним з моментів, які зумовлюють доцільність розробки окремої програми приватизації майна в агропромисловому комплексі, є необхідність подолання монополізму заготівельних, переробних та агросервісних підприємств АПК стосовно до сільського господарства і створення однакової заінтересованості всіх підприємств технологічного циклу в ефективному його функціонуванні. Вчені-аграрники і практики переконані, що це можливо лише при умові, коли співвласниками заготівельних, переробних і агросервісних підприємств стануть сільськогосподарські підприємства.

Нині основними виробниками продукції сільського господарства в Україні є колгоспи. Відносини власності, як і вся система економічних відносин у колгоспах, потребують корінних змін. Стала нагальною проблема відродження у колгоспників і працівників радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств почуття господаря, власника не тільки засобів виробництва, а й землі, виробленої продукції, здійснення, зокрема у колгоспах, приватизації колективного майна, визначення частки (паю) в ньому кожного члена трудового колективу і надання паям статусу приватної власності, тобто надання власникам паяв права бути розпорядниками їх — вилучення з колективного господарства з метою створення самостійного селянського (фермерського) господарства, продажу, передачі у спадщину та ін. Процес приватизації власності колгоспів, тобто розподіл її на паї, вже розпочався, причому з ініціативи самих господарств.

Принципи приватизації майна колгоспів, які відпрацьовані в ході здійснення цього процесу, дещо інші, ніж принципи, покладені в основу приватизації майна державних підприємств. По-перше, в приватизації майна колгоспів бере участь тільки доросле населення, а точніше — члени трудових колективів (працюючі і непра-

чуючі у суспільному виробництві в зв'язку з виходом на пенсію за віком або інвалідністю). По-друге, розподіл колективного майна здійснюється не порівну, а з урахуванням трудової участі кожного члена трудового колективу в суспільному господарстві. Строк, за який визначається ця участь, береться максимально можливий, тобто за весь період, починаючи з моменту створення колгоспу. Трудова участь визначається як сума заробітків за увесь період, одержаних грішми і натурою у порядку основної, додаткової оплати праці та інших форм матеріального стимулювання. Заробітки за окремі роки приводять до порівняного виду за допомогою індексів, які відбивають відповідні зміни у ціновій і фінансовій системах.

Процес приватизації власності колгоспів ускладнюється такою об'єктивною обставиною: віковою структурою трудових колективів, що склалася на даний момент, високою питомою вагою у ній людей, які не беруть трудової участі у суспільному виробництві — пенсіонерів за віком та непрацездатних за станом здоров'я. У багатьох господарствах питома вага їх досягає 60—70 %. Керівники колгоспів бояться, що пенсіонери, дізнавшись про свої паї у колективному майні, можуть у масовому порядку вимагати видачі їх. Для відповідних виплат колгоспи не мають тепер необхідних коштів. У зв'язку з цим багато з них поки що утримуються від розподілу колективного майна на паї або ж розподіляють не все майно, а тільки вартість основних виробничих фондів, і то не всю її масу, а лише 50—70 %.

Приватизація майна колективних господарств створює передумови для організаційно-господарської модернізації колгоспів на кооперативних, акціонерних або інших засадах, а також для розвитку селянських (фермерських) господарств.

Процес приватизації майна радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств також розпочався. На базі їх створюються акціонерні товариства, самостійні внутрішньогосподарські кооперативи, малі підприємства. Приватизація майна радгоспів, як і інших державних сільськогосподарських підприємств, здійснюватиметься згідно з прийнятим законом, який регулює цей процес у цілому, і Державною програмою приватизації майна державних підприємств. Разом з тим, як уже зазначалося, обговорюється пропозиція поставити працівників державних сільськогосподарських підприємств в однакові з колгоспниками умови. Зокрема, пропонується передати трудовим колективам державних сільськогосподарських підприємств частину їх майна безплатно в розмірі, який не перевищує середній рівень фондооснащеності в системі радгоспів у цілому по Україні або ж середній по відповідній області рівень майнового паю колгоспників, і видати їм сертифікати на загальних засадах. Такий підхід є справедливим, особливо для державних сільськогосподарських підприємств, створених на базі колгоспів без викупу їх майна. При цьому колгоспники були від-

чужені від власності на засоби виробництва. Справедливість вимагає повернути незаконно експропрійовану у них власність.

У системі виробничих структур агропромислового комплексу чільне місце займають міжгосподарські підприємства як сільськогосподарські (найбільш розповсюджені ті, що виробляють тваринницьку продукцію), так і промислові (зокрема, ті, що виготовляють будівельні матеріали, комбікорми і переробляють сільськогосподарську продукцію). Переважна більшість їх є міжколгоспними підприємствами (радгоспи майже не беруть участі у їх створенні). Функціонують вони на базі кооперативної власності, створеної за рахунок паїв колгоспів — учасників кооперації і в подальшому нарошуваної за рахунок власних прибутків міжгоспів, у створенні яких (прибутків) брали участь члени їх трудових колективів. Таким чином, власність міжгосподарських підприємств належить господарствам-пайовикам і певною мірою — членам трудових колективів міжгоспів. У зв'язку з цим у приватизації власності цих підприємств повинні брати участь як перші, так і другі.

Паювання власності міжгосподарських підприємств не змінить їх кооперативної природи. Розширяться лише коло членів кооперації: крім господарств-засновників, ними стануть і члени трудових колективів міжгоспів. У випадку випуску акцій вони перетворяться в акціонерні підприємства.

Важливими складовими агропромислового комплексу є обслуговуючі підприємства і підприємства по переробці сільськогосподарської продукції. У більшості своїй — це державні підприємства. Працівники сільськогосподарських підприємств справедливо вважають, що майно цих підприємств повинно приватизуватися не лише їх трудовими колективами, а й колгоспами, радгоспами і фермерами, яких дані підприємства обслуговують і які поставляють сільськогосподарську сировину на переробку. Перетворення обслуговуючих і переробних підприємств з участю виробників сільськогосподарської сировини в кооперативні або акціонерні сприятиме підвищенню злагодженості в роботі всього технологічного циклу по виробництву кінцевого продукту агропромислового комплексу.

Власність споживчих спілок є кооперативною, але з певними особливостями, які полягають у тому, що вона створюється і поповнюється за рахунок пайових внесків членів кооперації (індивідуальних і колективних), а також за рахунок прибутку від діяльності самих підприємств споживчих спілок. Прибутки, що використовуються на розширення і модернізацію виробничої бази споживчої спілки, є певною мірою її власністю, отже, і власністю її пайовиків, а в деякій частині — власністю членів трудових колективів цих підприємств.

Суть приватизації власності споживчої кооперації полягає в тому, щоб визначити, з одного боку, частку кожного пайовика у

колективному майні, яка повинна включати суму пайових внесків, та частку в прирості виробничої бази спілки за рахунок прибутку його підприємства, а з другого — частку (пай) в цьому прирості членів трудових колективів цих підприємств. Як і у випадку приватизації майна міжгосподарських підприємств, кооперативна природа власності споживчих спілок не зміниться, а лише розшириться коло членів кооперації. Крім тих, хто сплачував і сплачує пайові внески, ними стануть і члени трудових колективів підприємств споживчої спілки.

1.3. КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АСПЕКТ РОЗДЕРЖАВЛЕННЯ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ

Ефективність використання землі, її збереження та підвищення родючості значною мірою залежить від того, кому вона належить, хто її господар, власник, хто її використовує і на яких засадах. Розвиток сільськогосподарського виробництва на основі усупільненої власності на землю і засоби виробництва в колишньому СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності виявився менш ефективним порівняно з розвитком галузі на базі приватної власності в країнах ринкової економіки. У багатьох передових капіталістичних країнах, зокрема, в країнах Європейської Економічної Співдружності (ЄЕС) вищі темпи і рівень розвитку сільського господарства порівняно з країнами колишньої Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). Навіть найбільш розвинуті в аграрному відношенні серед останніх — Угорщина, колишні Чехо-Словаччина і НДР помітно поступаються своїм сусідам з ЄЕС. Один зайнятий у сільському господарстві Угорщини годував 14 чол., у колишній НДР — 21, у колишній Чехо-Словаччині — 23 чол. В Австрії цей показник дорівнює 27 чол., Франції — 29, колишній ФРН — 59 чол. У Сполучених Штатах Америки один працівник сільського господарства забезпечує продовольством 57 жителів своєї країни і 20 чол. за її межами¹. Середньорічне споживання важливих продуктів харчування на душу населення, зокрема, м'яса, плодів, винограду, овочів у зазначених капіталістичних країнах, де сільськогосподарське виробництво розвивається на основі приватної власності на землю, також значно вище².

Оскільки на рівень розвитку та ефективність сільськогосподарського виробництва впливає багато факторів, більшість яких взаємозалежні, елімінування впливу окремих факторів не завжди є простою справою. Зокрема, це стосується кількісного визначення

1. Середня врожайність сільськогосподарських культур по роках, т/га *

Культури	Країна	1934—1938	1981—1985	1981—1985 в % до 1934—1938
Зернові **	ЧССР	1,71	4,30	251,5
	НДР	2,46	4,13	167,9
	Франція	1,56	5,25	336,5
	Австрія	1,67	4,76	285,0
Картопля	ЧССР	13,5	18,6	137,8
	НДР	17,3	20,6	149,1
	Франція	11,3	30,2	267,3
	Австрія	13,7	25,6	186,9
Цукрові буряки	ЧССР	28,6	34,8	121,7
	НДР	29,1	29,4	101,0
	Франція	27,6	55,0	199,3
	Австрія	26,2	53,3	203,4

* Междунар. агропром. журн. 1989. № 4. С. 23.

** Середня врожайність пшениці у 1934—1938 рр.

впливу фактора власності на засоби виробництва, у тому числі і на землю, на результати господарювання. У даному випадку великого значення набуває якісний аналіз, а також порівняння узагальнюючих показників. Наприклад, цікавим є зіставлення урожайності основних культур у колишніх Чехо-Словаччині та НДР з сусідніми капіталістичними країнами, зокрема Австрією і Францією в довоєнний період, коли всі вони були капіталістичними, і в першій половині 80-х років, коли перші понад 30 років розвивалися за соціалістичною моделлю, а другі продовжували удосконалювати виробництво на ринкових засадах. Якщо в передвоєнні роки колишні Чехо-Словаччина та НДР мали вищі показники врожайності основних сільськогосподарських культур порівняно з Австрією і Францією, то в першій половині 80-х років ситуація змінилася на протилежну (табл. 1).

Наведені дані свідчать, що розвиток сільського господарства на основі приватної власності, зокрема на землю¹, є більш ефективним. Крім того, при усупільненні власності на землю, де вона виявляється фактично нічєю, відсутня належна заінтересованість у її збереженні та поліпшенні якості. Щорічно в Україні із сільськогосподарського обороту вилучаються великі площі родючих земель, зокрема ріллі. Внаслідок недбайливого господарювання

¹ Землі дрібних селянських господарств НДР при проведенні усупільнення сільськогосподарського виробництва не були націоналізовані. Тому більшість з них увійшла в кооперативні (колективні) господарства із своїми наділами. Однак внаслідок одержавлення кооперативів (як і наших колгоспів) приватна власність на землю існувала формально. Реально вона функціонувала як усупільнена.

¹ Экономика и орг. с.-х. пр-ва: РЖ. Сер. 1. 1988. Вып. 2. С. 37.

² СССР и зарубежные страны в 1987 г.: Стат. сб. М.: Финансы и статистика. 1988. С. 68—78.

колгоспів і радгоспів на значних площах ґрунти втратили свої попередні якості, знизили родючість. Швидко зростає питома вага еродованих і змитих земель, катастрофічно зменшується вміст гумусу в ґрунті.

Після 1917 р. всі землі колишнього СРСР, в тому числі України, стали державною власністю. З набуттям Україною суверенітету її землі проголошено власністю народу, який проживає на території держави. Отже, вона залишилася державною власністю.

Монополія держави на земельну власність — одна з причин, які призвели до утвердження адміністративно-командного способу господарювання у сільському господарстві, одержавлення недержавних виробничих структур у ньому, зокрема колгоспів, безпрецедентного втручання державних органів у процес виробництва, розподілу і використання виробленої продукції та одержаних доходів. Це зумовило відчуження селян від землі та результатів господарювання, низький рівень використання землі та ефективності виробництва і в кінцевому підсумку виникнення кризи продовольчого забезпечення населення.

Шлях до докорінної перебудови правових, соціальних і економічних відносин землекористування, до подолання відчуження від землі тих, хто її обробляє, відкрив прийнятий на початку 1992 р. Верховною Радою України Закон про форми власності на землю, яким поряд з державною земельною власністю визнана колективна та приватна власність. Цей Закон, по суті, поклав початок процесу роздержавлення і приватизації землі в Україні. Механізм реалізації даного Закону, насамперед формування колективної і приватної власності на землю, знайшов відображення в інших законодавчих актах, прийнятих Верховною Радою України, а саме: в Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду, Законі про земельну реформу, Земельному кодексі України, Законі про колективне сільськогосподарське підприємство, Законі про селянське (фермерське) господарство.

Концепцією роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду передбачено здійснювати приватизацію землі за допомогою приватизаційних паперів (бонів), які повинні бути видані повнолітнім громадянам України, причому порівну незалежно від сфери діяльності та місця проживання. Автори концепції запропонували саме такий шлях реалізації конституційного права кожного громадянина України на одержання певної ділянки землі, яка до останнього часу вважалася власністю всього народу. Той, хто не виявить бажання одержати у власність належну їм у відповідності з виданими бонами ділянку землі, може обміняти їх на інші приватизаційні папери — сертифікати на виробничі фонди або чеки на житло.

На жаль, при обговоренні проекту Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду на Верховній

Раді України запропонований підхід до розподілу землі не був серйозно проаналізований, не були враховані складності його практичної реалізації та можливі соціальні наслідки. Лише після прийняття Концепції незгоду з таким підходом висловили вчені-аграрники, аграрники — народні депутати Верховної Ради України і практики сільськогосподарського виробництва. Фактично всі прийняті потім Верховною Радою України законодавчі акти по регулюванню земельних відносин реалізують іншу концепцію приватизації землі.

Про офіційно прийняту концепцію приватизації землі, здавалося, можна було б забути. Але цього не дозволяють намагання її воскресити. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне повернутися до неї і проаналізувати можливості та наслідки її реалізації. При цьому слід звернути увагу на пропозицію диференціювати розміри ділянок, що виділяються в обмін на бони, по територіях з урахуванням якості землі, місцезнаходження ділянок тощо.

Насамперед відмітимо, що залишається не зрозумілим, по яких територіях повинні диференціюватися земельні ділянки. Є підстави вважати, що запис про необхідність диференціювання приватизовуваних земельних ділянок по територіях зумовлений не тільки тим, що в різних регіонах України землі різної якості і розміщення їх відносно місць реалізації продукції також далеко не однакове. Головна причина полягає у значній різниці показників землезабезпеченості з розрахунку на душу населення, у тому числі повнолітнього, як по природно-економічних зонах України, так і по областях і районах.

Відносно низькі показники землезабезпеченості мають західні області України і Донбас, високі — південні області. Якщо середню по Україні землезабезпеченість прийняти за 1, то в Івано-Франківській області вона має коефіцієнт 0,5, Львівській — 0,46, Закарпатській і Донецькій — 0,45, а в Миколаївській — 1,9, Херсонській — 2, Кіровоградській — понад 2. Отже, різниця у показниках землезабезпеченості між південними областями, з одного боку, і західними та Донбасом — з другого, є чотириразовою і більшою. Таким чином, використання середнього нормативу приватизації земельних ділянок на кожного повнолітнього громадянина України неможливе. За рахунок власних земель потреби населення західних областей були б задоволені лише частково — на 45—50 %. Правда, якщо враховувати, що землю приватизуватиме в основному сільське населення (міські жителі обміняють бони на інші приватизаційні папери), наведені проценти забезпечення землею за середніми нормативами будуть вищими.

Набагато гірше склалася б ситуація у східних областях. За бони сільське населення приватизувало б зовсім невелику частку сільськогосподарських земель, зокрема, у Харківській області — 21 %, Дніпропетровській — 16, Луганській — 13, Донецькій — близько 10 %. Сподіватися на те, що решту земель (чи

основну їх площу) викуплять за власні доходи колгоспи і радгоспи даних та їм подібних областей, як це передбачено концепцією, немає підстав. Такий підхід не сприймається психологічно.

Розглядаючи можливості приватизації сільськогосподарських земель в областях на основі використання «своїх» середніх нормативів земельних ділянок, зустрічаємося з вищенаведеними фактами: в областях існує така ж (або приблизно така) диференціація районів за показниками землезабезпеченості на повнолітнього громадянина та за питомою вагою сільського населення в загальній його чисельності. За останнім показником дуже різняться райони, прилеглі до обласних центрів та інших великих міст.

Не прийнятний і порайонний підхід до приватизації землі. Причини практично ті ж: диференціація господарств за показником землезабезпеченості на душу населення є дво- і триразовою. Отже, застосування єдиних нормативів приватизації землі навіть на районному рівні не може бути реалізоване, оскільки у багатьох випадках призведе до перерозподілу земель між сільськими населеними пунктами, що не бажано з політичних міркувань. Землеволодіння сільських поселень — це історичний факт. У малоземельних регіонах (наприклад, у західних областях України) передача певної частини землі одного населеного пункту іншому, зокрема нині, коли земля набуває конкретного господаря і форму товару, може викликати велику соціальну напругу.

Враховуючи недоліки підходу до приватизації землі, які закладені в Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду, запропоновано інший принцип її приватизації. Земля сільськогосподарського призначення повинна належати тим, хто її обробляє, господарює на ній, тобто селянам. Водночас однакові права за селянами на одержання ділянок сільськогосподарських земель повинні бути надані всім іншим громадянам, але тільки тим, хто виявить бажання займатися сільськогосподарським виробництвом, має досвід роботи у сільському господарстві або відповідну освіту. Саме такий принцип приватизації землі покладено в основу всіх законодавчих актів про землю і земельні відносини, прийнятих в Україні після затвердження Концепції.

Для реалізації наведеного принципу із земель, що знаходяться в користуванні колгоспів (радгоспів), вилучено від 7 до 10 % їх площі до земель запасу і до 15 % передбачено вилучити у резервний фонд. Основне цільове призначення земель запасу — надання земельних ділянок для створення селянських (фермерських) господарств і розширення цих ділянок за бажанням фермерів (до певних розмірів) та під колективне садівництво, а резервного фонду — на створення нових і розширення існуючих ділянок особистого підсобного господарства селян та інших громадян. На нашу думку, при повному розподілі земель запасу селянські (фермерські) господарства створюватимуться і за рахунок земель резервного фонду.

Бажаючі стати фермерами мають право одержати безплатно земельну ділянку з розрахунку на кожного дорослого члена фермерського господарства, рівну земельній частці, що припадає на одного члена трудового колективу колгоспу (радгоспу) даної місцевості. Розширити ділянку фермер може на платній основі, беручи в оренду або ж купуючи ще якусь ділянку із земель запасу чи в інших землекористувачів. Нині безпосереднім розпорядником земель запасу і резервного фонду землі визначені місцеві Ради народних депутатів (зокрема, сільські Ради). Надалі їх доцільно передати у розпорядження передбачених для створення земельних банків.

Прийнятий порядок формування земельних ділянок селянських (фермерських) господарств не всі зустріли схвально. Бажаючі стати фермерами і прихильники прискореного процесу фермеризації сільського господарства незадоволені тим, що фермерам безплатно надаються порівняно невеликі ділянки землі, і вони не можуть відразу створювати фермерські господарства великих розмірів, які були б високотоварними й високоефективними. Трудові колективи колгоспів і радгоспів, в свою чергу, незадоволені тим, що з оброблюваних ними земель для розвитку фермерства забирається відносно велика їх частка.

Як відомо, великі господарства (але у певних рамках) більш ефективні. Це підтверджує світовий досвід розвитку сільськогосподарського виробництва як у капіталістичних країнах, так і в країнах колишньої соціалістичної співдружності. Однак у нашій літературі на основі зіставлення результативних показників сільськогосподарського виробництва колишніх соціалістичних країн, де існували й існують відносно великі державні й колективні господарства, й капіталістичних країн, де сільське господарство представлене відносно дрібними господарствами, нерідко робиться висновок, що дрібні господарства ефективніші. На даному висновку ґрунтуються пропозиції про необхідність негайної реорганізації колгоспів і радгоспів у фермерські господарства.

Однак таке зіставлення вимагає більш вдумливого підходу, бо при цьому фактично порівнюються не тільки дрібні і великі господарства, а й господарства різних економічних систем. Фактично порівняння провадиться за двома ознаками — рівнем концентрації виробництва і соціально-економічним типом господарювання. Оскільки ознака, а точніше фактор власності, більшою мірою впливає на ефективність виробництва, ніж фактор концентрації виробництва, наші великі колгоспи і радгоспи менш ефективні порівняно з відносно дрібними фермерськими господарствами інших країн. Однак сучасні колгоспи і радгоспи менш ефективні порівняно з фермерськими господарствами капіталістичних країн не тому, що вони великі, а тому, що ґрунтуються на іншій формі власності — державній та одержавленій колективній. Тому колгоспи і радгоспи

слід розукрупнювати насамперед не фізично, а економічно, змінюючи в них систему відносин власності. На жаль, це не завжди можливо, бо розукрупнюючи державні і колективні господарства економічно, важко не зачепити їх фізичні розміри.

У Земельному кодексі України закладено механізм поступового формування фермерських господарств оптимальних розмірів, із зростанням досвіду фермерства, фінансових можливостей і можливостей придбання необхідних матеріально-технічних ресурсів. З суто економічних міркувань такий шлях менш виправданий, оскільки формування великих фермерських господарств у момент їх створення дозволив би швидше нарощувати обсяги виробництва сільськогосподарської продукції. Проте з позицій соціальної справедливості такий шлях менш прийнятний. Якщо стати на шлях негайного надання фермерським господарствам великих земельних наділів (навіть у межах встановлених обмежень — 100 га усіх земель, у тому числі 50 га сільськогосподарських угідь), то всі сільськогосподарські землі найближчим часом стануть власністю відносно невеликої кількості сільських працівників. У переважній частини селян земля фактично буде експропрійована, вони стануть безробітними або найманими працівниками. В умовах ринку процес аграрних перетворень призведе саме до цього. Але він повинен бути еволюційним, зумовленим ринковими механізмами, законами конкурентної боротьби.

Слід підкреслити, що закладений в Земельному кодексі України механізм формування земельних наділів фермерських господарств ставить у рівні стартові умови як бажаючих стати фермерами, так і тих, хто продовжує працювати у суспільних господарствах.

Найважливішими положеннями нового Земельного кодексу України, мабуть, слід вважати ті, що стосуються механізму регулювання процесу створення нових форм власності на землю — колективної та приватної. У результаті реалізації цих положень формується зовсім інша, порівняно з існуючою, структура земельних власників і земельних відносин.

Як відомо, загальна площа сільськогосподарських угідь України становить 42 млн га, з них близько 38 млн га на початок 1993 р. знаходилось у суспільному користуванні колгоспів, радгоспів, міжгосподарських та інших державних сільськогосподарських підприємств, 3,9 млн га — в індивідуальному користуванні населення (присадибні ділянки тощо). Нині частка фермерських господарств становить близько 300 тис. га. Із земель громадського користування до земель запасу вже вилучено 4,3 млн га, або 10,3 % загальної площі сільськогосподарських угідь України. У резервний фонд землі, за приблизними розрахунками, буде виділено 4,8 млн га. Таким чином, на початку проведення земельної реформи у власності держави буде залишено 9,1 млн га сільськогосподарських угідь, або

приблизно 22 % їх загальної площі. 27,2 млн га, або близько 65 %, буде передано в колективну власність суспільних сільськогосподарських підприємств (колгоспів, радгоспів та ін.)¹ і 3,9 млн га, або 9,2 %, у вигляді присадибних ділянок у приватну власність населення.

Із поглибленням земельної реформи структура форм власності на землю значно змінюватиметься. Більша частина земель, переданих у колективну власність господарств, внаслідок розподілу її на частки (паї) з колективної перетвориться в колективно-пайову, а по суті в приватну власність. Земельний кодекс формально так не трактує розподіл колективної власності землі на паї, а фактично визнає земельні паї приватною власністю, оскільки згідно з ст. 5 паї можуть бути передані у спадщину, заповідані і навіть продані. Землі запасу в переважній більшості будуть передані для ведення селянських (фермерських) господарств, тобто в приватну власність. У державній власності із земель запасу залишаться лише ті, які будуть передані в оренду фермерам, колективним, кооперативним, акціонерним або іншим підприємствам. Така ж доля чекає і резервний фонд землі — більшість його земель буде передана у приватну власність для створення нових і розширення існуючих земельних ділянок особистих підсобних господарств, а також для створення і розширення ділянок фермерських господарств. Таким чином, площа державних земель у загальній площі сільськогосподарських угідь буде незначною (5—10 %) при умові, якщо не будуть внесені зміни в концепцію земельної реформи.

Отже, склалося так, що Верховна Рада України фактично прийняла дві різні за змістом концепції приватизації землі. Одна з них передбачає право на приватизацію землі всім повнолітнім громадянам України в рівній мірі, друга — надає пріоритет у цьому тим, хто з діда-прадіда обробляв і обробляє землю, не позбавляючи такої можливості всіх інших громадян, які забажають стати селянами.

Крім вищенаведених недоліків першої концепції, у ній викликає турботу ще одне. Хоча вона і передбачає конвертацію різних видів приватизаційних паперів між собою, що дає можливість приватизувати землю не всім, кому видані бони, а лише тим, хто цього побажає, в умовах гострої продовольчої кризи слід чекати, що таке бажання виявлять багато міських жителів. Відмовити їм у цьому буде практично неможливо, що призведе до розпорошення земель колгоспів і радгоспів, їх розпаду, чого не можна допустити.

¹ Реальне співвідношення між землями, які залишаються у власності держави, і переданими у колективну власність буде дещо іншим, оскільки не враховано, що в державній власності, крім земель запасу і резервного фонду, залишаться землі господарств і організацій, які не підлягають приватизації (державні сортовиробувальні станції, сортодільниці та ін.).

Реалізація другої концепції не загрожує швидким розтягуванням земель колгоспів і радгоспів, які поки що залишаються основними виробниками продовольства і сільськогосподарської сировини. Він зрозумілий селянам, соціально справедливий і його реалізація під керівництвом Державного комітету України по земельних ресурсах і місцевих органів влади практично розпочалася. Зокрема, в багатьох колгоспах і радгоспах вже зроблено попередні розрахунки середньої частки землі, що припадає на одного члена трудового колективу при її приватизації.

Занепокоєння викликає розгортання підготовчої роботи до приватизації землі за першою концепцією. В усі відділення Ощадбанку надійшло розпорядження про складання списків осіб, яким надається право на приватизацію державного майна, житлового фонду і землі, і про відкриття на кожного громадянина спеціальних депозитних рахунків: на приватизацію майна на суму 30 тис. крб., житла — на 12 тис. і землі — на 8 тис. крб. У багатьох колгоспах вже знають, яка земельна частка буде приватизована кожним членом трудового колективу безплатно згідно з положеннями Земельного кодексу. Однак за рахунок коштів на спецрахунку (перша концепція) кожний член колгоспу зможе безплатно приватизувати лише незначну частину цієї земельної ділянки. На останню, причому досить велику її частину, мають право претендувати інші громадяни, зокрема жителі міст. Це може призвести до протистояння селян і жителів міст, до виникнення великої соціальної напруги. Цьому треба будь-якими способами запобігти.

Отже, виникла нагальна необхідність узгодити існуючі концепції приватизації землі, знайти компромісне, прийнятне для всіх рішення, яке б усувало можливість конфліктів між містом і селом. Один з можливих шляхів виходу з такого становища вбачається в тому, щоб на кожного громадянина відкрити не по три депозитних рахунки (на майно, житло і землю), а один, зарахувавши на нього загальну суму приватизації державних засобів — 50 тис. крб. і дозволивши власникам цих рахунків за їх бажанням приватизувати на зазначену суму чи державне майно, чи житло, чи землю, або ж одне, друге і третє. Такий підхід свого часу був запропонований Комісією Верховної Ради України з питань економічної реформи, обговорювався Верховною Радою, але не був прийнятий у зв'язку з тим, що тоді ще не були визначені обсяги приватизації ні майна, ні житла, ні землі у грошовому виразі. Тепер вони встановлені і їх можна підсумувати. Але при цьому безперечний пріоритет на приватизацію землі за кошти на депозитних рахунках повинен бути наданий селянам, зокрема членам трудових колективів колгоспів і радгоспів, включаючи пенсіонерів. За ці кошти вони мають викупувати ті земельні частки, які будуть їм визначені у складі земель, переданих колгоспам і радгоспам у колективну власність. Всі інші громадяни, які виявлять бажання займатись

виробництвом сільськогосподарської продукції, приватизуватимуть за кошти на їх рахунках такі ж земельні частки, як і колгоспники та працівники радгоспів, але із земель запасу, тобто із земель, залишених у державній власності.

Розрахунки показують, що, використовуючи для приватизації землі всю суму коштів на депозитних рахунках, колгоспники, працівники радгоспів і сільські пенсіонери при бажанні зможуть приватизувати всі землі, передані їм у колективну власність. У західних областях України на приватизацію землі буде використана незначна частка коштів з цих рахунків. Решту коштів вони зможуть спрямувати на приватизацію державного майна, а при потребі і можливості — також житла. Дещо по-іншому складається ситуація в південних і східних областях України, де на приватизацію землі будуть використані всі або майже всі кошти депозитних рахунків членів трудових колективів колгоспів і радгоспів, а в деяких випадках і членів їх сімей.

Відсутність окремого приватизаційного паперу — бони (чи спеціального депозитного рахунка) дозволить припинити доступ до землі тих, хто не збирається стати селянином, а намагається заволодіти нею з метою легкої наживи шляхом надання одержаної земельної ділянки спочатку в оренду, а після закінчення строку мораторію на продаж землі — вигідно її продати. При цьому вдасться запобігти непотрібним соціальним конфліктам і швидкому розпаду колгоспів і радгоспів. Реформування їх повинне бути поступовим.

1.4. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ І ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ

Здійснений у попередньому розділі аналіз дає підстави для висновку, що загальна спрямованість земельної реформи полягає у поступовому формуванні приватної власності на землю та її різновидів, зокрема, колективно-пайової (колективної власності з визначеними у ній паями кожного члена колективного господарства). Саме меті формування приватної власності на землю підпорядковані найважливіші положення Земельного кодексу України. Проте цей документ не можна вважати досконалим. Головний його недолік, на нашу думку, полягає у тому, що в ньому деякою мірою зберігається дух зневажливого ставлення до приватної власності, зокрема на землю. Неповага у кодексі проявляється і до колективної власності. Розглянемо конкретні приклади.

Згідно із ст. 5 Земельного кодексу України у колективну власність сільськогосподарського підприємства, крім земель загального призначення (під внутрішньогосподарськими шляхами, господар-

ськими дворами, виробничими і невиробничими будівлями тощо), передаються сільськогосподарські угіддя, які використовуються цими підприємствами на громадських засадах, за винятком площ, виділених до земель запасу, резервного фонду та земель загального користування населених пунктів (пасовища, сіножаті). У власність трудового колективу сільськогосподарського підприємства передаються також невеликі ділянки лісових площ (до 5 га) і водних (до 3 га) масивів (озера, болота), що входять до складу сільськогосподарських угідь. Тією ж ст. 5 констатується, що суб'єктами колективної власності на землю є сільськогосподарські підприємства. Це право стверджується видачею підприємству відповідного державного документа на землю. У ній же передбачено, що кожний член сільськогосподарського підприємства при виході з нього має право одержати свою частку землі в натурі (на місцевості) чи передати своє право на неї у спадщину і навіть продати її.

Надане сільськогосподарським підприємством право на виділену їм у колективну власність землю порушує ст. 6, де йдеться про склад осіб, які включаються у розрахунки по визначенню середньої частки землі. До розрахунку передбачено включати землі всіх сільськогосподарських підприємств, установ, організацій та громадян у межах території даної сільської Ради. До складу осіб, які беруться до уваги у розрахунках, пропонується включати, крім працівників сільськогосподарських підприємств та пенсіонерів, що раніше працювали в сільському господарстві і проживають у даній сільській місцевості, також працівників селянських (фермерських) господарств і осіб, зайнятих у соціальній сфері на селі.

Які ж результати одержимо при розрахунках за запропонованою схемою? Насамперед, по кожному сільськогосподарському підприємству даної сільської Ради сума земельних часток членів трудових колективів (включаючи пенсіонерів), не дорівнюватиме тій площі землі, яка передана підприємству в колективну власність згідно із ст. 5. Цей незбіг зумовлений двома причинами. По-перше, господарства, розташовані на території сільської Ради, мають різну забезпеченість землею, переданою у колективну власність, з розрахунку на члена трудового колективу. По-друге, до розрахунків були включені працівники соціальної сфери на селі і на їх частку припадає певна ділянка землі у складі земель, переданих господарству в колективну власність.

Припустимо таку ситуацію. У даному сільськогосподарському підприємстві сума земельних часток членів трудового колективу буде менша від площі землі, переданої йому в колективну власність. Припустимо далі, що загальні збори (збори уповноважених представників) трудового колективу даного підприємства прийняли рішення про реформування колективного господарства у фермерські господарства. Виникають такі питання. Перше: як бути із земельними частками, що припадають на працівників соціальної

сфери? Проблеми не буде, якщо хтось із них побажає взяти свою частку землі і створити селянське (фермерське) господарство або вступити в якусь нову кооперативну виробничу структуру, яка може бути створена після реорганізації даного колективного підприємства, і змінити таким чином свій статус працівника соціальної сфери на статус працівника сільськогосподарського виробництва. Водночас виникає проблема із землею, яка припадає на тих працівників соціальної сфери на селі, які не побажають змінювати свій соціальний статус: кому повинна належати їх земля? Формально це питання можна вирішити просто — передати до земель запасу чи резервного фонду землі, тобто в державну власність, розпорядником якої є сільська Рада. Звичайно, аналогічно можна вчинити і з тим «надлишком» землі, який виникає у результаті того, що в даному колективному господарстві забезпеченість землею, переданою у колективну власність, з розрахунку на одну особу вища від середньої по сільській Раді.

Розглянутий приклад ілюструє ситуацію, в якій буде порушене право колективної, а водночас і приватної власності на землю. У даному випадку передана колективному підприємству згідно з ст. 5 у колективну власність земельна площа в результаті використання ст. 6 буде зменшена на якусь частку.

Друге питання: як бути у тих господарствах, де землезабезпеченість нижча порівняно із середнім показником по господарствах сільської Ради? У цих випадках сума земельних часток членів даного колективного господарства буде більшою фактичної площі землі, переданої йому у колективну власність. Припустимо, що таке господарство реформується в індивідуальні селянські (фермерські) господарства. Наявної у даному господарстві землі не вистачить. Де взяти? Вирішити це питання складно: взяти у господарств, у яких земля виявиться «зайвою»? Однак при цьому нехтується право власності на землю, яке не тільки треба поважати, а й захищати, насамперед, законодавчо. Земельний кодекс цю функцію виконує невдало. Однією статтею він надає таке право, іншою — порушує.

Вищенаведений аналіз дає підстави для висновку про необхідність уточнення механізму формування колективної власності на землю і реформування її у приватну, а також про спрощення самої схеми цього механізму.

Можна зрозуміти, чому прийнято здійснювати розрахунки середньої земельної частки по сільській Раді у цілому. Це зумовлено тим, що протягом тривалого часу з відсталих господарств була більш інтенсивною міграція населення, зокрема працездатного, ніж з господарств економічно міцних. У результаті склалася ситуація, при якій у процесі приватизації землі члени трудових колективів недостатньо трудозабезпечених господарств матимуть у колективній земельній власності, а отже, і приватній набагато більші

земельні частки, ніж у передових господарствах, де трудозабезпеченість вища. В умовах, коли земля набуває форми приватної власності, а також і товару, залишати поза увагою цей факт небажано. При розробці Земельного кодексу у пошуках способів вирівнювання можливостей приватизації землі у різних господарствах і було запропоновано вищенаведений спосіб вирівнювання. Однак його не можна вважати вдалим, оскільки при цьому матиме місце перерозподіл земель між господарствами, селами, а також порушення наданого права колективної та приватної власності на землю.

Відносне міжгосподарське вирівнювання можливостей приватизації землі можна здійснити по-іншому, диференціювавши процент виділення ділянок до земель запасу і резервного фонду. Для господарств з високими показниками землезабезпеченості (тобто з низькими показниками трудозабезпеченості) процент виділення ділянок до земель запасу і резервного фонду повинен бути вищим, а у господарствах з більш низькими показниками землезабезпеченості — нижчим. Причому процес диференціації цього процента (частки) можна певним чином регламентувати, запропонувавши відповідну шкалу, в якій буде визначено розмір процента виділення ділянок до земель запасу і резервного фонду залежно від процента відхилення показника землезабезпеченості в окремих господарствах від середньої забезпеченості по господарствах сільської Ради (району). Попередньо можна запропонувати таке співвідношення: процент виділення землі до земель запасу і резервного фонду ставиться у пряму залежність від коефіцієнта відхилення показника землезабезпеченості у даному господарстві від середнього значення цього показника по господарствах сільської Ради (району).

Наприклад, сільська (районна) Рада прийняла рішення виділити до земель запасу 8 % сільськогосподарських угідь колективних господарств. У господарстві А коефіцієнт землезабезпеченості порівняно із середньою по господарствах сільської Ради (району) становить 1,25. Отже, для цього господарства частка виділення земель до земель запасу повинна дорівнювати 10 % ($8 \times 1,25$). Для іншого господарства, де коефіцієнт землезабезпеченості буде меншим середньої і становитиме, наприклад 0,75, ця частка дорівнюватиме 6 % ($8 \times 0,75$).

Наведені розрахунки слід розглядати як умовний приклад. Відповідну шкалу можна опрацювати з використанням конкретних даних окремих районів.

Пропозицію про необхідність та доцільність диференціації частки виділення господарствами ділянок до земель запасу і резервного фонду можна заперечувати у зв'язку з тим, що процес формування земель запасу уже практично завершено. Але ж процес формування резервних фондів землі ще майже не розпочався. Тому можна диференціювати виділення земель до нього. Крім того, на

нашу думку, доцільно замість двох державних фондів землі — земель запасу і резервного фонду землі — мати один земельний фонд, назвавши його, наприклад, державним фондом сільськогосподарських земель і виділивши до нього 20—25 % земель усупільненого сектора.

Підводячи підсумки проведеному аналізу механізму формування колективної власності на землю та її приватизації, пропонуємо дещо уточнити цей механізм.

1. Доцільно об'єднати землі запасу і резервний фонд землі в один фонд, диференціювавши його відносні розміри по господарствах у межах територій сільських Рад, а можливо й районних Рад, залежно від рівня їх землезабезпеченості з розрахунку на одного члена трудового колективу.

2. Землі, передані трудовим колективам сільськогосподарських підприємств у колективну власність, є їх власністю, вони належать тільки їм у повному обсязі.

3. Земельні частки, що припадають на одного члена трудового колективу, повинні визначатися по кожному сільськогосподарському підприємству.

4. До складу осіб, які беруться до уваги при обчисленні частки землі в кожному господарстві, включаються тільки члени їх трудових колективів як працюючі, так і пенсіонери (за віком і хворобою).

5. Працівники соціальної сфери на селі, як і всі інші громадяни, не зайняті безпосередньо в сільськогосподарському виробництві, при виявленні бажання змінити свій статус на виробника сільськогосподарської продукції повинні одержувати земельні ділянки з державного фонду землі, що створюється кожною сільською Радою. Якщо ж залишиться два фонди — землі запасу і резервний фонд землі, — з земель запасу, а при його вичерпанні — з резервного фонду. При цьому залишається незмінним положення, що розмір ділянки землі, яка виділяється безплатно іншим громадянам, у тому числі і працівникам соціальної сфери на селі, не може перевищувати земельної частки, що припадає на члена трудового колективу господарства, з земель якого бажачий створити селянське (фермерське) господарство хоче одержати ділянку.

6. Надання земель фермерам у випадках, коли ділянки їм виділено до приватизації землі в даному господарстві, уточнюється. Ділянки в межах розміру земельної частини, що припадає на члена трудового колективу даного підприємства, передаються їм безплатно, решта — на платній основі (оренда або купівля).

У результаті втілення вищенаведених міркувань у життя буде реалізовано важливий концептуальний принцип — землю приватизують селяни, які обробляють або обробляли її до настання непрацездатного стану (за віком чи хворобою), а також інші громадяни, які виявлять бажання змінити свій статус на виробника сільсько-

господарської продукції, створивши селянське (фермерське) господарство. По-друге, члени трудових колективів сільськогосподарських підприємств приватизують землі стільки, скільки її передано їм у колективну власність. Крім того, розмір частки землі, визначений для кожного члена трудового колективу, набувши статусу приватної власності і будучи підтвердженим спеціальним документом, який за бажанням членів трудових колективів видається сільською Радою, не підлягає зміні, за винятком окремих моментів. Перший — коли трудовий колектив розширить наданий йому у колективну власність земельний наділ шляхом придбання земельної ділянки в інших землевласників за рахунок коштів колективного господарства. Другий — коли окремі члени трудового колективу вибудуть з його складу (в тому числі через смерть), а їх земельні частки перейдуть у власність решти членів трудового колективу шляхом купівлі або по заповіту. Третій — коли згідно із Земельним кодексом України частина земель сільськогосподарських підприємств, переданих їм у колективну власність, вилучається за рішенням Верховної Ради України чи місцевої Ради народних депутатів для задоволення несільськогосподарських потреб. У перших двох випадках земельні частки членів трудових колективів збільшуються, у третьому — зменшуються.

Оскільки власниками земель, переданих у колективну власність сільськогосподарських підприємств, є їх трудові колективи, розподіляти землі на частки вони повинні самі, а не сільські Ради, як це передбачено Земельним кодексом України. Останнім потрібно надати право затвердження результатів розподілу, а також видачі відповідних документів.

Вилучення земель, що передаються у колективну власність, Земельний кодекс регламентує і в інших випадках. У деяких з них така регламентація викликає сумніви щодо законності відповідних дій. Зокрема, ст. 5 ЗК передбачено, що в разі банкрутства колективного господарства землі, які набули колективної, а точніше приватної власності, передаються до земель запасу, тобто повертаються у власність держави. Таку дію не можна вважати правомірною, оскільки вона порушує надане право власності на землю. У даному випадку трудовий колектив сам повинен вирішити, як йому вчинити з колективною власністю як на землю, так і на засоби виробництва. Одне з ймовірних рішень — продаж ними або відповідними органами майна і землі (їх частини) для сплати боргів. Залишок колективного майна і землі колективного господарства, яке припиняє свою діяльність, повинен розподілятися між його членами.

Некоректне ставлення до власності фіксує і ст. 51, де записано, що «членам колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, працівникам сільськогосподарських підприємств (певно маються на увазі державні сільськогос-

подарські підприємства — О. О.) ..., які виявили бажання вести селянське (фермерське) господарство ..., передаються у власність ... ділянки із земель запасу, а в разі їх відсутності — із придатних для сільськогосподарського виробництва земель зазначених підприємств». Можна зрозуміти необхідність по можливості зберегти цілісність землекористування суспільних господарств у випадках, коли окремі члени їх колективів виходитимуть із цих господарств з метою створення селянських (фермерських) господарств. Але ж земельні ділянки цим членам суспільних підприємств повинні виділятися тільки із земель, переданих у колективну власність, в яких визначена частка кожного з них, і вони мають право дані частки вилучити, заповісти чи продати (ст. 5 ЗК). Землі запасу не повинні використовуватися для виділення земельних часток членам трудових колективів сільськогосподарських підприємств, які виходять із них з метою створення селянських (фермерських) господарств, бо такий підхід обмежує можливості створення фермерських господарств непрацівниками сільськогосподарських підприємств і розширення земельних ділянок фермерських господарств на платній основі, створених як членами сільськогосподарських підприємств, так і несільськогосподарськими працівниками.

Доцільно зупинитись і на питанні про встановлення граничних розмірів земельних ділянок селянських (фермерських) господарств. Як відомо, вони обмежуються 100 га усіх земель і 50 га сільськогосподарських угідь. Існують пропозиції зняти таке обмеження, а якщо і вводити, то з урахуванням зональних особливостей ведення сільськогосподарського виробництва. Для південного регіону, де сільськогосподарське виробництво переважно спеціалізується на вирощуванні зернових, соняшнику, розмір фермерського господарства 50 га сільськогосподарських угідь дуже малий, щоб протягом року раціонально використовувати сільськогосподарську техніку і працю фермерів. Такі господарства не будуть ефективними.

Інша справа приміське сільськогосподарське виробництво, яке значною мірою спеціалізується на трудомісткій продукції, зокрема на вирощуванні овочів відкритого і закритого ґрунту, в тому числі і з переважним застосуванням ручної праці. В цій зоні селянські (фермерські) господарства можуть бути оптимальними при розмірі в кілька гектарів, зокрема, при веденні овочівництва закритого ґрунту. В південних же регіонах, за розрахунками Інституту аграрної економіки УААН, оптимальні розміри селянських (фермерських) господарств повинні становити приблизно 250—400 га.

Земельний кодекс містить положення щодо регулювання розміру виділюваних земельних ділянок для створення селянських (фермерських) господарств залежно від зональних особливостей ведення сільськогосподарського виробництва, спеціалізації госпо-

дарств і можливостей обробітку виділених земель. Право такого регулювання надано місцевим Радам народних депутатів, але воно залишається нерегламентованим. Такий підхід до регулювання розмірів земельних ділянок селянських (фермерських) господарств не можна вважати вдалим. По-перше, регулювання здійснюється лише в межах встановлених нормативів (100 га усіх земель і 50 га сільськогосподарських угідь), які нерідко виступатимуть обмежуючим фактором формування господарств оптимальних розмірів. По-друге, таке регулювання пов'язане із суб'єктивізмом місцевих Рад народних депутатів. Тому виникає багато конфліктних ситуацій у процесі виділення земель для створення селянських (фермерських) господарств між бажаними одержати землю і місцевими Радами. По-третє, регулювання розміру земельних ділянок селянських (фермерських) господарств у такий спосіб стане мало прийнятним, коли земля реально стане товаром і продаватиметься і купуватиметься без будь-якого дозволу. В зв'язку з цим доцільно змінити спосіб регулювання розмірів земельних ділянок селянських (фермерських) господарств.

У Законі про селянське (фермерське) господарство розмір його фактично обмежується й іншим способом. Статтею 29 передбачено припинення діяльності такого господарства, якщо воно ведеться переважно з використанням найманої праці. Отже, якщо залишити обмеження на розмір селянських (фермерських) господарств (краще було б його зняти взагалі), то прийнятніше здійснювати це за ст. 29. Вона відкриває широкі можливості для формування селянських (фермерських) господарств оптимальних розмірів. Крім того, при цьому враховується склад сім'ї фермера. Для великих сімей оптимальними господарства за розміром землі будуть одні, для малих сімей — зовсім інші.

Статтею 17 Земельного кодексу України передбачено, що власники земельних ділянок, переданих їм Радою народних депутатів, не вправі протягом шести років із часу набуття права власності продавати або іншими способами відчужувати належну їм земельну ділянку, крім передачі її у спадщину або Раді народних депутатів на тих же умовах, на яких вона була їм передана. Слід розуміти, що під цю статтю підпадають як власники ділянок, наданих для ведення селянських (фермерських) господарств, так і особистих підсобних господарств, колективного садівництва, дачного і гаражного будівництва. Водночас логічно визнати, що зміст цієї статті поширюється і на членів трудових колективів сільськогосподарських підприємств, яким згідно із ст. 5 надано право вилучення належних їм земельних часток, передачі у спадщину і продаж.

На нашу думку, дію зазначеної статті слід обмежити лише земельними ділянками, виділеними для ведення селянських (фермерських) господарств безплатно і придбаними ними шляхом купівлі.

Право продажу, не чекаючи шестирічного строку, слід надати власникам земельних ділянок особистих підсобних господарств, ділянок у колективних садах і виділених під дачне будівництво. Такі ділянки неофіційно завжди продавались і продаються. Тому краще узаконити їх купівлю-продаж. Від цього держава матиме певну вигоду. В умовах відсутності права продажу землі при продажу нерухомості особистого підсобного господарства, дачної та садової ділянок ціна землі в офіційно оформлюваних з даного приводу документах не відбивається. У зв'язку з цим держава недоодержує певну суму податку.

Доцільно також надати право продажу, не чекаючи шестирічного періоду, земельних ділянок (часток) членам сільськогосподарських підприємств. У такому праві найбільше зацікавлені літні члени трудового колективу, особливо ті, які не мають спадкоємців. Виручка від продажу належної їм частки землі забезпечила б певну прибавку до їх мізерної пенсії, а отже, і підвищення рівня особистого споживання. Але продаж ними своїх земельних часток слід дозволити лише членам трудового колективу даного підприємства.

Відміною шестирічної заборони продажу земельних ділянок особистих підсобних господарств, садових і дачних ділянок, а також земельних часток членів колективних підприємств буде зроблено перший крок до формування ринку землі. В умовах ринкової економіки він необхідний, як і ринок матеріально-технічних засобів праці, цінних паперів тощо.

Висловлена вище думка про доцільність зняття обмеження на розмір земельних ділянок селянських (фермерських) господарств (а якщо ні, то удосконалення механізму регулювання цього розміру), а також думка про зняття мораторію на продаж земельних ділянок особистих підсобних господарств, ділянок у колективних садах, дачних ділянок вже знайшли практичну реалізацію у відповідних декретах Кабінету міністрів України. Сподіваємося, що й інші міркування з приводу напрямів удосконалення механізму формування колективної і приватної власності на землю найближчим часом будуть враховані при внесенні змін у Земельний кодекс України.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЛАСНОСТІ

2.1. ВЛАСНІСТЬ ЯК ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКА ЦІННІСТЬ

Світ тримається на загальнолюдських цінностях, які являють собою систему найважливіших принципів і передумов існування людства, вироблених ним у процесі становлення цивілізації. У самій назві — загальнолюдські цінності — закладено їх три найважливіші особливості. По-перше, вона вказує, що ними є глобальні, світові цінності, тобто такі, які є надбанням не однієї людини чи окремих груп людей, класів і навіть держав, а відбивають загальне розуміння людством свого цільового призначення, інтересів і найважливіше — самозбереження. В їх межах може бути різне розуміння суті таких цінностей, спроб різних груп людей використати їх по-своєму, в своїх вузькообмежених цілях, їх недооцінки тощо. Однак незмінним залишається головне — загальнолюдське призначення та заінтересованість не просто в їх дотриманні, а в постійному — з покоління в покоління — примноженні та збагаченні.

По-друге, маючи загальнолюдську спрямованість, вони одночасно відстоюють інтереси кожної окремо взятої людини, захищають її, створюють передумови для її вільного розвитку, гарантують його. Це проявляється у мирній спрямованості загальнолюдських цінностей і посиленні на даній основі боротьби за мир; в їх екологічних аспектах, покликаних не допустити знищення природи, навколишнього середовища, яке є джерелом існування людини, а також зберегти людство від самознищення; у створенні умов проживання на рівні сучасних потреб тощо. У вищеведеному заінтересовані одночасно людство в цілому і кожний його індивід. Чітко виражені соціальна суть і спрямованість загальнолюдських цінностей — визначальна особливість, яка робить їх зрозумілими, важливими і необхідними для всіх, включаючи обов'язок кожного суворо дотримувати їх у своїй практичній діяльності.

На цій основі формується і проявляється ще одна особливість таких цінностей: будучи результатом розвитку, становлення цивілізації, вони (при їх дотриманні) одночасно стають найважливішою запорукою її збереження, недопущення самознищення. І навпаки, недооцінка, нехтування загальнолюдськими цінностями є причиною різного роду ускладнень, непередбачуваних наслідків, за які доводиться дорого розплачуватися. Всі без винятку політичні, соціальні та економічні відхилення від нормального існування людства (війни, екологічні катастрофи, обмеження прав і свободи людини тощо) у найбільш загальному розумінні є не чим іншим,

як грубим порушенням загальнолюдських цінностей, свідомим відступом від них. Навіть такі глибокі явища в суспільстві, як революції, виправдані і закінчуються вдало лише за умови, якщо вони в усьому — від задуму до здійснення і доведення до логічного завершення — мають у своїй основі послідовне дотримання принципів загальнолюдських цінностей. В будь-якому іншому випадку вони або не вдаються ще на стадії проведення, або рано чи пізно завершуються невдачею, а то й катастрофою.

В останні роки увага не тільки вітчизняної, а й світової громадськості привернута до вивчення багатьох причин, що зумовили сучасну дуже несприятливу соціальну, економічну та політичну ситуації в нашій країні. У пропонованій книзі їх розглядати детально недоцільно, але виправдано звести в найбільш загальному вигляді до спільного знаменника. Ним є значні відступи протягом тривалого періоду від багатьох аспектів загальнолюдських цінностей. Саме у цьому полягають найважливіші витoki всіх наших деформацій, ускладнень, соціально-економічного відставання, нестабільності політичної обстановки. По-іншому й не могло бути: недотримання законів ніколи не закінчувалося добром, тим більше законів соціально-економічного розвитку. Додержання таких законів у найбільш загальному розумінні означає не що інше, як постійну повагу до загальнолюдських цінностей.

Якщо звести зазначену проблему до вужчого кола, а саме: соціально-економічних питань, то перше місце займають відступи від таких цінностей щодо багатоукладності економіки, права на існування й рівноправності всіх без винятку форм власності та ринкової економіки. При будь-якому підході до аналізу минулого і прогнозу майбутнього обов'язково зіткнемося насамперед з цими трьома проблемами. Адже саме вони є тими «трьома китами», на яких тримається цивілізоване суспільство. Правильне розуміння їх суті та вміння ефективно використати закладені у них можливості стосовно до конкретних умов є запорукою виходу з кризової ситуації, що охопила економіку нашої країни. Тому повна і беззастережна не тільки соціально-економічна, а й політична реабілітація цих категорій, пошук найбільш вдалих та ефективних шляхів їх практичної реалізації становить основу, на якій може бути здійснений глибокий і надійний революційний прорив у виведенні країни з складного становища.

Звичайно, можна висловити заперечення: а соціальний розвиток села? Однак тут незаперечним є те, що соціальне відродження села, як центральне завдання і найважливіше веління сучасності, може бути здійснене лише на основі комплексного вирішення проблем багатоукладності економіки, реальної множинності форм власності та соціального ринку, ринкової економіки. Для відродження села потрібно зробити так, щоб у ньому не просто можна було, а й хотілося б жити, у тому числі й молоді. Для відродження

хліборобської суті селянина, формування необачно і безпідставно знищених хліборобських династій потрібен час, великі кошти та матеріальні ресурси. Сподіватися, що їх у повному обсязі дасть держава — безпідставно. По-перше, до недавнього часу вона не визнавала (а якщо й визнавала, то здебільшого формально) пріоритетність потреб села і, по-друге, у неї є чимало інших складних проблем, які вона змушена невідкладно вирішувати, в тому числі за рахунок села.

Безумовно, держава візьме на себе певну частину витрат на відродження села. Решту потрібно забезпечити через вмілу організацію ринку, повну відмову від будь-якої дискримінації різних форм власності, реальне формування багатокладності економіки. Пріоритет інтересів села та АПК у цілому тут повинен бути повний і безумовний. Потрібно лише дозволити селянинові жити і господарювати так, як він уміє, і він дуже швидко проявить усі свої здібності, нагодує країну, дістане визнання суспільства як його повноправний член, соціально, економічно і психологічно утвердиться в своєму споконвічному статусі годувальника народу. Лише за цих умов можливі докорінні зміни у продовольчій, а через неї — і в соціально-економічній сфері в цілому.

Як зазначалося, людство має справу з системою загальнолюдських цінностей — політичних, соціальних, економічних, філософських, морально-етичних, гуманітарних, правових та ін. Всі вони важливі, тією чи іншою мірою рівноправні. Цивілізоване суспільство відзначається тим, що свідомо створює умови для їх цілеспрямованого прояву і розвитку. Тому у практичній роботі найдоцільніше виходити з необхідності ставитись до них як до комплексної категорії. З даних міркувань виправдано було б розглянути їх у широкій сукупності.

Оскільки неможливо широко розглянути власність як загальнолюдську цінність у цьому неспеціальному щодо її суті виданні, розглянемо лише одну з її особливостей, а саме: історичну зумовленість, яку слід розглядати у двох аспектах. З одного боку, об'єктивний характер власності, тобто як такої, що зародилася, сформувалася і постійно розвивається, поглиблюється незалежно від волі людей. Поява власності — не бажання і тим більше не примха окремої людини, класів чи навіть держав. Її ніхто спеціально не видумував. Вона виникла як об'єктивний результат розвитку суспільства і включає у себе всі його надбання, що стосуються цієї проблеми. Тому вона перестане існувати тільки із зникненням людства. Власність належить до вічних категорій, тобто її можна лише вивчати, пізнавати з наукового і практичного боків, поглиблювати, вміти використовувати у повсякденному житті. Отже, ніхто ніяким декретом її не може відмінити.

З іншого боку, історична зумовленість власності характеризує її як безкласову (надкласову) категорію. Сама по собі вона одна-

ковою мірою готова служити всім класам та суспільним формаціям. Свідоме нехтування надкласовою суттю власності обійшлося і обходиться нашому суспільству надзвичайно дорого. Тому на сучасному етапі необхідно якомога швидше і повніше усвідомити власність у її найширшому розумінні, її місце в системі загальнолюдських цінностей та ефективно здійснити комплекс політичних, соціальних, економічних, правових, кадрових заходів по розвитку відносин власності на найновіших науково-практичних засадах.

2.2. ВЛАСНІСТЬ У СИСТЕМІ РИНКУ

Загострення соціально-економічної ситуації з переходом її у глибоку кризу зумовило невідкладність вирішення великої кількості проблем, які донедавна або недооцінювалися, або вирішувалися на застарілих вихідних позиціях, або вважалися вирішеними, хоча їх науково-практична невідповідність ставала все більше очевидною. Однією з них є проблема власності, без ефективного вирішення якої неможливий вихід з кризового становища. Вона являє собою ту основу, рівень науковості, масштаби, глибина і комплексність вирішення якої матиме визначальний вплив на характер та дієвість усіх інших соціально-економічних перетворень у системі господарювання й управління. Однак таким визначенням її місця серед заходів по здійсненню радикальної економічної реформи вона не протиставляється іншим проблемам, не принижує їх місця і ролі, не знеоцінює і не робить другорядними.

Формування ринкової економіки, оздоровлення фінансової системи, перехід до ефективнішого цінового механізму, забезпечення рівнозначності всіх форм господарювання, внутрішньогосподарські перетворення та багато іншого має важливе значення. Проте саме від вирішення проблеми власності залежатимуть характер, глибина, строки та ефективність розв'язання зазначених та інших проблем соціально-економічного розвитку країни, зміцнення її політичної стабільності.

Надзвичайно важливі завдання радикальної економічної реформи зумовлюють її складну структуру, багатоаспектність, свого роду багатомірність. Доводиться лише жалкувати, що багато її складових ще не тільки не досліджені, а й у багатьох випадках навіть неповно окреслені. Кожен аспект проблеми вимагає глибокого вивчення. Потрібні скоординовані зусилля великих наукових колективів. У даному ж випадку зупинимось лише на деяких питаннях розвитку та реформування відносин власності, формування ринкової економіки і багатокладності.

Полегшується це тим, що як безпосередньо на ринку, так і за різних форм господарювання маємо справу з власником. Він є одним з найважливіших суб'єктів ринку. Від його багатства, умін-

ня виробити товар, запропонувати споживачеві та реалізувати залежить, яким бути ринкові. Справа не змінюється від виду власника: приватного, державного чи колективного. Очевидним є положення: щоб ринок був багатий на товари, він повинен бути багатим насамперед на їх власників — без них ринок неможливий. Адже товар — це конкретна річ, яку на ринок може поставити лише той, хто нею володіє та уміє довести до споживача. І чим більше ринкових суб'єктів поставляють свої товари на ринок, тим він багатший. Не тільки у зв'язку із збільшенням кількості товарів, а й з розширенням їх складу, структури, підвищенням якості. Маючи ширший вибір, споживач вибирає товар, який його найбільше влаштовує, поступово виходить з-під диктату власника товару і починає диктувати йому свою волю, впливати на його поведінку на ринку, оскільки для збереження і зміцнення свого місця на ньому власник вишукує все нові можливості завоювання споживача.

На даній основі розвивається ще один важливий елемент ринкової економіки — конкуренція товаровиробників з її поступовим розвитком по шляху обмеження монополізму, в тому числі шляхом державного законодавства. Отже, власник з погляду ринку — не статичний елемент, а високодинамічна структура, що врешті-решт (у спілкуванні з іншим ринковим суб'єктом — покупцем) формує і регулює ринок, відчуваючи його постійний вплив на собі.

У зв'язку з цим виправдано привертнути увагу до проблеми, яка поки що залишається поза увагою дослідників і не тільки не вивчена достатньо, а й не окреслена як слід. Нині пояснення причин низької ефективності колективізованого сільськогосподарського виробництва зводиться до відчуженості селянина від власності на землю, майно і результати праці. Воно правильне і тому не може викликати будь-яких заперечень. Навіть найрадикальніші критики Маркса визнають його теорію відчуження. Спрямована своєю суттю у майбутнє, вона не втратила значення і в сучасних умовах, у тому числі й тому, що, як зазначає член-кореспондент Російської Академії Наук С. С. Алексєєв, утворює цілісну систему поглядів, що охоплюють пряме поєднання виробників з власністю на засоби виробництва, формування їх вільних асоціацій, звільнення праці як основи «вільної індивідуальності» людини.

У сукупності це спонукає до розвитку процесів роздержавлення і приватизації в Україні, глибокого реформування відносин власності в цілому. Головним їх призначенням є ефективне і незворотне подолання відокремленості людини від власності як однієї з найважливіших проблем сучасності, без ефективного вирішення якої неможливий вихід з глибокої соціально-економічної кризи. Однак складність полягає у тому, що за роки існування колгоспів і радгоспів відокремленість настільки вкорінилася, що її дуже складно подолати з двох основних причин. З одного боку, у зв'язку з небажанням й опором тих, хто ще й зараз має по суті не-

обмежений доступ до державної чи колективної власності і не має наміру добровільно позбутися такого привілею, піти назустріч іншому можливому власнику і відкрити шлях для його формування. Друга причина полягає у тому, що (як це не дивно і прикро, вірніше шкідливо для суспільства) певна частина громадян з різних причин не ставить перед собою за мету бути реальним господарем і власником. Саме на основі одночасної дії зазначених причин дуже повільно розвиваються процеси формування власників.

Виняткова важливість проблеми подолання відчуженості людей від власності вимагає дослідження її набагато ширше і глибше. Розглянемо тут лише один аспект. Наслідком відокремлення від власності стало поступальне зменшення кількості власників з усіма впливовими негативними результатами. Такі процеси мають глибоке коріння і відбувалися у кілька етапів, кожний з яких дедалі ускладнював справу.

Перший етап пов'язаний безпосередньо з колективізацією, яка своєю організаційною суттю та характером проведення значно обмежила можливості ринку не тільки щодо насичення його товарами, а й у зв'язку із зменшенням чисельності селян, яким було що поставляти на нього. Це підтверджується, зокрема, швидкими темпами нарощування обсягів сільськогосподарського виробництва в роки непу. Воно, крім усього іншого, пояснювалося тим, що, одержавши у власність землю, селяни ставали активними учасниками ринку, його повноправними суб'єктами. Після колективізації темпи та ефективність розвитку сільського господарства почали відставати від потреб суспільства, що пояснюється насамперед значним зменшенням чисельності товаровиробників, передусім заможних і з середнім достатком. Одні з них були вислані за межі України, інших примусовим усупільненням позбавили можливості бути більш-менш активними учасниками ринку. Якщо ж вони і поставляли дещо на ринок, то, по-перше, можливості їх участі на ньому обмежувалися і, як правило, не виходили за межі місцевих сільських ярмарків. По-друге, звужувалася структура товарів, які поставлялися на ринок. По-третє, якщо до усупільнення частина селян могла поставляти на нього порівняно великі партії лишків сільськогосподарської продукції, що залишалися після задоволення власних потреб, то після нього селяни змушені були відривати від сім'ї необхідне, щоб придбати промислові товари. Відбувався певний поворот до розвитку натурального господарства, яке з відомих причин не може бути достатньо активним учасником ринку. Воно діє на ньому переважно в межах самозбереження від повного занепаду, без впевненості у кращому майбутньому. Внаслідок цього економічна бідність посилювалася психологічною надломленістю. Селяни хоч і задовольняли певною мірою потреби ринкових (вірніше, ярмаркових у звичайному для населення України понятті) структур і споживчої кооперації, але не могли повністю забезпечи-

ти зростаючі потреби ринку як такого. Заміна багатьох мільйонів дрібних та середніх постачальників сільськогосподарської продукції тисячами великих (колгоспів і радгоспів) з погляду інтересів ринку виявилася не рівноцінною. З того часу попит на сільськогосподарську продукцію постійно перевищує її пропозицію. Більше того, розрив у взаємопов'язаній і взаємозумовленій на ринку системі попит — пропозиція збільшується. Це підтверджується зростанням імпорту продуктів харчування.

Причиною другого етапу зменшення чисельності учасників ринку — постачальників сільськогосподарської продукції став штучно створений голод 1933 р., обтяжений невдовзі третім етапом, зумовленим політичними репресіями 1937—1938 рр. На даному етапі, як і під час колективізації, найбільше постраждала та частина селян, яка мала більше можливостей стати хоча б більш-менш заможними власниками.

У післявоєнні роки справа ускладнилася тим, що багаторазові укрупнення колгоспів зумовили значне зменшення колективних власників і суб'єктів ринку. Якщо у 1940 р. в Україні було 28 374 колгоспи, то в 1950 р. — 19 295, а ще через тридцять років — 7016. Така тенденція суперечить світовій практиці поступального збільшення кількості власників. Крім того, внаслідок зростаючого обмеження державою виробничо-господарської самостійності колективних господарств вони все більше втрачали можливості бути активними суб'єктами ринку, вибирати найвигідніше місце на ньому. Маючи по суті лише один канал збуту своєї продукції — продаж її державі по невинуватно низьких цінах (продаж на колгоспному ринку був незначний і не міг істотно впливати на економіку господарства), вони були обмежені у своїх можливостях розвивати виробництво відповідно до вимог ринку. Існуючі відносини у ланцюгу господарство — держава не мали нічого спільного з ринком у його цивілізованому розумінні.

В останні десятиріччя відставання соціального розвитку села призвело до міграції працездатної частини селян до міст, внаслідок чого відбулося значне старіння сільського населення і, звичайно, зменшення активних товаровиробників.

Проблема збільшення чисельності власників, як одна з передумов формування ринкової економіки, стосується не тільки сільського господарства, а й усіх інших галузей агропромислового комплексу. Розширення мережі переробних підприємств, розвиток агросервісної інфраструктури, поява нових виробництв — все це не тільки сприятиме нарощуванню обсягів виробництва сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів, а й зробить продовольчий ринок багатшим, різноманітнішим, ефективнішим.

2.3. ВЛАСНІСТЬ І БАГАТОУКЛАДНІСТЬ

Нині уже достатньо підстав для висновку про те, що однією з найважливіших причин сучасної аграрної кризи стало нехтування світовим досвідом щодо одночасного розвитку різних форм господарювання. Розвиваючись в єдності, вони взаємодоповнюють і взаємозбагачують одна одну, вишукують можливості збереження свого місця на ринку, завоювання нових ринкових ніш. Їх паралельне функціонування розширює межі конкуренції, зумовлює формування вигіднішої структури виробництва з урахуванням конкретних умов. Від цього виграють всі: товаровиробники, зайняті в різних сферах виробництва і формах господарювання; громадяни — споживачі продукції, які разом з товаровиробниками є основними суб'єктами ринку; держава, яка має можливість краще забезпечувати народногосподарські потреби в продовольстві; суспільство — з його зростаючими соціально-економічними інтересами і потребами.

Багатоукладність економіки — одна з найважливіших передумов ефективного функціонування ринку, в тому числі і з погляду власності, насамперед у частині розвитку можливостей для ширшого залучення у виробництво підприємців, формування з них власників, здатних найефективніше проявити себе у тій чи іншій формі господарювання. Одним з них це краще вдається в індивідуальному господарстві, іншим — у кооперованому, третім — в умовах кооперативних систем тощо. Недооцінка зазначеного, а також свідомий відхід від даної очевидної істини обмежували можливості формування власників, насамперед таких, які могли б забезпечити найвищу ефективність виробництва. Це стосується передусім індивідуально-селянського сектора, якому дозволялося розвиватися лише у вигляді особистих підсобних господарств колгоспників, працівників радгоспів, інших жителів села. З відомих причин було знищено приватний селянський уклад, який найбільшою мірою сприяв формуванню реального власника на селі, насаджувалася колективна форма господарювання, що, як виявилось, не тільки неспроможна сформувати реального власника, а й не заінтересована у цьому. Державі потрібно було тримати все у своїх руках. Тому вона обрала найвигіднішу для себе колективну власність у двох її формах — державній (радгоспи) і кооперативній (колгоспи). У першому випадку власником землі, майна та результатів праці була держава в особі її адміністративно-управлінських органів. Вони не були безпосередніми власниками, а лише виконували волю партійно-державних структур. У їх руках все більше зосереджувалося право і по суті необмежені можливості визначати долю сільського господарства: як йому розвиватися, які і на яких умовах давати йому засоби виробництва і найголовніше — як розпоряджатися готовою продукцією і результатами виробництва в

цілому. Оскільки ж ніхто з тих, хто вирішував ці питання, ні за що не відповідав, очікувати соціально-економічного успіху було безпідставно.

Справа ускладнювалася тим, що в багатьох випадках такі розпорядники, користуючись практично необмеженими щодо товаровиробників правами і безвідповідальністю за некомпетентні рішення, поводилися з державним майном як з власним. Реального ж власника, який не обмежувався б лише правами, а й ніс особисту відповідальність за результати володіння ними, не було із самого початку створення державних підприємств, не сформувався він і протягом усього часу їх функціонування. Покласти край цьому передбачається роздержавленням і приватизацією власності державних господарств.

Вищезазначене повною мірою стосується також колгоспів, які ґрунтувалися на кооперативно-колгоспній власності. Однак вона по суті не тільки ніколи не діяла у такій своїй формі, а й поступово все більше одержавлювалася, і врешті-решт перестала відрізнятися від державної. Колгоспник, який проголошувався власником, ніколи ним не був. Він лише одержував певну, як правило, мізерну оплату своєї праці, не маючи ніякого права на її результати, як і на землю та колективно надбане майно. Лише нині зроблено перші кроки до перетворення колгоспників, якщо не у власників, то хоча б у реальних співвласників колективної власності. Шлях до цього — роздержавлення колгоспно-колективного сектора через повне відновлення кооперативно-пайової суті колгоспів.

При розгляді проблем розвитку власності з погляду форм господарювання на селі слід виходити з того, що основними осередками формування власників тут будуть особисті підсобні, індивідуально-селянські (фермерські) та колективні господарства.

Як і в попередні періоди, власність в особистих підсобних господарствах формуватиметься по двох каналах: створенням її безпосередньо в самому, по суті, приватному господарстві і через привласнення частини колективного надбання в колгоспах, інших колективних сільськогосподарських підприємствах, інших формах господарювання.

Особливість нового етапу полягатиме насамперед у тому, що може змінитися співвідношення у примноженні власності між тією її частиною, яка буде надбана безпосередньо в особистому підсобному господарстві, та іншою частиною, одержуваною з усуспільненого сектора. За статистичними даними, поки що визначальне місце в формуванні власності в особистому підсобному господарстві займають колгоспи і радгоспи. Так, у 1985—1988 рр. у сукупному доході сімей колгоспників на оплату праці припадало 50,4 %, сімей працівників радгоспів — 69, а на доход від особистого підсобного господарства — відповідно 28,2 і 14 % (решта — доход від одержання пенсій, інші надходження). І хоч ототожнювати сукуп-

ний доход з обсягами приросту власності не виправдано, вищенаведені дані дають певну уяву про співвідношення різних каналів формування власності в особистих підсобних господарствах. У перспективі з різних причин воно може змінитися, оскільки залежатиме від темпів нарощування власності безпосередньо в особистих підсобних господарствах у зв'язку із значним розширенням в частині з них земельних ділянок, зростанням рівня оплати праці у сільському господарстві, розмірів натуральних виплат (продажу) колгоспами і радгоспами, динаміки ринкових цін, розміру пенсійного забезпечення та ін.

Безсумнівним є одне: якими б темпами не розвивалися селянські (фермерські) господарства, як би не реформувалися господарства усуспільненого сектора, особисті підсобні господарства зберігатимуть своє соціально-економічне значення. Проблема і найважливіше завдання полягають у тому, щоб створити якомога кращі та найбільш прийнятні для них умови.

Новим у соціально-економічному розвитку сільського господарства є формування індивідуально-селянського (фермерського) укладу. Його розвиток тільки розпочався, але вже зараз можна стверджувати, що з багатьох причин його формування відбуватиметься складно і не так швидко, як вимагають обставини. Все залежатиме від того, хто стане фермером, наскільки протекціоністською щодо фермерства буде державна політика, як швидко і глибоко ідею фермеризації сприйме основна частина суспільства, насамперед на селі. Винятково важливе значення матиме також те, наскільки змінюватиметься співвідношення між чинниками, які стримують розвиток фермерства, і тими, які сприяють формуванню фермерського укладу. На сучасному етапі до першої їх групи належать: недостатня відпрацьованість законодавства щодо розвитку фермерства і механізму його дії; незначний стартовий капітал переважної більшості тих, хто вступає на шлях фермерства; обмежені можливості держави щодо його пільгового фінансування і матеріально-технічного постачання; невідпрацьованість системи наукового і агросервісного забезпечення фермерських господарств; затягування з формуванням ефективної системи підготовки фермерів та ін.

Серед чинників, які можуть сприяти становленню фермерського укладу, провідне місце належатиме кадровому забезпеченню індивідуальних селянських господарств. Найбільшого успіху зможуть досягти господарства, очолювані спеціалістами сільського господарства і найбільш підготовленими для самостійного господарювання селянами. У зв'язку з цим особливого значення набуває обережне ставлення до надання великих земельних ділянок тим, хто не має достатньої фахової і практичної підготовки. Повинен бути відпрацьований надійний механізм відбору майбутніх фермерів і створена ефективна система їх підготовки. Одночасно, навіть у пер-

шу чергу з урахуванням складної соціально-економічної ситуації в країні доцільно сформувати достатній для розвитку фермерства фонд його підтримки. Не менш важливе значення може мати також формування поряд з діючими агросервісними службами відповідних підприємств і організацій створюваних самими фермерами.

Яким би не було критичне ставлення до колективних форм господарювання, реальністю є те, що саме вони ще тривалий час будуть основними виробниками сільськогосподарської продукції. Водночас очевидним є те, що основна частина колгоспів та створюваних на їх базі виробничо-господарських структур іншого колективного типу, а також радгоспів себе вижила і повинна бути реформована на принципово нових засадах. Визначальне місце тут має посісти уміле роздержавлення державних і роздержавлення кооперативних підприємств з їх кінцевим результатом — приватизацією власності. У найбільш загальному вигляді це означає формування приватних власників у господарствах, майно яких є багаторічним колективним надбанням. Подібного у світовій практиці не було. Але історія розпорядилася так, що саме на цьому шляху вбачається один з найважливіших напрямів аграрної реформи в Україні. На ньому можна передбачити кілька етапів. На початковому власниками колективного надбання в частині, яка відповідає трудовому внеску кожного члена колективного чи державного підприємства в колективну власність, стануть всі працівники господарства. При цьому вони одночасно будуть співвласниками тієї частини колективного надбання, яка у тому чи іншому обсязі залишатиметься колективною власністю.

На наступному етапі (важливо, щоб він настав якомога швидше після першого, а ще краще — відразу після нього чи навіть одночасно з ним) повинні бути здійснені виробничо-господарські (організаційно-структурні) перетворення в господарствах у напрямі створення високоавтономних у виробничому відношенні, глибоко госпрозрахункових підрозділів. Особливістю їх розвитку стане формування власності не в масштабі господарства, а в кожному з таких підрозділів. Внаслідок цього їх члени ставатимуть власниками і співвласниками створеної кожним з них частки спільного надбання.

Одним з етапів подальшого розвитку відносин власності може стати поступове зосередження майна (з часом і землі) в руках все меншої кількості власників шляхом його викупу в тих, хто з тих чи інших причин виявить бажання продати свій пай. Одним з наслідків цього у перспективі може бути перехід структурних підрозділів у власність невеликої кількості співвласників або окремого власника.

2.4. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ ВЛАСНИКІВ

Серед чинників, від яких залежатимуть глибина і темпи перетворень у відносинах власності, особливе місце належить психологічній перебудові громадян, колективів, суспільства. Чим глибше у свідомість людей проникає той чи інший світогляд, та чи інша ідеологія, тим міцнішим формується відповідний стереотип мислення і практичних дій. Подолання їх ускладнюється об'єктивними та суб'єктивними причинами, які в багатьох випадках діють у різних напрямках. Це особливо відчутно в складних за суттю і формами реалізації соціально-економічних процесах реформування відносин власності.

За десятиріччя офіційної політики і пропаганди у свідомості людей сформувалося хибне розуміння винятковості державної власності при другорядності колективної та несприйнятті приватної. Внаслідок цього навіть при наявності пакета державних законодавчих актів про приватизацію ідея переходу від нічийної загальнонародної власності до власності, яка має конкретного господаря, в багатьох випадках неоднозначна і великою кількістю людей сприймається важко.

Подолання психологічної невідповідності переважної більшості людей, у тому числі на селі, ускладнюється протидією певних сил, які з тих чи інших причин орієнтуються на збереження в частині відносин власності стану, що склався у суспільстві. Якщо ж вони і підтримують ідеї приватизації, то такої, при якій значна частина державної чи колективної власності перейшла б до їх рук безплатно або за безцінь. Це породжує невпевненість значної частини громадян у незворотності політичного курсу на розвиток відносин власності, за яких реальні власники не постраждали б у майбутньому. Цим значною мірою пояснюється повільне становлення фермерства. Брати землю, купувати різне майно, працювати набагато більше і важче, ніж у колгоспі, і не мати впевненості в майбутньому психологічно не сприяє прискоренню формування селянського укладу, тим більше в умовах протидії на місцях, у тому числі самих селян. Протидії набувають різних форм — від надмірно критичного і презирливого ставлення до тих, хто переходить на самостійне господарювання, до нанесення шкоди їх господарствам.

У психологічному відношенні не спрацьовує або мало діє навіть те, що з різних причин має місце певна ідеалізація індивідуально-селянського укладу. Він подається лише з найкращого боку. Певною мірою це виправдано у зв'язку з необхідністю привернути до нього увагу і забезпечити його прискорене формування. Проте було б більш виправдано, щоб одночасно розкривалися складнощі, які тут є і будуть. У психологічному відношенні важливого зна-

чення набуває також подолання надмірно критичного ставлення (аж до повного несприйняття) найманої праці у фермерських господарствах. Як свідчать вибіркові дослідження, лише 5—7 % селян згодились би працювати по найму при достатньо високій оплаті праці. Навіть те, що і зараз фактично всі працюють за тією чи іншою формою найму в колгоспах, не змінює ситуації. Крім того, в зарубіжних фермах, про які останнім часом у нас багато пишуть, наймана праця розвинута досить широко. Однобічний стереотип розуміння категорії найманої праці, який склався в минулому, особливо на селі, настільки вкорінився, що відійти від нього не легко.

Безумовно, фермери-початківці зустрічатимуться із складностями щодо спеціалізації виробництва, його організації, збуту продукції, кооперування, агросервісу, наукового забезпечення, правової підготовки. Не говорити початкуючим фермерам про те, що вони повинні бути готовими до непередбачуваних ситуацій, було б не виправдано не тільки з психологічного, а й з економічного боку. Недостатньо повне інформування майбутніх фермерів про всю сукупність проблем, які вже нині стають очевидними, може зашкодити тим з них, хто, не вникнувши із самого початку хоча б в найочевидніші питання, потрапить у складну ситуацію, якій можна було б запобігти. Інтереси фермерства і фермерів вимагають їх об'єктивного інформування з усіх питань, на які можна дати якщо не повну відповідь, то хоча б найбільш загальні поради, рекомендації, консультації.

На терені психології можна знайти одну з відповідей на питання, чому при безмежній в останні роки критиці колгоспів, закликах до їх ліквідації колгоспники не поспішають виходити з них, хоча й незадоволені роботою і порядками, невмілим керівництвом, великою кількістю керівників та спеціалістів, не завжди коректним, витриманим ставленням до них. Навіть тепер, коли є можливість самоліквідації колгоспів, вільного виходу з них з певними паями, більшість селян надають перевагу роботі у колективних господарствах.

Серед багатьох причин цього велике значення має психологічний аспект, суть якого полягає в тому, що при усіх недоліках колгосп — це своєрідний зонт для його членів, соціальне прикриття. У психології селянина, навіть такого, який найменше задоволений роботою у колгоспі і колгоспною системою у цілому, не могло не відкlastися, що бували і мають місце нині випадки, коли він міг надіятися тільки на колгосп: доплата з колгоспу до пенсій, безплатна видача або продаж за пільговими цінами певної кількості продукції, фінансова і матеріальна допомога в скруті або при спорудженні житла тощо. Звичайно, він заслужив право на більше, але коли по лінії держави не було пенсій, коли сілрада нічим не могла допомогти при похоронах, коли ніхто не міг відремонту-

вати дах, колгоспники покладали надію на колгосп. У багатьох випадках він виручав. Якби не було цього, село і сільське господарство знаходилися б ще у більшій скруті.

Вищенаведеним не передбачалося захистити колгоспну систему, застерегти її від критики. Вона, якщо в найближчі роки не реформується по всіх напрямках — соціальних, економічних, організаційних, управлінських — змушена буде самоліквідуватися. В даному випадку йдеться лише про те, що психологія селянина значною мірою формувалася саме під впливом надій на колективне підприємство. Поряд з іншими причинами це утримує його від виходу з колективного господарства і викликає осуд тих, хто закликає до негайної тотальної деколективізації.

Таким чином, без якомога повнішого врахування особливостей психології селянина, психологічних аспектів дальшого розвитку сільського господарства, його глибоке реформування, в тому числі в частині власності, або неможливе, або відбувається з великими складностями, або матиме непередбачувані наслідки.

2.5. СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ ПРИВАТИЗАЦІЇ

У процесі приватизації в аграрній сфері потрібно комплексно вирішити два взаємопов'язаних завдання: забезпечити функціонування високоефективного сільського господарства і відродити селянство, здатне вести виробництво на рівні світових стандартів. Водночас вирішення цих першочергових для суверенної України завдань повинне бути здійснене без загострення соціальної ситуації на селі, яка нині дуже несприятлива.

Система, що проіснувала понад 70 років, залишила після себе спустошене село. Родючі землі втрачають гумус, зазнають згубної ерозії, сотні тисяч гектарів найбагатших чорноземів вилучено під промислову забудову, видобуток корисних копалин або спорудження штучних водойм. Понад мільйон гектарів сільськогосподарських угідь непридатні для використання через зараженість радіонуклідами та іншими шкідливими речовинами тощо.

Найсильніше руйнівні процеси позначилися на селянстві. У 1913 р. в Україні (сучасних межах) було понад 28 млн чол. сільського населення. У 1950 р., навіть після страшного голодомору 1933 р. та згубних наслідків війни, сільське населення становило близько 24 млн чол. На 1 січня 1992 р. сільських жителів в Україні було лише 16,8 млн чол., тобто їх чисельність зменшилася проти 1913 р. на 11,6 млн чол. Сільська поселенська мережа скоротилася майже в 2 рази. З карти України зникли десятки тисяч сільських поселень. Майже повністю ліквідовані хутори — осередки господарювання найбільш підприємливої та кваліфікованої час-

тини селянства. Однак ця картина, незважаючи на всю її трагічність, є неповною.

Майже третину сільського населення становлять особи пенсійного віку та інваліди. В таких же областях, як Чернігівська, Сумська, Полтавська, на селі пенсіонерів близько 40 % від чисельності населення. У 20 областях України має місце гостра депопуляція, тобто смертність на селі перевищує народжуваність. Село в повному розумінні вимирає. За даними суцільного обстеження сільських населених пунктів, здійсненого Мінстатом України, в 1990 р. у 5780 селах (понад 20 % поселень) не народилося жодної дитини, у 2532 селах не було жодної дитини віком до 5 років, ще у понад 3 тис. поселень не було дітей старше 5 років та молоді у віці 16—29 років.

У жалюгідному становищі знаходяться сільські пенсіонери, яких налічується близько 6 млн чол. Переважна більшість з них одержують мінімальні, тобто мізерні за розмірами, пенсії, оскільки вони працювали за низькооплачуваними трудовими. Крім того, оплата праці у сільському господарстві завжди була нижчою, ніж в інших галузях. Таке ж становище зберігається і нині. Багато осіб похилого віку — одиноки, особливо жінки, які у війну втратили чоловіків, а дорослі діти здебільшого проживають у містах.

Отже, враховуючи соціально-економічну, демографічну та психологічну ситуацію на селі, доцільно вести мову насамперед не про наслідки, а про соціально-економічні передумови (середовище), в яких здійснюється приватизація. Вони дуже несприятливі, їх ігнорування може призвести до гострих соціальних конфліктів. Як свідчать обстеження, сільські жителі старшого віку в цілому негативно сприймають приватизацію. Якщо об'єднати людей пенсійного та передпенсійного віку (жінки 50—55 років, чоловіки — 55—60), то майже в усіх областях України ці дві групи населення становлять понад половину сільських жителів. Їх ставлення до приватизації, зокрема до формування фермерства у цілому негативне, оскільки вони все життя працювали на сільськогосподарських підприємствах, в інфраструктурних галузях і розраховують одержувати матеріальну та соціальну підтримку саме від них. Така підтримка, хоча й не була дуже вагомим, все ж сприяла певному матеріальному забезпеченню людей похилого віку (утримання будинків ветеранів, доплати до державних пенсій, видача продуктів натурою, допомога у веденні присадибного господарства тощо).

При приватизації майна колективних господарств у такій формі, як паювання, проблема загалом не вирішується, хоча пенсіонери також одержують пай в основних засобах. З одного боку, внаслідок низької рентабельності сільськогосподарських підприємств в умовах нинішньої гострої економічної кризи доходи на паї чи акції не можуть бути значними і стимулювати високоефективну

працю членів колективних чи акціонерних господарств. Крім того, навіть якби економічна ситуація стабілізувалась і доходи сільськогосподарських підприємств зростали, при великих розмірах трудових колективів (що завжди породжує знеособку), збереженні існуючих управлінських штатів не можна розраховувати на істотне підвищення матеріальної заінтересованості працюючих у результатах своєї праці.

Які ж варіанти приватизації в АПК, враховуючи надзвичайно складну ситуацію на селі, є оптимальними з огляду на економічні та соціальні критерії? Перш ніж зробити спробу дати відповідь на це питання, зазначимо ще одну серйозну обставину, яку слід брати до уваги при формуванні наукових засад приватизації в АПК. Це — визначення форми власності на землю.

Нинішня програма приватизації майна в АПК залишає поза увагою власність на землю. І хоча законодавчі акти, прийняті Верховною Радою України, визнають, поряд з іншими формами, приватну власність на землю, говорити про те, що ця форма вже набула поширення, немає підстав. Тому ситуація щодо власності на землю, на нашу думку, дуже суперечлива і соціально-вибухова. Адже передбачається приватизувати переважну частину засобів виробництва у сільському господарстві при невизначеності щодо того, яка ж форма власності на землю в Україні переважатиме. Розглянемо вірогідні варіанти і ситуації, які можуть мати місце щодо форм власності на землю. Безумовно, в перспективі існуватимуть такі форми власності на землю: державна, комунальна та приватна. Дискусійним залишається питання щодо колективної власності. З цього приводу є різні думки. На нашу думку, недоцільно зберігати колективну власність на землю та інші засоби виробництва, враховуючи світовий досвід та низьку ефективність колективного виробництва.

Не вдаючись до дискусій щодо колективної власності на землю, спробуємо дати відповідь на питання, які ж форми власності на землю у перспективі набуватимуть переважного значення, керуючись при цьому двома критеріями — економічним та соціальним.

Виходячи з нинішньої ситуації в Україні, бажаним є зведення до мінімуму державної власності на землю, адже десятиліттями утворювався стан, згідно з яким те, що належить державі (як і великому колективу), є нічийним. Для того щоб земля здобула, нарешті, господаря, потрібно утвердження приватної власності на неї як головної і переважної форми землекористування. Лише це може покласти край безмежному розбазарюванню земельних ресурсів, запобігти зниженню родючості землі. Звичайно, при запровадженні приватної власності на землю потрібний ретельно опрацьований механізм захисту земельних ресурсів, охорони та стимулювання підвищення родючості сільськогосподарських угідь. Крім того, необхідний механізм захисту інтересів селянства. Зем-

ля не повинна потрапити до рук земельних спекулянтів, тих, хто захоче вкласти грошові нагромадження у найцінніше матеріальне багатство, яке не знецінюється, а постійно зростає у ціні.

Функціонування ринку землі та іншого атрибуту власності на землю — оренди повинне сприяти формуванню оптимальних за розмірами кооперативних і селянських (фермерських) господарств. Обмеження приватної власності на землю селянських (фермерських) господарств величиною в 50 га сільськогосподарських угідь при відсутності ринку землі — одна з головних перешкод на шляху формування оптимальних за розмірами землеволодіння приватних господарств.

Важливою як з економічного, так і соціального погляду є проблема визначення оптимального співвідношення між державною та комунальною, з одного боку, і приватною власністю на землю — з другого.

Враховуючи обидва критерії — економічний та соціальний, на нашу думку, при проведенні земельної реформи в державній та комунальній власності доцільно залишити не більше 30 % сільськогосподарських угідь. Останні використовуватимуться державними науково-дослідними та іншими господарствами, здаватимуться державою та місцевими органами самоврядування в оренду, а також становитимуть земельний запас, з якого в майбутньому забезпечуватиметься формування нових господарств.

У процесі проведення земельної реформи близько $\frac{2}{3}$ наявних сільськогосподарських угідь доцільно передати у приватну власність селян, розподіливши її між працівниками сільськогосподарських підприємств у вигляді земельного наділу. Величина останнього повинна бути диференційованою залежно від рівня землезабезпеченості сільськогосподарських підприємств та окремих сіл.

Приватна власність (виходячи з світового досвіду) функціонує у двох формах: індивідуальної (сімейної) та корпоративної (кооперативної, акціонерної тощо). Корпоративна власність, незважаючи на її специфічне використання, залишається приватною власністю, оскільки кожний акціонер, пайовик чи член кооперативного господарства є власником своєї частки. У колективному господарстві ця частка залишається знеособленою і фактично розпоряджається нею той, хто очолює господарство. Отже, при перетворенні колгоспу в справжнє, а не фіктивне, акціонерне чи пайове господарство, спілку кооперативів або селянських (фермерських) господарств земля, як і інші засоби виробництва, перестає бути знеособленою колективною власністю, здобуває реальних господарів. Кожний член колгоспу при перетворенні останнього в акціонерне товариство одержує земельну акцію і стає приватним власником певної площі сільськогосподарських угідь. Кожний землевласник, одержавши свою частку землі, господарює на ній самостійно або кооперативом. Він може також продати земельну

акцію іншому члену господарства. Це ж стосується і акцій (паїв) на основні засоби виробництва.

Як видно, корпоративна власність є приватною, і в цьому її докорінна відміна від нинішньої, знеособленої колективної власності, яку цілком правильно називають «непрозорою», бо формальними власниками є всі члени колгоспу, а реально розпоряджаються нею керівники.

Незважаючи на докорінну відміну між колективною і корпоративною власністю, трансформація колгоспів (радгоспів) в акціонерні, пайові господарства, асоціації кооперативів тощо дає можливість уникнути руйнації існуючих продуктивних сил села і значною мірою зберегти велике сільськогосподарське виробництво, хоча і при істотному розукрупненні підприємств.

Таким чином, утвердження приватної власності на землю та інші засоби виробництва шляхом безплатного розподілу переважної частини сільськогосподарських угідь між працівниками сільського господарства та паювання між ними (включаючи й пенсіонерів) основних і оборотних фондів поєднує вирішення як економічних, так і соціальних завдань аграрної реформи. Перехід (його можна здійснити протягом кількох років) на добровільних засадах від суспільної до приватної власності на засоби виробництва створює передумови для ефективного функціонування агропромислового комплексу, не призводячи до парцеляції землекористування.

На нашу думку, переважною формою приватної власності, особливо в регіонах Східної України, буде корпоративна власність акціонерних, пайових господарств, асоціацій селянських (фермерських), кооперативних господарств, малих підприємств. Цей шлях переходу до ефективних форм господарювання на основі приватної власності на засоби виробництва є прийнятний також з точки зору реалізації інтересів селянства, тобто соціального критерію.

По-перше, земля повертається селянам, у яких вона свого часу була експропрійована, без викупу, безплатно. При цьому у власності держави залишається ще значний земельний фонд (до 30 % сільськогосподарських угідь), певна частка якого може бути продана, зокрема тим селянам, які захочуть збільшити розміри землі понад величину безплатного наділу.

По-друге, селяни будуть поставлені у більш-менш рівні умови щодо одержання землі у приватну власність, оскільки всі отримають однакові за величиною земельні наділи в межах одного сільського населеного пункту. Звичайно, в трудонедостатніх, обезлюднених селах такий безплатний наділ може становити кілька десятків гектарів сільськогосподарських угідь, а в окремих регіонах малоземельних Карпат чи Галичини він може бути меншим 1 га.

Щодо зазначеної нерівності, зумовленої об'єктивними умовами, можна рекомендувати такий вихід із ситуації: опрацювати

державну міграційну політику стимулювання переселення селян із трудонадлишкових малоземельних регіонів у трудонедостатні села Східної України. Якщо селянина не задовольняє перспектива господарювання на дрібному земельному масиві, то він може переселитися (одержавши фінансову допомогу держави) у занепадаючий аграрний регіон, де є багато землі, але немає кому її обробляти. У цих регіонах селянські (фермерські) господарства відразу можна створювати оптимальними за розмірами — у кілька сот гектарів сільськогосподарських угідь.

По-третє, при такому варіанті приватизації землі вдається уникнути причин, які вже нині призводять до гострих соціальних конфліктів на селі і полягають у тому, що селяни (фермери) для своїх господарств одержують згідно з чинним законодавством до 50 га сільськогосподарських угідь у приватну власність, тоді як ті селяни, що залишаються колективно господарювати, можуть потенційно привласнити лише кілька гектарів землі. Така ситуація ставить селян-колгоспників (працівників радгоспів) в опозицію до селян-фермерів, які, на думку перших, захоплюють їх землі.

Збереження сучасної ситуації може призвести до гострих соціальних конфліктів і ліквідує будь-яку можливість широкого розвитку селянсько-фермерського і кооперативного укладу на селі. Тому, здійснюючи земельну реформу, необхідно поставити всіх селян у рівнозначні умови щодо власності на землю та інші засоби виробництва.

Четвертий позитивний соціальний результат даного варіанта земельної реформи: соціальний захист селян пенсійного та передпенсійного віку, які становлять значну частину сільського населення. Це люди, що все життя страждали від дискримінації селянства з боку держави. Вони пережили страшний голодомор, насильницьку колективізацію, працювали за трудовні, одержували дуже низьку оплату за важку працю, і на старість мають злиденну пенсію. Грошові заощадження, які комусь з них вдалося зробити, практично експропрійовані державою у процесі нинішньої гіперінфляції. По відношенню до цих людей треба проявити хоча б елементарну соціальну справедливість і створити мінімум їх соціального захисту, надавши право на одержання земельних наділів та паїв в основних засобах.

Аналізуючи найбільш прийнятний з точки зору поєднання економічного та соціального критерію варіант земельної реформи, слід зазначити, що він, крім позитивних результатів, має й певні негативні наслідки. Адже з тієї соціально-економічної ситуації, яка склалась в українському селі, не можна знайти цілком ідеальний вихід, який би мав лише позитивні результати.

Пропонований варіант земельної реформи є, на наш погляд, оптимальним, враховуючи складну демографічну, соціально-еконо-

мічну ситуацію в українському селі. Однак він має свої, так би мовити, підводні камені, які треба вміло обминати, щоб вийти на широкий простір інтенсифікації та модернізації сільського господарства, забезпечивши високу конкурентоспроможність українських виробників продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини.

Найбільша небезпека даного варіанта земельної реформи полягає в тому, що після передачі земельних наділів (земельних акцій) селянам сформуються мільйони землевласників переважно з невеликими земельними наділами. Для того, щоб це не призвело до парцеляції землеволодіння, руйнації продуктивних сил села, а навпаки, сприяло стабілізації великих господарств, необхідні дві умови: добре працюючий ринок землі і ефективна система її оренди.

Здійснені нами та іншими дослідниками соціологічні обстеження, а також аналіз демографічної ситуації на селі дають підставу для висновку, що більшість нинішніх працівників сільського господарства не зможуть самостійно вести сільськогосподарське виробництво. Тим більше це стосується пенсіонерів, які стануть власниками земельних і майнових акцій. Отже, значна частина власників земельних наділів, які не будуть самостійно вести індивідуальне чи кооперативне господарство або працювати в акціонерному підприємстві, захочуть свій земельний наділ продати або здати в оренду, одержуючи ринкову ціну землі чи земельну ренту. Це буде для пенсіонерів значним доповненням до їх пенсій.

Для створення умов ефективного функціонування аграрної сфери важливо прогнозувати можливі варіанти функціонування ринку землі і опрацювати законодавство, яке сприятиме реалізації оптимального варіанта.

Найкращим варіантом є такий, що забезпечить зосередження земельних наділів, які продаватимуться, в руках селян (фермерів), асоціацій кооперативів, акціонерних і пайових сільськогосподарських підприємств або ж реалізацію їх державі. Важливе значення має використання досвіду інших країн, який полягає в купівлі земельних ділянок селян пенсійного віку державою з гарантією виплати їм у вигляді пенсій ціни землі.

Першочергове право на купівлю земельних наділів, що продаються, повинні мати місцеві селяни (фермери), кооперативи, акціонерні й пайові господарства. Вони ж мають і першочергове право на оренду землі. Саме цей шлях — купівля земельних наділів, що продаються, а також оренда земельних наділів поряд з викупом землі з земельного запасу держави — забезпечить формування оптимальних за величиною господарств ринкової структури.

Проаналізований шлях здійснення земельної реформи (безплатна передача землі всім селянам у вигляді земельного наділу, реорганізація колгоспів і радгоспів через приватизацію їх майна

і створення передумов для добровільного формування різноманітних форм господарювання на селі) вимагає опрацювання нових законодавчих актів формування приватної власності на землю, функціонування ефективного ринку землі і системи її оренди. Законодавчі акти щодо купівлі-продажу землі, з одного боку, не повинні допускати ніяких обмежень щодо тих, хто захоче продати свій земельний наділ, а з другого — поставити серйозний заслін на шляху спекуляції землею.

Розділ 3

ВЛАСНІСТЬ У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ТА НАСЛІДКИ ПРИВАТИЗАЦІЇ

3.1. ВИЗНАЧАЛЬНА РОЛЬ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ У ФОРМУВАННІ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ

Докорінна перебудова виробничо-економічних відносин, яка здійснюється нині, розрахована на принципово новий механізм господарювання, параметри якого визначатимуть відносини власності.

Панування державної (загальнонародної) та колгоспно-кооперативної власності у сільському господарстві (остання за змістом повністю відповідала державній власності) зумовило економічний механізм, який ґрунтувався на централізованій планово-розподільній системі господарювання та адміністративно-командних методах управління.

Започаткована ще в 1985 р. економічна реформа завершилася переведенням підприємств і організацій агропромислового комплексу на повний госпрозрахунок та самофінансування. Сам цей факт, безумовно, мав свої позитивні сторони: пошавилася економічна робота в сільгоспідприємствах, дещо зміцнився внутрішньогосподарський розрахунок, поліпшився фінансовий стан більшості господарств, раціоналізувався підхід до капітальних вкладень, зміцнилися міжгалузеві взаємовідносини, принципи господарського розрахунку. Особливе пошавлення спостерігалось у низових ланках АПК, яке спрямовувалося на удосконалення управління та формування інтегрованих систем. Однак докорінного перелому не відбулося.

Сталося так, що Україна, яка має сприятливі для сільського господарства природно-кліматичні умови, а також величезний досвід у землеробстві і тваринництві, виявилась неспроможною забезпечити населення необхідними продуктами харчування. Нині майже всі переконані у тому, що існуючий економічний механізм

управління і господарювання не сприяє виходу сільського господарства із стану глибокої кризи. Усі спроби удосконалити його за умов централізованої планової економіки так і не дали очікуваних результатів. Насамперед через свою обмеженість, бо були спрямовані лише на часткову зміну окремих ланок господарського механізму, не враховували усієї повноти структури і не змінювали відносин власності. У сільському господарстві, зокрема, зусилля зосереджувалися на вдосконаленні внутрішньогосподарського механізму діяльності колгоспів і радгоспів, пошуку внутрішніх резервів (колективний підряд, внутрішньогосподарська оренда), але при збереженні існуючих форм власності і несприятливого зовнішньоекономічного середовища, яке суворо обмежувало параметри господарської діяльності, гальмувало становлення ефективного сільськогосподарського виробництва.

В аграрній сфері України почало чітко простежуватись зниження сільськогосподарського виробництва, особливо у 1991—1992 рр.

Виробничий потенціал сільського господарства і капітальні вкладення у цю галузь використовуються неефективно. Вкрай повільно підвищується продуктивність рослинництва і тваринництва. Відповідно відстає розвиток соціальної та виробничої інфраструктури. У 1992 р., наприклад, у сільське господарство України направлено 9,6 млрд крб. капітальних вкладень, або 24 % загального обсягу коштів, вкладених у народне господарство (у 1986—1990 рр. — 18—22 %), проте уповільнити темпи скорочення виробництва не вдалося. Так, у 1991 р. виробництво продукції сільського господарства (у порівнянних цінах 1983 р.) скоротилось на 13 %. Виробництво зерна знизилось проти 1990 р. на 24 %, цукрових буряків (фабричних), картоплі, овочів, соняшнику — на 10—18 %, плодів і ягід, винограду — на 20—27, м'яса у забійній масі та яєць — на 6, молока — на 7, вовни — на 12 %. Зменшення валових зборів зерна та інших культур в основному зумовлювалось зниженням урожайності, а по окремих культурах — і скороченням посівних площ.

Аналогічний стан характерний і для 1992 р. Значно менше проти 1991 р. одержано рослинницької продукції. Виробництво м'яса знизилось на 18 %, молока — на 25, яєць — на 24, вовни — на 11 %. Не покращився і споживчий ринок. Виробництво м'яса, тваринного масла, продукції із незбираного молока, кондитерських виробів, консервів скоротилось на 22—28 %, ковбас — на 9, олії — на 9, хліба, маргаринової продукції — на 2—4 %, сухих молочних сумішей і дитячих фруктових консервів — на 50 % проти обсягу 1991 р. Триває зменшення поголів'я худоби і птиці у громадському секторі сільського господарства.

Стабілізації економіки сільського господарства, що було однією з умов реформи, не досягнуто, замість приросту продукції маємо його різкий спад. У всіх ланках народного господарства

порушилися економічні зв'язки. Замість піднесення виробництва суспільство одержало шалене зростання цін. Спочатку подорожчали промислові товари, а слідом за ним почали різко підвищуватися ціни на продукти харчування. Особливо цьому сприяла лібералізація цін з початку 1992 р. Їх вибуховий ріст призвів до того, що інфляція цін випередила зростання доходів, різко скоротила можливості для нових нагромаджень і практично повністю знецінила наявні ощадні вклади.

Водночас різко зросли розміри обов'язкових платежів колгоспів і радгоспів у позабюджетні спеціальні фонди та податки в бюджет. У той же час ціни на засоби виробництва, які постачає сільському господарству промисловість, за 9 міс 1992 р. підвищились у 27,8, а на сільськогосподарську продукцію — у 15,2 раза, що призвело до збільшення витрат у колгоспах і радгоспах у 17,7 раза. Як бачимо, спостерігається серйозне порушення паритетності цін у сільському господарстві порівняно з цінами на промислову продукцію, послуги. Погіршився й фінансовий стан господарств. Заборгованість колгоспів і радгоспів по позиках банку з початку 1992 р. до червня збільшилась майже у 3 рази і становила 21,9 млрд крб., а кошти, які знаходились на рахунках, знецінились більш як у 15 разів. За перший квартал 1992 р. капітальні вкладення в сільське господарство (у порівнянних цінах) дорівнювали 12 % порівняно з відповідним періодом 1991 р. Господарства придбали автомобілів на 82 % менше, тракторів — на 29,3, тракторних причепів — на 86,3 і зернових комбайнів — на 31,5 %.

Економічний механізм господарювання, незважаючи на розгортання процесів реформування власності в АПК, залишається не пов'язаним з цим процесом. Основні його важелі: ціни, фінанси, кредит, податки, планування, обов'язкові платежі у загальний і місцевий бюджет — між собою не узгоджені. Вони зовсім не враховують виникнення нових форм власності і господарювання. Як і раніше, економічний механізм розрахований на державну власність, на методи і прийоми, що були властиві командно-адміністративній системі управління.

Слід зазначити, що високий рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва у 1991 р. не є результатом ефективної роботи колгоспів і радгоспів. Рівень їх доходності розрахований штучно, не економічним шляхом, а через механізм індексації доходів та дотації. Так само, щоб не розвалити сільське господарство у 1992 р., Кабінет міністрів і Верховна Рада України в екстреному порядку з метою покриття збитків та фінансування планових витрат на розширене відтворення сільськогосподарського виробництва змушені були виділити галузі 338 млрд крб. Ці дотації не мали джерел покриття, а тому віднесені на внутрішній борг уряду. Сільське господарство знову штучно виведене на досить високу позначку рентабельності, і це при спаді виробництва

майже на третину. Така практика підриває підвалини переходу до ринкової економіки і дає змогу продовжити існування колгоспно-радгоспної системи.

Економічний механізм АПК відбиває всі види народногосподарського економічного механізму. Просвітку на його вдосконалення або заміну відповідно до вимог ринкової економіки поки що не видно. Пропозиції науковців-аграріїв нехтуються. З особливою гіркотою сприймаються різні поради щодо розвитку сільського господарства, які виходять із середовища письменників, артистів, політиків, фізиків тощо. Необхідно зрозуміти, що у суспільстві, де діють жорсткі економічні закони, де половина населення доведена до межі бідності, не може застосовуватись механізм вільних цін, насамперед на сільськогосподарську продукцію. Хіба не парадокс, що ціна за 1 т зерна підвищилась від 8 до 25 тис. крб. У держторгівлі 1 кг борошна продавався за 78, а гороху — за 32 крб. У той же час майже 6 млн т зерна видано колгоспникам і робітникам радгоспів за безцінь при різкому спаді виробництва. Де ж логіка чи здоровий глузд? Чому тоді при величезній кількості зерна, що осідає у колгоспників і робітників радгоспів, останнє закуповується за валюту за кордоном, випікається з нього хліб і продається тим же селянам. Такою практикою матеріально обмежується все суспільство.

Потрібний новий підхід до реалій нашого економічного життя. Кризова ситуація в аграрній сфері відбиває не лише рівень державного управління галуззю за останні 2—3 роки. Занадто довго нав'язувались селу чужі для його внутрішнього устрою вимоги, ідеалізовані трафаретні схеми розвитку, що призвели до занепаду як сільськогосподарського виробництва, так і культури, традицій, професіоналізму сільських трудівників. Яким чином відродити село? Що потрібно зробити для розвитку сільського господарства, для забезпечення народу України необхідними продуктами харчування?

Ці питання надзвичайно актуальні. Можна констатувати, що колгоспно-радгоспне ведення сільського господарства сформувало антилюдські виробничі відносини, які ігнорують потреби людини і позначилися на ній самій. Втрачена мотивація до активної діяльності, заінтересованість у результатах праці, зовсім не розвинуті потреби особи. Із селянина-господаря зроблено поденника, який не має власності.

Нині завдання полягає у тому, щоб на базі існуючих на селі виробничих структур створити умови для виникнення нових різноманітних форм власності і відповідний економічний механізм господарювання. Збереження колгоспів і радгоспів у тому вигляді, в якому вони нині перебувають, — діло безнадійне. Монопольно володіючи усіма сільськогосподарськими угіддями і основними засобами виробництва, ці форми організації сільського господарства

скомпрометували саму ідею колективного господарства, довели землю до повного виснаження, зруйнували об'єктивні основи аграрних відносин на селі.

Практика показує, що на першому етапі реформації необхідно створити внутрішньогосподарські виробничі кооперативи, фермерські господарства, малі підприємства на засадах оренди, надати їм самостійності у розв'язанні виробничих питань, права бути повним господарем виробної продукції та створеного прибутку (доходу). Економічні стосунки між такими підрозділами здійснювати на основі товарно-грошових відносин.

Проте перехід до ринкової економіки залежить від розвитку відносин власності, а в аграрній сфері — насамперед від реформації земельних відносин. Ці базові питання розв'язуються дуже повільно. Існуюча система управління за будь-яку ціну прагне зберегти колгоспи і радгоспи, змінюючи для цього їх назви, але не змінюючи суті. Незмінним, як уже згадувалося, залишається і економічний механізм. Владні структури, особливо місцеві, зв'язані з виконанням законодавства про власність, про землю, про селянське (фермерське) господарство та деякі інші дуже важливі підзаконні акти.

Протягом 1991—1992 рр., наприклад, внесено суттєві доповнення до Земельного кодексу України, зокрема про механізм захисту прав на приватну власність землі. Земля може бути об'єктом купівлі-продажу, має ціну і є товаром. За цих положень приватизація землі повинна бути не умовною, як це має місце в колгоспах, а фактичною, юридично оформленою. Тож потрібна реальна програма передачі громадянам земельних ділянок у приватну, колективну власність та довічне успадковуване володіння. Для сільськогосподарського виробництва земельні ділянки надаються селянам безплатно, виходячи з середньої частки — 0,6 га, за допомогою бонів. Придбання земельних ділянок, розміри чи якість землі яких перевищують встановлені нормативи в бонах, в окремих випадках здійснюється за власні кошти громадян. У першу чергу доцільно передати у власність землі селянських господарств, присадибні земельні ділянки, а також ділянки індивідуального і колективного садівництва.

Земельний кодекс України передбачає, що право колективної власності на землю в колгоспі оформляється державним актом, в якому зазначається розмір земель, що перебувають у власності підприємства, кооперативу, товариства і у колективній власності громадян. До державного акта додається список цих громадян-співвласників із зазначенням земельної частки кожного з них.

Кінцевою метою земельної реформи є встановлення власності на землю громадян, колективів, громадських організацій, держави. У перспективі землі всіх категорій повинні бути об'єктом віль-

ного продажу, купівлі, застави і успадкування, тобто повинен функціонувати ринок землі.

Однак слід зазначити, що Земельний кодекс України ще не знайшов практичного використання і не став документом революційного характеру. Значною мірою це пояснюється браком інформації — адже у пропагуванні нових принципів господарювання на землі не заінтересовані широкі верстви сільськогосподарських адміністраторів. Не приділили достатньої уваги реалізації основних положень кодексу і вищі органи влади. За цих умов основні положення законодавства про землю не відіграють визначальної ролі у формуванні економічного механізму ринкової економіки. В останньому взагалі майже не згадується про власність, а тим більше про відносини, що пов'язані з нею. Те ж саме стосується і фінансів, ціноутворення та ціни.

Фінансова незалежність, право на фінансові ресурси сільських виробників дуже відносні. Все регулюється і дозується вищими органами за складеними ними інструкціями.

Функції цін, особливо стимулююча, обліку суспільно необхідних затрат праці, перерозподілу визначаються лише на папері. Фактично існуючі ціни відображують адміністративно-показний характер виробничих відносин. Розбіжності між ціною і виробництвом, споживчою та примусово визначеною вартістю досягли небачених розмірів, що порушили реальні, науково обгрунтовані взаємовідносини між галузями народного господарства, можливостями і потребами споживача.

Відсутність власності в економічному механізмі дозволила зарубіжним політологам і економістам дійти висновку, що однією з причин краху соціалізму у колишньому СРСР є недооцінка партійно-державним керівництвом відносин власності у суспільстві, особливо в сільському господарстві. Слушно зауважити, що модель створеного великомасштабного сільськогосподарського виробництва у вигляді колгоспів і радгоспів, яка ґрунтується на відриві людини від засобів виробництва й виробленої продукції, суспільному одержавленні власності, уніфікації форм господарювання, при неподільному пануванні командної системи, нерациональній структурі виробництва та інвестиційній політиці, а також відсутності належної матеріально-технічної бази послідовно призводила до економічної кризи. Жодна з країн, яка стала на так званий соціалістичний шлях будівництва суспільного життя, крім Монголії, не сприйняла досвід організації сільського господарства колишнього СРСР.

Слід, нарешті, визнати, що без відродження відносин власності (державної, колективної, приватної та інших модифікацій) якісного економічного механізму ми не матимемо.

Становлення ринкових відносин неможливе без докорінної перебудови виробничо-економічних відносин в агропромисловому

комплексі. Від того, наскільки інтенсивно змінюватимуться економічні відносини в аграрному секторі, наскільки природно у цей процес входитимуть нові відносини власності, настільки досконалий буде створено економічний механізм. Насамперед слід сформувати економічні відносини, які б могли забезпечити використання переваг різних форм власності і господарювання. Розвиток виробництва повинен залежати від інтересів товаровиробника, селянина та інтересів держави, яка зобов'язана постійно його підтримувати, юридично захищати. Шляхи реалізації цього пролягають через попит, конкурентоспроможність і змагальність при високому рівні соціальної захищеності населення.

Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та підвищення його ефективності — основні умови довгострокової стабілізації і розвитку споживчого ринку. Перебудова виробничих відносин на господарському та внутрішньогосподарському рівнях вимагає комплексного підходу.

Провідною конструкцією економічного механізму, яка сприятиме прояву ініціативи людей, підприємництва, ризику, є зміна відносин власності і заінтересованості. Правильна організація господарства та прояв дії самого економічного механізму виявлятимуться в підвищенні аграрного доходу порівняно з іншими галузями. Для цього доведеться змінити практику планування і управління, вдосконалити ціноутворення, банківську систему, оподаткування та інші елементи господарського механізму. Важливою умовою розвитку повинна стати збалансованість взаємовідносин галузей АПК з іншими ланками народного господарства, дотримання еквівалентності обміну.

Визначальна роль відносин власності у формуванні економічного механізму полягає в тому, що останній повинен чітко розмежовувати інтереси держави і сільських товаровиробників. Центральною особою в його функціональних діях повинен стати власник. Держава лише створює сприятливі умови для економічних відносин, регулює ринкові стосунки. Власник же їх реалізовує, опосередковує. Будь-який товаровиробник має право робити із своїм майном різні дії, що не суперечать закону: може використати майно для здійснення якої завгодно господарської або іншої діяльності; укласти договір з громадянами про використання їх праці тощо. Використання різної форми власності повинно включати і відчуження працівника від засобів виробництва, тобто вільний найм.

Існуючі інструменти управління та відносин колгоспної і радгоспної власності до останнього часу ґрунтувалися на централізованій системі планування, нормативному регулюванні розподілу доходів (прибутку). Все це виявилось малоефективним, бо не зачіпало економічного базису АПК — відносин власності на засоби виробництва. Досягалась лише певна прив'язка сільського вироб-

ника до засобів праці, а продукт праці, як і раніше, залишався власністю держави. Робітник одержував тільки необхідний продукт, визначений нормативами трудомісткості виробництва, та незначну частину додаткового продукту. Сукупна їх частка у валовому суспільному продукті сільського господарства становить усього 23,5 %.

Нині настав час для рішучого переходу від визнання необхідності перебудови відносин власності до практичних дій. Для цього на початковому етапі дуже важливо обґрунтувати форми власності і господарювання, які забезпечать розвиток агропромислового виробництва. Важливу роль тут повинні відіграти приватизація (персоніфікація) власності через паювання, акціонування колективних та кооперативних господарств, роздержавлення підприємств, демонополізація виробництва, комерціалізація збуту продукції та надання послуг.

Розвиток відносин власності, хочемо ми того чи ні, активно впливатиме на структуру виробництва сільськогосподарської продукції, на обсяги та структуру попиту на сільгоспсировину. І це закономірний процес, обумовлений формуванням нового економічного механізму в галузі. Можливі також поляризація сільськогосподарських виробників, перерозподіл сфер діяльності та ринків збуту. Великі сільськогосподарські підприємства вироблятимуть в основному зерно, молоко, технічні культури, а фермерські господарства — м'ясо, картоплю, овочі, тобто продукцію, яка в даний час у великих господарствах нерентабельна і меншою мірою зв'язана з промисловою переробкою.

Державні органи, опрацьовуючи економічний механізм в умовах переходу до ринку, ще не враховують зазначених процесів. Вони виходять із потреб народного господарства у сировині, і тому держзамовлення ставить товаровиробника у залежне становище, не враховує їх економічної самостійності.

Свобода самовизначення господарства диктується відносинами власності. Цьому повинен відповідати і економічний механізм. Його складові повинні залежати від становища товаровиробника, а не навпаки. Господарська одиниця (колгосп, радгосп, селянське (фермерське) господарство), якщо вона є дійсним власником засобів виробництва, на свій розсуд повинна використовувати належне їй майно, самостійно визначати виробничу програму, ціни, вибирати постачальників і споживачів, розпоряджатися прибутками, що залишилися після сплати податків, вирішувати інші питання, пов'язані з господарською діяльністю та розвитком виробництва.

Ринок сільськогосподарської продукції буде створений лише тоді, коли буде відмінена обов'язковість державного замовлення, а його контрагентами стануть економічно самостійні товаровиробники. Перехід до договірних відносин між незалежними виробни-

ками та заготівельними, переробними, іншими організаціями повинен ґрунтуватися на добровільності і взаємній вигоді. Існуючий механізм закупівель сільськогосподарської продукції в державні ресурси не спрацьовує уже на стадії укладання договорів контрактиції, і тому на місцях до підприємств замість економічних методів застосовують сили. Постійно не виконуються вже укладені договори. Обсяги держзамовлення значно завищені і силоміць нав'язуються селянам. До того ж держава рік у рік не виконує своїх договірних зобов'язань перед товаровиробниками щодо забезпечення їх матеріально-технічними ресурсами.

Директивне держзамовлення, як один із потужних важелів адміністративно-командної системи управління, повинен поступитися місцем індикативному плануванню, а саме: замовленню-пропозиції і договору. Держава повинна виходити на ринок, користуючись рівними з іншими покупцями правами. Вона має заздалегідь повідомляти товаровиробників про необхідні їй обсяги і номенклатуру продукції, її якість, ціни, пільги, стимули та інші умови.

Розвиток відносин власності зумовлює також необхідність регулювання ціноутворення, постійної підтримки цінового паритету на сільськогосподарську продукцію і промислові засоби виробництва. Діючий механізм регулювання таких взаємовідносин побудований на показнику рентабельності, тобто відношенні прибутку до повної собівартості реалізованої продукції. У ринкових умовах цей показник не може бути регулятором виробництва, оскільки він враховує лише ефективність поточних виробничих витрат, а не всю вартість фондів (капіталу), що функціонують у процесі виробництва. За таких умов у найменш вигідному стані опиняються галузі, де низька оборотність коштів. До них належить і сільське господарство.

Тому за регулятор виробництва слід взяти показник норми прибутку, тобто відношення прибутку до середньорічної вартості основних фондів і матеріальних оборотних коштів (на кінець року). Оптимальна норма прибутку для сільського господарства, повинна бути не нижче 20 % (13 % — процент на капітал і 7 % — підприємницький дохід) замість фактичних 7—8 %, а для промислових підприємств — 15—16 %.

Економічний механізм може активно впливати на розвиток відносин власності, якщо його складові опираються на форми господарювання, які дозволяють трудівнику села стати реальним господарем землі. Тож потрібно всебічно обмірковувати, чому віддати пріоритет: прискоренню перебудови державної власності у приватну чи створенню умов для становлення дійсного господаря у межах існуючих виробничих структур.

За нашими спостереженнями, у колгоспах вже формується кілька типів економічних відносин, що залежить передусім від характеру відносин власності.

Перший варіант — коли орендний колектив не є юридичною особою. Економічні відносини у ньому регулюються на основі внутрішньогосподарського положення. Колектив не сплачує орендну плату, хоча договір на оренду землі та інших засобів виробництва укладається; застосовується залишковий принцип формування госпрозрахункового доходу; гарантується певний мінімум оплати праці.

Другий варіант — для оцінки продукції і витрат орендарів застосовуються державні і планово-облікові ціни. Тут обов'язкове стягування орендної плати на землю, інші засоби виробництва на рівні нормативного прибутку; відрахування певної частини доходу орендного (кооперативного) колективу на утримання апарату управління господарства.

Третій варіант ґрунтується на державних, вільних, договірних та внутрішньогосподарських цінах. Колектив розпоряджається нормативною і понаднормативною продукцією, за рахунок доходу формує власні економічні фонди та рівень оплати праці.

Визначальну роль власності у формуванні економічного механізму не можна переоцінювати, особливо в перехідний період. За висновками західних економістів найгірше — це повернення до початкового капіталізму. У капіталістичних країнах приватна власність з первісної перейшла в акціонерну форму капіталу, а відчуження робітників від засобів виробництва дедалі більшою мірою долається.

Почесний професор економіки Гарвардського університету Дж. К. Гелбрейт зазначав, що в кінцевому рахунку не так уже й важливо, чия це буде власність. У капіталістичному світі власники акцій не завжди відомі адміністрації підприємства. Нічого не зміниться, якщо володарем буде держава, що дуже поширено. Важливо, щоб підприємство, як і людина, одержало право на створення своєї індивідуальності, одержуючи винагороду за успіх і покарання за невдачу. Розкріпачити енергію і підвищити почуття відповідальності можливо при будь-якій власності.

3.2. ВЛАСНІСТЬ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН

Реформування внутрішньогосподарських відносин — одне з ключових питань сучасної аграрної політики. Справа полягає в тому, щоб докорінно перебудувати економічні відносини на селі, повернути землю господарю, створити умови для його високопродуктивної роботи. Звичайно, розв'язання цієї проблеми залежить, по-перше, від розвитку відносин власності. Господар, як вже підкреслювалось, повинен володіти землею, засобами виробництва, а також результатами своєї праці. По-друге, економічні стосунки

кожного окремого виробника повинні визначатися не положеннями, складеними адміністрацією (як правило, у своїх інтересах), а на підставі законодавства про власність, землю, підприємство і підприємництво тощо. По-третє, введенням у практику внутрішньогосподарських відносин принципово нового економічного механізму господарювання, який би охоплював виробничі, економічні і соціальні аспекти.

Нині державна власність у тому вигляді, в якому вона функціонує, а також колгоспно-кооперативна форма власності себе вичерпали. Характерною рисою таких відносин є знеособлення, на ґрунті якого виникли численні негативні явища: пасивність сільських трударів, повна байдужість до громадських цінностей та їх псування, крадіжки майна, безгосподарність, незаінтересованість у результатах роботи господарства, безвідповідальність, зрівнялівка та соціальна несправедливість у розподілі. І все це через те, що загальнонародна власність була лише проголошена, але такою не стала. Власність повинна мати конкретного володаря, що саме і відбиває основну суть її демократизації.

На наш погляд, державна власність у сільському господарстві повинна зберегтися. Це науково-дослідні, елітні, плеємні, насінницькі та інші господарства, а також окремі галузі промисловості, які переробляють сільськогосподарську сировину і мають життєво важливе значення для всього населення. В інших сферах аграрного виробництва переважаючою повинна стати колективна власність. Існуюче законодавство про власність передбачає трансформацію однієї її форми в іншу. Особиста власність громадян і державна власність можуть трансформуватися в колективну або приватну власність, і навпаки. Дозволяється об'єднання майна, яке перебуває у власності громадян, юридичних осіб і держави. Не виключається створення підприємств із змішаною формою власності, з участю юридичних осіб України та іноземних громадян.

Відповідно до Закону «Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві України» форма власності і господарювання визначається колективним трудовим договором. Найбільш поширені з них — селянські (фермерські) господарства, колгоспи, радгоспи, підсобні сільські господарства, підприємства і організації, кооперативи, акціонерні товариства, орендні колективи, особисті підсобні господарства громадян та ін. Вони мають рівні права на організацію виробництва та володіння своєю продукцією. Різні добровільні агропромислові формування, створені на їх основі, асоціації виступають перед державою як єдина організація в усіх видах відносин. Втручання у господарську або іншу діяльність власників-товаровиробників з боку державних, кооперативних або інших органів не допускається. Це положення не стосується передбачених зако-

нодавством прав державних органів щодо контролю діяльності підприємств, установ і організацій.

Однією з форм реформування внутрішньогосподарських відносин є перетворення державного підприємства за згодою сторін (державного органу і трудового колективу) в акціонерне. У даному випадку держава відмовляється від прямого управління підприємством, залишаючись одним із основних його власників, і побічно (через банки та інші фінансові органи) впливає на його діяльність. Інший спосіб перетворення — передача підприємства в оренду на умовах, передбачених діючим законодавством, з наступним поступовим викупом орендованого майна трудовим колективом. Задані перетворення здійснюються без зміни власника на засоби виробництва. Право власності зберігається за державою, але при цьому власність на засоби виробництва відокремлюється від права власності на результати праці та права повного господарського ведення (включаючи володіння, користування і розпорядження майном).

Форми перебудови підприємства, пов'язані з передачею державного права власності на засоби виробництва колективу, можуть бути різні. Одна з них передбачає заміну власника, а саме: організація колективного акціонерного підприємства. При цьому визначений державою орган викуповує акції на майно підприємства, створеного за рахунок централізованих бюджетних асигнувань. Але при бажанні держава може зберегти за собою контрольний пакет акцій. Друга форма — поступове перетворення державного підприємства у колективне внаслідок викупу колективом державного майна. Викуп, як правило, здійснюється за рахунок прибутку цього ж підприємства та інших його власних коштів. До повного викупу у розпорядженні колективу підприємства знаходиться частка державного майна. Умови його використання обумовлюються в договорі. Після повного викупу державне підприємство перетворюється у колективне або в асоціацію трудящих.

Перетворення державного підприємства в колективне — не формальний акт, здійснений на вимогу моди. Одержуючи у власність засоби виробництва, колектив бере на себе майнову відповідальність за їх збереження і разом з тим стає учасником розподілу за власністю. До цього на підприємстві розподіл здійснювався за працею або за трудовим внеском по результатах госпрозрахункової діяльності. Такий принцип розподілу відповідав госпрозрахунковим відносинам. З одержанням у свою власність майна колектив стає водночас і суб'єктом розподілу за власністю, що виходить за межі госпрозрахункових відносин. Однак розподіл за власністю відбувається поряд з розподілом за результатами госпрозрахункової діяльності, при цьому втрачається трудовий характер стимулювання працівників. Тобто в даному випадку виникає розподіл за матеріалізованою працею.

Розподіл за власністю означає нову модифікацію принципу винагороди за працю. Це водночас відбиває і такий важливий елемент, як розподіл за результатами підприємницької діяльності, що є проявом трудової діяльності безпосередніх власників майна. Причому така діяльність підлягає вищій винагороді внаслідок її складності, пов'язаної з необхідністю опановувати нові знання і навички, постійним ризиком втрати майна, у тому числі й особистого. Тому зіставлення заробітків найманих працівників, які, по суті, ні за що не відповідають, з доходами фермера, орендарів, кооператорів та інших власників не правомірне.

З таких позицій слід розглядати відновлення колективної власності у колгоспах. Йдеться про спеціальні заходи для поновлення колгоспників як суб'єктів права колективної власності. За форму її функціонування в основному взято кооперативну власність, яка передбачає відновлення пайового фонду.

Розвиток відносин власності сприяв реформуванню внутрішньогосподарських відносин на підставі оренди, яка сформувала новий їх тип — орендні відносини. Головним в оренді є питання про власність. Різноманітність форм суспільної власності зумовили виникнення орендних відносин, перехід сільськогосподарських підприємств на внутрішньогосподарську оренду, створення кооперативів орендарів. Власність у системі оренди проявляється щодо засобів виробництва, виробленої продукції і створеного доходу.

Концепція законодавства про оренду ґрунтується на тому, що орендар ніби є сполучною ланкою в ланцюжку державне підприємство — кооператив, тобто, не маючи прав власника майна, він стає його повноправним співвласником. Але на весь період орендного договору орендоване майно залишається власністю орендодавача. З точки зору власника не має значення, хто володіє майном — головне полягає у втіленні вартості цього майна в особистий дохід. Для цього потрібний ринок засобів виробництва, яким у сучасному капіталістичному суспільстві є фондова біржа, де акції, що є еквівалентом вартості підприємства з його будівлями, машинами, обладнанням тощо, купуються і продаються, а отже, приносять дохід. Причому власник є господарем і створеного доходу. Якщо відокремити власника засобів виробництва від одержаного доходу без руху акцій, що відбивають ці явища, то власність втрачає всякий сенс.

Відповідно до діючого законодавства власністю орендного колективу є майно, створене за рахунок доходу, який залишається після сплати податків і орендної плати. У договорі оренди необхідно визначати частину вартості щорічного приросту основних виробничих фондів, створених за рахунок прибутку (після сплати податків і орендної плати), що зараховується у пайовий фонд орендного підприємства і розподіляється між членами організації орендарів. При виході орендаря на пенсію за ним зберігається

право на одержання його частки доходу, а при виході орендаря з організації за ним може бути збережене право на одержання його частки з фонду орендного підприємства.

На відміну від вартості прирощеного майна, пайовий фонд може бути визначений в еквіваленті грошей — акціях. Але важко уявити, що цей фонд лежатиме без руху, наприклад у цінних паперах. Тільки при наявності вільного пайового фонду в грошах або при створенні фондової біржі з'явиться можливість відшкодувати члену орендного колективу його частку доходу як при виході з організації орендарів, так і при ліквідації орендного підприємства.

Внутрішньогосподарська оренда (орендний підряд) набула значного поширення у колгоспах і радгоспах. Вона наблизилася селянина до землі, створює необхідні умови для високопродуктивної його роботи. Приблизно третина агроресурсів передана підрядним колективам. Частка колгоспників і робітників радгоспів, які працюють за цих умов, становить майже 20 %. Більшість таких колективів досягла високих виробничих показників. Але, незважаючи на переваги орендного підряду як форми реалізації відносин власності, помітного приросту сільськогосподарських продуктів не відмічено. Нерідко можна навіть почути, що оренда у сільському господарстві себе вичерпала. Проте справа не в цьому.

Вивчення розвитку орендних відносин у колгоспах і радгоспах виявило ряд негативних явищ. Головне з них — примусове нав'язування трудовим колективам орендних відносин без урахування конкретних умов. Повсюдний орендний рух вилився у чергову кампанію, у тотальне залучення селян до малозрозумілих відносин. Серйозним недоліком є й те, що під внутрішньогосподарську оренду не було підведено надійної договірної, а також законодавчої основи. У більшості господарств замість договору про оренду користувалися звичайним внутрішньогосподарським положенням про колективний підряд, складений в інтересах адміністрації. Керівники і спеціалісти старанно розписували у такому документі обов'язки виробників та систему санкцій (штрафів) за певні упущення в роботі та порушення трудової дисципліни. А про власні обов'язки перед орендарями говорили або дуже загально, або перелічували другорядні дії, які оренди майже не стосувалися. Внаслідок цього адміністрація не забезпечувала орендарів необхідними матеріалами і ресурсами, виділяла їм гірші землі, старі й покинуті будівлі з примітивним обладнанням або зовсім без нього.

Сталося так, що в умовах внутрішньогосподарської оренди селянин також не відчував себе господарем землі. Такий вид оренди був позбавлений головної функції — формування власника, а отже, не розвивав відносин власності. Орендар повністю залежав від підприємства, в якому працював, він не мав права розпоряджатися виробленою і навіть понадплановою продукцією, якщо

це не обумовилось договором. Орендодавач усе забирав за розрахунковими цінами. Орендарі у даному випадку не могли виходити на ринок із своєю продукцією. Вони не одержали прав юридичної особи і тому не захищені перед адміністрацією. Єдине, що залишилося таким орендарям,— це дещо модернізована оплата за продукцію.

Відірваність власності від трудового колективу (мається на увазі колектив на орендному підряді) позбавляє останнього права розпоряджатися прибутком (доходом) — він повністю потрапляє у розпорядження адміністрації. У кінці року правління чи дирекція радгоспу певну частку його виділить у фонд матеріального стимулювання, як і іншим підрозділам. Ця частка прибутку додається до фонду оплати праці. При такому підході орендні колективи не мають можливості формувати власні економічні фонди. Вони не мають коштів для оновлення виробничих фондів. Оновленням та придбанням нової техніки, устаткування тощо займається підприємство, а роль орендарів пасивна. Це обмежує ініціативу останніх, посилює їх залежність від підприємства-орендодавача.

Вищим рівнем характеризуються відносини власності, якщо формою об'єднання виробників є кооперативи, створені на основі приватної або орендованої у держави чи підприємства власності. Їх перевага у тому, що всі вкладені у виробничу діяльність кошти і ресурси оплачуються працею кооператорів. На відміну від багатьох колгоспів і радгоспів, кооперативам ці кошти безплатно не видаються, тому гарантувати доходи їх можуть тільки самі кооператори. Заробіток останніх пов'язаний з кінцевим результатом, що і примушує всіх членів кооперативу рахувати гроші.

Активному реформуванню внутрішньогосподарських відносин значно сприяють нові відносини власності. У колгоспах повною мірою розгорнута робота по відновленню їх кооперативної природи. Неподільні фонди перетворюються у подільні шляхом оформлення паїв, акцій, передачі майна в натуральній формі тощо. Змінюється й становище самого селянина: із поденника він стає співвласником. Його частка у засобах виробництва забезпечує рівні права товаровиробників на кінцевий результат. Крім того, можливість вільного виходу робітника із колгоспу разом із земельною ділянкою, яка переходить у його володіння, та часткою майна у натуральній і грошовій формах сприяє відродженню почуття господаря, є матеріальною передумовою для зміцнення виробничо-економічної самостійності, розвитку ініціативи та підприємництва.

Власність у системі внутрішньогосподарських відносин формує економічний механізм господарювання, надаючи нового змісту діючим у господарстві економічним методам управління. Через призму відносин власності поєднуються різні форми господарювання, виявляється ефективність оренди, певних виробничих кооперативів, малих акціонерних підприємств у межах великого господар-

ства, селянських (фермерських) господарств та інших формувань. Головне ж те, що створюються умови для впровадження у взаємовідносинах між підрозділами принципів купівлі-продажу. А це вже товарна форма внутрішньогосподарського розрахунку.

Суть економічного механізму даної форми госпрозрахунку полягає в тому, що виробничі, обслуговуючі та управлінські підрозділи господарства будують економічні відносини між собою на товарній основі: за єдиними протягом року планово-обліковими цінами купують усі матеріальні цінності і продають за розрахунковими внутрішньогосподарськими цінами вироблену продукцію, надають послуги. До одержання продукції господарство кредитує підрозділи на повну суму витрат матеріальних засобів і при необхідності виплачує аванс по заробітній платі.

Модель товарного внутрішньогосподарського розрахунку може знайти застосування у колгоспах, радгоспах та інших сільськогосподарських підприємствах. Рівень його впровадження залежить від ступеня економічної самостійності підрозділів, компетентності спеціалістів і керівників. Вона універсальна для всіх форм господарювання при кооперативних і орендних відносинах.

Проте поглиблення відносин власності у сільському господарстві вимагає нового погляду на проблему співвідношення загальнодержавних та внутрішньогосподарських товарно-грошових відносин. Товарно-грошові відносини прийнято розглядати як комплекс взаємопов'язаних вартісних відносин виробництва, обміну та споживання. Цей комплекс включає: товарне виробництво, обіг і споживання товарів; закони вартості, грошовий обіг, попит; пропозиції; ціни, ціноутворення і такі категорії, як товар, вартість, гроші, собівартість, прибуток, рентабельність, заробітна плата, господарський розрахунок, самофінансування, ринок, фінанси, податки, кредит тощо. Якщо порівняти їх з такими ж показниками при товарному внутрішньогосподарському розрахунку, то побачимо, що не все відповідає даній економічній конструкції.

Візьмемо, наприклад, ціни. Господарські підрозділи свою продукцію реалізують за планово-обліковими цінами, а матеріальні ресурси купують в основному за оптовими або біржовими цінами. Тобто внутрішньогосподарські взаємовідносини не пов'язані з товарно-грошовими. У результаті цього внутрішньогосподарська товарність дуже умовна, через що на рівні підрозділів не можна правильно розрахувати витрати, визначити обсяг валової продукції, валового доходу та прибутку, а отже, реальний трудовий внесок працівника у кінцевий результат. А причиною цього є те, що за основу взято організаційну мотивацію побудови виробництва, а не власність.

Таким чином, господарський механізм, який діє в народному господарстві, є основою розвитку економічних відносин усередині підприємства. Крім того, він створює умови для реалізації можли-

востей різноманітних відносин власності. При цьому організацію виробництва (звичайно, товарного), спосіб розподілу, обміну і споживання визначатиме не якась контора, а власник.

Створення багатоукладної, змішаної власності, а отже, форм господарювання, вимагає впровадження нового економічного механізму і нових економічних відносин усередині господарської ланки. Складність розв'язання даної проблеми полягає в тому, що взаємовідносини між державою і підприємствами у багатьох випадках не є економічними, у них ще й досі переважають адміністративні методи управління, внаслідок чого багато ланок господарського механізму на рівні господарств виявились практично не реалізованими. Це позначилося і на стані внутрішньоекономічних відносин.

Слід пам'ятати, що власність — основа діяльності і розвитку економічних інтересів людей. Її не створили вчені — вона народжена людством у ході його розвитку і найбільше відповідає психології людини.

Реальне значення виробника до відносин власності формує якісно новий стан господарства, при якому самостійно забезпечується просте і розширене відтворення виробничих фондів і робочої сили. Відносини власності, економічні інтереси стають важливим внутрішнім джерелом потенціальних можливостей господарства, оскільки його доходність, конкурентоспроможність залежать безпосередньо від трудових колективів. Водночас виникають нові організаційні форми господарської діяльності: наприклад, відносно відособлені підрозділи, наділені у межах підприємства самостійністю у виробничій та економічній діяльності; підрозділи, основу яких становлять малі господарські форми. У результаті принципово змінюються внутрішньогосподарські зв'язки, зростає роль економічних методів управління, посилюється відповідальність структурних підрозділів підприємства, виникають передумови для усунення безплатного фінансування.

3.3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ В УДОСКОНАЛЕННІ ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ

Успішне функціонування економічного механізму на рівні підприємства залежить від якості обґрунтування ставлення учасників виробництва до власності на засоби виробництва, результатів праці. Без цього навряд чи владість відрегулювати інші види відносин. Необхідно також визначити наявність товарно-грошових відносин усередині підприємства.

У перехідний період до ринку можливе застосування внутрішньогосподарських цін і чеків, грошей. Якщо трудовий колектив

взяв основні засоби в оренду або перетворив їх у кооперативну власність, то обов'язковою умовою є формування валового (госпрозрахункового) доходу, прибутку. Такий колектив є носієм товарно-грошових відносин. Без урахування цього практично неможливо перейти на ринкові принципи господарювання, на відносини власності, а також трансформувати існуючу систему планового економічного регулювання виробництва стосовно до вимог ринку (планування, контроль, облік тощо). Тільки тоді, коли взаємовідносини між підрозділами відбуватимуться на товарно-грошовій основі, тобто за принципом купівлі-продажу, можна говорити про наявність нових економічних відносин: орендних, кооперативних, акціонерних, які ґрунтуються на відносинах власності. Перехід існуючих сільгосппідприємств до ринкової економіки слід здійснювати, спираючись на ринкові засади.

Наприклад, відновлення кооперативно-пайової природи колгоспів — лише початковий етап на шляху до нової системи господарювання. Адміністрація підприємства разом з трудовим колективом повинна вирішити питання про вибір відносин власності (колективна, групова, індивідуальна, орендна), форм господарювання. Не виключається перетворення внутрішньогосподарських підрозділів у самостійні господарські одиниці з власним характером діяльності. Умови формування та способи вибору форм власності і господарювання розробляє адміністрація (правління колгоспу), але остаточний вибір — за трудовим колективом.

Формами внутрішньої організації виробництва можуть бути: первинні виробничі кооперативи, малі підприємства, орендні колективи, орендарі, селянські (фермерські) господарства, особисті підсобні господарства громадян, господарські (акціонерні) товариства та ін. Усі вони в складі колгоспу повинні одержати (за рішенням трудового колективу) самостійність (право юридичної особи).

Центральне управління колгоспу перетворюється у раду чи правління асоціації інтегрованих товаровиробників. Головна його функція — створення рівних умов для функціонування внутрішньовиробничих господарських суб'єктів, а також забезпечення однакового доступу до матеріальних, фінансових, інформаційних та інших ресурсів на умовах, визначених спеціальними установчими положеннями або договором.

Відносини, пов'язані із створенням усередині колгоспу (радгоспу) самостійних структурних підрозділів на основі реформування власності, регулюються Законами України «Про селянське (фермерське) господарство», «Про власність», «Про підприємство», законодавством про землю, оренду та іншими актами.

Безперечно, приватизація на селі — основа економічної реформи в агропромисловому комплексі, яка повинна завершитись створенням відповідного економічного механізму на макро- і мікрорівнях. Необхідно застеретти від поспішності в розв'язанні цієї

важливої проблеми. По-перше, мета приватизації полягає не тільки у визначенні розміру паїв тієї чи іншої особи. Вона покликана сформувати реального власника на селі, подолати відчуження селянина від землі, засобів виробництва, результатів праці. По-друге, приватизацію слід проводити відповідно до існуючого законодавства, хоча воно ще обмежує можливість переходу до справжнього ринку і відносин власності. Зокрема, не враховуються ситуація, в якій сільське господарство опинилося не з власної волі, а також пропозиції українських економістів. Мабуть, потрібний спеціальний закон про приватизацію в агропромисловому комплексі, а також закон про приватизацію землі.

Без реального володіння землею та іншими засобами виробництва господаря не сформувати. Отже, слід рішуче підтримувати формування приватних підприємств як у межах діючих господарств, так і за їх межами або на їх базі. Цим самим вдасться зберегти економічний потенціал галузі, забезпечити його ефективне використання.

При реформуванні відносин власності необхідно враховувати особливості наших селян та сільського господарства, які протягом трьох поколінь формувалися в умовах колгоспно-радгоспного ладу. Головне тут — визначення самого характеру сільського господарства, його параметрів. Визначальним моментом при цьому має бути індустріалізація виробництва при дотриманні умов збереження навколишнього середовища.

Зміцненню відносин власності сприятиме також роздержавлення, тобто перетворення підприємств у колективні господарства, акціонерні товариства, інші формування, які не перебуватимуть у державній власності, а також в оренді підприємства.

У світовій практиці під роздержавленням розуміють будь-який захід, спрямований на посилення процесів саморегулювання в економіці. Тому роздержавлення — то не тільки поява нового власника, а й лібералізація цін, розвиток недержавного сектора, особливо малого підприємництва, і орендних відносин на базі державної власності, формування колективних підприємств на основі державного майна, його акціонування. При цьому повинен значно перебудуватися економічний механізм. З нього, наприклад, випаде жорстке централізоване управління, повністю буде усунуте штучне середовище, в якому перебувають держпідприємства. Активно вплинуть процеси роздержавлення на грошове господарство, стан державного бюджету і кредитної сфери, оподаткування, ціноутворення, страхування. Зміниться порядок реалізації продукції, фінансування капітальних вкладень, фінансового і матеріально-технічного забезпечення.

Відповідно до темпів розвитку відносин власності удосконалюватиметься економічний механізм АПК у цілому, а також всередині господарської ланки. Централізована планово-розподільна си-

стема характеризувалася диктатом різного роду вертикальних галузевих структур. Це стосується насамперед умов реалізації продукції переробки сільськогосподарської сировини, агросервісу. Тепер виробники мають стати співвласниками або володіти контрольним пакетом майна переробних та інших підприємств, працювати з ними на договірних взаємовигідних умовах.

Підвищення ролі відносин власності вимагає також докорінної перебудови основної ланки економічного механізму — фінансово-кредитних відносин. У нових умовах ще більше підвищується роль прибутку як головного джерела розширення виробництва та соціального розвитку колективу. Тепер підприємствам немає потреби доводити контрольні цифри щодо прибутку та встановлювати економічні нормативи його розподілу. Прибуток стає головним узагальнюючим показником фінансових результатів господарської діяльності підприємства. Чистий дохід, тобто прибуток, який залишається після сплати податків та інших платежів у бюджет, надходить у повне його розпорядження.

Сільськогосподарське підприємство самостійно визначає напрями використання прибутку. Держава впливає на вибір останніх через систему податків, податкові пільги та економічні санкції. Частина чистого доходу може передаватися у власність трудового колективу. Йі розмір і порядок розподілу визначає рада (правління) підприємства. Сума прибутку, яка належить члену трудового колективу, утворює його внесок. На таку суму члену трудового колективу можуть бути видані акції. Підприємство щороку виплачує йому проценти (дивіденди) в розмірі та порядку, визначених статутом, в якому передбачаються і строки одержання суми внеску (вартість акції).

Суттєво змінюється порядок платежів у бюджет та розподілу прибутку. Тепер вони мають податковий характер: платежі обов'язкові для всіх сільськогосподарських товаровиробників, а розмір стягування єдиний, твердо фіксований. Система платежів із прибутку включає: податок на прибуток; податок на додану вартість; податок на експорт і імпорту; податок на фонд оплати праці колгоспників; податок на землю, податок на доходи; податок у фонд ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та деякі інші. Значно збільшились (до 37 %) відрахування на соціальне страхування. Створюються фонди цільового соціального і виробничого розвитку господарств, розташованих у різних природно-кліматичних зонах, а також загальногалузевих заходів.

У державний бюджет стягуються податки, збори і обов'язкові платежі. У розпорядженні місцевих бюджетів залишаються прибутковий податок з громадян, податок з виробничих кооперативів, земельний податок, плата за землю та інші надходження. За рахунок державного і місцевих бюджетів фінансуються витрати, пов'язані з утриманням органів управління та інших бюджетних

сфер, а також витрати по фінансуванню раціонального розвитку місцевого господарства. У нових умовах посилюється значення нетрадиційних джерел фінансування, зокрема такої форми мобілізації грошових доходів населення і підприємств, як випуск цінних паперів (акції, облігації, казначейські зобов'язання, ощадні сертифікати, векселі), що є грошовими документами.

Таким чином, фінансовий механізм тісно пов'язаний з розвитком відносин власності на селі. Він зорієнтований на оздоровлення фінансового стану та створення однакових стартових умов для товаровиробників у період переходу до ринку. З цією метою з колгоспів і радгоспів списано 12,5 млрд крб. по позичках банку. У першому півріччі 1992 р. компенсовано втрати селян у зв'язку з лібералізацією цін на суму 59,2 млрд крб. Для забезпечення стабільної роботи сільськогосподарських підприємств у червні 1992 р. виділено 338 млрд крб. При цьому рівень рентабельності від продажу сільськогосподарської продукції державі очікується 46,3 %. Значні кошти виділяються на покриття нестачі власних джерел на завершення будівництва соціально-культурних об'єктів, доріг і газифікації. Створено централізований позабюджетний фонд підтримки господарств, які перебувають у скрутному фінансовому становищі з незалежних від них причин.

Підвищується роль відносин власності і в кредитних відносинах. Тепер коротко- і довгострокові кредити сільські товаровиробники повинні розглядати як позичковий капітал, призначений для розвитку господарства. Користуючись кредитом, кожний товаровиробник ризикує опинитися боржником. Тому перш, ніж зважитись на такий ризик, він повинен все прорахувати, співвіднести із своїми можливостями своєчасно повернути кредит разом з процентами. Погашення позичок не повинне завдавати шкоди підприємству, заснованому на недержавній власності, і бути причиною зниження життєвого рівня трудового колективу чи сім'ї фермера. Практика свідчить, що господарство може опинитись у скрутному становищі, якщо на сплату боргу і виплату процентів витрачається понад 25 % його доходу.

Складна ситуація на ринку, пов'язана з випереджаючим ростом цін на ресурси порівняно з цінами на сільгосппродукцію, примушує господарство-власника до визначення оптимальних розмірів кредитів. При цьому необхідно реально оцінити наявні можливості щодо власних фінансових ресурсів, встановити рівень доходності, який забезпечить не тільки відновлення витрат господарства, у тому числі й повернення взятої позички, а й необхідні кошти на оплату праці та розвиток виробництва.

Суттєво змінюється сплата процентів за коротко- і довгострокові кредити банком. Перехід до нових форм господарювання сприятиме значному росту ефективності використання коштів, у тому числі і позичкових. Розмір процентних ставок встановлено

однаковий для всіх спеціальних, кооперативних, комерційних банків та інших кредитних установ. Конкретні процентні ставки за користування кредитами, порядок їх сплати та інші умови кредитування передбачаються в кредитному договорі. Пільгові кредити не видаються.

По кредитах, не погашених у визначений строк внаслідок порушення зобов'язання за договором з високим ступенем ризику (незабезпечення заставою, гарантією, поручительством), стягують до 25 % річних.

При необхідності може здійснюватись пільгове кредитування шляхом часткового відшкодування процентів за рахунок податкових та інших пільг, які надаються за рахунок відповідного бюджету (державного або місцевого) або позабюджетних спеціальних фондів.

Ключовим моментом кредитної реформи у зв'язку з розвитком відносин власності у сільському господарстві є комерціалізація державних спеціалізованих банків, що дає змогу останнім самостійно вибирати клієнтів та об'єкти кредитування, встановлювати процент, строки кредиту, режим оподаткування тощо, а господарствам забезпечить більш вигідні і демократичні умови.

Розвитку відносин власності у сільському господарстві заважають недоліки у ціновій політиці. Так, сільгосппродукція реалізується державі в основному за фіксованими цінами, які не змінювались протягом досить тривалого періоду і встановлювались державою без достатнього економічного обґрунтування. У той же час промислові галузі використовували переваги монополіста для забезпечення своїх інтересів і визначали свої ціни на товари та послуги, ігноруючи вимогу про досягнення рівного ефекту для виробника і споживача промислової продукції, не дотримуючись паритету цін.

Якщо вартість матеріально-технічних ресурсів сільськогосподарського призначення у 1992 р. підвищилася порівняно з 1991-м у середньому у 25—28 разів, то сільськогосподарської продукції — майже у 14. Не компенсовані витрати сільського господарства досягли 25 % виручки колгоспів і радгоспів за реалізовану державі продукцію. Таким чином, знову порушено еквівалентність міжгалузевого товарообміну. Єдиний вихід з цієї ситуації — встановлення нового принципу економічного регулювання на основі норми прибутку на капітал, включаючи вартість землі, на рівні 20 %.

Останнім часом значно підвищились роздрібні ціни на всі продукти харчування, внаслідок чого посилюється соціальне напруження. На нашу думку, введення вільних цін на сільськогосподарську продукцію є передчасним. При таких цінах виробники не можуть забезпечити просте відтворення через низьку купівельну спроможність населення. А це в свою чергу призведе до того, що при дефіциті продуктів харчування створиться видимість їх перевиробни-

цтва. За таких умов господарства скорочуватимуть виробництво, що може спричинити до соціального вибуху. Отже, потрібно, по-перше, відмовитися від практики, коли шляхом вільних цін усі витрати перехідного періоду до ринкової економіки перекладаються на сільське господарство; по-друге, привести економічний механізм у відповідність з розвитком відносин власності на селі, тобто перейти на регулювання цінового паритету на основі норми прибутку на вкладений у виробництво капітал.

Розділ 4

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИКА ПРИВАТИЗАЦІЇ ВЛАСНОСТІ КОЛЕКТИВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

4.1. МЕТА І ЗАВДАННЯ ПРИВАТИЗАЦІЇ В КОЛЕКТИВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

До недавнього часу практично єдиним типом недержавних сільськогосподарських підприємств були колгоспи. В останні два-три роки кількість виробничо-організаційних форм підприємств, що ґрунтуються на недержавній власності, збільшилася. У сукупності вони розглядаються як колективні сільськогосподарські підприємства. До них, крім колгоспів, належать спілки селян, асоціації пайовиків, об'єднання кооперативів, корпорації тощо. Головне полягає не у зміні назви, а в новій суті таких господарств. Як і колгоспи, вони ґрунтуються на засадах кооперування. Проте між ними і колгоспами в їх усталеному вигляді є велика за своєю соціально-економічною суттю різниця. Якщо колгоспи ґрунтуються на загальноколективній, а по суті — на фактично нічийній власності, то найважливішою особливістю нових типів господарств є глибока індивідуалізація, персоніфікація колективного надбання. Вона робить членів підприємства колективом власників, кожний з яких має у ньому конкретну частку (пай), еквівалентну його трудовому внеску в спільне надбання. Цим створюються передумови для принципово нового механізму функціонування таких господарств: значно вищої виробничо-господарської самостійності, набагато ширших прав щодо матеріального стимулювання, організації виробництва, праці й управління. Справа не змінюється від того, що частина з них, особливо на перших етапах, продовжує діяти як колгоспи. Це пояснюється тим, що на колгоспній формі господарювання сформувався відповідний стереотип мислення і практичних дій, протягом кількох поколінь формувалася своєрід-

на психологія селян, у тому числі голів колгоспів, від яких насамперед залежать глибина, темпи і характер перетворень у колгоспах. Подолати притаманні даній формі господарювання недоліки дуже складно, бо найскладніше піддається перебудові саме психологія. Оскільки межі форм господарювання значно розширилися, в них формуватимуться відповідні їм організація та психологія.

Відповідно до Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» найважливішими рисами таких підприємств є добровільність об'єднання громадян у самостійне підприємство для спільного виробництва сільськогосподарської продукції та товарів, функціонування їх на засадах підприємництва і самоврядування. Формально добровільність і самоврядування були в основі організації та функціонування колгоспів. Фактично ж цього не було, і лише зараз ці вихідні положення починають реалізовуватися, в тому числі у зв'язку з можливістю господарств розвиватися на засадах підприємництва. Отже, єдність добровільності об'єднання, підприємницького характеру господарювання і самоврядності є тією організаційною основою, яка зумовлює всі інші складові колективного ведення господарства: організацію виробництва і праці, характер управління, виробничо-господарську автономність, характер відносин з іншими підприємствами та державою тощо.

Узагальнена назва таких підприємств, як колективних, вказує на те, що вони ґрунтуються на колективній власності і цим принципово відрізняються від радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, які функціонують на засадах державної власності. Однак при всій відмінності теоретичної суті та практичного прояву цих здавалося б різних форм власності колгоспи, як попередники всіх інших форм колективних сільськогосподарських підприємств, були настільки одержавлені, що за багатьма ознаками мало чим відрізнялися від форм і методів державного впливу на них. Тому, якщо при перетворенні у відносинах власності радгоспів йдеться про їх роздержавлення, то щодо колгоспів потрібно діяти в напрямі їх розодержавлення, тобто виведення з-під будь-якого безпосереднього адміністративного, виробничо-господарського впливу органів державної влади.

Слід зазначити, що з погляду реформування відносин власності колгоспи знаходились у кращому становищі, насамперед тому, що при всій їх одержавленості елементи демократизації у них все-таки мали місце. Цим скористалося багато колгоспів у процесі перетворень у відносинах власності. Перші з них пішли таким шляхом, не питаючи дозволу владних структур. Можна стверджувати, що офіційного дозволу довелося б чекати довго. Але заінтересованість і єдність поглядів науковців і виробничників у реформуванні відносин власності зумовили ситуацію, при якій сміливість голів колгоспів виявилася настільки виправданою, що процес набув широкого розвитку і закріплений законодавчо. Його

основою стало відродження вихідних засад створення колгоспів. За задумом і початковим характером здійснення вони створювалися на кооперативних засадах, серед яких добровільність поєднувалася з вступними внесками — паями. Як правило, паї були невеликі, але все-таки становили фінансову і матеріальну основу колективного господарювання. Пай являє собою внесок його власника в створюване формування, який повинен збільшуватися відповідно до результатів господарювання і який має бути повернутий власникові при припиненні членства в кооперативі.

Однак дуже швидко пайові суми були віднесені до неподільного фонду колгоспів, внаслідок чого пайовики втратили будь-яке право на них. Це було чергове (після примусової колективізації) свавілля держави по відношенню до селянина, яке остаточно переконало його у втраті найменших ознак власника колективного надбання і господаря. Хоча цей акт формально був схвалений з'їздом колгоспників, він являв собою не що інше, як насильницьку акцію, яка остаточно закріпила відчуження колгоспників від землі і майна, а також від результатів праці. Тобто, грубе порушення пайового принципу кооперування стало тією межею, за якою викривлене розуміння так званої соціалістичної власності призвело до повної втрати власника і господаря на селі з усіма випливаючими з цього негативними наслідками.

За таких умов єдино виправданим і реально можливим є початок перетворень у відносинах власності у колгоспах, відродження їх кооперативно-пайової суті з розширенням і поглибленням її розвитку. Це зумовлювалося кількома обставинами. По-перше, з погляду відновлення історичної справедливості: хай пізно, та все ж повернутися до вихідної основи створення колгоспів, на яку частина селян покладала певні надії. До того ж серед них є ще ті, які пам'ятають зроблені ними пайові внески. По-друге, принципи кооперування близькі селянам і тому зрозумілі за своєю суттю. По-третє, виявилось можливим відпрацювати організаційний і методичний механізм приватизації, який, як свідчить досвід, з розумінням сприймають колгоспники. Хоча він не гарантує повної соціальної справедливості, але значною мірою дозволяє здійснювати приватизацію із значним наближенням до неї. По-четверте, обрані підходи за своєю суттю спрямовані в майбутнє, і тому в них закладені можливості їх поглиблення, виваженого і ефективного розвитку.

Найважливіше ж полягає у тому, що механізм, організація, характер, глибина та темпи здійснення приватизації колективних сільськогосподарських підприємств з самого початку підпорядковувалися досягненню її головної, кінцевої мети, а саме: у відродженні на селі реального власника і господаря як найважливішої передумови стабілізації на перших етапах надмірно критичної ситуації на селі і подолання соціально-економічної кризи у сіль-

ському господарстві і агропромислового комплексу в цілому, а в майбутньому — остаточному вирішенню в Україні продовольчої проблеми, виведення її аграрної сфери на світовий рівень розвитку, перетворення країни в надійного експортера продовольчих товарів. Поєднання невідкладного і перспективного підвищує поступальність приватизації, дозволяє обгрунтовано визначити етапи її здійснення та завчасно передбачити найважливіші соціально-економічні заходи кожного етапу щодо досягнення кінцевої мети. Тобто, приватизація повинна забезпечити вирішення ряду підпорядкованих головній меті завдань, здійснюваних комплексно, в єдності і взаємозв'язку. До найважливіших з них належить подолання основної причини сучасного стану в економіці — відчуження селянина від землі, засобів виробництва і результатів праці. Поки цього не буде досягнуто, сподіватися на успіх безпідставно. Тому рівень, глибина такого подолання є основним показником ефективності приватизації. У свою чергу це означає, що критерієм оцінки кожного здійснюваного в системі приватизації заходу повинен стати рівень його впливу на формування реального власника і господаря.

До найважливіших завдань приватизації належить також створення надійних передумов для прискореного формування такої багатокладності на селі, яка б значною мірою враховувала різноманітність інтересів селян щодо форм господарювання, включаючи приватну. При цьому слід орієнтуватися на те, що між класичними формами власності — приватною і державною — розвиватимуться різні проміжні. В сучасних умовах у сільському господарстві найбільш поширеною з них є колективна власність. При всій неоднозначності ставлення до неї єдино виправданим нині є розуміння того, що вона ще не втратила свого значення. Тому не потрібно позбуватися її негайно, насильницьким, революційним шляхом. Без великої шкоди для селянства і суспільства вона може бути перетворена в інші колективні форми лише поступово. При цьому найважливішою особливістю таких перетворень буде формування в колективно створеному надбанні приватної власності. На перших етапах вона не буде класично вираженою приватною власністю, більш виправдано говорити про індивідуалізовану, персоніфіковану власність. Але це — той зародок, який все більше перетворюватиметься у приватну власність або максимально наближену до неї форму.

Для всіх етапів трансформації колективної власності спільним повинне стати відпрацювання механізму найповнішого узгодження на підприємствах, що ґрунтуються на ній, індивідуальних і колективних інтересів. Обраний шлях приватизації через відродження кооперативно-пайової суті колгоспів і розвиток відносин власності на цих же засадах у колективних сільськогосподарських

підприємствах значною мірою сприяє узгодженню індивідуальних і колективних інтересів.

Перетворення у відносинах власності покликані також прискорити і полегшити входження сільського господарства в ринкову економіку. Цьому, крім усього іншого, сприятиме збільшення чисельності суб'єктів ринку. Кожний з них намагатиметься мати на ньому своє місце, відстоювати і зміцнювати яке він буде в одному випадку нарощуванням обсягів продукції, в іншому — підвищенням її конкурентоспроможності, в третьому — випуском на ринок нових товарів, у четвертому — пошуком нових ринків збуту, а найчастіше — здійснюючи все одночасно або у всебічно обгрунтованій послідовності. Тому чим більше буде активних учасників ринку, тим повніше він задовольнятиме потреби споживачів.

Приватизація у колективних сільськогосподарських підприємствах має ще одне завдання — зробити більш надійним соціальний захист селянина. Маючи в колективному надбанні конкретну майнову і земельну частки з правом розпорядження ними за своїм розсудом і одержуючи на них дивіденди, селянин може з більшою надією дивитися в майбутнє, зміцнити своє матеріальне становище, допомогти дітям і внукам. Цей аспект є винятково важливий, селяни ставлять його на одне з перших місць при оцінці приватизації. Вони переконані, що якби проблема почала вирішуватися раніше, можна було б краще зберегти село і не допустити сучасної економічної кризи у суспільстві.

Уміло здійснена приватизація власності колективних сільськогосподарських підприємств спроможна вирішити ще одну проблему — зберегти селянські династії. Безперервність родоvodu, яка є основою стабільності династій, має і матиме надалі неперехідне значення. Династії важливі скрізь. Але про них говорили і дбали лише стосовно до металургів, лікарів, вчителів, артистів, військових, тобто до високопрестижних професій. А те, що вона має не менш важливе значення у сільському господарстві, було і є поза увагою соціологів, преси, радіо, телебачення, а якщо й згадувалося, то лише принагідно. Про те, як їх зберегти, мова не йшла і майже не йде. Ця дуже важлива проблема ще чекає своїх дослідників. Зараз же обмежимося надіями, що реальна власність батьків, яка передаватиметься наступним поколінням, зможе і повинна стати осередком формування міцних хліборобських династій. Без них продовольче забезпечення не буде гарантованим.

4.2. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ПРИВАТИЗАЦІЇ

Як зазначалося, нові форми колективних сільськогосподарських підприємств виникли як результат розвитку колгоспів, насамперед у частині відносин власності. Тому в даному випадку механізм

приватизації розглядатиметься лише стосовно до колгоспів. Перетворення у відносинах власності на наступних етапах розвитку колективних сільськогосподарських підприємств, а також у державних, міжгосподарських та інших підприємствах і організаціях будуть викладені в наступних розділах книги.

Серцевину механізму приватизації становить вихідне положення про такі зміни у відносинах власності, які дозволяють перетворити члена колективного господарства з власника міфічного у власника реального. Загальне, ніче повинне набути конкретного господаря, який матиме право розпоряджатися ним на свій розсуд: передати у спадщину, подарувати, продати. При цьому кількісним вимірником належної частки кожному члену підприємства є його індивідуальний майновий пай. Він являє собою еквівалент трудового внеску кожного працівника в колективно створене майно за період роботи в даному господарстві або за період, взятий для розрахунків.

Перед тим, як перейти до розгляду методики паювання, зауважимо, що його найдоцільніше здійснювати на варіантній основі. Тобто, з нижченаведених положень, що стосуються тих чи інших питань, слід обрати найбільш прийнятний варіант для конкретних умов даного господарства. Цілком допустиме (і воно має місце у практиці) прийняття також інших варіантів, розроблених безпосередньо в господарстві або запозичених з практики інших підприємств. Виняткове право їх вибору, як і вирішення всіх інших питань паювання, належить трудовим колективам. Ніхто не має права нав'язувати їм те, що вони вважатимуть неприйнятним. Головне полягає у забезпеченні однакових умов усім членам підприємства щодо права мати свою частку в створеній спільною працею власності.

Найважливішими вихідними положеннями обчислення розміру індивідуальних паїв членів підприємства є нижченаведені.

4.2.1. Право на пай

У найбільш загальному розумінні право на майновий пай повинні мати всі, хто своєю працею в даному господарстві створював колективне надбання. Однак досягти цього практично неможливо, бо пройшли десятки років з часу, коли багато колгоспників з різних причин вибули з господарств, втрачені їх сліди, не має спадкоємців. Щодо тих, хто вибув порівняно недавно, також відсутня одностайна думка. Оскільки повної соціальної справедливості по відношенню до минулого досягти всерівно не вдається, практично у всіх господарствах до системи паювання включають лише тих, хто є їх постійними членами на час переходу до пайових відносин, як правило, на початок року, в якому він здійснюється.

Як свідчить досвід, практично не буває випадків або вони дуже рідкі і не супроводжуються гострими конфліктами з колишніми колгоспниками, які самовільно, без згоди загальних зборів чи правління колгоспу залишили роботу у ньому. Конфліктні ситуації зустрічаються лише щодо померлих колгоспників, особливо, якщо це сталося незадовго до початку паювання. Але, як правило, і у цих випадках приймаються узгоджені рішення. В окремих господарствах обговорювалися пропозиції, згідно з якими право на пай може бути збережене за померлими за три-п'ять років до початку паювання. Тоді закономірно виникає питання, чому саме цей період, а не 5—10 років. Тому по суті в усіх господарствах врешті-решт дійшли висновку, що цій категорії колишніх колгоспників пай не нараховується незалежно від часу вибуття у зв'язку з смертю. Хоча винятки з цього можливі, в тому числі шляхом прийняття компромісних рішень.

Доцільно зберегти право на пай за тими, хто вибув з господарства в зв'язку з переходом на роботу на виборних посадах, призваними на військову службу, за направленими на навчання за рахунок господарства за умови, якщо після закінчення строку роботи (служби, навчання) вони повернуться на роботу в господарство. За визначеною ним квотою трудовий колектив може прийняти рішення про включення до системи паювання також працівників соціальної і комунально-побутових служб, які безпосередньо обслуговують дане підприємство: вчителів сільських шкіл, в яких навчаються діти членів господарства, медичних працівників тощо. Формально як не члени підприємства вони не можуть претендувати на частку колективного багатства, у створенні якого вони не брали безпосередньої участі. Якщо ж виходити з того, що вони по суті живуть одним життям з колгоспниками, можливість нарахування їм паїв за певною квотою, встановленою загальними зборами членів підприємства, не виключається.

Як свідчить досвід, у внутрішньогосподарських документах, якими регулюється приватизація, потрібно чітко обумовлювати не тільки, хто має право на пай, а й кому з тих чи інших причин таке право не надається. Мотиви можуть бути різні, але вони повинні бути чітко окреслені і достатньо обгрунтовані. Зокрема, в агроторговельному підприємстві — колгоспі ім. Кірова Білозерського району Херсонської області положенням про приватизацію передбачено, що права на пай не мають особи, які:

залишили роботу в колгоспі без згоди трудового колективу чи правління колгоспу;

працювали по сезонних договорах, незалежно від тривалості періоду роботи в кожному сезоні та кількості відпрацьованих сезонів;

залучалися на сільськогосподарські роботи на тимчасових садах (робітники і службовці промислових підприємств, студенти

вузів, учні технікумів, профтехучилищ і загальноосвітніх шкіл); звільнені з роботи в господарстві за порушення його Статуту і правил внутрішнього розпорядку;

вибули з господарства у зв'язку із смертю.

У спілці селян «Зоря» Сквирського району Київської області такі обмеження поширені також на тих, хто розкрадає громадське або державне майно. Подібні записи мають місце в багатьох інших господарствах. При цьому позбавлення права на пай може бути повне або часткове.

Можна по-різному ставитися до таких підходів. Адже згідно з чинним законодавством позбавити власності може лише суд. Однак практика поки що багата на відхилення від законодавчих положень. Крім того, в багатьох випадках положення про приватизацію погоджуються в місцевих органах влади, в тому числі в юридичних службах сільськогосподарських органів, які не роблять з цього приводу ніяких зауважень. Безумовно, тут спрацьовує два основні чинники. По-перше, міри покарання передбачаються в статутах колгоспів та всіх колективних сільськогосподарських підприємств. Люди звикли до цього і сприймають його як належне. По-друге, більшість тих, хто за власним бажанням вибули з колгоспу, особливо давно, психологічно не готові нагадувати про належну їм частку, в тому числі й тому, що теперішні колгоспники критично ставляться до цього. Випадків же позбавлення паїв працюючих членів підприємств дуже мало.

Як видно, проблема права на пай дуже складна. В різних господарствах вона вирішується з урахуванням конкретних умов. Оскільки ж рішення з цих питань приймаються, як правило, з участю більшості працівників господарств, спірні питання врешті-решт узгоджуються.

4.2.2. Пайовий фонд майна

У даній частині паювання основними є два питання: яке майно повинно розподілятися по індивідуальних паях і яку його частину паювати.

До недавнього часу частка кожного колгоспника визначалася лише в основних виробничих фондах. Такий підхід зумовлювався тим, що, характеризуючись певною стабільністю або змінюючись, як правило, в бік збільшення, вони найбільшою мірою виступають гарантом паїв. Не було однозначної думки щодо невиробничих основних фондів, хоча більшість науковців і виробників сходилися у недоцільності включення їх до системи паювання у зв'язку з тим, що за своєю суттю вони мають загальноколективне призначення. Лише в окремих випадках паювалися оборотні фонди. Пояснялося це їх високою динамічністю не тільки по роках, а й протягом року. Тому можливими були випадки, коли на час

введення паїв вони повністю або частково відсутні, тоді дана частина паю була б дуже мізерною. В окремих же випадках їх з різних причин могло бути набагато більше, ніж це характерно для господарства. За цих умов паї були б штучно збільшені. Щорічний їх перерахунок ускладнював справу.

Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» поклав кінець дискусіям з даного питання. Ним визначено, що пайовий фонд майна підприємства включає в себе вартість основних виробничих і оборотних фондів, створених за рахунок діяльності підприємства, цінні папери, акції, кошти і відповідну частину від участі в діяльності інших підприємств і організацій. У сукупності це є гарантом індивідуальних паїв членів підприємства, а сумарна вартість пайового фонду — найважливішим чинником їх конкретного розміру.

Паювання основних виробничих фондів здійснюється на таких найважливіших засадах. До розрахунків беруться дані про їх залишкову, тобто з урахуванням зносу, вартість на початок року, з якого починається процес паювання. При цьому вона зменшується на вартість (залишкову) основних виробничих фондів, створених за рахунок бюджетних асигнувань, і на суму непогашених довгострокових кредитів, використаних на створення основних виробничих фондів. Внаслідок цього розподілу по паях може підлягати сума, яка тією чи іншою мірою буде меншою порівняно з наявною на початок паювання вартістю основних виробничих фондів. Як приклад, це можна розглянути за даними деяких колективних господарств. У спілці селян «Дністер» Тисменицького району Івано-Франківської області станом на 1 січня 1991 р. залишкова вартість основних виробничих фондів становила 3 млн 167 тис. крб. Однак для розподілу по паях використано лише 2 млн 487 тис. крб., або 78,5 %. Справа в тому, що на 567 тис. крб. (17,9 %) було створено фондів за рахунок централізованих (бюджетних) капіталовкладень, а ще на 111 тис. крб. (3,6 %) — за рахунок неповернутих довгострокових кредитів. Ще більша різниця по спілці селян «Колодіївська» цього ж району. З 1 млн 460 тис. крб. вартості основних виробничих фондів по паях розподілено лише 557 тис. крб. (38,2 %), оскільки 792 тис. крб. (54,2 %) припадало на фонди, створені з участю держави, а за 111 тис. крб. (7,6 %) вартості фондів колгосп ще не розрахувався по кредитах Агропромбанку.

Починаючи з 1992 р. до розрахунків береться відновна вартість фондів, зіндексована у зв'язку з їх подорожчанням. Залежно від структури фондів їх вартість внаслідок індексації збільшується в 13—15 разів.

Принциповим є також питання про те, чи розподіляти по паях всі основні виробничі фонди, чи тільки якусь їх частину. Оскільки все майно створене колгоспами власними силами, то найбільш ви-

правдано паювати всю суму його вартості. Але на початкових етапах практично всі господарства переводили в пайовий фонд лише частину основних виробничих фондів, як правило, 40—60 %. Пояснювалося це незвіданістю процесів приватизації, бажання мати «запасний хід» на випадок різного роду ускладнень і передбачуваних ситуацій. Тим більше, що колгоспники, які не мали до цього нічого, погоджувалися і на такий варіант. Решта вартості паїв залишалася загальноколективною власністю у вигляді її резервної частини. Вона не підлягала паюванню і розглядалася як своєрідний страховий фонд.

На наступних етапах враховувалося, що у зв'язку з нарахуванням паїв лише наявним колгоспникам певна частина пайового фонду залишалася нерозподілюваною. Як свідчать розрахунки і узагальнення практики колгоспів, така частина найчастіше становила 18—26 %, а іноді і більше. Так, у колгоспі с. Віліно Бахчисарайського району Республіки Крим у зв'язку з тим, що паї були вирішено надавати лише колгоспникам, наявним на 1 січня 1992 р., не підлягало розподілу по паях 29,1 % основних виробничих фондів, що були в господарстві станом на цей час. Такий резервний фонд можна було б вважати достатнім. Але для того, щоб мати надійнішу основу на майбутнє, на паювання використали лише 80 % основних виробничих фондів, завдяки чому в резерві залишено понад 20 %.

Починаючи з 1992 р. більшість колгоспів бере для розрахунків повну вартість основних виробничих фондів, залишаючи у резерві близько четвертої їх частини. Передбачається, що резервний фонд розподілятиметься між власниками паїв при повній ліквідації господарства, його реформуванні в іншу виробничо-господарську структуру чи банкрутстві.

Окремого розгляду потребує питання про паювання інших складових пайового фонду: оборотних фондів, цінних паперів, акцій, коштів, частки від участі в діяльності інших підприємств і організацій. В Законі «Про колективне сільськогосподарське підприємство» немає пояснення, коли саме їх паювати — при введенні пайової системи на основні виробничі фонди чи в інший час. Якщо йти по шляху однакового підходу, то це слід робити на початковому етапі переходу до пайових відносин. Однак з вищенаведених причин це було б не до кінця виправданим. Такої позиції дотримуються більшість науковців і виробничиків. Вони однак стійкі у тому, що краще це робити при припиненні діяльності господарства з тих чи інших причин. А щоб не залишилися обділеними ті, хто виходить з господарства або виявить бажання одержати пай до настання цього періоду, їх пай в оборотних засобах та інших складових пайового фонду може бути визначений на період, коли їх власник припиняє членство в господарстві. Найпро-

стішим і достатньо об'єктивним є варіант, при якому ця частина майнового фонду розподілятиметься між пайовиками пропорційно до розміру їх паїв в основних виробничих фондах.

4.2.3. Різновиди паїв

Індивідуальні паї формуються у двох формах — базовій і приростній. Базовим, або початковим, є пай, який визначається станом на дату (рік) переходу до паювання в даному господарстві. Він являє собою кількісний (вартісний) вираз майна, створеного працівником у господарстві за період роботи у ньому, або за роки, взяті до розрахунків. Він є тією основою, яка в майбутньому збільшуватиметься за рахунок приростних паїв, тобто, пайових сум, нарахованих власникам паїв за підсумками кожного наступного року. Якщо базовий пай набуває характеру капіталу, створеного в минулому, то приростні паї — це не що інше, як капіталізація поточного внеску. За цих умов процес капіталізації стає по суті безперервним до того часу, поки селянин продовжує працювати в господарстві. З припиненням роботи в ньому приростні паї не нараховуються, а загальний розмір паю становитиме суму початкового паю і приростних паїв за роки після його введення. Тобто, непрацюючі пенсіонери матимуть лише базовий пай, збільшений на суму його приросту за роки до виходу на пенсію. Таким чином, за період роботи в господарстві може нагромадитися пай, який, крім усього іншого, робить більш гарантованою щодо матеріального забезпечення старість. У перспективі це може стати суттєвим фактором підвищення заінтересованості в кращій та ефективнішій праці. Однак, як свідчить досвід, у свідомості власників паїв повинні відбуватися глибокі психологічні зміни. Але це здійснюється не так швидко, як вимагають обставини, і стануть реальністю лише тоді, коли селянин переконається, що майновий пай робить його життя кращим, а матеріальну забезпеченість — надійнішою.

Звичайно, найкраще мати матеріали про розмір пайових внесків, зроблених при вступі до колгоспу. Але через давність часу такі дані не збереглися, хоча окремі випадки все-таки є. Зокрема, в колгоспі ім. В. Стефаника Косівського району Івано-Франківської області у 1990 р. у процесі підготовки до визначення індивідуальних паїв колгоспників були виявлені документи, у яких збереглися заяви про вступ до колгоспу у 1949 р. і про розмір вступних паїв. Їх загальна сума була невеликою — близько 17 тис. крб. (в масштабі номінальної вартості карбованця того періоду).

Спочатку передбачалося вважати їх базовими і збільшувати за рахунок приросту паїв за всі наступні роки. Однак потім було визнано доцільнішим піти іншим шляхом — повернути пайові суми

повністю тим, хто їх вніс або їх спадкоємцям, що й було зроблено з двома особливостями. По-перше, хоча курс карбованця в 1949 і 1990 рр. істотно (в десять разів) різнився, було вирішено не тільки повністю повернути внесені суми, а й зіндексувати їх у 10 разів у зв'язку з інфляцією. Тобто, до розподілу прийнята сума 170 тис. крб., що справило великий психологічний вплив на колгоспників. Це мотивувалося вищою купівельною спроможністю карбованця кінця 40-х років. Тим більше, що економіка колгоспу дозволяла це зробити безболісно. По-друге, оскільки таких, що внесли паї особисто, залишилося мало, внесені суми було повернуто спадкоємцям. Спочатку певні сумніви були щодо того, як бути з політично репресованими, в тому числі за участь у бендерівському русі. Та під впливом процесів по їх реабілітації загальні збори колгоспників визнали доцільним повернути вступні паї всім без винятку. З урахуванням цього базові паї визначалися за 1949—1990 рр.

У деяких господарствах західних областей шляхом опитування спробували встановити, яке майно було здане при вступі до колгоспу, тим чи іншим способом оцінити його і розглядати як вступний пай. Але розбіжності між зібраними даними і орієнтовно передбачуваними виявилися настільки великими, що від такого задуму довелося відмовитися.

4.2.4. Розрахунковий період для обчислення базових паїв

Найкращим був би варіант, при якому індивідуальні базові паї визначалися за повний період роботи їх власників у господарстві. Проте це неможливо або такі можливості дуже обмежені, насамперед щодо старших поколінь. Відповідно до цього найбільш прийнятним вважається варіант, при якому до розрахунків беруть дані за певну кількість років, що передують початковому етапу паювання. Бажано, щоб такий період був якомога тривалішим. Це гарантує повніше дотримання вимог соціальної справедливості щодо об'єктивного визначення трудового внеску в колективно створене багатство. При цьому не залишаються поза увагою колгоспники, які порівняно давно припинили роботу в господарстві, повніше можуть бути враховані зміни в оплаті праці при переході з однієї роботи на іншу тощо. Навпаки, при невеликому календарному періоді, який береться до розрахунків, зазначені та інші недоліки роблять обчислення індивідуальних паїв менш достовірними, що може викликати непотрібні нарікання. Тому недостатньо обґрунтованими є окремі рекомендації обмежитися даними за три-п'ять років до початку визначення базових паїв з наступною екстраполяцією з огляду на більш віддалені роки. Істотним недоліком такого підходу є те, що при ньому поза процесом паюван-

ня залишаються ті, хто за віком порівняно давно припинили роботу в господарстві. Крім того, цей варіант значною мірою ґрунтується на зрівнялівці, він ставить в гірші умови тих, хто більше і краще працював і, навпаки, вигідний для тих, хто зробив у колективне надбання менший внесок.

На практиці найчастіше для розрахунків беруть дані за 25—30 років. Виправданим є варіант, згідно з яким відлік пайового періоду починають з років переходу на грошову оплату праці. Такої кількості років в основному достатньо, але краще брати триваліший період. Тому заслуговує на увагу досвід господарств, які включають у розрахунки всі післявоєнні роки або навіть роки створення колгоспу. Цим шляхом, зокрема, пішли у сільськогосподарській корпорації «Зоря» (колишній колгосп «Зоря комунізму») Апостолівського району Дніпропетровської області, де для визначення паїв взяли період, починаючи з часу створення колгоспу в 1929 р. Особливості грошової оцінки років, за які не збереглися ніякі звітні дані, будуть викладені нижче. Тут лише зазначимо, що такий підхід був схвально зустрінутий колгоспниками старшого покоління і не викликав особливих нарікань з боку інших членів господарства. Тим більше, що колгоспників, які працювали в ті давні роки, залишилося дуже мало. Можна стверджувати, що подібні випадки не тільки мають великий психологічний вплив на старші покоління, а й не проходять безслідно для людей молодшого віку.

4.2.5. Критерій трудового внеску

Як зазначалося, індивідуальний майновий пай являє собою показник, який характеризує величину трудового внеску кожного працівника в колективно створену власність. Безпосереднього вимірника його розміру немає. Тому у практиці використовують кілька розрахункових підходів. Один з них ґрунтується на сумі оплати праці по всіх формах матеріального стимулювання, включаючи грошові та натуральні виплати. Особливість іншого підходу полягає в тому, що за основу береться стаж роботи в господарстві або кількість відпрацьованих людино-днів (зароблених трудовнів). Третій варіант поєднує в собі перші два: при ньому враховують як розмір матеріального стимулювання, так і відпрацьований час.

Найбільшого поширення набула практика, за якої критерієм такого внеску є сума матеріального стимулювання за роки, що беруться для розрахунків, по всіх його каналах: основній і додатковій оплаті праці, преміюванню тощо. При цьому враховують як суму виданих грошей, так і розмір натуральних виплат, оцінених у грошовому виразі. Такий варіант вважається найбільш прийнятним і застосовується в практиці паювання найчастіше. Це зумов-

лено тим, що при всіх недоліках системи матеріального стимулювання, різноманітності її форм, які часто змінювалися в сільському господарстві, загальна сума матеріального стимулювання найбільшою мірою характеризує сумлінність у ставленні до роботи, якість виконуваних робіт чи вироблюваної продукції.

Відносна складність наведеного варіанта полягає в необхідності здійснення великої підготовчої роботи, насамперед у частині пошуку і вибірки даних про оплату праці усіх, хто має право на майновий пай. За період після введення грошової оплати праці і особливо за роки, які враховувалися при призначенні колгоспникам пенсій, такі дані є практично в усіх господарствах. Якщо ж до розрахунків беруться давніші роки, доводиться виконувати великий обсяг робіт по пошуку архівних даних. Це хоч і відповідальна, але переважно технічна робота, для виконання якої потрібна не висока кваліфікація працівників, що здійснюють цю роботу, а сумлінність, розуміння ними того, що від точності їх роботи залежить розмір індивідуальних паїв колгоспників.

Наведена складність стосується лише етапу визначення базових паїв, коли доводиться враховувати дані за велику кількість років. При обчисленні приростних паїв вона відсутня, оскільки оплата праці обліковується досить повно і контролюється кожним працівником.

Певне поширення, особливо на перших етапах приватизації на пайовій основі, насамперед для визначення базових паїв, має варіант, що ґрунтувався на відпрацьованому в господарстві часі, тобто стажі роботи або кількості відпрацьованих людино-днів чи зароблених трудовнів. Він простий для розуміння колгоспника та технічних розрахунків. Однак його значним недоліком є зрівняльний характер. Тобто, при ньому однакові паї матимуть колгоспники різних фахів і кваліфікації, з різним ставленням до роботи. Якщо брати цей варіант у чистому вигляді, то ніякої соціальної справедливості не забезпечується. Тому він вигідний тим, хто відпрацював у господарстві мінімум людино-днів чи трудовнів, ставився до роботи будь-як. І навпаки, у гірше становище потрапляють сумлінні працівники, які працювали день у день, виконували найважчі і найскладніші роботи. З наведених причин такий варіант нині практично не застосовується.

Однак прихильники визначення паїв за критерієм стажу роботи вважають, що повністю відкидати його не варто. Якщо ж його не враховувати, в гірше становище потрапляють ті, хто виконував найменш кваліфіковані, але важкі кінно-ручні роботи.

Тому окремі господарства при визначенні базових індивідуальних паїв колгоспників беруть компромісний варіант. Згідно з ним одна частина паю визначається за критерієм заробітку, а друга — відпрацьованого часу. З одного боку, він певною мірою ґрунтує-

ться на перевагах першого варіанта, а з іншого — зменшує недоліки другого. Після визначення індивідуальних базових пайів такий варіант, як і попередній, втрачає своє значення.

4.2.6. Індексація заробітку

Як відомо, протягом практично всього періоду існування колгоспів оплата праці в них була невиправдано низькою. Навіть у господарствах, де вона була порівняно вищою, не можна було розглядати її як хоча б більш-менш задовільну: селянин заслуговував на більше. При обчисленні базових пайів це може поставити колгоспників старших поколінь у соціально несправедливі умови. Тому важливо хоч частково компенсувати їм те, що вони недоодержали в попередні періоди. Цього можна досягти шляхом індексації заробітку за роки, у яких оплата праці була дуже низькою. Її суть полягає в умовному підтягуванні фактичної оплати праці до сучасного або якогось іншого періоду, який буде прийнятий в господарстві. Тобто, для обчислення базових пайів братиметься не фактична, а умовна оплата праці, значно вища від фактичної. Це дозволить збільшити суму базового пая, наблизити його до більш соціально виправданого розміру. В однакові умови потрібно поставити всіх без винятку колгоспників, які працювали в період, за який провадять індексацію.

Як правило, особливих заперечень проти неї немає. Однак у деяких господарствах на її проведення не погоджувалися окремі колгоспники молодших поколінь, заробіток яких або не підлягав індексації, або нею охоплювався не весь період їх роботи в господарстві. Якоюсь мірою їх можна зрозуміти. Адже при цьому меншим буде коефіцієнт трудового внеску (див. 4.2.7), що автоматично може зменшити їх базовий пай. Але врешті-решт і вони погоджувалися на індексацію заробітку. По-перше, як свідчить досвід, великого зменшення коефіцієнта трудового внеску не буває. Тому базовий пай, обчислений за індексованим заробітком, не на багато менший від обчисленого за фактичною оплатою праці. По-друге, більші пай одержують, як правило, батьки та інші родичі, які можуть заповісти їх тим, чия сума була меншою внаслідок індексації заробітку.

На практиці застосовують кілька варіантів індексації заробітку. Вперше в Україні вона була здійснена в колгоспі «Радянська Україна» (нині спілка селян «Нова Україна») Рожнятівського району Івано-Франківської області. Обраний тут варіант індексації ґрунтувався на визначенні індексів оплати праці за період до 1965 р., а також за кожні наступні роки. Базовою була прийнята середньорічна оплата праці одного колгоспника за 1986—1989 рр. (перехід до паювання здійснювався в 1990 р.), коли вона становила 2002,5 крб. Індекс оплати праці визначався як відношення ба-

зового показника до оплати праці за попередні періоди (табл. 2).

Умовну (зіндексовану) оплату праці кожного колгоспника визначали множенням його фактичної оплати праці за ці періоди на відповідні індекси. Загальна зіндексована сума оплати праці збільшилася до 11,4 млн крб. проти 8,6 млн крб. фактичної. Внаслідок цього коефіцієнт трудового внеску зменшився від 14,6 (при обчисленні за фактичною оплатою праці) до 11,2. Ніяких заперечень проти цього не було, оскільки була зіндексована оплата праці практично усіх колгоспників, що працювали в господарстві до 1985 р.

Дещо іншим шляхом пішли в колгоспі ім. М. Черемшини Косівського району Івано-Франківської області. Тут індекс оплати праці визначили як співвідношення середньорічного фонду матеріального стимулювання за 1947—1989 рр. (487 тис. крб.), тобто за всі роки існування колгоспу, до цього ж показника за 1947—1965 рр., коли оплата праці була дуже низькою. Він становив 98,4 тис. крб. Відповідно до цього індекс оплати праці за аналізований період дорівнював 4,95 (487 тис. крб. : 98,4 тис. крб.). На нього індексувалася оплата праці всіх колгоспників за період до 1965 р.

Можна критично поставитися до такого варіанта, оскільки він ґрунтується на загальних показниках і не враховує середньої оплати праці одного колгоспника. Але в даному випадку він виправданий у зв'язку з порівняно невеликою різницею у середньорічній чисельності колгоспників.

Інший варіант індексації оплати праці прийнятий в колгоспі ім. Леніна Великобагачанського району Полтавської області. Тут за основу прийнята середньорічна оплата праці одного колгоспника за 1961—1990 рр., яка становила 896 крб. Було вирішено індексувати заробіток лише за роки, коли він був менший цієї суми. Оскільки вона практично збіглася із середньорічною оплатою за 1978 р., то індексації підлягали суми за 1961—1977 рр. і не індексувався заробіток за 1979—1990 рр. Такі індекси становили за 1963—1965 рр.—3,1; 1966—1970 рр.—1,46; 1971—1976 рр.—1,28. Даний варіант може бути більш доцільний, оскільки він не орієнтується на максимальну індексацію. Оплата праці понад середню багаторічну хоч і не була досить високою, але рік у рік наближалася до рівня матеріального стимулювання в році, з якого почалося паювання.

2. Розрахунок індексів оплати праці в спілці акціонерів «Нова Україна» Рожнятівського району Івано-Франківської області

Роки	Середньорічна оплата праці одного колгоспника, крб.	Індекс оплати праці
1961—1965	167,9	11,92
1966—1970	413,8	4,84
1971—1975	638,4	3,14
1976—1980	913,7	2,19
1981—1985	1330,9	1,50
1986—1989	2002,5	1,00

Оригінальний варіант індексації оплати праці прийняли в колгоспі ім. Мічуріна Лубенського району Полтавської області. Вона ґрунтується на системі коефіцієнтів, які використовують органи соціального забезпечення при нарахуванні пенсій, а саме: за період до 1970 р.—4,5; 1971—1975 — 4,1; 1976—1980 — 3,9; 1981—1985 — 3,7; 1986—1990 — 2,9. Він заслуговує на увагу, бо має в своїй основі показники, прийняті державною системою, тоді як всі попередні варіанти мали більш конкретне призначення і певною мірою враховували особливості кожного окремо господарства.

Своєрідний варіант застосований у колгоспі «Перемога» Згурівського району Київської області. Особливість його полягає в грошовій оцінці зерна, яке видавалося колгоспникам у порядку натуральної оплати або продавалося їм у 1960—1991 рр. за державними закупівельними цінами 1991 р. Це значно підвищило середньорічний заробіток одного колгоспника, у зв'язку з чим індексування оплати праці було визнане недоцільним.

Як видно, практика багата на різні варіанти індексації. Можна по-різному оцінювати їх, але спільним для них є спрямованість на підвищення соціальної справедливості для тих, хто працював у колгоспах в роки, коли оплата праці була дуже низькою.

4.2.7. Коефіцієнт трудового внеску

Сума заробітку або стаж роботи в господарстві ще не дають прямої відповіді на питання про розмір паю. Вони лише являють собою вихідні дані для подальших розрахунків, для яких потрібно мати ще один показник, який у практиці набув назви коефіцієнта (нормативу) трудового внеску. При розрахунках базових паїв він обчислюється як співвідношення між вартістю основних виробничих фондів, що підлягають розподілу по паях, і кількісним вираженням критеріальних показників (суми оплати праці чи відпрацьованого часу). Якщо таким критерієм є сума заробітку, то коефіцієнт трудового внеску визначатиметься діленням суми вартості основних виробничих фондів на загальну суму виплат працівникам господарства за період, взятий до розрахунків. Він вказує, в якому розмірі один карбованець, виданий на оплату праці, збагачував основні виробничі фонди. Конкретніше це виглядає так: скільки копійок потрібно було видати за ці роки на оплату праці, щоб створити основні виробничі фонди вартістю один карбованець. Іншими словами, коефіцієнт трудового внеску характеризує розмір (частку) оплати праці в одиниці вартості фондів. Можна критично ставитися до такого механізму, оскільки за аналізовані роки одні фонди вибували, інші вводилися в дію, неоднаковою була амортизація різних груп фондів. Однак, як свідчить досвід, такий підхід цілком прийнятний. Тим більше, обчислений

8. Розрахунок коефіцієнтів трудового внеску в деяких господарствах Івано-Франківської області

Господарство, район	Основні виробничі фонди			Загальна сума оплати праці, тис. крб.	Коефіцієнт трудового внеску (гр. 4 : гр. 5)
	загальна вартість, тис. крб.	направлено на приватизацію, %	розподілено по паях, тис. крб.		
1	2	3	4	5	6
Спілка акціонерів «Нова Україна» Рожнятівського району	3221,0	60,9	1963,0	9994,9	0,1964
Спілка селян «Покуття» Городенківського району	10626,0	44,7	4754,0	39283,2	0,12
Колгосп ім. М. Черемшини Косівського району	5037,0	56,2	2832,0	28324,4	0,10
Спілка селян «Дністер» Тисменицького району	2487,0	51,3	1278,0	23253,7	0,055
Спілка селян «Колодіївська» Тисменицького району	557,0	100,0	557,0	7186,6	0,078
Акціонерне товариство селян «Прикарпаття» Богородчанського району	670,2	50,0	335,1	2748,2	0,12
Спілка селян «Дністер» Тлумачського району	2682,3	70,0	1877,6	29669,2	0,063

за єдиною методикою, він дозволяє порівняти показники трудового внеску в різних господарствах.

У таблиці 3 наведені вихідні дані для розрахунку коефіцієнтів трудового внеску та їх величини в деяких господарствах Івано-Франківської області. Насамперед, привертає увагу велике коливання показників — від 0,055 до 0,1964. Якщо в спілці акціонерів «Нова Україна» кожний карбованець, виданий на оплату праці, збільшував основні виробничі фонди на 19,64 коп., то в спілці селян «Дністер» — майже в 3,6 раза менше. Це зумовлено, крім інших причин, різною частиною основних виробничих фондів, виділених у пайовий фонд (відповідно 60,9 і 51,3 %). Спільним для всіх господарств є те, що така частка (за винятком спілки селян «Колодіївська») невисока і могла б бути більшою. Відповідно вищими були б і коефіцієнти трудового внеску. Однак, як зазначалося, на перших етапах до визначення розміру пайового фонду в господарствах підходили з певною пересторогою. При паюванні всієї вартості фондів, як це останнім часом роблять практично всі господарства, коефіцієнти трудової участі були б істотно більшими. Але й зараз можна перерахувати їх за іншими нормативами і уточнити розміри базових паїв.

Аналогічним є механізм обчислення розміру трудового внеску за критерієм відпрацьованого часу (років, людино-днів). Якщо за критерій такого внеску береться стаж роботи, то суму заробіт-

ку за взяті для розрахунків роки ділять на кількість відпрацьованих людино-днів за ці ж роки. Одержимо показник, який відносно характеризує середньорічний внесок одного середньорічного працівника в розподілювані основні виробничі фонди. Коли ж критерієм трудового внеску є фактично затрачений час, суму заробітку ділять на кількість відпрацьованих усіма колгоспниками людино-днів. Одержаний показник означає, на скільки збагачувалася розподілювана частина основних виробничих фондів за кожний відпрацьований у громадському виробництві людино-день.

Як зазначалося, при обчисленні трудового внеску може враховуватися сума заробітку і стаж роботи (кількість відпрацьованих людино-днів). Тоді обчислюватимуться два коефіцієнти трудового внеску. Для цього береться умовне співвідношення (наприклад, порівну) вартості основних виробничих фондів, які будуть використані для обчислення коефіцієнтів трудових внесків за даними критеріями. Порядок розрахунків аналогічний вищевказаному. Тільки в кожному випадку в чисельнику фігуруватиме не вся вартість виробничих фондів, а їх частина, яка відповідає частці, віднесеної для розрахунків за кожним з критеріїв.

4.2.8. Обчислення паїв

Маючи дані про суму заробітку кожного працівника або кількість відпрацьованих років чи людино-днів і коефіцієнт трудового внеску, обчислюють суму базового паю, який являє собою добуток зазначених показників. Множенням суми заробітку на коефіцієнт трудового внеску за даний календарний рік визначають суму приростного паю.

4.2.9. Процентні ставки (дивіденди)

Майновий пай слід розглядати як капітал, власник якого повинен мати право на одержання на нього процентних ставок. Із самого початку паювання в колгоспах таке положення приймалося як належне, тому вже набутий відповідний досвід. Найчастіше мають місце два підходи.

Один з них ґрунтується на засадах, що діють у системі Ощадбанку, і передбачають фіксовані (наперед визначені) нормативи дивідендних платежів. На перших порах це було, як правило, 3—5 %, які з розвитком інфляційних процесів збільшувалися до 7—10 %. Такий підхід простий за суттю і зрозумілий для власників паїв. Кожний з них може особисто обчислити належну суму дивіденду. Однак при цьому не враховується ефективність виробництва. Адже можливі випадки, коли навіть через незалежні від господарства причини прибуток (він є джерелом дивідендних пла-

тежів) може бути дуже низьким або виробництво взагалі буде збитковим. Дивіденди ж потрібно нараховувати.

Тому багато господарств надають перевагу варіанту, при якому на дивідендні платежі використовують частину прибутку, який залишається в господарстві після всіх розрахунків по податках і кредитах. Найчастіше це становить від 7 до 15 %, внаслідок чого процентні ставки коливаються в межах від 8 до 25 коп. на карбованець паю. Окремі ж господарства встановлюють вищий норматив. Зокрема, у спілці селян «Покуття» Івано-Франківської області у 1991 р. на дивіденди було використано 20 % прибутку, що забезпечило процентну ставку в розмірі 57 коп. на карбованець пайового фонду. Але такі показники поодинокі і дозволяють собі це лише окремі господарства з міцною економікою та стабільним фінансовим станом.

Перевага наведеного варіанта полягає в тому, що сума видатків на дивіденди безпосередньо залежить від розміру одержаного прибутку: чим більший прибуток — тим більші відрахування на процентні ставки. Це заохочує власників паїв до кращої роботи. Адже, крім вищого заробітку, буде більшим не тільки приростний пай, а й дивіденд на пайові суми.

Для підвищення заінтересованості членів підприємств в ефективній роботі деякі господарства починають нараховувати дивіденди лише при певному рівні рентабельності або вводять рухому шкалу, збільшуючи норматив процентної ставки з підвищенням рівня рентабельності. У спілці акціонерів «Вільна Україна» Рожнятівського району Івано-Франківської області дивіденди нараховують лише при рівні рентабельності 15 % і більше. Такий же норматив прийнятий в агроторговому підприємстві — колгоспі ім. Кірова Білозерського району Херсонської області. В спілці акціонерів «Прикарпаття» Богородчанського району тієї ж області і в корпорації «Зоря» Апостолівського району Дніпропетровської області визнали за доцільне виділяти на дивідендні виплати від 5 до 20 % прибутку. Конкретну величину встановлюють щорічно залежно від результатів виробництва. Рухому шкалу дивідендних ставок прийняли в колгоспі «Прапор Леніна» Калинівського району Вінницької області:

Рівень, рентабельності, %	Відрахування чистого доходу в дивідендний фонд, %
До 10	—
10—20	5
20—30	7
30—40	10
40—50	15
Понад 50	20

Шкала може бути різною, але практика збільшення частки прибутку на дивідендні платежі з підвищенням рівня рентабельності заслуговує на увагу.

По-різному підходять до нарахування дивідендів пенсіонерам. В окремих господарствах норматив процентних ставок однаковий для всіх без винятку працівників — працюючих і пенсіонерів. Проте мають місце також інші підходи. Один з них полягає у тому, що пенсіонерам встановлюють дивіденди незалежно від ефективності виробництва і безвідносно до працюючих. У колгоспі ім. ХХІІ з'їзду КПРС Бахчисарайського району Республіки Крим гарантують дивіденди в розмірі 3 %. У деяких господарствах загальну суму дивідендних виплат ділять на дві частини: одну для виплат процентних ставок працюючим, другу, притому меншу, — пенсіонерам.

Це виправдано, оскільки на прибуток господарства працює лише майно, яке належить пенсіонерам по паях, а безпосередньої участі у виробництві вони не беруть. Працюючі ж члени підприємства роблять внесок по двох каналах — через належні їм майнові паї та особистою працею. Існує ще одна обставина, яка зумовлює такий підхід. Справа в тому, що у великій кількості господарств змінюється співвідношення між чисельністю працюючих і пенсіонерів у бік збільшення частки останніх. Внаслідок цього, якщо дивідендні ставки будуть однакові, працюючі одержуватимуть все меншу частину дивідендних сум, що знижуватиме їх зацікавленість в ефективній роботі.

Норматив процентної ставки обчислюють діленням дивідендної суми на загальну суму паїв, а розмір індивідуальних дивідендів — множенням суми їх паю на норматив процентної ставки.

4.2.10. Вилучення паїв і дивідендів

Відповідно до права власників паїв і дивідендів на їх вилучення в практиці вже сформувалися певні підходи до його реалізації. Найважливішими вихідними позиціями, спільними переважно для всіх господарств, є нижче наведені.

У положеннях про паювання, як правило, передбачається, що право на вилучення паїв настає в основному при досягненні їх власниками пенсійного віку. Вилучення паю може бути повним або частковим. Проте, як свідчить практика, таким правом користується невелика кількість пайовиків, оскільки положеннями про паювання у більшості господарств передбачається, що вилучення паю призводить до припинення членства на підприємстві з втратою пільг, які надаються його працівникам.

Однак у багатьох випадках власники паїв скористалися своїми правами на їх вилучення. Зокрема, в спілці селян «Покуття» Івано-Франківської області в 1991 р. пенсіонерам були видані паї

на загальну суму 1 млн. 347 тис. крб., а в колгоспі ім. М. Черемшини Косівського району тієї ж області — на 1,4 млн крб. При цьому господарства були зацікавлені у видачі зазначених сум. По-перше, оскільки їх все одно довелося б колись видавати, це зробили б тоді, коли дозволяв фінансовий стан господарства без будь-яких ускладнень щодо задоволення інших потреб. По-друге, вилучення порівняно великих пайових сум дозволило забезпечити вищу процентну ставку на пай в інтересах працюючих членів господарства. Щоб уникнути небажаних ускладнень, за колишніми пайовиками залишили ряд пільг, якими вони користувалися до вилучення паїв.

Крім того, положеннями про паювання передбачено, що паї можуть бути вилучені повністю або частково до настання пенсійного віку у зв'язку з виходом з господарства; важким захворюванням, яке вимагає великих витрат; необхідністю ліквідації наслідків стихійного лиха чи побутового нещастя тощо. В кожному випадку правління господарства приймає окреме рішення.

Спільним для переважної більшості господарств є також те, що вилучення паїв може здійснюватися повністю як грошми, так і майном, або частково грошми і майном. Однак окремі господарства передбачають покриття пайових сум лише грошми, що не можна визнати достатньо вмотивованим. Різні підходи мають місце також щодо оцінки майна, яке видаватиметься в рахунок паїв. В одному випадку це може бути залишкова вартість, в іншому — зіндексована відповідно до діючих положень, в третьому — договірна тощо. Звичайно, колектив може прийняти будь-який варіант. Не варто лише допускати встановлення не виправдано високих цін.

На відміну від паїв дивідендні суми можуть видаватися їх власникам щорічно, переводитися за їх бажанням у пай.

Спадкування паїв повинне здійснюватися згідно з цивільним законодавством. Більшість господарств, щоб не виплачувати дивіденди тим спадкоємцям, які не працюють у них, вважають за доцільне повернути їм суми паїв, які вони одержали в спадщину. Якщо ж спадкоємець працює у господарстві, пайова сума, яка переходить йому за заповітом попереднього власника, може бути приєднана до його особистого паю.

Оскільки пай і дивідендні суми є приватною власністю його господаря, позбавити їх права на них може лише суд. Тому протиправними є випадки, коли положеннями про паювання передбачається можливість загальних зборів чи адміністрації підприємства зменшити дивідендні нарахування (паї) на суму заподіяних господарству збитків. Це стосується також випадків, коли господарства залишають за собою право поширити на дивіденди санкції за порушення правил з техніки безпеки, появу на роботі в нетверезому стані, крадіжки та інші дії, що суперечать правилам внутрішнього розпорядку.

4.3. ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ПО ПРИВАТИЗАЦІЇ

Навіть найкраще відпрацьована нормативна база не забезпечить належного успіху без організації її практичного втілення. Тому в господарстві робота по приватизації повинна бути з самого початку поставлена на належний організаційний рівень. Початком такої роботи має стати прийняття загальними зборами рішення про перехід до тієї чи іншої нової форми відносин власності з одночасним створенням комісії по здійсненню відповідної підготовчої роботи. Щодо голови комісії можливі два підходи. При першому її очолює керівник підприємства з метою оперативнішого вирішення багатьох питань, що виникатимуть у процесі підготовчої роботи. При другому головою комісії обирають високоавторитетного члена трудового колективу, який за рівнем знань і організаційними здібностями здатний провести відповідну роботу. Останній підхід має дві переваги. Насамперед, керівник підприємства звільняється від необхідності повсякденної організації роботи та контролю за її ходом. Крім того, такий варіант краще сприймається психологічно членами колективу. З самого початку усуваються можливі звинувачення керівника чи адміністрації в цілому здійсненні приватизації у власних інтересах. На підставі досвіду багатьох господарств можна стверджувати, що такий підхід не вносить будь-яких ускладнень у відносини між керівником (адміністрацією) підприємства з головою комісії. Особливо, якщо в спеціальному положенні чітко передбачені права, обов'язки і відповідальність комісії. Одним з варіантів формування останньої може бути включення до її складу представників основних структурних підрозділів.

Комісію доцільно наділити правами залучення до роботи над нормативними документами консультантів з числа науковців, спеціалістів з правових питань тощо. Для оплати їх праці загальні збори чи керівництво підприємства повинні виділити необхідні кошти. Договори з консультантами за поданням голови комісії може укладати керівник підприємства або сам голова комісії.

Найбільшою за обсягом є робота над архівними і звітними матеріалами, необхідними для визначення стажу роботи чи заробітку членів підприємства, загальної суми оплати праці за період, що береться для розрахунків та інших цілей. Не обов'язково, щоб її виконували члени комісії, функцією яких є опрацювання найважливіших питань. На практиці для виконання такої роботи найчастіше залучають сумлінних членів колективу, що перебувають на пенсії. Їх працю оплачують за взаємною домовленістю, що забезпечує своєчасне виконання роботи.

Заключним документом, який розробляє комісія, повинен стати проект положення про приватизацію. Його головне призначення — чіткий виклад усіх складових механізму перетворень

у відносинах власності. Зміст положення і виклад матеріалу не повинні давати будь-яких підстав для різного розуміння викладеного в ньому матеріалу. Чіткість цього документа забезпечить усунення можливих ускладнень, непорозумінь та претензій з боку членів колективу.

Розробку положення, як і здійснення іншої роботи по приватизації, доцільно провадити з використанням відповідних методичних рекомендацій, опрацьованих науковими установами і Міністерством сільського господарства і продовольства України. Виправдала себе практика, за якої для кращого ознайомлення з проектом положення він розмножується і передається всім членам колективу. В колгоспі ім. Леніна Великобагачанського району Полтавської області для цього використали власну багатотиражну газету. По-іншому пішли в колгоспі «Ленінським шляхом» Городенківського району Івано-Франківської області, де одночасно з введенням майнових паїв здійснили реформування в спілку селян «Покуття». Тут проект статуту спілки і положення про приватизацію надрукували в районній газеті.

Після затвердження положення загальними зборами воно стає основним внутрішньогосподарським документом, на основі якого здійснюють приватизацію.

В окремих випадках матеріали щодо механізму приватизації робили складовою частиною Статуту підприємства. Однак така практика себе не виправдала і не набула поширення.

Документом, який засвідчує власність, є пайова книжка, що видається кожному власнику. У ній наводяться відомості про розмір базового і приростних паїв, нарахування дивідендів, динаміка пайових і дивідендних сум тощо.

4.4. ВАРІАНТИ ПАЮВАННЯ МАЙНА КОЛГОСПІВ

Законом України «Про селянське (фермерське) господарство» (ст. 7) передбачено, що для облаштування і ведення селянського (фермерського) господарства колгосп або інший сільськогосподарський кооператив виділяє члену колгоспу (кооперативу), який виходить з його складу, належний йому пай у грошовому або натуральному виразі.

Одночасно згідно із Законом України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (ст. 9) на колективних сільськогосподарських підприємствах створюється пайовий фонд майна членів підприємства. До нього включається вартість основних виробничих і оборотних фондів, створених за рахунок діяльності підприємства, цінні папери, акції, кошти і відповідна частка від участі у діяльності інших підприємств і організацій.

Право членів підприємства на пайовий фонд майна залежить від їх трудового внеску. Пай є власністю члена підприємства. Права розпоряджатися своїм паєм за власним розсудом член підприємства набуває після припинення членства у підприємстві. У разі виходу з підприємства громадянин має право на пай нату-рою, грошми або цінними паперами.

Таким чином, за обома законами для сприяння розвитку фер-мерства, задоволення майнових інтересів членів підприємства у заснуванні своїх фермерських господарств обов'язково необхідне їх суцільне паювання.

Наведені законоположення поклали в основу обчислення пайового фонду майна у колгоспі-агрофірмі «Зоря» Рівненського райо-ну Рівненської області. Але при цьому врахували такі специфіч-ні особливості.

1. Основні фонди невиробничого призначення і соціальної сфе-ри, створені за рахунок власних коштів підприємства, не включа-ти у пайовий фонд, як такі, що мають загальне користування і залишаються такими і після персоналізації власності, та фактич-но не можуть бути персоналізовані. Це — дороги, клуби, дитячі садки, інші об'єкти комунально-побутового призначення (крім житла). Ці фонди вирішили залишити у неподільному фонді кол-госпу. Житло, як майно, що легко персоналізується, включили у пайовий фонд на загальних підставах.

2. Оборотні засоби (фонди) через свою високу динамічність і змінність (надходження, списання на виробництво) залишати у власності членів підприємства у нерозподіленому вигляді. У пайо-вий фонд їх включати тільки у випадках вилучення паїв, поділу та ліквідації господарства і розподіляти між пайовиками пропор-ційно паям в основних фондах. Ці фонди відносити до пайового фонду умовно.

3. Основні фонди виробничого призначення, створені працею колгоспників, які вибули з господарства на момент паювання май-на, не відносити до пайового фонду, а залишити у складі непо-дільного (резервного) фонду.

Виходячи з вищевикладеного, у таблиці 4 наведено методику, за якою обчислено пайовий фонд у колгоспі-агрофірмі «Зоря».

При паюванні до складу пайовиків включили: колгоспників, що працювали на момент прийняття рішення про паювання; кол-госпників, які юридично зберігають за собою цей статус, але не працювали на момент паювання (призвані на строкову військову службу, направлені господарством на навчання, обрані на виборні посади, направлені на тривалий час на роботу в інші підприєм-ства та місцевості, ті, що хворіють тривалий час або доглядають хворих), а також пенсіонери.

Майно є динамічний (змінний) засіб сільськогосподарського виробництва. Кількість, якість і вартісна оцінка майна повністю

4. Розрахунки по паюванню у колгоспі-агрофірмі «Зоря» Рівненського району Рівненської області

№ п. п.	Показники	Порядок одержання	Значення
1	Всього основних фондів, тис. крб.	Рядок 010 гр. 4 балансу річно-го звіту за 1991 р.	80 886
2	Знос основних фондів, тис. крб.	Рядок 410 гр. 4 балансу річно-го звіту	15 852
3	Середній знос, %	Рядок 2 : рядок 1 × 100	19,5
4	Фонди соціальної сфери (без житла), тис. крб.	Рядок 212, 213, 214, 215 ф. 11 АПК річного звіту	13 720
5	Фонди виробничого призначен-ня (з житлом), тис. крб.	Рядок 1 — рядок 4	67 166
6	Фонди виробничого призначен-ня, створені за рахунок бюдже-ту, тис. крб.	Рядок 081, 170 ф. 11 АПК річ-ного звіту	2341
7	Фонди виробничого призначен-ня без фондів, створених за ра-хунок бюджету, тис. крб.	Рядок 5 — рядок 6	64 825
8	Власні фонди виробничого при-значення (без зносу), тис. крб.	Рядок 7 × (100 — рядок 3) : 100	52 184
9	Загальний трудовий внесок кол-госпників з 1951 р., тис. крб.	3 вибірок по книгах обліку за-робітку і річних звітів	156 025
10	Пайова ставка, крб.	Рядок 8 : рядок 9	0,33
11	Трудовий внесок пайовиків (на-явних колгоспників), тис. крб.	3 вибірок по книгах обліку за-робітку	113 337
12	Пайовий фонд колгоспу-агро-фірми, тис. крб.	Рядок 10 × рядок 11	37 401
13	Неподільні виробничі фонди (резервний фонд)	Рядок 8 — рядок 12	14 783
14	Соціальні фонди без зносу, тис. крб.	Рядок 4 × (100 — рядок 3) : 100	11 044
15	Неподільний фонд (без зносу), тис. крб.	Рядок 13 + рядок 14	25 827
16	Трудовий внесок пайовика Ігнат-чука О. Д., крб.	3 вибірки	85 980
17	Пайовий фонд пайовика Ігнат-чука О. Д., крб.	Рядок 10 × рядок 16	29 373

залежать від кількості та якості праці членів трудового колекти-ву. Тому основним критерієм паювання майна є розподіл його на частки між пайовиками на їх минулий (уречевлений) трудовий внесок (суми заробітної плати). Минулий трудовий внесок — це сума заробітку пайовика за роки, за які фактично сформувався пайовий фонд майна, що підлягає розподілу.

До обчислення критерію паювання майна — трудового внес-ку — є різні підходи: за відпрацьованим часом (трудодні, людино-дні), за оплатою праці, змішано — за відпрацьованим часом і оплатою праці. Однак розрахунки, у тому числі здійснені у кол-госпі-агрофірмі «Зоря», показують, що паювання за відпрацьова-ним часом вигідніше для пайовиків, які за характером роботи

5. Порівняльна характеристика залежності розміру паю від вибору форми виміру трудового внеску

Прізвище та ініціали пайовиків	Ким працював чи працює	Стаж роботи		Оплата праці, крб.	Розмір паїв (вартості), крб.		
		років	людина-днів		за оплатою праці	за оплатою праці і стажем роботи (50 % × 50 %)	за стажем роботи
1. Шацька К. І.	Прибиральниця	25	7462	22 196	7324	15 270	20 442
2. Пензель І. С.	Сторож	31	9643	39 651	15 860	21 513	24 916
3. Пікуза О. В.	Різноробочий складу	40	12 521	58 817	23 526	29 041	34 212
4. Білик О. М.	Доярка	26	7419	61 534	24 613	22 532	20 831
5. Бородин М. К.	Механізатор	26	7421	86 738	28 293	23 051	18 733
6. Шніт Г. І.	Будівельник	22	6115	68 459	27 383	22 139	17 369
7. Ігнатчук О. Д.	Водій	27	8863	85 930	28 356	24 811	20 612

мають більше вихододнів, але їх праця менш продуктивна. Про це свідчать дані таблиці 5. Тому в колгосп-агрофірмі «Зоря» за основу обчислення трудового внеску взяли оплату праці (основну і додаткову, грошову і натуральну).

За період обчислення трудового внеску прийняли весь період функціонування колгоспу — з 1951 р. Відомості про оплату праці брали в господарстві і в архіві: по пайовиках — з особових рахунків по оплаті праці, загальну суму — з річних звітів.

У господарствах, заснованих у 20—30-х роках, де відсутні дані про трудовий внесок, доцільно застосовувати інші методи обчислення трудового внеску. Найбільш обґрунтованим з них, на наш погляд, є обчислення минулого трудового внеску за період середньої тривалості реального створення основних виробничих фондів як основи пайового фонду. Такий період визначають для кожного господарства окремо відношенням суми основних виробничих фондів на момент паювання до середньорічного їх приросту за останні 10—15 років. Наприклад, сума основних виробничих фондів у господарстві на момент паювання становить 8 млн крб., а їх середньорічний приріст за останні 15 років дорівнював 400 тис. крб. Тоді період нарощування (формування) фондів становитиме 20 років (8000 : 400). Цей період і слід брати для розрахунку трудового внеску (заробітку) кожного пайовика.

Пенсіонерам, які вийшли на пенсію до початку паювання (тобто більш як 20 років тому у наведеному прикладі), доцільно встановлювати соціальний мінімум трудового внеску. Методика обчислення такого мінімуму окрема для кожного конкретного господарства, виходячи з інтенсивності формування (оновлення) основних

виробничих фондів і необхідного мінімального періоду їх нарощування.

Розрахунки показують, що чим триваліший період паювання в господарстві, тим довшим буде і період, який передуює паюванню та необхідний для трудового внеску. Зокрема, при періоді паювання від 15 до 20 років період обчислення соціального мінімуму трудового внеску становитиме 4 роки, від 20 до 25 — 5 років, від 25 до 30 — 6 років. Це основні періоди паювання і обчислення соціального мінімуму трудового внеску, характерні для більшості господарств.

Конкретний же розмір соціального мінімуму трудового внеску для пенсіонерів, які вийшли на пенсію до початку паювання, можна визначити як суму середніх заробітків пайовиків за 5 перших років періоду паювання. Наприклад, якщо період підрахунку фактичного паю (період паювання) припадає на 1972—1991 рр. (20 років), то соціальний мінімум трудового внеску треба підраховувати за 1972, 1973, 1974, 1975, 1976 рр. Якщо середній заробіток пайовика в господарстві за ці роки відповідно становив 1200, 1180, 1320, 1410, 1390 крб., то соціальний мінімум трудового внеску дорівнюватиме 6500 крб.

Соціальний мінімум трудового внеску доцільно встановлювати: повністю — для тих пенсіонерів, які вийшли на пенсію до 1972 р.; частково — для тих пенсіонерів, які вийшли на пенсію до 1976 р., в різниці між соціальним мінімумом і їх фактичним трудовим внеском. Бо можуть бути факти, коли пайовики перед виходом на пенсію у період паювання вимушено знизили трудову активність.

Обчислені індивідуальні трудові внески пайовиків (фактичні та їх соціальні мінімуми) підсумовують і одержують загальний (фактичний і соціальний) трудовий внесок у господарстві за період паювання, тобто за період реального нарощування пайового майнового фонду.

Діленням суми пайового фонду майна на суму загального трудового внеску визначають базову пайову ставку. Наприклад, сума пайового фонду майна становила 8 млн крб., а сума загального трудового внеску — 20 млн крб., тоді базова пайова ставка дорівнюватиме 0,4 крб. Множенням базової пайової ставки на індивідуальний трудовий внесок (фактичний чи соціальний) кожного пайовика визначають суму його індивідуального паю. Розрахунки доцільно вести за методикою, викладеною у таблиці 6.

Наведену методику використовують у ряді господарств Черкаської, Запорізької, Дніпропетровської та інших областей.

Вилучення майнових паїв для створення фермерського господарства найпростіше здійснити шляхом видачі паїв у грошовому виразі. Але це може бути не вигідним ні підприємствам, ні пайовикам. Крім того, у господарстві може не бути грошей, а пайовикам, як майбутнім фермерам, потрібні засоби виробництва, а не

6. Обчислення індивідуальних базових майнових паїв

Прізвище, ім'я та по батькові пайовика	Фактичний трудовий внесок за період паювання, крб.	Соціальний мінімум трудового внеску, крб.	Разом трудового внеску, крб. (гр. 2 + гр. 3)	Базова пайова ставка, крб.	Базовий індивідуальний пай майна, крб (гр. 4 × гр. 5)
1	2	3	4	5	6
1. Петренко Сергій Іванович	50 000	—	50 000	0,4	20 000
2. Іванюта Микола Іванович	5000	1500	6500	0,4	2600
3. Гринів Степан Іванович	—	6500	6500	0,4	260
І т. д. по всіх пайовиках					
Разом, тис. крб.	18 000	2000	20 000	0,4	10 000

гроші. Такий спосіб розрахунку може бути прийнятним і для господарства.

Натуралізацію майнових паїв можна здійснювати видачею, продажем-купівлею різних засобів виробництва. Найменування, кількість, якість і вартість майна, що продається на пай, слід визначати на умовах попиту і пропозиції спільно з пайовиками (заявниками) і керівництвом господарства, або спеціально створеною зборами пайовиків комісією.

Можливі такі конкретні шляхи натуралізації майнових паїв:

видача кредиту працівникові на суму його майнового паю для обзаведення альтернативним агропромисловим приватним підприємством. Після створення такого підприємства (будівництва, установки обладнання тощо) господарство може закрити пай працівника на вартість фондів створеного ним підприємства;

продаж майна окремим працівникам вроздріб за їх вибором і згодою зборів членів трудового колективу господарства по вартості (ціні) за угодою;

продаж майна окремими комплексами чи вроздріб на внутрішньогосподарському аукціоні.

Третя форма натуралізації вилучення індивідуального майнового паю, на відміну від двох попередніх, характерна не для поодиноких, а масових випадків виходу членів трудового колективу з господарства із своїми паями. Можливі ситуації, коли значна частина пайовиків вирішить вийти з господарства, вилучити свої паї і на їх основі створити кооперативи, малі колективні підприємства, фермерські чи інші приватні господарства. Причому пайовики, як правило, хочуть брати у натуральному вигляді те майно, ті основні засоби, які вони використовують у своїй трудовій діяльності.

Але при цьому треба враховувати, що у різних виробничих

підрозділах майно і основні засоби різняться між собою за рівнем зносу, курсом відхилення ринкової ціни від балансової, співвідношенням попиту і пропозиції, рівнем доходності та іншими факторами. Неврахування цього неминує призвести до соціальної несправедливості у натуральному наділенні пайовиків майном, засобами виробництва. Справедливе вирішення даної проблеми можливе шляхом розпродажу майна на внутрішньогосподарському аукціоні з встановленням стартових цін, виходячи із залишкової балансової вартості майна та індексації подорожчання з урахуванням діючих ринкових факторів (знос, попит і пропозиції, доходність тощо). Тому у положенні про пайові відносини власності у колгоспі-агрофірмі «Зоря» передбачили можливість вилучення паїв колгоспниками (особливо у масовому порядку) через продаж майна на аукціоні, насамперед внутрішньогосподарському.

При проведенні аукціону можуть бути використані елементи конкурсу, які враховували б певні пріоритети і обмеження. Наприклад, пріоритет першочергового викупу майна при рівних умовах аукціону (пропонованої ціни) надається пайовику, за яким раніше було закріплене майно.

Продаж майна на внутрішньогосподарському аукціоні може здійснюватись у першу чергу на паї покупців у майновому фонді господарства, а потім за власні грошові заощадження, особисто взяті кредити банку. Виручені від продажу майна на аукціоні кошти, сума яких перевищує пай покупців, надходять у пайовий майновий фонд господарства і розподіляються між усіма пайовиками, у тому числі й покупцями. Такому розподілу підлягають усі кошти, виручені від першого до останнього продажу, тобто до повного розпродажу всього майна. Але при цьому в господарстві зразу ж після паювання до початку вилучення паїв повинні бути розроблені і затверджені зборами трудового колективу правила проведення внутрішньогосподарського аукціону.

Результати аукціону доцільно записувати у реєстр (табл. 7). З наведеного прикладу видно, що не всі пайовики брали участь у купівлях. Якщо всього майна було 8000 тис. крб. (пайовий фонд) і воно повністю розпродане, пайового фонду залучено тільки 6000 тис. крб. Виручка від розпродажу становить 40 000, або перевищує базовий пайовий фонд на 32 000 крб. Таким чином, ставка подорожчання пайового фонду дорівнює 5 (40 000 : 8000). Помноживши цю ставку на базовий пайовий фонд покупців, можна визначити його нову скориговану суму — 30 000 (6000 × 5). У результаті коригування (подорожчання) паїв значно зростають платіжні можливості пайовиків: з 6000 до 30 000 тис. крб., а потреба в додаткових коштах зменшується з 34 000 до 10 000 крб. Більшість пайовиків за таких умов здатні розрахуватися за куплене майно переважно паями.

Паї є власністю пайовиків. Від їх використання вони хочуть

7. Реєстр розпродажу майна на внутрішньогоспо

Назва об'єкта, його коротка характеристика	Відновна (первісна) вартість, тис. крб.	Сума продажу на аукціоні, тис. крб.	Різниця, тис. крб. (гр. 3 — гр. 2)	Прізвище, ім'я по батькові покупця
1	2	3	4	5
1. Автомобіль КамАЗ № 54-36 РВК	20	100	+80	Петренко Степан Павлович
2. Трактор МТЗ-82	14	80	+64	Костенко Микола Петрович
3. Пташник на хуторі Пашня	60	40	-20	Паросій Катерина Василівна
І т. д.				
Разом	8000	40 000	+32 000	

і мають право одержувати доход. Для нарахування і виплати доходів на паї (дивідендів) створюється дивідендний фонд, який є частиною фонду споживання після виплати з нього заробітної плати, поточних премій та витрат на соціальні потреби. Фактично дивідендний фонд обчислюють як залишок прибутку після виплати з нього платежів по бюджетних, кредитних та інших зобов'язаннях, відрахувань у фонд нагромадження.

Для розподілу дивідендного фонду потрібен вибір економічно обгрунтованої методики. Від того, наскільки справедливо буде забезпечено розподіл дивідендного фонду, залежить успіх гармонізації економічних інтересів пайовиків і працівників господарства.

Дивідендний фонд, як частина прибутку, створюється за участю земельного, майнового паїв та трудового внеску. Тому розподіл цього фонду повинен відображати економічні інтереси власників земельних, майнових паїв і працівників господарства, їх розмірний внесок своїми паями та працею у виробництво. З таким підходом погодилися у колгоспі-агрофірмі «Зоря».

Виходячи з цього, можливі такі варіанти розподілу дивідендного фонду:

1) зрівняльний розподіл: на земельні паї — 33 %, на майнові паї — 33 %, на трудовий внесок — 34 %;

2) розподіл пропорційно структурі собівартості продукції: на трудовий внесок — за питомою вагою заробітної плати у собівартості продукції, на земельні й майнові паї порівну — решту дивідендного фонду;

3) розподіл за структурою виробничого потенціалу. Наприклад, грошова оцінка землі за нормативами становить 4734 тис. крб. Майновий пайовий фонд (фондовий потенціал) оцінюється (за даними обліку) у 7606 тис. крб., трудовий потенціал — у 7440 тис. крб. Загальна сума виробничого потенціалу за цими даними становить

дарському аукціоні

Сума паю покупця, тис. крб.	Різниця між сумою покупки і паєм, тис. крб. (гр. 3 — гр. 6)	Ставка подорожчання паю	Скоригована сума паю, тис. крб. (гр. 6 × гр. 8)	Різниця, тис. крб. (гр. 9 — гр. 3)
6	7	8	9	10
40	+60	5	200	-100
10	+70	5	50	-30
50	-10	5	250	-210
6000	+34 000	5	30 000	-1000

си з урахуванням нинішньої цінової ситуації та особливостей конкретного господарства.

Нарахування дивідендів конкретним пайовикам і працівникам здійснюється за трьома пайовими ставками: на земельні паї; на майнові паї; на трудовий внесок.

Діленням суми дивідендного фонду, що припадає на земельні паї, на їх площу або грошову оцінку визначають земельну дивідендну ставку; діленням суми дивідендного фонду, що припадає на майнові паї, на їх суму визначають майнову дивідендну ставку; діленням суми дивідендного фонду, що припадає на трудовий внесок, на трудові затрати визначають трудову дивідендну ставку.

Множенням цих дивідендних ставок відповідно на індивідуальні земельні, майнові паї чи трудовий внесок кожного працівника господарства визначають суму їх дивідендів.

Можуть бути й інші варіанти розподілу прибутку і нарахування дивідендів. Але в усіх випадках господарство повинно домагатися гармонізації економічних інтересів пайовиків і своїх працівників. Наприклад, у трудонедостатніх господарствах для залучення робочої сили і стимулювання праці може бути встановлена вища дивідендна ставка на трудовий внесок, у трудозабезпечених і земленедостатніх, навпаки, може бути встановлена вища дивідендна ставка на земельні паї.

У процесі господарської діяльності можливий приріст пайових фондів: земельного — за рахунок прикуплення землі господарством у цілому; майнового — за рахунок відрахувань від прибутку та амортизаційних відрахувань. В обох випадках приріст пайових фондів треба розподіляти між пайовиками і працівниками господарства.

Приріст пайових фондів у колгоспі-агрофірмі «Зоря» передба-

тиме 19 780 тис. крб. Тоді дивідендний фонд за структурою виробничого потенціалу може бути розподілений таким чином: на земельні паї — 23,9 %, на майнові паї — 38,5 %, на трудовий внесок — 37,6 %.

Оцінка виробничого потенціалу легко може бути здійснена за методикою (1985 р.) оцінки виробничого потенціалу для плати за ресур-

чено розподілити аналогічно і за тим же варіантом, як і нарахування дивідендів. Так само приріст пайового фонду поділяють на три частини: базовий земельний пай; базовий майновий пай; трудовий внесок і визначають приростні пайові ставки — земельну, майнову і трудову. Множенням цих ставок на відповідні індивідуальні базові паї пайовиків і працівників господарства їм нараховують приріст паїв.

Приріст майнового паю повинен мати статус повного, в тому числі грошового, вилучення за бажанням пайовика. Зумовлено це тим, що він створений в умовах свідомої діяльності людей у пайових умовах. Але враховуючи можливий дефіцит коштів для оплати господарством приросту паїв, повинен бути розроблений і затверджений зборами членів трудового колективу певний порядок їх вилучення. Наприклад, він може передбачати такі варіанти: виплату приросту паїв у порядку черговості подання заяв — у межах наявних у господарстві вільних коштів на рахунках у банках; у межах коштів, виручених від реалізації майна на аукціоні.

Аналогічно, як і при паюванні основних фондів і нарахуванні дивідендів, приріст пайового фонду можна розподіляти і за іншими варіантами за розсудом господарства. Наприклад, можуть бути підвищені пайові ставки на трудовий внесок, чи навпаки, на земельний пай та інші варіанти.

На розсуд пайовиків ними можуть бути використані такі форми господарського використання паїв:

традиційна колективна форма (колгоспи, радгоспи, міжгоспи, кооперативи), для яких, як правило, обов'язкова участь паями і працею у спільній господарській діяльності. Виняток можуть становити пенсіонери, хворі пайовики, що з об'єктивних причин не можуть працювати, молодь та інші працівники, що з об'єктивних причин не мають паїв;

акціонерно-пайова форма (акціонерні, пайові та інші господарські товариства), для яких не обов'язкове поєднання майнових і трудових відносин. У них можуть бути як непрацюючі земельні чи майнові пайовики, так і працівники без земельних чи майнових паїв;

дрібно-приватна (сімейна чи індивідуальна) форма (особисті підсобні, селянські (фермерські) господарства, малі підприємства по ремонту, будівництву, обслуговуванню, переробці, збуту, торгівлі чи інші), які повністю або частково ґрунтуються на вилученні з господарства паях, власній чи найманій (за контрактом) праці.

У колективних і акціонерно-пайових господарствах форма організації і управління встановлюється за відповідними нормативними актами і рекомендаціями, що аналогічно теперішнім колгоспам.

Приватні господарства можуть об'єднуватись у різні господар-

ські спілки і асоціації (за економічними, соціальними та іншими інтересами), форми організації управління в яких визначають самостійно, використовуючи відповідне законодавство та рекомендації.

4.5. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ ПРИ ПРИВАТИЗАЦІЇ

Рівень розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу значною мірою визначає насиченість ринку продовольством, компенсацію втрат від скорочення чисельності сільського населення, формування нових господарських структур.

Понад рік сільськогосподарські підприємства здійснюють свою діяльність в умовах інтенсивного інфляційного процесу. Індекси цін на промислову продукцію, що надходила селу у I півріччі 1992 р. до такого ж періоду 1991 р., зросли по тракторах і машинах в 24,6 раза, будівельних матеріалах — у 29 разів.

Лібералізація цін на матеріально-технічні ресурси значно змінила вартісні параметри матеріально-технічної бази підприємств, абсолютні та питомі розміри основних виробничих фондів. Істотне підвищення вартості основних засобів промислового виробництва, поглиблення нееквівалентності обміну сільськогосподарської та промислової продукції зумовили спад інвестиційної активності, подовження строків оновлення основних фондів, підвищення ступеня їх зносу, зниження темпів науково-технічного прогресу в аграрному секторі.

Нині 85 % основних виробничих фондів сільського господарства формуються галузями промисловості і будівництва, де постійно зростають відпускні ціни. Тому для досягнення еквівалентного обміну, врахування інтересів сільськогосподарських підприємств виникає необхідність постійного підвищення цін на сільськогосподарську продукцію.

На сучасному етапі матеріально-технічна база сільськогосподарських підприємств представлена виробничими приміщеннями і спорудами різних строків забудови, експлуатації та зносу, машинами й обладнанням різних марок, строків служби і технічної готовності, продуктивною і робочою худобою, багаторічними насадженнями різних порід, сортів, періодів садіння, експлуатаційних характеристик.

Тому в процесі реформування відносин власності та приватизації основних засобів виробництва зростає актуальність питання про об'єктивну оцінку їх вартості з урахуванням строків здачі в експлуатацію конкретного об'єкта, якості матеріалів, рівня зносу, придатності до дальшої експлуатації, їх споживних вартостей. Індексація балансової вартості основних засобів, проведена у від-

повідності з постановою Кабінету міністрів України від 7 травня 1992 р., була необхідним заходом, що забезпечив, поряд з лібералізацією цін, відповідний рівень амортизаційних відрахувань.

Проте індексація об'єктів основних засобів різних строків служби, різної капіталомісткості одиниці потужності об'єкта, строків експлуатації, рівнів зносу та придатності до використання в майбутньому не відбиває їх споживних вартостей, не відповідає сучасним умовам їх простого і розширеного відтворення.

Методичні положення щодо оцінки основних засобів виробництва враховують особливості формування окремих їх видів, характер експлуатації, можливості їх відтворення на сучасному етапі, рівень стартових цін при приватизації засобів праці, їх купівлі, оренді тощо.

У складі основних виробничих фондів сільськогосподарського призначення найбільшу питому вагу становлять виробничі будівлі і споруди, які представлені в господарствах корівниками, телятниками, конюшнями, свинарниками, вівчарнями, доїльними залами, кормокухнями, пташниками, сховищами, складськими та іншими господарськими будівлями.

Оцінку вартості будівельних об'єктів здійснюють з використанням даних бухгалтерського обліку та інвентаризації основних засобів виробництва. Матеріали оцінки заносять у відомість, де зазначають інвентарний номер та найменування об'єкта, його технічну характеристику, рік введення в експлуатацію, початкову та відновну балансову вартість, фізичний знос, залишкову та оціночну вартість конкретного будівлі або споруди.

Відновну вартість виробничих будівель і споруд сільськогосподарського призначення розраховують з використанням укрупнених показників вартості окремих конструкцій та елементів і їх загальних розмірів по кожному будівельному об'єкту: фундаментах, каркасах, стінах, перекритті, покрівлі, підлозі, прорізах. Укрупнені показники вартості конструкцій та елементів розраховані по типових проектах у цінах 1984 р. Перерахунок кошторисної вартості будівельно-монтажних робіт з цін 1984 р. у ціни 1992 р. здійснюють за коефіцієнтом 2,21 (постанова Держбуду України № 61 від 25 грудня 1991 р.). Для визначення повної відновної вартості будівельних об'єктів використовують структурні коефіцієнти вартості витрат, що не входять у розрахунок укрупнених показників (земляні та оздоблювальні роботи — 1,15; накладні витрати та планові нагромадження — 1,25; прив'язки до місцевих умов — 1,17). Перерахунок вартості будівель і споруд у ціни 1992 р. здійснюють по індексу для сільського господарства — 17 (постанова Кабінету міністрів України № 229 від 7 травня 1992 р.).

Фізичний знос будівель і споруд визначають по кожному інвентарному будівельному об'єкту виходячи з діючих норм амортизаційних відрахувань. Різниця між повною відновною вартістю і фі-

зичним зносом конкретного будівельного об'єкта становить його залишкову вартість. Ознаки та кількісна оцінка фізичного зносу будівельних конструкцій і елементів розроблені на основі відповідної методики та обстежень експлуатаційного стану приміщень і використовуються для оцінки споживних якостей окремих конструкцій і елементів та будівельних об'єктів у цілому.

Враховуючи нестабільність цін на будівельні матеріали і значну динаміку капітальних вкладень на створення будівельних об'єктів, їх відновну, залишкову та оціночку вартість слід періодично коригувати відповідно до індексів, встановлених державними органами.

Оціночна вартість будівель і споруд може бути використана як стартова ціна при їх приватизації членами колективу, на аукціонах, купівлі-продажу, передачі в оренду тощо. Відновну вартість доріг з урахуванням типів покриття, категорії, економічних районів розраховують за нормативами питомих капітальних вкладень з урахуванням індексів зміни їх капітальності на період оцінки.

Сучасні сільськогосподарські підприємства мають досить високий рівень технічної оснащеності, розвинуту базу обслуговування сільськогосподарської техніки. Тому оцінка їх вартості є також важливим моментом приватизації. Технічна база сучасних підприємств в основному забезпечує нинішній рівень виробництва. Роздержавлення та приватизація сільськогосподарських підприємств з розукрупненням виробництва супроводжуватиметься збільшенням потреби в технічних засобах виробництва. Тому для забезпечення сучасного рівня виробництва при реорганізації господарства недоцільно розукрупнювати машинно-тракторний парк. Оцінюються машини і обладнання, транспортні засоби, вимірювальні прилади та інструменти, виробничий інвентар, обчислювальна техніка, запасні частини, які знаходяться в експлуатації на даному підприємстві і передані в оренду іншим виробникам¹.

Відповідно до бухгалтерського рахунка 01 та інвентарних карток інвентаризуються всі технічні засоби, встановлюється їх фактична наявність та первісна балансова вартість. Техніку, придбану у 1992 р. або пізніше, оцінюють за балансовою вартістю та індексують відповідно до динаміки цін на момент приватизації. Технічні засоби, придбані до 1 січня 1992 р., оцінюють за відновною вартістю, потім визначають їх залишкову вартість. Відновну вартість технічних засобів обчислюють перерахуванням первісної вартості відповідно до діючих оптових цін, торгово-посередницької націнки, вартості монтажу тощо. Щодо механізмів, знятих з виробництва, на час оцінки використовують аналогічні механізми, на які є нові ціни. Для визначення відновної вартості машин, які

¹ Методи оцінки технічних засобів розроблені В. О. Пітулько.

введені в експлуатацію до 1 січня 1989 р., їх балансову вартість збільшують на індекс підвищення цін у 1991 р. (трактори — 2,038, автомобілі — 2,227, сільськогосподарські машини для рослинництва — 1,950, машини для тваринництва — 1,890), а також на індекс зміни цін у 1992 р. Визначена в такій послідовності відновна вартість буде наближена до цін на машини 1 лютого 1992 р. У наступні періоди її слід індексувати відповідно до цінової ситуації на момент приватизації майна.

Фізичний знос технічних засобів визначають за діючими нормами амортизаційних відрахувань на повне відновлення основних фондів¹. По складних машинах та обладнанню, а також засобах, які експлуатуються понад нормативний строк, при спірних ситуаціях фізичний знос визначають обстеженням їх фактичного технічного стану.

При оцінці вартості тракторів, комбайнів, автомобілів та інших складних машин, що прослужили понад 50 % нормативного строку і в яких перед приватизацією відновлено роботоздатність, ціну машини за залишковим ресурсом збільшують на суму ліквідаційної вартості, що включає вартість вузлів, деталей, конструкцій і матеріалів.

Багаторічні насадження, продуктивну і робочу худобу, як засоби виробництва біологічного походження, оцінюють з урахуванням їх сортових і породних особливостей, етапів розвитку та віку. Вартість багаторічних насаджень оцінюють у такій послідовності: визначають балансову вартість за даними бухгалтерського обліку, а відновну (розрахункову), залишкову (відновну вартість за мінусом амортизаційних відрахувань), оціночну вартість — з урахуванням якісного складу насаджень. Відновну вартість 1 га багаторічних насаджень визначають за нормативами питомих капітальних вкладень на їх створення в цінах, що діють на період оцінки насаджень.

Фізичний знос плодоносних багаторічних насаджень визначають по видах і культурах за діючими нормами амортизації. Оскільки залишкова вартість у переважній більшості не відповідає фактичній споживній вартості насаджень, організовують їх обстеження і визначають коефіцієнт коригування їх залишкової відновної вартості². Зріджені багаторічні насадження оцінюють з урахуванням кількості загиблих рослин до проектною кількості дерев. Оцінку багаторічних насаджень, переданих в оренду, провадять з урахуванням обсягів капітальних вкладень орендаря, які не включаються в ціну таких насаджень.

При оцінці багаторічних насаджень, створених після 1991 р.,

¹ Лист Мінфіну і Мінекономіки України від 25 січня 1991 р. «Про нарахування амортизації».

² Методика оцінки багаторічних насаджень розроблена М. І. Геруном.

замість укрупнених показників відновної вартості використовують їх фактичну балансову вартість, скориговану на індекси зміни капітальності насаджень. Багаторічні насадження, сформовані протягом 2—7 років до 1991 р. включно, оцінюють за укрупненими показниками відновної вартості, а після 1991 р. — за фактичною балансовою вартістю з урахуванням відповідних індексів.

Враховуючи нестабільність цін на матеріали, індексацію заробітної плати і відповідні зміни питомих капітальних вкладень на формування насаджень, оціночну їх вартість слід періодично коригувати відповідно до індексів, встановлених державними органами.

Наведена методика оцінки багаторічних насаджень дозволяє визначити вихідну сумарну величину при їх приватизації, оренді, купівлі-продажу з урахуванням фактичної балансової вартості цих засобів виробництва, оцінки їх натуральних характеристик. Оціночна вартість багаторічних насаджень може бути використана як стартова ціна при їх продажу на аукціонах і відповідати сучасним вимогам їх розширеного відтворення.

Оцінці продуктивної та робочої худоби, визначенню їх відновної та залишкової вартості, фізичного зносу та оціночної вартості підлягає все наявне поголів'я основного стада. Основну частину ціни на худобу встановлюють залежно від її живої маси та закупівельної ціни, яка склалася на даний період при реалізації тварин для забою на м'ясокомбінатах: племінної великої рогатої худоби — за 1 кг вищої вгодованості до 400 кг; свиней — за 1 кг живої маси першої категорії; овець — за 1 кг живої маси овець середньої вгодованості.

Додатково по всіх видах худоби нараховують надбавки за визначену класність тварин при бонітуванні по комплексу ознак. До основної частини ціни та надбавок додатково виплачують надбавки: по молодняку великої рогатої худоби — за надій молока матері понад вимоги стандарту, надій матері батька; за жирність молока матері і матері батька; за запис корови до Державної племінної книги; за перевірку по якості потомства, класність предків тощо. По молодняку свиней нараховують доплату за племінних кнурців у віці старше 6 місяців, по молодняку овець — за перевищення стандарту живої маси та настригу вовни, за елітних предків, за запис в Держплемкнигу, за батьків-поліпшувачів тощо.

Оцінку вартості основних засобів продуктивної і робочої худоби здійснюють поетапно на основі послідовного визначення первісної, відновної, залишкової та оціночної їх вартості. Первісну балансову вартість продуктивної і робочої худоби визначають на основі даних бухгалтерського обліку та інвентаризації основних засобів виробництва конкретного господарства.

Перерахунок балансової вартості продуктивної і робочої худоби у ціни 1992 р. здійснюють з використанням індексів, які обчис-

люють на підставі даних про масу тварин і вартість живої маси худоби за заготівельними (договірними) цінами, а племінної худоби — по ціні закупівлі 1 ц її живої маси станом на 1 травня 1992 р. по кожному виду тварин окремо.

Проіндексована балансова вартість продуктивної і робочої худоби може додатково збільшуватися згідно з коефіцієнтами їх подорожчання за період після індексації до часу здійснення оцінки вартості майна.

Рівень зносу основного стада продуктивної худоби встановлюють залежно від втрати молочної продуктивності, фактичного стану тварин по наслідках бонітування. При оцінці поголів'я основного стада, яке не має якісної племінної характеристики, на нього оформляють свідоцтво-сертифікат, куди заносять дані бонітування цього поголів'я.

Вартість робочої худоби визначають за його залишковою вартістю, яку визначають зменшенням балансової (відновної) вартості на суму зносу по роках експлуатації. Суму зносу визначають на підставі норм амортизації на повне відновлення (12 %) при строках використання 8,5 року.

Визначені стартові ціни основних засобів виробництва при їх приватизації повинні відповідати вимогам їх відтворення, але вони не є кінцевими при купівлі-продажу. Ціни реалізації засобів виробництва встановлюються колективом-власником, на аукціонах, за домовленістю тощо. Певні засоби виробництва можуть передаватися членам колективу безплатно, але їх ціни повинні відповідати умовам відтворення при сучасних цінових співвідношеннях.

Розділ 5

ДОСВІД ПРИВАТИЗАЦІЇ МАЙНА В КОЛЕКТИВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

5.1. РЕФОРМУВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Під впливом багатьох причин Львівщина першою в Україні пішла по шляху широких, комплексних перетворень в аграрному секторі. Вища порівняно з іншими областями політична активність громадськості, наростання негативних явищ у сільському господарстві, критичне ставлення до колективізованих форм господарювання в їх тодішньому вигляді — ці та інші причини зумовили необхідність якомога швидшого здійснення радикальних змін в економіці.

Новизна проблеми, недостатня наукова відпрацьованість, відсутність будь-якого практичного досвіду надзвичайно ускладнювали її вирішення. Однак справа полегшувалась тим, що на всіх рівнях — від селян до обласних органів влади — виразно проявлялася глибока заінтересованість у таких перетвореннях. Про це свідчить потік конкретних пропозицій щодо виведення агропромислового комплексу на нові засади розвитку.

Підготовча робота велася у двох напрямках: з одного боку, відпрацьовувалися концептуальні положення в обласних органах, а з другого — узагальнювалися пропозиції, що надходили з місць. У результаті були сформульовані принципи реформування відносин власності та способи їх практичної реалізації.

Нетрадиційні методи реформування аграрної економіки області були спрямовані на докорінну зміну форм власності, земельних відносин, створення необхідного середовища для функціонування ринкової економіки, підтримки свободи підприємництва. Послідовно втілювалися найважливіші положення «Концепції відродження села і розвитку сільського господарства Львівщини», яка була ухвалена обласною Радою народних депутатів 18 вересня 1990 р.

Процеси реформування аграрного сектора були спрямовані на формування багатоукладних форм господарювання на базі роздержавлення і приватизації. І тут можна виділити три моменти.

1. Відбулася в основному трансформація колгоспно-радгоспної системи. Власність колгоспів і радгоспів було персоніфіковано і на їх базі створено товарні господарства з ознаками частки власності кожного селянина. Таким чином, було покладено початок відродженню кооперативної суті господарств.

2. Почалися процеси роздержавлення у переробній промисловості, що позбавило її монопольного становища щодо сільського господарства.

3. Невід'ємною частиною аграрного сектора є приватні господарства у вигляді фермерських господарств. Вони стають основою формування конкурентного середовища на стадіях як виробництва продуктів харчування, так і їх реалізації.

Практично це виглядало так. На першому етапі реформи паювання (персоніфікація) вартості основних засобів виробництва і умовний розподіл землі між власниками — членами господарств — проводилися з метою подолання відчуженості селян від власності, піднесення ролі й прав трудових колективів в управлінні виробничими і розподільними процесами у господарствах, формування підприємницьких навиків.

Уже на кінець 1992 р. паювання проведено у 410 господарствах, або 90 % загальної їх кількості. При цьому кожному із працюючих, а також пенсіонерам за більш як 20-річний період нарахована зарплата, визначено вихідні та ін. Це дало змогу встановити персональну участь кожного у створенні відповідних

фондів та індивідуальну (пайову) частку у вартості майна господарства.

Така робота здійснювалася в умовах галопуючої, а потім і гіперінфляції, внаслідок чого на першому етапі реальна вартість паїв не була визначена. Але вже до початку 1993 р. було завершено роботу по індексації основних засобів і оборотних коштів, що у 15—17 разів підвищило вартісну оцінку майна кожного трудівника.

Іноді запитують, а чи потрібно було проводити таку важку і трудомістку роботу? Ми виходили з переконаності у тому, що вона — необхідна. На користь цього свідчить досвід Угорщини, Чехії і Словаччини, Латвії, Естонії.

Закономірним є питання про те, що ж це дало?

По-перше, крім перелічених позитивних моментів паювання, не було допущено фізичної ліквідації великих товарних господарств, збережено їх технологічну структуру. Це надзвичайно важливо, оскільки вони ще тривалий час залишатимуться основними виробниками товарної продукції. Наприклад, у Литві поспішна ліквідація високотоварних господарств призвела до загострення продовольчої кризи: пройшов раптовий «скид» поголів'я, яке, до речі, скупила Польща, катастрофічно зменшилося виробництво зернових і технічних культур. З традиційного експортера м'ясо-молочної продукції Литва перетворилася на імпортера.

Ще один приклад. У колишній НДР за період здійснення приватизації (1989—1991 рр.) поголів'я великої рогатої худоби зменшилося на 52,4 %, у тому числі корів — на 51,1 %, свиней — на 29,1 %. Все це спричинило до зниження рентабельності інших структур, зокрема, переробних підприємств, бо їх потужності використовувалися не повністю.

По-друге, паювання створило базу для поглиблення процесів приватизації на основі внутрішнього акціонування. Така робота у багатьох господарствах уже здійснюється.

По-третє, зміна форм власності створила сприятливу основу для зміни форм господарювання. У 1992 р. функціонувало 77 кооперативних господарств, 25 асоціацій кооперативів, 311 спілок власників селянських господарств, 35 акціонерних господарств, агрофірми, агроторги тощо.

По-четверте, у багатьох господарствах нового типу проведено умовний поділ земель між членами агроформувань. Вони мають право створювати самостійні селянські (фермерські) господарства, можуть також об'єднуватися в різного типу кооперативні або інші господарські формування. При цьому колективним землекористувачем вони можуть стати лише за власним бажанням, виходячи з економічної доцільності. Умовний характер поділу земель на перехідному етапі до ринку дозволяє запобігти різкому спаду виробництва і непрогнозованим структурно-технологічним змінам.

Звичайно, не обійшлося й без прорахунків. Деяка поспішність у проведенні реформи не завжди давала позитивні результати, оскільки члени господарств психологічно і професійно не були підготовлені до змін, подекуди обирали нові форми господарювання формально або за нав'язаним сценарієм.

І ще один момент, характерний для Львівщини, та й зрештою для західного регіону. Внаслідок розукрупнення колишніх колгоспів в області за принципом «село — кооператив», «село — селянська спілка» утворилося 48 нових господарств, тобто втілюється ідея «госпрозрахункового села». Як правило, це невеликі за розмірами агроформування, частина з яких позбавлена необхідного ресурсного потенціалу, що зумовлює їх низьку ефективність, неконкурентоздатність, збитковість. Однак, на нашу думку, з часом відбудеться вирівнювання так званих неперспективних сіл і поселень, де знаходиться центральна садиба, що сприятиме закріпленню молоді, відновленню шкіл, газифікації. Отже, усунення соціальних деформацій приведе до стабілізації і економічного зміцнення.

Свого часу на Львівщині виникли перші селянські (фермерські) господарства. З 1990 р. їх зареєстровано 750. На початок 1992 р. у відання обласної Ради народних депутатів було передано 272,3 тис. га сільськогосподарських угідь, з них 97,1 тис. — для створення фермерських господарств. Після введення в дію Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» додатково було залучено ще 66,9 тис. га сільгоспугідь.

Невеликі розміри фермерських господарств пояснюються низькою землезабезпеченістю населення. Крім того, у 1990—1991 рр. в області було розв'язане питання з так званим малим землекористуванням, тобто забезпеченням особистих підсобних господарств додатковими наділами. Це повинно при наявності дійових механізмів заготівель підвищити рівень товарності підвірних господарств, що приведе до поступового їх переростання у фермерські.

Для координації розвитку фермерства створена обласна асоціація фермерських господарств. При її активній допомозі фермерам виділено 328 тракторів, 111 автомобілів, 29 комбайнів, 250 т насіння, надано 88 млн крб. кредитів. Звичайно, що цього мало. У найближчій перспективі фермерські господарства зможуть дати лише 3—5 % товарної сільськогосподарської продукції. Але не через свою непридатність, а внаслідок довготривалого капітало-місткого процесу їх формування, недостатньої матеріально-технічної забезпеченості і господарської необлаштованості. Адже нормальне фермерське господарство, як свідчить досвід, стає на ноги через 3—5 років при умові значної підтримки держави (на будівництво доріг, газифікацію, забезпечення технічного обслуговування, приймання сільгосппродукції та ін.). Зроблене у цьому напрямі розглядається лише як перші кроки.

Відчуженість селян від власності ще й нині негативно позначається на результатах виробництва. Психологія зрівнялівки, знеособленість власності — то найстрашніше зло, яке зруйнувало село і яке спостерігається і сьогодні. Тому більшість селян звикають до паїв, як до 13-ї зарплати. Виходячи з цього у розробленій в області програмі приватизації в агропромисловому комплексі на 1992—1995 рр. пріоритетним було визначення виваженого порядку формування приватної власності на основні засоби і землю. Земля як товар, маючи цінову оцінку, повинна піддаватися купівлі-продажу. Тільки таким шляхом вдасться відродити справжнього господаря на землі — ініціативного, підприємливого, відповідального, а також запобігти розкраданню власності, різного роду зловживанням, знищити основу, яка суперечить господарюванню на найновіших засадах.

Згадана програма, на відміну від попередніх документів, охоплює не тільки власне сільське господарство як центральну ланку АПК, а й суміжні галузі: переробну промисловість, виробничу і соціальну інфраструктуру, сферу заготівель і торгівлі та ін. Це дає змогу провести приватизацію по всьому ланцюгу виробництва, переробки, транспортування, заготівель, зберігання і доведення до споживача сільськогосподарської продукції.

Наступний етап розвитку відносин власності передбачає перехід від паювання до акціонування власності з правом продажу акцій як цінних паперів. Програма передбачає право купівлі акцій на конкурсних засадах. Причому на перших етапах право контрольного пакету акцій зберігається за трудовими колективами. Передбачена участь в акціонуванні і працівників соціальної сфери села (вчителі, бібліотекарі, вихователі, медичні працівники та ін.) з метою їх матеріальної заінтересованості та закріплення на селі.

Як відомо, основа аграрної реформи — земля і земельні відносини. В області вже завершений перший етап земельної реформи — провели генеральне межування на території адміністративних районів. Здійснюється прогнозування організації використання земель сільськогосподарського призначення на період переходу від існуючої системи землекористування до багатокладних форм землеволодіння. Зокрема, буде проведене формування та картографічне оформлення нових землеволодінь і землекористувань із врученням до кінця 1993 р. Державних актів на володіння землею усім суб'єктам аграрного виробництва.

Програмою пропонується кілька варіантів реформування у суміжних із сільським господарством галузях. Так, при приватизації підприємств харчової і переробної промисловості враховується пріоритет трудових колективів. Вони можуть перейти у колективну власність їх членів, приватну чи акціонерну. Передбачається на конкурсних засадах залучення іноземних інвесторів.

За обласною програмою приватизації морально застаріле і

більш як на 60 % зношене майно підприємств буде передане власникам — членам трудового колективу безплатно.

Частину акцій (51 % і більше) підприємств переробної промисловості, які мають компакту сировинну зону, передбачається продати (передати) господарствам-постачальникам сільськогосподарської продукції. Такі приватизовані структури найдодільніше створити у цукровій промисловості, в зонах діяльності невеликих м'ясокомбінатів, молоко- та сирзаводів тощо.

В обов'язковому порядку приватизуються підприємства і організації сфери обслуговування: матеріально-технічного забезпечення, ремонтні, транспортні. Всі вони трансформуються у приватні малі і спільні підприємства, орендні колективи з правом викупу майна, акціонерні товариства, у тому числі з участю іноземного капіталу. Уся торговельна мережа, що спеціалізується на продажу м'ясо-молочної та бакалійної продукції, передана в систему переробної і харчової промисловості.

Розробляючи програму приватизації, виходили з того, що вона не може повністю бути реалізована без створення відповідного ринкового середовища у вигляді комерційних, земельних, іпотечних, іновативних банків, бірж, страхових компаній, зовнішньоекономічних структур, учбово-дослідницьких центрів. Такі структури уже формуються. У Жидачеві створено селянський комерційний банк, зовнішньоекономічні структури, у Жовкві — страхові агентства, у Львові — акціонерний «Земельний центр». Завершується організація обласного селянського банку. Ведеться підготовча робота по створенню земельних та іпотечних банків, які регулюватимуть усі земельні відносини, а також обласного комерційного центру чи біржі.

Певні економічні гарантії для нових форм господарювання забезпечить єдиний фонд регулювання цін на заготівлю сільськогосподарської продукції. Його мета — соціальна стабільність для споживачів області, захист сільського населення від безробіття, створення додаткових робочих місць за рахунок протекціоністської політики щодо організації у сільській місцевості підсобних промислів, цехів та ін.

Однак цього мало. Повинні бути державні гарантії дальшого розвитку сільського господарства. Держава повинна стимулювати галузь додатковим вливанням інвестицій, гарантованим матеріально-технічним забезпеченням, пільговим оподаткуванням та кредитуванням, ціновим регулюванням, дотаціями та компенсаціями.

Повинні бути і певні правові гарантії аграрних перетворень. У зв'язку з цим доцільно було б дозволити на місцях приймати і затверджувати нормативні акти, які регулюють процеси приватизації, визначати ціну землі і надавати право її купівлі-продажу, купувати майно і землю на конкурсних засадах іноземним інвесторам, встановлювати пільгове кредитування, формувати за раху-

нок державного бюджету спеціальний фонд регулювання закупівельних цін, визначати статус земельних та іпотечних банків.

В області не переоцінюють перші кроки у напрямі реалізації аграрної реформи. Працівники агропромислового комплексу розглядають їх лише як початок копіткої повсякденної роботи, яка дасть змогу стабілізувати рівень виробництва, підвищити його економічну ефективність та наповнити споживчий ринок продуктами харчування.

5.2. ДЕЯКІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПОЛОЖЕННЯ ПАЮВАННЯ У КОСТОПІЛЬСЬКОМУ РАЙОНІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У 1989—1990 рр. в Костопільському районі, в одному з перших в Україні, шість господарств здійснили перехід до паювання власності колгоспу серед членів трудового колективу, зокрема, у колгоспах «Полісся», «Зоря», «40-річчя Жовтня», ім. ХХІІ з'їзду КПРС, «Горинь», «Світанок». Всі вони належать до заможних у фінансово-економічному відношенні. На той період у них був відпрацьований механізм оплати праці від валового доходу, функціонували внутрішньогосподарські кооперативи, діяла чекова форма взаєморозрахунків.

У 1991 р. на пайові відносини власності перейшло ще два колгоспи — «Україна» і «Прогрес», а в 1992 р. — останні дев'ять господарств району. Нині у районі залишилося нерозпайованим лише одне невелике господарство — колгосп ім. Шевченка, який у 1990 р. виділився з колгоспу «40-річчя Жовтня».

Паювання власності здійснювалося на основі загальноприйнятих методичних підходів. Однак конкретні умови різних господарств зумовили деякі особливості цього процесу.

Для обчислення трудового внеску колгоспників у формування загального надбання був взятий період з 1966 р., тобто з часу введення у господарствах району грошової оплати праці.

З метою запобігання можливим небажаним соціальним наслідкам для людей, які працювали в господарстві і вийшли на пенсію до 1966 р. або через кілька років після початку періоду, взятого до розрахунків, було вирішено обчислити так звані соціальні паї. Розмір останніх розраховувався по категоріях працівників у вигляді середньої величини паю за перші п'ять років, взятих до розрахунків. Дані пайові суми зараховуються на особові пайові рахунки і служать базою для нарахування дивідендів.

На початковому етапі реформування відносин власності в 1990 р. колгоспи нараховували паї лише з тим, щоб на ці суми за результатами виробничої діяльності нараховувати колгоспникам і пенсіонерам дивіденди. Однак такий підхід недостатньо дійо-

вий щодо виховання у колгоспників почуття власників, не дозволяє їм відчутти себе реальними співвласниками колективного надбання. Тому надалі було вирішено надати паям статусу власності колгоспників, з правом розпоряджатися ними за своїм розсудом і бажанням згідно з діючим у господарстві Положенням про приватизацію.

Усі колгоспи повертають паї їх власникам за поданою письмовою заявою. Однак залежно від фінансового стану господарства вилучення паїв може здійснюватися протягом трьох-п'яти років. На початковому етапі частина колгоспників вважала за доцільне вилучати належні їм пайові суми і дивіденди. За останній рік у зв'язку з інфляційними процесами намітилась тенденція, за якої пайовики, навіть після виходу на пенсію, залишають належні пайові суми і дивіденди на відповідних рахунках у господарствах. Зокрема, у колгоспі «Світанок» за 1991 р. всі його члени залишили належні дивіденди у господарстві, приєднавши їх до раніше нарахованих базових і приростних паїв. В окремих випадках в рахунок паїв вносяться додаткові власні кошти (колгосп «Іскра»). У пайові фонди колгоспи переводили частину наявних на час приватизації основних виробничих фондів. Як правило, це становило понад половину їх вартості. Нерозподілювана частина залишилася колективною власністю підприємства. Вартість оборотних фондів, цінних паперів, коштів, акцій не включалася у пайовий фонд майна і не розподілялася серед членів трудового колективу.

Загальна сума пайового фонду розподілялася між членами колгоспу відповідно до їх трудового внеску в створення колективного надбання.

Норматив або коефіцієнт трудового внеску обчислювався діленням розміру визначеного для розподілу між членами колгоспу пайового фонду на загальну суму оплати праці всіх працівників господарства за період з 1966 р. Відповідно до цього коефіцієнт трудового внеску у кожному колгоспі різний і залежить від загальної суми матеріального стимулювання і вартості основних виробничих фондів, визначених до розподілу. По різних господарствах він коливався від 19 (колгосп ім. Кузнецова) до 56 коп. (колгосп «Світанок»). Іншими словами, кожний карбованець, виданий у рахунок оплати праці в останньому, збільшував основні виробничі фонди на 56 коп., а в першому — на 19 коп.

Індивідуальні базові паї нараховували множенням коефіцієнта трудового внеску на фактичний заробіток кожного за всі роки, взяті до розрахунків. Відповідно до рівнів оплати праці різних працівників більші базові паї мали спеціалісти та керівники колгоспів, значно менші вони в механізаторів та доярок і вдвічі менші у працівників рослинництва (табл. 8).

Із часу переходу на пайові відносини в усі наступні роки нараховують приростні паї. У них, як правило, направляють увесь

**8. Розміри базових пайів у колгоспах
Костопільського району за 1986—1991 рр., крб.**

Категорія працівників	«Полісся»	«Горинь»
Механізатори	17 571	23 780
Доярки	17 550	22 257
Працівники рослинництва	10 473	16 165
Головні спеціалісти	23 000	32 877

Індивідуальний приростний пай кожного члена пайового господарства, який працював у даному році, обчислюють множенням суми його оплати праці на обчислений таким способом коефіцієнт трудового внеску.

Приростний пай нараховують лише працюючим членам сільськогосподарських підприємств і пенсіонерам, що працювали у даному календарному році. Пенсіонерам, які не брали участі у виробництві, приростні паї не нараховують. Приростний пай сумується з базовим. Щорічно на ці суми колгоспи нараховують дивіденди залежно від розміру дивідендного фонду. У більшості господарств останній формується у розмірі 25 % від одержаного прибутку. За минулий рік дивідендний фонд колгоспу «Горинь» становив 642 тис. крб., колгоспу «Полісся» — 647 тис. крб. У колгоспі «Іскра» у дивідендний фонд було направлено $\frac{2}{3}$ одержаного прибутку.

Розмір дивіденду кожного пайовика розраховують множенням дивідендної ставки на нарахований пай. Дивідендна ставка являє собою відношення дивідендного фонду до загального пайового фонду по господарству. Залежно від ефективності фінансово-економічної діяльності господарства в кожному господарському році дивідендні ставки мають різне абсолютне значення (табл. 9).

Розмір нарахування дивідендів кожному члену пайового господарства залежить від дивідендної ставки та розміру належного паю. Максимальний розмір індивідуальних дивідендних виплат, наприклад, у колгоспі «Горинь» за 1991 р. становив 2615 крб., загальні виплати у рахунок дивідендних сум — близько 700 тис. крб. У цьому господарстві працюючим членам колгоспу і пенсіонерам дивідендні суми нараховувалися за однаковою дивідендною ставкою — 0,11 крб. У переважній більшості колгоспів непрацюючим пенсіонерам дивіденди нараховують за ставкою 50 % від дивідендної ставки працюючих. Вважається, що працюючий влас-

приріст основних виробничих фондів. Коефіцієнт трудового внеску за даний календарний рік обчислюють діленням суми приросту основних виробничих фондів на загальну суму оплати праці усіх працюючих (постійних і залучених) за цей же рік.

**9. Розмір дивідендних ставок
по колгоспах Костопільського району
у 1991 р., крб.**

Колгосп	Припадає дивіденду на 1 крб. пайової суми, крб.
«Світанок»	0,21
«Полісся»	0,37
«Горинь»	0,11

ною живою працею і належним паєм формує прибуток господарства більшою мірою, ніж непрацюючий пенсіонер, який бере участь у спільному виробництві лише на основі функціонування у цьому процесі належного йому паю.

Пенсіонер господарства може за власним бажанням передати свій майновий пай родичам, які працюють у даному господарстві. У цьому разі він втрачає будь-які відносини з колективним господарством, а право володіння, користування, розпорядження паєм повністю переходить спадкоємцю. Суми паю, передані по спадковості близьким родичам, з часом зменшуються, оскільки основні засоби виробництва у колективному сільськогосподарському підприємстві поповнюються за рік на 5 %. За двадцять років вони практично поповнюються повністю, тобто за вказаний період переданий пай ліквідується.

Коли ж пай не передається по спадковості, а володар його помирає, належні пайові суми зараховують до колективної власності.

Як свідчить досвід Костопільського району, паювання майна колективних господарств — це лише початковий етап реформування відносин власності на селі. Ряд господарств ідуть на поглиблення відносин власності за рахунок формування індивідуально-колективної власності не в цілому по колективному господарству, а в розрізі структурних підрозділів, створених у порядку внутрішньогосподарських перетворень. Це стосується насамперед колгоспів «Світанок» та ім. Ватутіна.

У колгоспі «Світанок» створено понад 40 внутрішньогосподарських кооперативів, які здійснюють свою виробничу діяльність на основі товарно-грошових відносин з правом повного володіння створеною власною діяльністю валового доходу. При їх формуванні і подальшому функціонуванні визначився чисельний і особовий склад внутрішньогосподарських кооперативів, їх розміри, характер внутрішньої взаємодії.

Такі кооперативи самостійно розпоряджаються закріпленими фондами, раціонально використовують основні засоби виробництва, формують самостійно виробничу програму і мають змогу провчити і навчитись господарському підприємству.

З кінця 1991 р. і на початку 1992 р. п'ять внутрішньогосподарських кооперативів: підприємство первинної обробки насінної картоплі «Меристема», агросервісне підприємство, пилорама, льонозавод і підприємство по рибицтву отримали повну господарську та економічну самостійність з правом юридичної особи. Організаційно вони оформилися у вигляді малих підприємств відповідного напрямку діяльності з власним статутами.

У господарстві на базі колишнього фінансово-розрахункового центру була створена філія Держбанку, в якому зазначені малі підприємства відкрили особові рахунки. Тобто, внутрішня структура колективного господарства включила на цьому етапі внутріш-

нього господарські кооперативи, об'єднані під егідою господарства, і юридично самостійні малі підприємства з правом реалізації також позагосподарських товарно-грошових відносин. Власність малих підприємств формується на початковому етапі з тих пайових сум, які нараховані їх працівникам за період роботи у колективному господарстві. Приростні паї та процентні ставки на індивідуальну пайову суму повинні бути обчислені окремо по кожному малому підприємству залежно від результатів їх виробничо-господарської діяльності.

Однак, як свідчить досвід, поглиблення пайових відносин власності в аналізованому колективному господарстві для здійснення таких суттєвих перетворень, коли поряд з реформуванням відносин власності відбувається організаційна перебудова колективного господарства, головну роль відіграє психологічна підготовка персоналу до роботи в принципово нових умовах. У трудовому колективі господарства виникла серйозна опозиція деяких керівників, спеціалістів і окремих пайовиків, що призвело до заміни керівника господарства. У зв'язку з цим процес реформування відносин власності зупинився, всі підрозділи господарства залишилися працювати на раніше діючих засадах внутрішньогосподарської кооперації.

Враховуючи досвід колгоспу «Світанок», його прорахунки і їх можливі наслідки, поглиблення відносин власності здійснюється у колгоспах «Полісся» та ім. Ватутіна.

З 36 нині діючих внутрішньогосподарських кооперативів колгоспу «Полісся» з нового року передбачається надати повну господарську самостійність молочнотоварній фермі й автопарку. Поступово, протягом певного проміжку часу цей процес повинен охопити всі підрозділи колективного господарства.

У колгоспі ім. Ватутіна відкрито філію Костопільського агропромбанку на базі діючого фінансово-розрахункового центру. Його працівники, колишні пайовики колективного господарства, переходять працювати в юридично самостійне підприємство — філію Агропромбанку. В підготовчий період, який триватиме до кінця року, на добровільних засадах мають сформуватися колективи працівників певних структурних підрозділів. Передбачається майно колективного господарства розподіляти серед сформованих колективів відповідно до їх виробничого напрямку і наявних у розпорядженні пайових сум. Можливий варіант, за якого на ту частину засобів виробництва, переданих даному колективу, яка не буде забезпечена відповідними пайовими сумами членів трудового колективу підрозділу, будуть випущені акції з правом їх придбання всіма бажаними колишніми членами колективного господарства. На початковому етапі частина підрозділів (згодом і всі інші), які матимуть бажання, і відповідні фінансово-економічні та виробничі

умови, можуть працювати за принципами економічної самостійності й юридичної правоздатності на основі власного рахунка в банку, власної печатки і штампу.

5.3. ОРГАНІЗАЦІЯ І ЕФЕКТИВНІСТЬ ПАЮВАННЯ В КОРПОРАЦІЇ «ЛИПІВКИ»

Корпорація «Липівки» Томашпільського району Вінницької області — типове багатогалузеве високоефективне колективне господарство, яке має 3629 га сільськогосподарських угідь (у тому числі 3359 га ріллі) і спеціалізується на виробництві зерна, цукрових буряків, м'яса великої рогатої худоби та свиней, вирощує також картоплю, овочі, кормові культури тощо.

Корпорація «Липівки» на шляху свого становлення поступово пройшла різні етапи розвитку колективного господарства. Зокрема, в 1982 р. був впроваджений колективний підряд, з 1988-го оплата праці здійснюється від валового доходу. У 1989 р. на базі структурних підрозділів колгоспу створено 14 внутрішньогосподарських кооперативів, у тому числі десять — в основних галузях сільськогосподарського виробництва — рослинництві і тваринництві, решту — у допоміжних та обслуговуючій сферах. Кожний кооператив складається із госпрозрахункових ланок, які мають певну економічно-фінансову самостійність і відраховують від власного прибутку на загальногосподарські потреби певну частину коштів.

Взаємовідносини між кооперативами здійснюються за принципом купівлі-продажу.

Кооперативи очолюють керівники, вони ж входять до складу правління корпорації, голова правління одночасно є головою корпорації.

Керівників кооперативів обирають трудові колективи, а голову корпорації — загальні збори таємним голосуванням на альтернативній основі.

Досвід постійного удосконалення протягом останніх десяти років господарського механізму колективного господарства свідчить, що без докорінної зміни відносин власності неможливо змінити ставлення колгоспника до своїх обов'язків, зробити його дійсним господарем виробництва, зацікавити у збільшенні прибутків і зниженні витрат.

Проблему зміни ставлення колгоспника до колективної власності правління колгоспу вирішило шляхом передачі частини основних засобів виробництва (в грошовому виразі) у власність членів трудового колективу на основі паювання. Рішення було прийнято на зборах уповноважених членів колгоспу 26 липня 1989 р.

Цьому передувала тривала (протягом року) підготовча робота із спеціалістами та керівниками виробничих підрозділів. Було здійснено попередні розрахунки пайового фонду господарства, розроблено примірне положення про його використання.

При визначенні пайового фонду виходили з вартості виробничих фондів станом на 1 січня 1990 р. (тобто на момент переходу на умови пайових відносин) у розмірі 19 млн 44 тис. крб. Частина вартості фондів залишилася умовно неподільною і являла собою так званий неподільний фонд. У нього за рішенням загальних зборів членів трудового колективу господарства включені:

а) фонди загального використання, соціально-культурного призначення, житловий фонд на суму 2 млн 365 тис. крб.;

б) вартість міжгосподарського комбікормового заводу — 1 млн 597 тис. крб.;

в) вартість лісу — 116 тис. крб. і доріг — 1 млн 651 тис. крб.

Ці суми були виключені із загальної вартості виробничих фондів. Крім того, до пайового фонду не включались основні засоби виробництва у сумі 1 млн 391 тис. крб., які були передані іншій організації, а також сума зносу основних виробничих фондів станом на 1 січня 1990 р. — 4 млн 309 тис. крб.

Таким чином, пайовий фонд господарства становив 7 млн 615 тис. крб. Виходячи з того, що наявні виробничі фонди створювались не тільки нині працюючими членами колективного господарства, а й тими, хто вибув з нього з тих чи інших причин, було вирішено 20 % визначеної суми, тобто 1 млн 523 тис. крб., залишити як резерв пайового фонду. Отже, для розподілу між нині працюючими і пенсіонерами господарства залишилося 6 млн 92 тис. крб.

Для визначення індивідуальних паїв і перерахування їх на особисті рахунки пайовиків були встановлені пайові ставки, при цьому за основу була взята вся оплата праці, нарахована всім колгоспникам з початку їх трудової діяльності у колишньому колгоспі.

Оплату праці за весь період існування господарства визначали за три періоди залежно від діючих на той час форм оплати праці.

Перший період — початок виробничої діяльності колгоспу, тобто з моменту його заснування до 1947 р. Практично ніхто з нині працюючих не був членом колгоспу у той час. Тоді працювали колгоспні пенсіонери, які зараз проживають на території господарства. Оскільки достовірних даних про оплату праці у цей період немає, було вирішено встановити середньорічну оплату праці одного колгоспника 1500 крб. Звідси індивідуальну оплату праці окремого колгоспника за цей період вираховували множенням кількості відпрацьованих років на 1500 крб.

Другий період — з 1947 по 1965 р. У цей час оплата праці здійснювалась за трудовими. Виходячи з того, що фактична

оцінка одного трудодня була надзвичайно низькою, вирішили оцінити 1 трудодень у 3 крб. Множенням кількості відпрацьованих з 1947 по 1965 р. кожним членом колгоспу трудоднів на 3 крб. вираховували індивідуальну оплату праці колгоспника за другий період.

Третій період — з 1965 по 1990 р. У 1965 р. в колгоспі була введена грошова оплата праці, тобто фактичні дані про розмір оплати праці індивідуально по членах колгоспу були взяті з їх особових рахунків.

Підсумовуючи по кожному працюючому і пенсіонеру заробіток у наведені періоди, визначали його трудовий внесок, а також загальну суму оплати праці всіх колгоспників і пенсіонерів протягом діяльності колективного господарства. За даними розрахунків, вона становить 30 млн 315 тис. крб., у тому числі працюючих — 17 млн 634 тис. і пенсіонерів — 12 млн 681 тис. крб.

Визначивши пайовий фонд 6 млн 92 тис. крб. і фонд оплати праці по господарству 30 млн 315 тис. крб., розраховали пайову ставку, яка становить 20,1 коп. на 1 крб. пайового фонду (6093 : 3015). Це єдина по господарству ставка для нарахування індивідуальних паїв. Незалежно від того, в якому структурному підрозділі (виробничому, обслуговуючому та ін.) працював пайовик, його пай визначають множенням пайової ставки на фактично одержану матеріальну винагороду за весь період роботи у господарстві.

Щороку на індивідуальні паї нараховують дивіденди, які є власністю члена господарства. Дивідендними сумами працівники і пенсіонери розпоряджаються на власний розсуд: можуть забрати їх у кінці року, приєднати до паю. Єдність пайових і дивідендних є економічною основою формування приватної власності членів корпорації в колективному надбанні.

Як показав досвід роботи колективного господарства, за умов так званих умовних пайових відносин ставлення членів корпорації до праці, підвищення її продуктивності принципово не змінилося.

Після детального аналізу на загальні збори членів трудового колективу був винесений альтернативний варіант — поглиблення відносин власності за рахунок переходу від умовних пайових відносин до дійсних, за яких 50 % нарахованих паїв переходять у власність пайовика, який розпоряджається ними (як і дивідендними сумами) на власний розсуд. Друга частина індивідуального паю у розмірі 50 % направляється у фонд стабілізації корпорації і використовується в інтересах усіх членів колективного господарства.

Для прикладу наведемо розрахунок паю механізатора С. А. Кустовського, фонд оплати праці (трудова вкладка) якого за 36 років роботи в господарстві становить 76 520 крб. Перемноживши його на визначену пайову ставку 20,1 коп., встановимо індивідуальний пай — 15 380 крб. Із цієї суми 7690 крб. (або

50 %) зараховується С. А. Кустовському в пайову книжку, а решта (7690 крб.) — у фонд стабілізації корпорації. Суми, нараховані в пайовій книжці, переходять у власність пайовика.

Пайовий фонд господарства, як і частка кожного у ньому, не залишається постійним. Щороку цей фонд збільшується на суму приросту основних фондів. За 1990 р. основні засоби виробництва збільшилися на 916 тис. крб. За цей же час знос основних засобів досяг 600 тис. крб. Таким чином, приріст основних засобів 316 тис. крб. може бути використаний на приріст пайових сум. Для цього розраховують пайову ставку в 1990 р. як відношення суми приросту виробничих фондів до фонду оплати праці всіх працюючих у цьому ж році (2039 тис. крб.). За наведений період пайова ставка становила 15 коп. (316 : 3039). Приріст індивідуальних паїв за 1990 р. розраховують множенням визначеної річної пайової ставки на річну суму оплати праці.

У наведеному прикладі з механізатором С. А. Кустовським приріст його паю за 1990 р. буде таким. За цей рік він у рахунок оплати праці за здійснену в колективному господарстві виробничу діяльність одержав 6952 крб. Пайова ставка — 15 коп. Отже, приріст паю дорівнюватиме 1042,8 крб. ($6952 \times 0,15$).

У нарахуванні приросту паїв є дві особливості. По-перше, його нараховують тільки зайнятим у суспільному виробництві. Пенсіонерам, які не працюють, приросту паю не нараховують. По-друге, цей пай переходить у власність пайовика тільки після викупу його шляхом внесення відповідних сум у касу колективного господарства. Після викупу приросту паю ці суми приєднуються до раніше зарахованих і на весь розмір паю нараховуються дивіденди. Якщо власник паю не викупить приріст паю за певний рік роботи, тобто не внесе гроші у касу корпорації, розмір його паю не збільшується і дивіденди нараховуються на наявні пайові суми.

Дивіденди нараховуються із чистого доходу господарства. Щороку на загальних зборах колективу вирішується питання про розподіл чистого доходу і ту його частку, яка розподіляється як дивідендні суми. Розмір цієї частки змінюється залежно від ефективності виробництва в цілому по господарству.

Так, прибуток за 1990 р. становив 3 млн 489 тис. крб. З цієї суми відраховано: плата за трудові ресурси — 106 тис. крб.; у фонд розвитку виробництва, науки і техніки — 1849 тис.; у фонд соціального розвитку — 500 тис.; відрахування у централізовані фонди і резерви — 34 тис. крб.

Всього відрахувань — 2 млн 489 тис. крб. Прибуток, що залишився, — 1 млн крб. направляється для розподілу на паї у вигляді дивідендів.

Для нарахування дивідендних сум індивідуально кожному пайовику визначають дивідендну ставку діленням частини чистого

доходу, виділеної загальними зборами для розподілу на паї у вигляді дивідендів, на пайовий фонд господарства.

Слід зазначити, що для працюючих і пенсіонерів, які не беруть участі у виробництві, розмір дивідендної ставки буде різний. І це справедливо, оскільки вона створюється як живою, так і матеріалізованою у засобах виробництва працею. Працюючий пайовик створює нову вартість за рахунок використання його частки у засобах виробництва і власною живою працею, а непрацюючий — тільки власною часткою у засобах виробництва. Тому перший має право на більшу за розміром пайову ставку, ніж другий.

У 1990 р. розрахунок пайових ставок за категоріями працюючих і непрацюючих пайовиків здійснювали так. Визначили загальний пайовий фонд працюючих — 3 млн 545 тис. крб. і непрацюючих пенсіонерів — 2 млн 549 тис. крб. За цей період було вироблено валової продукції на 8 млн 363 тис. крб. У створенні цієї продукції брали участь основні й оборотні засоби на суму 3 млн 773 тис. крб. (сума основних засобів визначена як сума їх амортизації за 1990 р.). Розраховали питому вагу основних і оборотних засобів у створенні валової продукції — 45,1 % ($\frac{3773 \times 100}{8363}$).

За аналогією допустили, що 45,1 % (451 тис. крб.) чистого доходу створено за рахунок використання основних і оборотних засобів. Частина цієї суми створена паями пенсіонерів, частина — працюючих. Розміри цих частин визначили за питомою вагою пайового фонду відповідної категорії пайовиків у загальному пайовому фонді по господарству. За розрахунками, питома вага пайового фонду непрацюючих пенсіонерів становила 39,8 %. Тобто дивідендний фонд пенсіонерів дорівнює 179 тис. крб. ($451 \text{ тис. крб.} \times 0,398$), дивідендна ставка — відповідно 0,07 крб. ($179 : 2549$).

Друга частина чистого доходу у розмірі 821 тис. крб. (1000 — 179) розподіляється між працюючими за дивідендною ставкою 0,21 крб. ($821 : 3545$).

Розмір індивідуальних дивідендних сум за 1990 р. вираховується множенням відповідної дивідендної ставки (7 або 21 коп.) на наявні на особовому рахунку пайові суми.

Володіння майновим паєм дає право члену корпорації самостійно вирішити долю власних пайових сум після припинення з тих чи інших причин своєї діяльності у суспільному виробництві. Згідно з «Положенням про пайові відносини», прийнятим загальними зборами трудового колективу, непрацюючий пенсіонер має право:

а) залишити свій пай у господарстві і одержувати від цього певні дивідендні суми відповідно до розміру паю;

б) вилучити належний йому пай. При цьому колишній пайовик втрачає членство у корпорації, а отже, усі пов'язані з цим зобов'язання і пільги;

в) передати свій пай у спадщину своїм дітям у випадку, якщо вони працюють у колективному господарстві;

г) продати власний пай члену корпорації, який виявив бажання придбати певні пайові суми. В цьому випадку рішення щодо купівлі-продажу індивідуальних паїв приймає правління колективного господарства.

Досвід становлення пайових відносин власності в корпорації «Липівки» свідчить, що це не одноразовий акт, а процес, який вимагає виважених підходів і всебічно продуманих дій. Розвиток та удосконалення відносин власності тісно пов'язані з вирішенням інших складових господарського механізму.

5.4. ПЕРЕТВОРЕННЯ У ВІДНОСИНАХ ВЛАСНОСТІ В АГРОФІРМІ «НИВА» ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Сучасне село з його складними проблемами нині знаходиться у центрі громадського інтересу, оскільки процеси, які тут відбуваються, стосуються безпосередньо кожного. В суспільстві активно обговорюють проблеми сільського господарства, насамперед щодо форм власності та господарювання на селі. Міркувань багато, але серед них переважають критичні. Найбільше дістається колгоспам і радгоспам.

Критики колективної форми власності часто мають рацію, насамперед щодо того, що в колгоспах і радгоспах стався відрив людини від землі, від засобів виробництва. Однак потрібно мати на увазі, що це не їх вина, а біда, породжена різними перекосами і деформаціями не тільки в сільському господарстві, а й в економіці і суспільстві в цілому. Роками самостійність наших колгоспів обмежувалася інструкціями, положеннями, розпорядженнями. Саме тут адміністративно вольові методи управління набули найпотворніших форм.

З незалежних від селянина причин сталося так, що колгоспник відвернувся від землі-годувальниці. З господаря поля, ферми, бригади він перетворився у поденника. Ще один парадокс: колгоспи і радгоспи несли мільйонні збитки, а їх трудівники одержували гарантовані заробітки. Зникла різниця між поняттям заробітна плата робітника і трудовий дохід колгоспника. Загрозливих масштабів набула масова міграція молоді із села у місто.

Дерево селянського життя виявилось підрубаним, знекровленим. Тепер треба виправляти становище, повертати селянинові те, що він втратив. Мається на увазі створення такої моральної, соціальної, економічної обстановки, щоб колгоспник відчув себе господарем.

Усвідомлюючи це і покладаючись лише на себе, в колишньому колгоспі ім Леніна Чорнобаївського району Черкаської області

вже давно (понад 20 років тому) почали шукати шляхи його реформування на прогресивних засадах. Практикували різні форми підряду, запровадили госпрозрахунок, принципи самоокупності і самофінансування, а останнім часом і оренду. Все це дало позитивний ефект, але не вирішило основного, вузлового питання — зміни виробничих відносин і ставлення людей до засобів виробництва.

Як жити далі? Таким був лейтмотив загальних зборів колгоспників, що відбулися 6 лютого 1992 р. Думки висловлювалися не тільки несподівані, а й діаметрально протилежні. Одні ратували за те, щоб все залишилось, як у старі добрі часи. Інші вимагали негайної деколективізації, треті пропонували створити нове сільськогосподарське об'єднання. Після запеклих суперечок було прийнято постанову, перший пункт якої проголошував: «Колгоспну форму господарювання вважати вичерпаною. Колгосп самоліквідується». На добровільних засадах було засновано колективне сільськогосподарське підприємство — акціонерну агрофірму «Нива», в якій закріплено право різних форм власності на основні засоби виробництва — колективно-кооперативну, акціонерно-пайову, орендну, індивідуальну (особисту чи сімейну). При цьому кожний колгоспник має можливість одержати свій майновий пай, належний йому земельний наділ і господарювати самостійно.

Однак колективістська основа колгоспної форми господарювання пустила таке глибоке і міцне коріння, що практично одностайно було вирішено і надалі триматися разом і господарювати на принципово нових засадах. В їх основу покладено три вихідні позиції: зміну земельних відносин, визначення частки (паю) кожного працівника в колективно набутому майні, а також виробничо-організаційні перетворення.

Час, що минув відтоді, був присвячений пошукам шляхів практичного вирішення цих проблем. Основними з них стали: визначення перспектив дальшого розвитку агрофірми, пошук надійніших організаційних форм господарювання, докорінна зміна існуючих структур, а заодно і звичок, традицій, уявлень. Насамперед провели початкову привазицію землі та основних засобів виробництва, заснували пайовий фонд майна, створили 17 орендних кооперативів, розробили і затвердили різні документи, в тому числі Статут агрофірми, положення про пайовий фонд, про орендно-виробничий кооператив та ін.

Найскладніше було із землею, бо в цій справі вимагалась абсолютна справедливість. Нерідко потенціальні фермери потребують 20, 30, а то й 50 га землі. Надати такий наділ — означає обділити інших. Колишній колгосп мав у своєму розпорядженні 3710 га ріллі. В ньому працювало 735 осіб, крім того, було 480 пенсіонерів. Тому при ліквідації колгоспу виділили 215 га землі у резервний фонд. Решту поділили між членами колишнього кол-

госпу (працюючими і пенсіонерами), а земельні наділи оформили на голів сімей. Було вирішено: хто хоче — хай працює самостійно, бажаючи можуть об'єднатись як члени агрофірми. Ті, хто не виявлять такого бажання, можуть здати належну їм землю в оренду кооперативам агрофірми, звичайно, за відповідну орендну плату.

Таким чином, земля, яку має агрофірма, належить її членам з правом успадкування (за умови, якщо спадкоємець залишається жити і працювати у господарстві) і передається добровільно (за угодою) орендно-виробничим кооперативам для обробітку.

Обґрунтовано підійшли до створення пайового фонду майна і зарахування його на особові рахунки членів агрофірми. Тут також не обійшлося без дискусій. Проте за остаточним варіантом було прийнято, що пайовий фонд — це балансова вартість основних виробничих фондів, створених за рахунок діяльності підприємства, вартість їх щорічного приросту, сформована за рахунок власних коштів з урахуванням амортизації, а також цінні папери (наприклад, акції), кошти, у тому числі вільно конвертована валюта, відповідна частка від участі у створенні будь-якого іншого майна, набутого на законних підставах. За рішенням загальних зборів агрофірми 20 % пайового фонду відраховано у резервний фонд на випадок повернення у господарство тих, хто раніше у ньому працював. Половина вартості основних засобів поки що залишається за агрофірмою. Це так званий контрольний пакет. На пай членів агрофірми (працюючих і пенсіонерів) нараховуються дивіденди від чистого доходу, а також натуральні видатки. За бажанням власника пай може бути виданий або поповнений до граничних розмірів.

Право на відкриття особового рахунка мають усі члени колективного сільськогосподарського підприємства, які працюють або припинили роботу в зв'язку з виходом на пенсію за віком або інвалідністю. Належна сума пайового фонду майна розподіляється між членами агрофірми пропорційно до їх трудових затрат і заробітків. Останні визначали на підставі даних бухгалтерського обліку і групували по трьох періодах, коли застосовували різні форми оплати праці, а саме: до введення грошової оплати, тобто до початку 60-х років; з часу введення грошової оплати до 1972 р.; з 1973 р., коли було підвищено розмір оплати праці, до наших днів. Фонд оплати праці членів агрофірми (колишніх колгоспників) у першому періоді визначали множенням відпрацьованих тоді трудоднів (людино-днів, виходо-днів) на середню оплату людинодня в останньому (третьому) періоді. У другому періоді фонд оплати праці коригували за спеціальним коефіцієнтом, а в третьому — залишали незмінним. Отже, після закінчення господарського року частину чистого доходу виділяють для розподілу між

власниками пайв. Дивіденди можуть бути виплачені грошима, цінними паперами, продукцією.

Резервний пайовий фонд використовують в інтересах соціального розвитку всього колективу, села, для надання матеріальної допомоги ветеранам праці, інвалідам, а також як джерело відновлення особистого пайового фонду колишніх колгоспників, що повертаються додому.

Зміни, що відбулися із часу заснування агрофірми, зумовлені не тільки приватизацією землі і основних засобів виробництва, створенням пайового фонду майна, а й діяльністю нових організаційно-господарських утворень. 17 орендно-виробничих кооперативів — це самостійні внутрішньогосподарські госпрозрахункові підрозділи, колективні асоціації трудівників. Свою діяльність вони здійснюють самостійно при раціональному виробничо-господарському співробітництві з іншими підрозділами агрофірми. Позагосподарські товарно-грошові відносини кожний кооператив здійснює від імені агрофірми. До речі, всі кооперативи мають свої печатки і штампи. В агрофірмі почала діяти філія агропромбанку «Україна», в якому кооперативи відкривають особові рахунки.

Отже, асоціації орендарів працюють за принципами економічної самостійності і правоздатності. Їх стосунки з агрофірмою регламентуються договором на виробництво товарної продукції із застосуванням внутрішньогосподарської оренди. За використання наданого майна вони сплачують агрофірмі компенсацію у вигляді орендної плати. Кооперативи мають право реалізувати на свій розсуд ту сільськогосподарську продукцію, яка залишається після виконання договору контрактації, і розпоряджатися одержаними прибутками у власних інтересах. Агрофірма бере на себе соціальний захист її членів.

Остаточні висновки робити ще рано. Але вже нині достатньо даних, щоб розглядати агрофірму «Нива» як сільськогосподарське формування принципово нового типу. Реформи, що відбулися, та ті, які ще належить здійснити, мають цілком конкретне спрямування — повернути виробництву господаря. У результаті проведених реформ зникають байдужість і безгосподарність, зростає самодисципліна, підвищується відповідальність за кількість і якість виробленої продукції, спрацьовує протизатратний механізм. Посилюється творче ставлення до роботи і заінтересованість у розвитку підрозділу на перспективу з урахуванням його прибутковості. Здійснюються самоуправління, самоокупність і самофінансування, трудові доходи розподіляються за принципом соціальної справедливості.

В орендно-виробничих кооперативах склалася відмінна від колишньої соціально-моральна атмосфера. Свого часу на колгоспній птахофермі, яку обслуговували 12 чол., почала працювати сім'я В. К. Крота. Продуктивність праці зросла у кілька разів. Тепер

Василь Кирилович та Уляна Іванівна взяли ферму в оренду. Їм допомагають батько Кирило Прокопович, який перебуває на пенсії, і діти — Геннадій і Вадим.

Керівник сімейного кооперативу виступив з ініціативою придбати адлерську породу курей, оскільки їх яйця дорожче коштують. Закупили партію яєць, розвели птицю, тепер понад дві третини продукції відправляють на інкубатор. А у Василя Кириловича виникла нова пропозиція: спорудити власний інкубатор і продавати молодняк, попит на який значний. Нещодавно Василь Кирилович відмовився завозити фуражне зерно з комори агрофірми, бо воно має незадовільну якість. У сусідньому господарстві купив 16 т кукурудзи, яка хоч і дорожча, але забезпечує більшу віддачу.

Отже, з'явився справжній господар, який набуває досвіду, все більше проявляє одвічну селянську підприємливість.

Те ж саме стосується сімейного кооперативу, який очолює І. І. Дідора. Тут підраховали, що утримувати на фермі три пари коней економічно невигідно, залишили одну, потім відмовилися від запасного воза — за все ж доводиться платити. Настала пора ремонтувати приміщення — закупили дошки на стороні (там ціни дешевші), відмовилися від послуг місцевих будівельників. Тільки справжній господар може так чинити.

Все це відбулося на результатах господарювання агрофірми. За екстремальних погодних умов 1992 р., коли протягом майже трьох місяців не випало жодної краплі дощу, вирощено порівняно хороший урожай зернових і технічних культур. Зокрема, урожайність зернових становила 48 ц/га, в тому числі озимої пшениці — 51, ячменю — 42, вівса — 46,5, гороху — 35,2 ц/га. Річна виручка від продажу продукції перевищила 165 млн крб., рівень рентабельності досяг 50 %.

Незважаючи на всі труднощі, у господарстві розширюється будівництво об'єктів виробничого і соціально-культурного призначення — споруджується понад 20 житлових будинків, кілька тваринницьких приміщень, три ставки, тривають роботи по прокладанню мереж водо- і газопостачання. На дані потреби в 1992 р. використано понад 30 млн крб.

Агрофірма, орендно-виробничі кооперативи, окремі орендарі виросли з колишнього колгоспу, від якого перейняли кращі риси, відмовившись від негативного.

5.5. ОСОБЛИВОСТІ ПАЮВАННЯ В КОЛГОСПІ ім. ЛЕНІНА ХУСТЬСЬКОГО РАЙОНУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Деякі ускладнення при паюванні основних виробничих фондів виникають у господарствах, які не завжди протягом періоду існування діяли у межах, в яких вони існують на момент приватизації. Як відомо, в Україні була поширена практика примусового укрупнення колективних господарств. З двох-трьох і навіть більше невеликих колгоспів керівні інстанції на свій розсуд, часто непродуктивно, утворювали одне господарство-гігант, яке у багатьох випадках було менш ефективним порівняно з тими, об'єднанням яких воно створювалося. У зв'язку з цим через деякий час ці колгоспи розукрупнювалися. Такі структурні перебудови призводили до того, що люди, які працювали до об'єднання в одному господарстві і спільною працею створювали його власність, після об'єднання і нового розподілу великого господарства ставали працівниками різних колгоспів. Це викликає ускладнення при здійсненні приватизації. Прикладом може бути колгосп ім. Леніна Хустського району Закарпатської області.

Колгосп розташований у приміській зоні райцентру Хуст. Створений у 1949 р. і діяв до 1958-го. З 1959 р. увійшов до складу об'єднаного господарства, а з 1981 р. і до цього часу існує самостійно як колгосп ім. Леніна. Частина його виробничих підрозділів діє на території сіл Боронява і Кіресі. Крім сільськогосподарського виробництва, у господарстві добре розвинуті підсобні промисли. Зокрема, у складі сільгосппідприємства діють цехи, розташовані в основному у Хусті: столярний, по виробництву фруктових горілки (палинки), швейний та інші — усього вісім. Широкого розвитку підсобні промисли набули саме за період з 1981 по 1991 р., коли колгосп відновився як самостійний виробничий організм. Причому середньорічна чисельність працівників у підсобних промислах збільшилася від 270 чоловік у 1982 р. до 333 чоловік у 1991-му, а чисельність працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, зменшилася відповідно з 623 до 318 чоловік.

У процесі впровадження паювання власності нинішнього колгоспу ім. Леніна виникло кілька питань.

Перше. Якщо для нарахування паїв колгоспникам (працюючим і пенсіонерам) взяти період з 1981 по 1991 р., то їх нараховували б лише тим працівникам, які зараз працюють у колгоспі, і пенсіонерам, що пішли на пенсію у ці роки. У такому випадку залишились би несправедливо забутими ті пенсіонери, які працювали в колгоспі з 1949 р. і пішли на пенсію у період діяльності об'єднаного колгоспу, тобто з 1959 по 1980 р., а тепер проживають на території колгоспу. Таких людей виявилось близько 100 чоловік. Тому цей варіант було відкинуто.

Друге. Якщо для нарахування паїв взяти період з 1949 р. по 1991 р., то неможливо визначити розміри всіх виплат в рахунок заробітної плати працівникам колгоспу ім. Леніна за період 1959—1980 рр., оскільки за цей час звітні дані були лише в цілому по об'єднаному господарству.

Згідно з методикою для нарахування паїв необхідно визначити коефіцієнт трудового вкладу по господарству, тобто розрахувати, наскільки кожний карбованець, виданий в рахунок заробітної плати, збільшував основні виробничі фонди колгоспу. Інакше кажучи, від об'єктивного визначення розміру заробітної плати в цілому по господарству, окремо по кожному члену колгоспу залежить об'єктивність визначення розміру індивідуальних паїв працівників.

У зв'язку з тим, що фактичні дані про розмір заробітної плати відсутні, було визначено, що відповідно до розподільного балансу і питомої ваги середньорічної чисельності працюючих частка колгоспу ім. Леніна у складі об'єданого господарства становила приблизно 50,3 %. За цим процентом був розподілений і фактичний фонд оплати праці по об'єданому господарству. Після таких умовних розрахунків фонд оплати праці по колгоспу ім. Леніна визначили в розмірі 8932 тис. крб.

Виникло також питання з пенсіонерами, які пішли на пенсію за період з 1959 по 1980 р.: їх особові рахунки не були передані в колгосп ім. Леніна і дані про фактичний заробіток цих пенсіонерів відсутні, що практично не дає змоги об'єктивно нараховувати їм паї. Спочатку було вирішено визначити стаж роботи цих колгоспників, за яким їм нараховувалась пенсія. По кожному із 95 пенсіонерів було з'ясовано рік народження, рік вступу до колгоспу, рік виходу на пенсію, стаж роботи у колгоспі. Була розрахована також середньорічна заробітна плата колгоспників за період з 1949 по 1965 р. (до введення грошової оплати) і з 1966 по 1980 р. За перший період середньорічна заробітна плата становила 93 крб., за другий — 694 крб.

Оскільки з початку заснування господарства колгоспники старшого покоління працювали в умовах надмірно низької оплати праці, вони опинились у гіршому становищі при нарахуванні паїв. Щоб деякою мірою згладити цю соціальну несправедливість, було проведено індексацію заробітної плати по періодах з 1949 по 1965 та з 1965 по 1980 рр.

Зокрема, по кожному періоду були розраховані коефіцієнти (індекси) для уточнення заробітної плати. Їх визначали як відношення середньорічної оплати праці одного колгоспника за відповідний період до фактичної в розрізі років.

Наприклад, у перший період коефіцієнт у 1949 р. становив 5,8, а у 1953-му — 1,0. У випадку, коли коефіцієнт дорівнював або був менше одиниці, заробіток того року не коригували. Перемноживши по кожному окремому року відповідний коефіцієнт на фак-

тичний заробіток, одержали зіндексований заробіток. Сума індексованої заробітної плати за 1949—1965 рр. становила 2826,9 тис. крб., а фактичної — 2162,7 тис. Звідси загальний індекс для індексації заробітної плати за цей період дорівнював 1,31 (2826,9 : 2162,7), а зіндексована середньорічна заробітна плата одного колгоспника — 122 крб. ($93 \times 1,31$). За другий період (1966—1980 рр.) відповідно розрахований індекс становив 1,07 (7901,1 : 7408,7), а середньорічна заробітна плата одного колгоспника — 740 крб. ($694 \times 1,07$).

Різні значення індексів та значно менший індекс за другий період свідчить про те, що з 1966 р., тобто коли була введена грошова оплата праці, і до 1980 р. рівень заробітку одного колгоспника різко не змінювався і приблизно дорівнював середньому фактичному за ці роки (694 крб.). Заробіток індексували лише за чотири перших роки (1966—1969). Отже, середньорічна заробітна плата збільшилась за перший період до 122, а за другий — до 740 крб.

За цих умов трудовий внесок кожного пенсіонера вираховували б множенням стажу роботи у колгоспі за 1949—1965 і 1966—1980 рр. на відповідний розмір середньорічного заробітку по господарству.

Такий підхід має істотний недолік, оскільки, по-перше, всі категорії працівників (наприклад, сторож і механізатор) прирівнюються до одного розміру заробітної плати. По-друге, навіть працівники однієї категорії, які працювали з різною інтенсивністю, також у цьому випадку потрапляли під зрівнялівку. По-третє, частина колгоспників працювала весь календарний рік, а інша виходила на роботу в колгосп періодично, хоча трудовий стаж їм зараховувався однаковий.

Проведене комісією по приватизації опитування колгоспників-пенсіонерів показало, що такий підхід до нарахування паїв пенсіонерам може викликати небажане соціальне напруження. Тому було вирішено звернутися до від'єданого колгоспу з проханням використати його архівні дані про фактичний заробіток колгоспників-пенсіонерів колгоспу ім. Леніна.

Одночасно розраховані коефіцієнти 1,31 і 1,07 будуть використані для індексування заробітку усіх інших членів колгоспу, яким нараховуватимуть паї.

Суттєвою особливістю колгоспу ім. Леніна є те, що це господарство широкопрофільне. У ньому поряд із сільськогосподарським виробництвом значного розвитку набули нетрадиційні для колгоспів галузі виробництва. Як свідчить досвід роботи колгоспу ім. Леніна та інших господарств, інтенсивність і умови праці колгоспників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві і на підсобних промислах, неоднакові, різна також і їх заробітна плата. Причому, як правило, при вищій інтенсивності і гірших умовах праці

10. Варіанти розрахунків індексів заробітної плати за категоріями працівників за 1981—1991 рр.

Категорія працівників	Середньорічна заробітна плата, крб.	Індекс I ₁ , розрахований за базовою зарплатою працівників III категорії	Індекс I ₂ , розрахований за базовою зарплатою працівників II категорії	Індекс I ₃ , розрахований за базовою зарплатою працівників I категорії	Середньорічна зарплата по колгоспу, крб.	Індекс I ₄ , розрахований за середньобазовою зарплатою по колгоспу
I	1188	1,92	1,31	1,00	1429	1,20
II	1563	1,46	1,00	0,88	1429	0,91
III	2292	1,00	0,68	0,59	1429	0,62

в галузях сільськогосподарського виробництва оплата праці тут нижча, ніж у працівників, зайнятих на підсобних промислах.

Так, працівники меблевого цеху (який був організований у колгоспі ім. Леніна у лютому 1991 р.) за рік роботи одержали заробітної плати більше, ніж деякі колгоспники, які мають 5—7-і навіть 10-річний стаж роботи у сільському господарстві.

У зв'язку з цим виникла необхідність провести індексацію заробітної плати за категоріями працівників: I категорія — працівники, зайняті в сільськогосподарському виробництві; II — працівники, зайняті на підсобних промислах; III — працівники, які належать до апарату управління (табл. 10).

Наведені розрахунки свідчать, що з 1981 р., тобто з того часу, як колгосп почав розвивати підсобні промисли, і дотепер середньорічна заробітна плата за категоріями працівників становила: у працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, — 1188 крб., у працівників, зайнятих на підсобних промислах, — 1563 та у працівників, які належать до апарату управління, — 2292 крб. За цей же період середньорічна заробітна плата в цілому по колгоспу дорівнювала 1429 крб., тобто заробітна плата колгоспників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, навіть менша, ніж у середньому по господарству, а щодо заробітної плати працівників апарату управління — майже в 2 рази нижча. Така ситуація свідчить про те, що за період з 1981 по 1992 р. паї працівників I категорії за розмірами будуть меншими, ніж у середньому по колгоспу.

Враховуючи багатогалузеву структуру господарства і значні варіації розмірів заробітної плати працівників, було визнано за доцільне провести індексацію заробітної плати по категоріях. У цьому випадку можливі такі варіанти.

По-перше, зарплату кожного працюючого у сільськогосподарському виробництві та на підсобних підприємствах довести до рівня заробітної плати працівників апарату управління, тобто до 2282 крб. Отже, заробітну плату кожного зайнятого виробництвом продукції рослинництва і тваринництва за період з 1981 по 1991 р.

необхідно помножити на індекс 1,32, а працівника, зайнятого на підсобних промислах, — на 1,45. Після індексації середньорічного рівня заробітної плати вона відповідно становитиме по працівниках, зайнятих у сільському господарстві, — 2280 крб. і зайнятих на підсобних промислах — 2281 крб. (табл. 11).

По-друге, заробітну плату працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, довести до рівня заробітку працівників, зайнятих на підсобних промислах. У цьому випадку зарплату кожного колгоспника в рослинництві і тваринництві зіндексувати на 1,31.

При цьому середньорічний рівень зарплати цієї категорії працівників становитиме 1556 крб., зайнятих на підсобних промислах — 1563 і працівників апарату управління — 2292 крб.

При розрахунку індексу як відношення базового рівня заробітної плати до її рівня за категоріями працюючих трапляються випадки, коли індекс дорівнює або менше одиниці. При таких його значеннях рівень заробітної плати не індексується.

По-третє, рівень заробітної плати працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, зіндексувати до середньоколгоспного рівня заробітної плати в цілому по всіх категоріях працюючих (у нашому випадку — 1429 крб.). Для цього необхідно заробітну плату кожного працюючого на виробництві сільськогосподарської продукції збільшити в 1,2 раза.

У наших розрахунках середньорічний рівень заробітної плати цієї категорії працівників становитиме 1425 крб., зайнятих на підсобних підприємствах — 1563 і працівників апарату управління — 2292 крб.

Враховуючи всі особливості визначення загального фонду заробітної плати і конкретного її розміру по кожному окремому працівнику, приватизація майна в колгоспі ім. Леніна здійснюватиметься відповідно до методичних підходів, викладених у розділі 4.

11. Варіанти індексації заробітної плати за категоріями працівників за 1981—1991 рр., крб.

Категорія працівників	Середньорічна заробітна плата, заіндексована		
	до рівня заробітної плати працівників III категорії	до рівня заробітної плати працівників II категорії	до рівня середньорічної заробітної плати в цілому по господарству
I	2280	1556	1425
II	2281	1563	1563
III	2292	2292	2292

5.6. КОРОТКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Власність як економічну категорію можна аналізувати з різних сторін і на різних рівнях абстракції. Різноманітність форм реалізації власності зумовлює множинність їх визначень. Кожне з них стосується лише певної форми реалізації власності і тому не може вважатися абсолютним, вичерпним.

Вчених-економістів, які вивчають відносини власності в економічному аспекті, можна об'єднати у дві групи. До першої з них належать дослідники, які розглядають суспільну власність як окремі виробничі відносини, що включаються у систему суспільних виробничих відносин поряд з іншими. Другу групу становлять політекономі, які стверджують, що власність не має особливого місця в системі суспільних виробничих відносин, а її зміст розкривається шляхом аналізу цієї системи.

З політекономічної точки зору власність найдоцільніше розглядати як систему необхідних зв'язків та відносин між людьми з приводу присвоєння засобів виробництва, робочої сили, предметів споживання і послуг безпосередньо у виробництві, розподілі, обміні та споживанні.

Існує три поняття власності: власність як реальні об'єкти, майно; власність як відносини між людьми; власність як юридичні закони, що регулюють правову сторону відносин. Всі складові тісно взаємозв'язані. Власність — це єдність предметів, відносин і законів. Розмежування економічної і юридичної сторін власності обмежує можливості розуміння того, що за однією і тією ж формою може приховуватися різний соціально-економічний зміст. Саме обмеженість юридичних визначень власності не дозволила побачити деформацію її характеру в процесі розвитку в сільському господарстві.

Тому важливе значення має аналіз розвитку форм власності в історичному аспекті в їх єдності з типами господарств. На Першому Всеукраїнському з'їзді працівників з колективізації сільського господарства (лютий 1923 р.) було виділено п'ять основних форм колективних господарств в Україні:

1) трудова сільськогосподарська комуна як колективна форма господарювання: повне усупільнення землі, засобів виробництва і праці, розподіл продукції за потребою;

2) соціалістична сільськогосподарська трудова артіль: земля та засоби виробництва повністю усупільнені, а продукція розподіляється за кількістю затраченої праці, незалежно від вкладеного капіталу;

3) кооперативна трудова сільськогосподарська артіль: повне або часткове усупільнення виробництва з розподілом продукції за-

лежно від вкладеного капіталу і праці, допускається ведення індивідуального господарства;

4) товариство по спільному обробітку землі: усупільнення окремих процесів виробництва на землі, що знаходилася в індивідуальному користуванні;

5) напівтрудова землеробська артіль: земля і засоби виробництва усупільнені, частково використовувалася наймана праця, допускалося ведення індивідуальних господарств.

В основу класифікації форм колективних господарств були покладені такі принципи: ступінь усупільнення землі та засобів виробництва; ступінь усупільнення процесу виробництва; принцип розподілу продукції та організація споживання.

Статут трудової сільськогосподарської комуни ґрунтувався на таких положеннях: спільна праця всіх членів, спільне житло і харчування, знищення права власності членів на їх майно і повна ліквідація індивідуального господарства.

У Нормативному статуті артілей також було положення про обов'язкову ліквідацію особистих господарств, але надавалося право при виході з артілі одержувати належну частину майна.

Статут товариств по спільному обробітку землі надавав право більш довільно обирати форми організації колективів.

За формою створення колективних господарств на базі власності на землю і засоби виробництва можна виділити різні типи господарства:

одержана земля та інвентар — це коли колектив отримав поміщицькі або монастирські землі з інвентарем;

одержана лише земля, інвентар — власність членів колективу;

одержана земля, свої наділи, інвентар — власність членів колективу;

свої наділи землі та інвентар — при цій формі найчастіше об'єднувалися багатоземельні та багаті на інвентар господарі, які хотіли за допомогою колективної форми зберегти свої господарства, бідніші селяни об'єднувалися з метою раціональнішого використання свого інвентаря;

одержана земля та свої наділи, отриманий інвентар та інвентар членів колективу.

Відповідно до форми власності і користування інвентарем можна виділити кілька типів колективних формувань:

весь інвентар у власності колективу;

у власності колективу лише інвентар, придбаний за спільні кошти;

інвентар на час виконання робіт у колективному господарстві в користуванні колективу, а решту часу в користуванні і власності власника.

У комунах та артілях інвентар знаходився переважно в повній власності колективу. В інших колективних господарствах селяни,

які мали свій інвентар, що використовувався в цьому господарстві, мали і особові рахунки, де відбивалася їх власність. Інвентар, куплений на кошти колективу або одержаний безплатно, становив неподільну власність колективу. Із закріпленням грошової одиниці натуральні форми фіксації майна членів колективу замінювалися більш простою і точною грошовою оцінкою. За Статутом артілі обов'язковим внеском для кожного члена колективу був пай, який міг вноситися як грошима, так і інвентарем та іншими предметами. При вибутті з артілі член колективу мав право одержати суму паю (за вирахуванням можливих збитків) грошима або майном.

Із самого початку практика колгоспного будівництва в Україні при різноманітних формах ведення колективного господарства мала різний ступінь усупільнення робочої і продуктивної худоби, інвентаря, майна, землі. Повне усупільнення худоби було лише в комунах, на рівні 68 % у товариствах по спільному обробітку землі, а в середньому по Україні — 73,4 %.

Вперше питання про утворення неподільних фондів колгоспів було поставлено на четвертій сесії Верховної ради сільськогосподарських колективів у червні 1926 р. Сесія постановила, що в інтересах посилення соціалістичного нагромадження і набуття більшої сталості утворюваням у колгоспах капіталам визнати за необхідне створення у колгоспах неподільних капіталів і залучення колгоспів до участі в утворенні спеціальних фондів розвитку колективного землеробства.

Поряд з неподільними фондами складовою частиною основних виробничих фондів колгоспів були також пайові фонди. На відміну від неподільних фондів, останні являли собою ту частину колгоспної власності, за рахунок якої колгоспнику при вибутті із сільськогосподарського підприємства видавався його пайовий внесок. Наявність у колгоспах неподільних фондів і пайових внесків, а також порядок їх нагромадження і використання відбивали особливості розвитку власності колективних господарств. На перших порах у неподільних фондах колгоспів переважали передане державою майно та особисті внески, але із часом усупільнення засобів колгоспників значно збільшилося.

Економічною формою реалізації власності на засоби було привласнення продукції всім колективом. За трудовим внеском розподілялася навіть частина продукції, створювана засобами виробництва, внесеними у виді паю. Пай не реалізовувався як особлива форма вираження відносин усередині сільськогосподарського колективу. Відносини між членами колективного господарства з приводу пайових фондів не відрізнялися від відносин з приводу неподільних фондів. Пай економічно не реалізовувався ні в якій іншій формі, крім суспільної власності, він не проявлявся як приватна власність його колишнього власника. У період функціонування в

12. Динаміка співвідношення неподільних фондів і пайових внесків колгоспників України по роках, %

Показники	1928	1929	1932	1937	1940	1950	1956	1959	1965	1966
Неподільні фонди	32,2	52,5	76,0	86,4	92,3	94,6	97,3	98,4	99,0	Понад 99,0
Пайові внески	67,8	47,5	24,0	13,6	7,7	5,4	2,7	1,6	1,0	Менше 1,0

колективному господарстві пай виступав як колективна власність колгоспу.

Із завершенням колективізації на селі функція та роль пайового фонду відпали зовсім, неподільні фонди зростали, а пайові внески зберігали свої попередні розміри, внаслідок чого їх питома вага різко зменшувалася, а з часом зовсім втратила значення (табл. 12).

Порушення основних принципів кооперування селянства і організації сільськогосподарського виробництва, перешкода використання всіх переваг і можливостей кооперації в сільському господарстві стримували розвиток і підвищення ефективності виробництва в господарствах. Після завершення колективізації розпочався процес масового укрупнення і перетворення колгоспів у радгоспи.

Різнорманітність форм власності — це основа та соціально-економічне середовище, яке розкриває багатогранність потенціалу суспільства, оскільки саме вона створює різні умови та способи перетворення людей у господарів особистого і суспільного багатства та інтересів. Можливість кожного переслідувати свої особисті інтереси, вважав А. Сміт, найкращим чином відповідає інтересам суспільства у цілому. Він переконував, що однакове та постійне прагнення всіх людей поліпшувати своє становище — це основа як суспільного та національного, так і приватного багатства.

Нині різнорманітність відносин власності практично пробиває собі дорогу в життя через оренду, кооперацію, акціонування, відновлення селянського господарства. У сучасний період в економіці України склалися чотири форми власності: державна, колективна, індивідуальна та змішана. В основу їх розмежування покладені такі показники:

характер розподілу і привласнення доходу, одержаного в процесі використання даної форми власності;

особливості організації та управління виробництвом, у тому числі поєднання самостійності і відповідальності трудового колективу й окремого працівника;

джерела фінансування первісного нагромадження та відтворення основних і оборотних фондів.

З прийняттям Україною ряду законодавчих актів, спрямованих на розвиток форм власності та господарювання, підприємництва

на селі, виникають нові форми колективної та індивідуально-приватної власності. Серед форм, які дозволяють реалізувати й об'єднати різні рівні відносин власності, зокрема колективної та індивідуальної, особливо велике значення мають пайові відносини.

У більшості випадків при приватизації до пайового фонду включається лише та частина власності господарства, яка зосереджена у вартості основних засобів виробничого призначення. Такий шлях вибрали колгосп «Зоря» Сквирського району Київської області, агрофірма «Чорнушанка» Чорнухинського району Полтавської області та ін. Доцільність такого варіанта полягає в тому, що, по-перше, основні засоби виробничого призначення створюють додатковий продукт, а невиробничого призначення не тільки не створюють, а й потребують додаткових витрат на своє утримання і функціонування. По-друге, основні засоби виробничого призначення стабільніші, а оборотні мають високий ступінь ліквідності, власними джерелами покриваються лише на мінімальному рівні.

Важливого значення набуває визначення повноти приватизації колективної власності. В більшості господарств вона визначається з урахуванням конкретних умов на підставі глибокого аналізу та прогнозування економічної ситуації. У колгоспі «Зоря» Сквирського району Київської області повнота приватизації передбачуваної для цієї мети власності становить 60 %. Неприватизована частина є страховим гарантом, оскільки необ'єктивно було б приватизовувати всю вартість майна лише між частиною членів колективу, який створював цю вартість.

Звичайно, головним є визначення паю кожного члена колективу в спільній власності. Право на пай повинні мати всі, хто своєю працею, внесками створював колективне надбання. В агрофірмі «Чорнушанка» Полтавської області таким правом володіють усі колгоспники — як працюючі, так і ті, хто за віком чи станом здоров'я на пенсії, але проживає на території колгоспу, підтримує з ним виробничі зв'язки, по можливості надає йому допомогу у виконанні сільськогосподарських робіт, користується пільгами як колишній колгоспник. Такий порядок поширюється на всіх, незалежно від того, коли колгоспник вийшов на пенсію. Право на пай зберігається за жінками на період їх декретної відпустки і догляду за неповнолітніми дітьми. На нього мають право також мобілізовані з лав армії та обрані на звільнену від роботи в колгоспі посаду в місцеві та профспілкові органи.

У колгоспі «Зоря» Сквирського району Київської області пай новим членам колгоспу нараховується починаючи з четвертого року їх роботи у даному господарстві. Такий порядок введено для того, щоб за перші роки роботи оцінити ставлення прийнятого у колгосп працівника до роботи, визначити, наскільки реально він збагачує своєю працею колективне надбання.

У більшості варіантів при паюванні показником трудової учас-

ті працюючих є оплата праці, включаючи натуральну оплату та всі форми матеріального стимулювання. Це зумовлюється тим, що при будь-яких системах оплати праці, різноманітності її форм вона найбільшою мірою характеризує продуктивність та якість виконаних кожним працівником робіт.

Протягом усього періоду існування колгоспів оплата праці у більшості з них була низькою. Тому, якщо не враховувати цього, можна допустити несправедливість щодо трудового внеску старших поколінь, поставивши їх у гірші умови. Цьому можна запобігти введенням індексації заробітку колгоспників за роки, в яких оплата праці була дуже низькою. У практиці існує кілька варіантів індексації заробітку.

В агрофірмі «Чорнушанка» Полтавської області вирішено індексувати фактично видані в рахунок оплати праці суми за роки, коли середньорічна оплата праці одного колгоспника була нижчою від середньорічної оплати праці за весь період, тобто меншою 1234,8 крб. Розрахунки здійснювали діленням суми середньорічної оплати праці за 1957—1991 рр. на фактичну середньорічну оплату праці по кожному року. Таким чином, були обчислені індекси оплати праці для кожного року. Перемножуючи фактичну оплату праці за кожний з цих років на відповідний індекс, одержували скориговану суму оплати праці. Оплату ж праці за 1980—1991 рр., у яких вона перевищувала середній багаторічний показник, не коригували. Загальна сума оплати праці з урахуванням індексації становить 21074,6 тис. крб. Тобто, вона в 1,28 раза перевищила суму фактичної оплати праці. Крім того, був опрацьований варіант розрахунку з коригуванням трудового внеску колгоспників у колективне надбання за людино-днями. Зіндексована оплата праці за людино-днями становить 120580,9 тис. крб., що в 1,25 раза вище фактичної оплати праці і дещо нижче зіндексованої оплати праці за першим варіантом.

За підсумками виробничо-господарської діяльності підприємств, переведених на пайові відносини власності, у кожному наступному після визначення базових паїв році обчислюється приріст паїв кожного працюючого. Норматив нарахування приросту паїв обчислюють діленням суми приросту взятих до розрахунку фондів на загальну суму витрат по оплаті праці.

Приріст паю кожного працівника визначають множенням суми його фактичної праці у даному році на норматив приросту паїв у ньому. Приростний пай за кожний рік додають до суми паю на кінець попереднього календарного року.

За підсумками кожного календарного року власникам паїв нараховують процентні ставки (дивіденди). Так, у колгоспі «Зоря» дивіденди залежать від результатів господарювання і обчислюються діленням визначеної суми дивідендного фонду на загальну суму паїв на початку року. Суму дивідендного доходу для кожного

пайовика визначають множенням суми його паю на процентну ставку за даний рік. Дивіденди є додатковим доходом членів трудового колективу. Їх нараховують понад виплати за діючою у господарстві системою оплати праці та преміювання.

При організації в колгоспах кооперативів, селянських (фермерських) господарств, орендних колективів їх члени можуть об'єднувати свої пайові частки, а в подальшому одержувати дивіденди від прибутку в даному колективі, прирощувати пай залежно від приросту основних засобів, створених за рахунок як особистих заощаджень, так і прибутку.

Розділ 6

ПРИВАТИЗАЦІЯ МАЙНА В ДЕРЖАВНОМУ СЕКТОРІ АПК

6.1. ВИХІДНІ ОСНОВИ РОЗДЕРЖАВЛЕННЯ І ПРИВАТИЗАЦІЇ

На етапі пошуку загальних підходів до змін у відносинах власності в державному секторі економіки фігурували дві категорії — роздержавлення і приватизація. При цьому роздержавлення асоціювалося (це має місце і нині) виключно з переходом державної власності до недержавних власників. Якщо розглядати проблему у вузькому розумінні, з таким визначенням роздержавлення можна погодитися.

Проте більш виправданим було б розглядати його як подолання монополії держави на будь-які невластивні їй функції. Тут виділяють два аспекти: власне роздержавлення та розодержавлення. Перший стосується відмови держави від значної кількості своїх прав на користь суб'єктів недержавного сектора незалежно від сфери діяльності: виробництво, наука чи культура. Категорію розодержавлення у загальному розумінні слід розглядати як відмову від адміністративного диктату щодо недержавних структур і впливу на них виключно правовими та економічними методами. На практиці це означає не що інше, як повний відхід від регулювання поза межами Закону виробництва і діяльності підприємств, організацій, установ недержавного сектора: колгоспів, інших недержавних сільськогосподарських підприємств, громадських організацій тощо. Зауважимо, що тиск на них з боку держави був не менший, ніж на державні структури. Що стосується колгоспів, то держава тримала їх під набагато більшим контролем, ніж, скажімо, радгоспи. Щоб переконатися у цьому, досить згадати практику позбавлення колгоспників права мати паспорти, пенсійного забез-

печення, обмеження присадибних ділянок та ін. Тому розодержавлення слід розглядати у розширеному розумінні і стосовно всіх, без винятку, складових соціально-економічного розвитку.

Однак у даному випадку категорію роздержавлення ми розглядатимемо лише з погляду її місця в перетвореннях у відносинах власності. Цю категорію відрізняють від категорії приватизації, що знайшло відображення у створенні в Україні на першому етапі спеціальних державних структур, дуже близьких за цільовим призначенням, але різних за державним статусом: Міністерство у справах роздержавлення власності і демонополізації виробництва та Міністерство приватизації і підприємництва¹. Вважалося, що не завжди роздержавлення як вихід з-під опіки держави в частині власності закінчується приватизацією, якщо розглядати її з погляду приватної власності не колективу, а кожного окремо взятого працівника. До того роздержавлення і приватизація не обов'язково одночасні акти, між ними може бути певний розрив: спочатку роздержавлення, а вже потім приватизація.

З часом категорія «роздержавлення» згадувалася дедалі рідше і врешті-решт закріпилася категорія «приватизація». Пояснення цьому просте: не може бути приватизації без роздержавлення. Останнє почало розглядатися як початкова стадія приватизації, що й знайшло відображення в основних законодавчих актах (наприклад, Закон «Про приватизацію майна державних підприємств», Закон «Про приватизацію майна малих підприємств (малу приватизацію)», Державна програма приватизації майна державних підприємств).

Відповідно до діючого законодавства приватизація майна державних підприємств України (або просто приватизація) — це відчуження майна, що перебуває у загальнодержавній, республіканській (Республіка Крим) і комунальній власності, на користь фізичних та недержавних юридичних осіб. Найважливішим у цьому визначенні є три положення: по-перше, втрата державою внаслідок приватизації свого монопольного права на належне їй майно, яке переходить в руки інших власників; по-друге, приватизація стосується усіх рівнів державної власності; по-третє, в однакові умови (права) щодо приватизації ставляться всі можливі її суб'єкти — громадяни і юридичні особи. Інша справа, в якій мірі ці права будуть реалізовані.

Важливою особливістю приватизації є те, що вона здійснюється на основі чітко визначених принципів, а це дає змогу цілеспрямовано регулювати приватизаційні процеси. Визначальним серед них слід вважати принцип законності, згідно з яким єдиним регулятором приватизації є чинне державне законодавство і його суворе

¹ Дуже швидко недоцільність двох державних відомств, по суті, одного призначення стала настільки очевидною, що вони ліквідовані.

дотримання обов'язкове для всіх посадових осіб і громадян, причетних до неї. За порушення законів передбачена кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова відповідальність.

Законодавчими актами встановлено принцип платності за державне майно, що приватизується. Тобто приватизація здійснюватиметься на фіскальній основі. Поряд з цим з погляду соціальної справедливості та інтересів громадян виняткове значення має принцип безоплатної передачі частини державного майна кожному громадянину України. Найсуттєвішими тут є два моменти: по-перше, право на таку частку всіх, без винятку, громадян незалежно від їх віку, виробничого стажу, часу проживання в Україні, виконуваної роботи, рівня кваліфікації тощо; по-друге, однаковий розмір (у грошовому виразі) цієї частки для всіх громадян у вигляді приватизаційних майнових сертифікатів. За Державною програмою приватизації майна державних підприємств їх вартість дорівнює 30 тис. крб.

Ставлення до цього принципу неоднозначне. Зокрема, висловлюються сумніви щодо виправданості надання однакового, умовно кажучи, стартового капіталу немовляті і людині, яка працювала 30—50 років і більше. На нашу думку, такий підхід слід вважати справедливим, оскільки будь-який інший не забезпечить повної соціальної справедливості. Крім того, цим держава прагне поставити своїх громадян в однакові умови щодо можливості розпочати свою власну справу або стати власником частини надбаного усім народом майна (хоча при сучасній інфляції особливих надій на таку суму покладати не доводиться).

З позицій захисту інтересів трудящих слід розглядати також принцип пріоритетності права трудових колективів при здійсненні приватизації. Він об'єднує в собі кілька організаційних і фінансово-майнових складових. Насамперед надання членам трудових колективів підприємств, що приватизуються, пільг на придбання державного майна та соціальних гарантій працівникам приватизованого підприємства. Йдеться, зокрема, про першочергове придбання акцій за їх номінальною вартістю на суму і за рахунок виданого працівникові приватизаційного майнового сертифікату, а також першочергове придбання за рахунок власних коштів акцій за їх номінальною вартістю на половину суми виданого працівникові сертифікату. Такі пільги поширюються також на колишніх працівників підприємств, які вийшли на пенсію, звільнених у зв'язку із скороченням штатів, якщо вони не працюють на інших підприємствах з моменту звільнення. Трудові колективи користуються, крім того, правом вибору форм власності і придбання майна своїх підприємств.

Принцип надання пріоритетного права трудовим колективам на придбання державного майна спрямований на захист інтересів не

тільки громадян і трудових колективів підприємств, а й України в цілому, оскільки багато зарубіжних громадян і фірм можуть виявити бажання придбати державне майно, в першу чергу найбільш цінне. За певних умов це могло б перерости у розпродаж національного багатства, спекуляцію ним.

Важливе значення має й принцип повного, своєчасного та достовірного інформування громадян про всі дії щодо приватизації. Він передбачає, наприклад, обов'язковість друкування списків підприємств, що підлягають приватизації, у спеціальних інформаційних бюлетенях.

Соціальні гарантії працівникам приватизованого підприємства ґрунтуються на законодавчих актах України про працю. Це положення розширює можливості трудових колективів щодо вибору найбільш прийнятних форм приватизації. Крім того, воно засвідчує, що ні на етапі приватизації, ні в процесі дальшого функціонування ніякої дискримінації працівники не зазнаватимуть незалежно від того, який шлях приватизації оберуть.

Така орієнтація цього принципу набуває особливої важливості у зв'язку з тим, що правова недосконалість подекуди дає підстави по-своєму підходити до вирішення справ. Ось лише окремі приклади. Як тільки під впливом процесів паювання почалося реформування колгоспів в інші форми господарювання, фінансові органи почали обкладати їх податками на рівні кооперативів, хоча на той час податкова політика щодо колгоспів була пільговою. Лише після втручання найвищих владних структур беззаконня припинилося. Але психологічний вплив воно справило: ще й нині до організаційних перетворень на місцях у багатьох випадках підходять з обережністю. Ще один приклад. У 1991 р. тодішнім Міністерством України у справах роздержавлення власності і монополізації виробництва спільно з науковими установами була проведена велика підготовча робота по приватизації в державному секторі. Проте через надто буквальне розуміння суті мораторію на зміну форм власності було суворо заборонено провести експериментальну перевірку відпрацьованих організаційно-методичних підходів на прикладі хоча б окремих підприємств. Даремно втрачено багато часу, а широку приватизацію доводиться здійснювати, як кажуть, на голому місці, без будь-якого практичного досвіду.

Ще один принцип приватизації полягає в додержанні антимонопольного законодавства. Можна виділити два напрями його реалізації: супермонополію держави і недопущення або істотне обмеження монопольного становища окремих підприємств, їх об'єднань, корпорацій.

Відповідно до законодавства державну політику у сфері приватизації здійснюють Фонд державного майна України, органи приватизації Республіки Крим та адміністративно-територіальних одиниць, що діють згідно з визначеними для них повноваженнями.

Зокрема, посадові особи Фонду державного майна несуть персональну відповідальність за дії щодо майна, яке приватизується. Фонд, а також його регіональні відділення не мають права втручатися у діяльність підприємств, за винятком випадків, передбачених законодавством України і установчими документами. Щоб запобігти використанню службового становища у приватизаційних справах, працівникам Фонду державного майна та його регіональних відділень заборонено бути покупцями державного майна.

Законодавство розрізняє три групи покупців державного майна: перша — це, умовно кажучи, індивідуалізовані покупці — громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства; друга — юридичні особи, зареєстровані на території України (за деякими винятками, передбаченими законом); третя — юридичні особи інших держав.

Особливістю організації роботи щодо приватизації є створення за рішенням загальних зборів трудового колективу підприємства, що приватизується, з його членів товариства покупців, які укладають угоду про спільну діяльність. Йому надаються права на подання заяви на приватизацію, одержання кредиту, участь в аукціоні (конкурсі, викупі), укладання договору купівлі-продажу, прийняття майна у власність, підготовки документів, вирішення інших питань, участі як позивача або відповідача в суді чи арбітражному суді.

Значну роль у здійсненні приватизації повинні відіграти комерційні довірчі товариства, інвестиційні фонди, холдинги. Їх завданням є обслуговування обігу приватизаційних майнових сертифікатів, створення первинного ринку приватизаційних паперів та наступне його обслуговування, а також зниження ризику покупців при розміщенні вкладів в об'єкти приватизації. Діяльність цих структур регулюється законодавчими актами України.

Виходячи з виняткового значення здійснення приватизації у повній відповідальності з визначеним порядком, на всіх рівнях державної влади створюються (або можуть створюватися) контрольні комісії з питань приватизації. На державному рівні така комісія створюється Верховною Радою з числа своїх депутатів, на місцях — Радами народних депутатів. Контрольні комісії діють на підставі положень, затверджених відповідними органами влади.

Організаційною основою приватизації була визначена Державна програма приватизації майна державних підприємств, затверджена Верховною Радою України у липні 1992 р. Вона передбачала:

зміну відносин власності на засоби виробництва з метою їх якісного відтворення та ефективного використання;

створення прошарку недержавних власників як основи багатокладної соціальноорієнтованої економіки;

структурну перебудову економіки;

стабілізацію економічного становища;
розвиток конкуренції та обмеження монополізму;
залучення іноземних інвестицій.

Цим документом встановлено також черговість приватизації різних об'єктів. Насамперед мають приватизуватися об'єкти, які найбільше впливають на розвиток споживчого ринку, а також ті, що стримують процес стабілізації державного бюджету, гальмують економічний розвиток України, формування її ринкової економіки. В агропромисловому комплексі до них належать підприємства харчової промисловості, а також підприємства, що спеціалізуються на переробці сільськогосподарської продукції, обслуговують сільськогосподарське виробництво чи виробляють продукцію виробничо-технічного призначення для його забезпечення.

Деякі підприємства можуть бути приватизовані лише за погодженням з Кабінетом міністрів України. Це стосується племінних та кінних заводів, селекційно-гібридних центрів, державних насінницьких інспекцій і лабораторій по дослідженню сортів сільськогосподарських культур, сортовипробувальних станцій та дільниць. Крім того, значна група підприємств і об'єктів взагалі не підлягають приватизації. Їх перелік щороку уточнюється. Зокрема, в 1992 р. поряд з майном органів державної влади і управління, збройних сил, національної безпеки, прикордонних військ, правоохоронних, митних органів, золотого і валютного фондів тощо не підлягали приватизації такі об'єкти системи АПК, як заводи, що виробляють спирт, вина і лікєро-горілчані вироби, хлібоприймальні та хлібозаготівельні підприємства.

Відповідно до Державної програми приватизації державного майна всі об'єкти приватизації залежно від вартості основних фондів станом на 1 травня 1992 р. та якісних ознак поділяються на шість груп. Державні підприємства системи АПК входять в основному в групу Б. Вона об'єднує об'єкти, вартість основних фондів яких становить від 20 до 1500 млн крб., а частка віднової вартості фондів, що припадає на одного працюючого, перевищує номінальну вартість приватизаційного майнового сертифікату (тобто 30 тис. крб.) більш як у 1,5 раза.

Як і підприємства інших груп (за винятком групи А, куди входять невеликі підприємства, вартість яких не перевищує 20 млн крб.), ці об'єкти можна приватизувати двома способами: шляхом викупу або продажу. До першої групи належить викуп за альтернативним планом, розробленим товариством покупців, який відрізняється від плану, запропонованого комісією по приватизації, а також викуп державного майна, зданого в оренду з викупом. Значно ширший перелік способів продажу, а саме:

продаж на аукціоні, коли власником об'єкта стає покупець, який запропонував максимальну ціну;

продаж за некомерційним конкурсом, тобто спосіб приватиза-

ції, за яким власником об'єкта стає покупець, який запропонував найкращі умови подальшої експлуатації об'єкта, а при різних умовах — найвищу ціну;

продаж за комерційним конкурсом, при якому перемагає покупець, який при фіксованих початкових умовах запропонував найвищу ціну;

продаж за конкурсом з відстроченням платежу. Цей спосіб передбачає дві умови перемоги на торгах: виграв конкурс і попереднє внесення 30 % вартості підприємства, на внесення решти платежів дається три роки;

продаж акцій відкритих акціонерних товариств. За таким способом можуть приватизуватися лише державні підприємства, перетворені у відкриті акціонерні товариства. При цьому частина акцій продається на пільгових засадах, решта ж пропонується на конкурс, і їх власниками стають покупці, які дали найвищу ціну за найбільшу кількість акцій.

Важливою складовою Державної програми приватизації майна державних підприємств є механізм випуску та обігу приватизаційних майнових сертифікатів. Їх можна використовувати для оплати поряд із грошима та коштами на спеціальних приватизаційних рахунках громадян України придбаних об'єктів приватизації. До випуску таких сертифікатів платежі за приватизоване майно можуть здійснюватися із приватизаційних депозитних рахунків громадян, розмір яких встановлений у сумі номінальної вартості приватизаційного майнового сертифікату (30 тис. крб.). Використання коштів на приватизаційних депозитних рахунках та майнових приватизаційних сертифікатів обмежене в часі. Якщо вони не будуть використані до 1 січня 1995 р., то майнові сертифікати вважатимуться погашеними, а депозитні рахунки — закритими.

Згідно з чинним законодавством у приватизації майна державних підприємств можуть брати участь іноземні інвестори. Основними умовами цього визначено:

участь у приватизації всіх об'єктів, що допускаються до продажу;

вільна, без додаткового дозволу, участь у купівлі майна підприємств державної та комунальної власності, якщо приватизація здійснюється на умовах конкурсу чи аукціону;

спеціальна оцінка майна у вільно конвертованій валюті, якщо воно продається без конкурсу чи аукціону;

оплата купленого майна у всіх, без винятку, випадках у вільно конвертованій валюті.

Програма передбачає також заходи по сприянню приватизації. До них належать:

формування державних органів приватизації, покладання контролю за здійсненням програми, а також додержанням законодав-

ства України про приватизацію на Контрольну комісію Верховної Ради України з питань приватизації, куди спрямовуватимуться кошти, одержані від продажу державного майна;

створення для забезпечення ринку паперів і нерухомості мережі інститутів ринкової інфраструктури;

розвиток наукових досліджень з питань приватизації, заснування спеціального інформаційного бюлетеня з приватизації, створення інформаційного центру у складі Фонду державного майна України, призначенням якого є збирання і обробка статистичної інформації про хід та об'єкти приватизації, підготовка фахівців для практичного здійснення приватизації.

Республіка Крим, області, райони розробляють свої програми приватизації. Вони не повинні суперечити Державній програмі приватизації, вводити нові обмеження на приватизацію об'єктів, а також розширювати перелік об'єктів, що не підлягають приватизації.

6.2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ПРИВАТИЗАЦІЇ МАЙНА ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ АПК

Приватизація в агропромисловому комплексі, як і в інших галузях народного господарства, — об'єктивний процес, без ефективного здійснення якого не можна забезпечити продовольчі потреби держави. Однак тут приватизація повинна і може здійснюватися швидше і ефективніше, ніж у промисловості. По-перше, сільське господарство належить до найбільш чутливих галузей щодо форм і методів господарювання, внаслідок чого вміло здійснена приватизація може порівняно швидко проявити свої результати. По-друге, в селянства більшою мірою, ніж у працівників інших галузей, зберігається потяг не просто до власності, а до власності приватної. По-третє, при всій гостроті проблеми глибоких змін у всіх без винятку галузях її реалізація в АПК тією чи іншою мірою зумовлюється вирішенням продовольчої проблеми.

Роздержавлення і приватизація в агропромисловому комплексі ускладнюються тим, що ні Закон про приватизацію майна державних підприємств, ні Державна програма приватизації майна не враховували багатьох складностей функціонування сільського господарства і переробних галузей, внаслідок яких з незалежних від них причин вони опинилися у дуже загрозливій ситуації. Найбільшою мірою це зумовлено тим, що сільське господарство всі роки так званого соціалістичного будівництва було своєрідним донором розвитку економіки.

У конкретно-прикладному аспекті це знаходило відображення у хронічній нееквівалентності фінансових і економічних відносин між селом і містом, сільським господарством та промисловістю

на шкоду селу й сільському господарству і як наслідок — у соціальному занепаді села. У результаті агропромисловий комплекс на початок розвитку процесів приватизації характеризувався:

надзвичайно високим зносом виробничих основних фондів переважної більшості підприємств, особливо в переробній промисловості;

дуже низьким рівнем рентабельності (по відношенню до основних фондів і оборотних коштів) практично всіх підприємств АПК (майже у 2 рази нижчим від середнього по промисловості);

надмірно складним фінансовим станом практично всіх сільськогосподарських підприємств;

низькою потенціальною викупною спроможністю працівників підприємств і організацій АПК у зв'язку з нижчою (порівняно з середньою по народному господарству) оплатою їх праці та несприятливим віковим складом трудових колективів;

кооперативною суттю більшості сільськогосподарських підприємств (колгоспів, міжгосподарських формувань), підприємств колишнього міжколгоспбуду, внаслідок чого вони змушені були розвиватися на засадах самоінвестування, чим обмежувалися їх можливості розширеного відтворення;

зростаючим відставанням села від міста у соціальному розвитку, відсутністю більш-менш розвинутої сільської соціальної інфраструктури, прискорений розвиток якої належить до найневідкладніших проблем подолання соціально-економічної кризи не тільки в сільському господарстві і продовольчій сфері, а й в економіці у цілому.

Приватизацію в АПК потрібно розглядати як багатопланову проблему, вирішення якої має підпорядковуватися комплексному розв'язанню, з одного боку, перспективних, стратегічних, а з другого — невідкладних завдань і потреб. У зв'язку з скрутою, у якій опинилося сільське господарство і агропромисловий комплекс у цілому, визначального значення нині набувають другі. Вони покликані якомога швидше зупинити спад виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, стабілізувати продовольче забезпечення і створити надійну основу для досягнення кінцевої мети розвитку АПК: після повного вирішення проблеми задоволення внутрішньодержавних потреб у продовольстві вивести галузь на світовий рівень розвитку і перетворити Україну в надійного експортера сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів. Без докорінних змін у відносинах власності в агропромисловому комплексі дану проблему розв'язати неможливо.

Виходячи з цього приватизація підпорядковується вирішенню таких найважливіших завдань:

повному і незворотному подоланню державної монополії на землю і засоби виробництва агропромислового комплексу; вироблювану в ньому продукцію й одержувані прибутки;

формуванню якомога більшої кількості недержавних власників, у тому числі тих, що функціонують на засадах приватної власності;

вивільненню всіх без винятку (індивідуальних і колективних) виробників сільськогосподарської продукції з-під монопольного диктату переробних і обслуговуючих галузей як однієї з найважливіших передумов розвитку рівноправного виробничого партнерства між взаємопов'язаними виробництвами;

прискореному формуванню реальних власників — вільних у виробничо-господарському відношенні суб'єктів ринку як найважливішої передумови ефективного входження агропромислового виробництва в ринкову економіку;

розвиткові всіх форм власності як існуючих, так і виникаючих у процесі роздержавлення і приватизації державної власності та приватизації колективної;

прискоренню процесу формування багатуукладної економіки на селі і в АПК при рівноправності усіх її форм.

Приватизація майна підприємств АПК здійснюватиметься в три етапи. На першому з них розробляються організаційні і методичні підходи до її проведення, відпрацьовується відповідна документація, здійснюється кадрове забезпечення приватизації. Цей етап охоплював в основному 1990—1992 рр. На наступному етапі повинна бути здійснена приватизація основної частини підприємств, які підлягатимуть їй. Орієнтовно він розрахований на найближчі два-три роки. На заключному етапі приватизуватимуть всі інші підприємства, які буде визнано доцільним приватизувати. Звичайно, такий поділ на етапи умовний. Зокрема, вже в 1990—1992 рр. виконано великий обсяг роботи по приватизації майна колгоспів та інших колективних сільськогосподарських підприємств.

Як свідчить попередній аналіз, в агропромисловому комплексі України роздержавленням і приватизацією може бути охоплено 80—90 % підприємств та організацій.

Згідно з чинним законодавством об'єктами приватизації в АПК є майно підприємств, цехів, дільниць, інших підрозділів, які виділяються в самостійні цілісні майнові комплекси, а також частки (паї, акції) у майні підприємств та об'єкти незавершеного будівництва.

Важливе значення має визначення черговості приватизації різних об'єктів, а також тих із них, які не підлягатимуть приватизації або вона буде можливою лише за згодою Кабінету міністрів України.

Першочерговій приватизації підлягає майно:

колгоспів, міжгосподарських підприємств, інших кооперативних організацій; радгоспів;

інкубаторно-птахівничих підприємств;
рибгоспів;
підприємств і організацій по обслуговуванню сільськогосподарського виробництва (ремонтно-транспортних, по матеріально-технічному забезпеченню, агрохімічному обслуговуванню та ін.);
підсобних господарств промислових, будівельних, транспортних та інших підприємств;
підприємств і організацій харчової та переробної промисловості;
підприємств і організацій по заготівлях і зберіганню сільськогосподарської продукції (крім хлібоприймальних і хлібозаготівельних підприємств);
підприємств будівництва і промисловості будівельних матеріалів, що входять до складу агропромислового комплексу;
підприємств по виробництву і ремонту техніки та обладнання для харчової і переробної галузей;
підприємств по виробництву тари і пакувальних матеріалів;
автотранспортних підприємств системи АПК;
торгових підприємств системи АПК;
підприємств комунального і побутового обслуговування сільського населення;
підприємств харчової мережі (їдальні, кафе, ресторани тощо);
підприємств і організацій по виробництву промислової продукції;
підприємств сільськогосподарського машинобудування;
законсервовані об'єкти та об'єкти незавершеного будівництва;
збиткові підприємства, якщо їх збитковість не зумовлена застосуванням державних фіксованих та регульованих цін і тарифів.
Лише за погодженням з Кабінетом міністрів України можуть підлягати приватизації об'єкти, які мають виняткове народногосподарське значення або особливо важливі для ефективного функціонування АПК. До них належать:
елітно-насінницькі та насінницькі господарства;
господарства по вирощуванню ефіроолійних та лікарських рослин;
підприємства, організації, установи державної ветеринарної медицини і «Зоветпостачу»;
державні тваринницькі комплекси, птахофабрики;
селекційно-гібридні центри;
плодородсадники;
спеціалізовані елеватори, холодильники, об'єкти складського господарства, що забезпечують постійне розміщення державних ресурсів, зберігання мобілізаційних запасів;
племінні та кінні заводи;
держплемптахорадгоспи;
організації системи сортівипробування і сортрайонування;

підприємства і організації системи Держнасінінспекції;
підприємства цукрової, масло-жирової промисловості;
хлібокомбінати, хлібозаводи, макаронні фабрики та державні комбикормові заводи;
тютюново-ферментаційні підприємства.
Незалежно від вирішення проблеми в майбутньому визначена порівняно велика група об'єктів, які не приватизуватимуться на перших етапах. Серед них:
науково-дослідні, проектно-конструкторські установи, вищі і середні спеціальні навчальні заклади, профтехучилища, інші організації по підготовці, перепідготовці та підвищенню кваліфікації керівників, спеціалістів, працівників масових професій АПК, що фінансуються з державного бюджету;
експериментальні та навчальні господарства і підприємства науково-дослідних та навчальних закладів у частині, що використовують для дослідних та навчальних цілей, якщо збереження цих функцій не може бути гарантовано після їх приватизації;
центральна сільськогосподарська бібліотека та інші самостійні бібліотеки системи АПК;
машиновипробувальні станції, якщо збереження їх функцій не може бути гарантовано після приватизації;
підприємства, що виготовляють спирт, вина і лікєро-горілчані вироби, коньяк, шампанське;
підприємства соляної промисловості;
скотомогильники;
об'єкти державних систем стандартизації, метрології та сертифікації сільськогосподарської продукції;
служби контролю за станом навколишнього середовища;
хлібоприймальні і хлібозаготівельні підприємства;
меліоративні та захисні споруди і водосховища (міжгосподарська мережа);
транспортні засоби спеціального призначення;
підприємства по випуску бактеріологічних, біологічних, сильнодіючих хімічних та отруйних засобів;
підприємства по лісовідновленню, лісорозведенню та охороні лісу;
мобілізаційні запаси підприємств і державних резервів.
Перелік наведених об'єктів, їх специфічне місце і значення у системі АПК чітко орієнтує на те, що поспішність з їх приватизацією була б не виправдана, оскільки могла б мати непередбачувані, а то й просто шкідливі наслідки.
У проведенні приватизації винятково важливе значення має визначення її суб'єктів, тобто тих, хто не тільки матиме до неї безпосереднє відношення і буде її активними учасниками, а й визначатиме політику, темпи та якість її здійснення. Згідно з чинним законодавством суб'єктами приватизації є:

державні органи приватизації — стосовно до приватизації майна державних підприємств;

загальні збори (збори уповноважених) — щодо приватизації майна колгоспів;

господарства-пайовики та члени трудових колективів міжгосподарських підприємств — стосовно до цих підприємств;

члени колгоспів та трудових колективів радгоспів, інших державних підприємств, створених на базі колгоспів або міжгосподарських підприємств без викупу їх майна;

покупці, продавці, представники і посередники — щодо приватизації майна державних підприємств.

Усіх їх можна об'єднати в три групи. Одна з них охоплює державні органи, завдання яких — забезпечення дотримання державного законодавства з питань приватизації, відпрацювання необхідної організаційно-методичної документації, підготовка кадрів і контроль за процесом приватизації, його якістю. Такі функції виконують Фонд державного майна і Міністерство економіки України. Друга група — це теперішні так звані власники, які такими є лише за формою, а не за суттю. Вони найбільше зацікавлені у здійсненні приватизації в своїх інтересах. До третьої групи належать різного роду комерційні посередники. Без них нормальний процес приватизації неможливий, оскільки вони покликані обслуговувати обіг майнових приватизаційних сертифікатів, створення ринку цінних паперів та його подальше функціонування. Це можуть бути довірчі товариства, інвестиційні фонди, холдинги тощо. Однак потрібно зробити все, щоб вони не перетворились у структури, які інтереси трудових колективів і громадян підпорядковують власним інтересам.

Конкретні суб'єкти приватизації майна колгоспів, міжгосподарських підприємств та створених на їх базі радгоспів визначають вищі органи управління ними (загальні збори колгоспників, трудових колективів радгоспів, представників уповноважених тощо).

Основними суб'єктами придбання (одержання) майна, що підлягає приватизації, повинні бути трудові колективи даних підприємств і організацій з обов'язковою персоніфікацією власності кожного її члена, окремі громадяни (фермери).

При приватизації підприємств харчової і переробної промисловості та агросервісу суб'єктом приватизації, крім членів трудових колективів цих підприємств, можуть виступати господарства — постачальники сировини та споживачі послуг, а також товариства покупців, створені шляхом об'єднання приватизаційних коштів сільськогосподарських підприємств, селянських (фермерських) господарств.

Особливе значення має правильний вибір способів приватизації. Вони залежать від типів підприємств, діючих форм власності,

а також від того, яку з них оберуть трудові колективи чи інші покупці майна.

Приватизацію власності колгоспів здійснюють винятково шляхом паювання власності між колгоспниками (включаючи пенсіонерів). За рішенням колективу право на пай може бути надано також працівникам соціальної сфери, які безпосередньо зайняті обслуговуванням даного трудового колективу. Приватизація власності міжколгоспних та інших кооперативних підприємств здійснюється шляхом паювання їх власності між господарствами-фундаторами (у частині їх пайових фондів з приростом за період діяльності підприємства) та між членами трудових колективів (у частині приросту фондів за рахунок їх трудової діяльності).

Більш різноманітними є способи приватизації майна державних підприємств. До них належать:

викуп майна державного підприємства, зданого в оренду;

викуп об'єктів малої приватизації товариствами покупців, створеними працівниками цих об'єктів;

викуп майна державного підприємства згідно з альтернативним планом приватизації;

продаж майна державного підприємства, його часток (акцій, паїв) на аукціоні, за конкурсом, на фондовій біржі та іншими способами, що передбачають конкуренцію покупців.

Майно міжгосподарських підприємств з державно-кооперативною формою власності приватизується в частині, що належить державі, через викуп, а в частині кооперативної власності — шляхом паювання його між господарствами-фундаторами.

З метою зближення умов приватизації державних сільськогосподарських підприємств і колгоспів необхідно було б передати безплатно колективам радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств майно з розрахунку середньорічної чисельності їх працівників і пенсіонерів за рік, що передуватиме року проведення приватизації, і розміру основних виробничих фондів, що припадають на одного колгоспника області. Передане таким чином майно приватизується відповідно до індивідуального трудового внеску кожного працівника і пенсіонера радгоспу.

Приватизація власності радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств і організацій, створених на базі колгоспів без викупу, здійснюється на безплатній основі шляхом паювання їх майна між працюючими членами трудових колективів, колишніх їх працівників, які вийшли на пенсію, звільнених по скороченню штатів і непрацюючих з моменту звільнення на інших підприємствах осіб, які мають право згідно із законодавством повернутися на попереднє місце роботи на цьому підприємстві, та інвалідів, звільнених у зв'язку з каліцтвом або професійними захворюваннями.

Приватизація власності радгоспів та інших державних під-

приємств і організацій, створених на базі міжгосподарських підприємств без викупу, здійснюється на безплатній основі трудовим колективом і господарствами-пайовиками пропорційно до вартості майна, створеного трудовим колективом, і пайової участі господарств-фундаторів.

Якщо при створенні радгоспів поряд з майном колгоспу використовувалося державне майно, останнє приватизується шляхом викупу.

Приватизація майна державних сільськогосподарських підприємств провадиться перетворенням їх в акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю та першочерговим розпродажем акцій (паїв) серед членів трудових колективів підприємства.

Якщо члени трудового колективу не змогли викупити всі акції (паї) такого товариства, акції (паї), які залишились нереалізованими, підлягають вільному продажу на аукціонах, біржі, за консорцієм.

Приватизація майна підприємств харчової промисловості, інших підприємств по переробці сільськогосподарської продукції та обслуговуванню сільськогосподарського виробництва залежно від балансової вартості основних фондів здійснюється відповідно до Державної програми приватизації майна державних підприємств.

Для подолання монопольного становища підприємств по переробці сільськогосподарської продукції сільськогосподарським товаровиробникам — селянським (фермерським) господарствам, колективним сільськогосподарським підприємствам тощо — надається право на придбання частки майна (акцій) підприємств харчової і переробної промисловості, сервісних, будівельних і торговельних підприємств, інших виробництв агропромислового комплексу. Для колективів зазначених підприємств і сільськогосподарських виробників — постачальників сировини та споживачів послуг встановлюється квота у розмірі контрольного пакета акцій.

Об'єкти АПК, які складаються з самостійних госпрозрахункових підрозділів (ремонтно-транспортні, виробничо-технічні та інші), можуть бути реформовані в самостійні підприємства і приватизовані як окремі об'єкти.

Об'єкти соціально-культурного призначення, які входять до складу майна підприємства, що приватизується (за винятком будинків культури, клубів, санаторіїв, баз відпочинку), підлягають безплатній передачі трудовому колективу при викупі ним підприємств, а при вільному продажу продаються на аукціоні. До покупця переходить і правонаступництво фінансування витрат цих об'єктів протягом 5 років.

У випадках, коли власником приватизованого державного підприємства стало товариство покупців, створене працівниками даного підприємства, у тому числі і у випадках придбання ним

контрольного пакета (51 %) акцій, за його згодою товариству підлягають передачі об'єкти соціально-культурної сфери, створені за рахунок коштів цього підприємства.

При реформуванні сільськогосподарських підприємств об'єкти соціально-культурного призначення за згодою трудових колективів можуть передаватися у власність місцевих органів самоврядування разом із зобов'язаннями по державних кредитах, використаних на їх будівництво.

За згодою трудового колективу підприємства, майно якого приватизується, або нового власника, у власність якого воно переходить, частина паю (акцій) може бути продана працівникам соціальної сфери населеного пункту, у якому розташоване дане підприємство.

Колгоспи та інші підприємства колективної власності можуть брати участь у приватизації державних підприємств шляхом купівлі часток підприємств на конкурсі, аукціоні, фондовій біржі, а також акцій холдингових компаній. Для цього колгоспи створюють товариства покупців, що об'єднують фінансові ресурси членів колгоспів, самих колгоспів та фінансових посередників.

Для викупу майна (акцій) підприємств, що підлягає приватизації, громадяни використовують власні грошові заощадження, спеціальні платіжні засоби (сертифікати, приватизаційні внески) та кредити. Крім того, члени трудових колективів використовують кошти, які належать їм на правах власності (залишок прибутку).

Майно, що приватизується, продається трудовим колективам за їх вартістю, що визначається за методикою Кабінету міністрів України від 2 вересня 1992 р. № 522. У випадку продажу іншим, у тому числі іноземним, фізичним і юридичним особам, воно реалізується за ринковою (конкурсною) або договірною ціною, а іноземним громадянам — за вільно конвертовану валюту.

Продаж акцій сільськогосподарських, агросервісних, харчових і переробних підприємств іноземним і юридичним особам здійснюється згідно з чинним законодавством.

Кошти, одержані від приватизації підприємств агропромислового комплексу, які є об'єктом комунальної власності, надходять у місцеві позабюджетні фонди приватизації і використовуються на соціальний розвиток села, кредитування технічного оновлення та реконструкції приватизованих підприємств, фінансове забезпечення приватизації, створення нових робочих місць, об'єктів інфраструктури ринку.

Кошти, одержані від приватизації підприємств агропромислового комплексу, які є об'єктами державної власності, надходять у державний позабюджетний фонд приватизації і використовуються згідно з Державною програмою приватизації.

На приватизовані підприємства поширюються податкові, кредитні та інші пільги, які надавалися їм до приватизації.

Для організації приватизації та контролю за її здійсненням в областях і районах створюються місцеві органи приватизації, опрацьовуються відповідні програми.

6.3. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ОРЕНДИ ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВА З ПРАВОМ ВИКУПУ

Серед форм приватизації, передбачених законодавством України, важливе місце відводиться оренді трудовим колективом майна підприємства з правом його наступного викупу. Найімовірніше, що такий спосіб приватизації для певної частини або навіть багатьох як сільськогосподарських, так і промислових підприємств виявиться найбільш прийнятним. Це насамперед стосується підприємств, віднесених Державною програмою приватизації майна державних підприємств до груп Б і В, тобто з відносною вартістю майна від 20 млн до 1,5 млрд крб. Адже не в кожного колективу вистачить фінансових можливостей викупити зразу майно на кілька сотень мільйонів карбованців, а продати його на аукціоні він не захоче. Тоді, користуючись своїм правом вибору форми приватизації, колектив зможе взяти у держави майно в оренду, зобов'язавшись з часом повністю викупити його. У зв'язку з тим, що строк викупу законодавчими актами не обмежений, за цілеспрямованої фінансово-економічної політики викупити майно можна буде вже за 2—3 роки. Якщо ж протягом такого короткого періоду це не вдасться зробити, колективу гарантується право викупити майно за більш сприятливих для підприємства умов.

Практика приватизації шляхом оренди з правом викупу в Україні дуже незначна. Тому заслуговує на увагу досвід приватизації таким чином колективом заводу «Автоштамп» м. Олександрія Кіровоградської області. Ще донедавна він спеціалізувався на випуску продукції військового призначення, та з різних причин почав виробляти промислову продукцію для агропромислового комплексу.

На оренду з викупом завод перейшов у 1992 р. Отже, даних для узагальнень ще замало. Зупинимося лише на деяких організаційних аспектах, які можуть бути корисними для тих, хто піде аналогічним шляхом. При розробці плану приватизації на заводі виходили з того, що процес приватизації орендного підприємства з правом викупу, як і за інших форм приватизації, складається з кількох основних етапів і повністю залежить від керівників підприємства, їх практичного досвіду, знання найважливіших засад приватизації, а саме головне — бажання і впевненості у необхідності проведення цієї роботи.

У будь-якій роботі, у будь-якому колективі повинен бути лідер, за яким тягнуться інші. Він визначає політику та основні напрями

роботи і мусить бути готовий взяти на себе відповідальність за якість її проведення. Краще, якщо він має мобільний колектив соратників та однодумців, які психологічно і по-діловому здатні допомогти керівникові та один одному і нести відповідальність за визначену для них ділянку роботи. Як виявилось, підбір такої групи — не така вже проста справа, як може здатися на перший погляд. Адже це повинні бути спеціалісти, здатні забезпечити методичне і практичне керівництво усією підготовчою роботою, усвідомлювати, за що вони взяли на себе величезну відповідальність покладають на себе. Адже за ними стоїть колектив, який довіряє їм і ладен йти за ними. Приступаючи до роботи, виходили з того, що така група повинна бути невелика за чисельністю, але достатньо кваліфікована. Зупинились на такому її складі: керівник підприємства, головний бухгалтер, начальник планово-економічного відділу, праці та заробітної плати, юрист, головний інженер та заступник керівника по виробництву.

Робота групи почалася з глибокого вивчення сукупності законів, які прямо чи опосередковано стосуються приватизації: «Про державні підприємства», «Про власність», «Про підприємництво», «Про господарські товариства», «Про приватизацію майна державних підприємств», «Про цінні папери та фондову біржу», а також Державної програми приватизації майна державних підприємств та Земельного кодексу України. Головним при цьому було не просто усвідомити їх суть, а «приміряти» їх до конкретних умов даного підприємства.

Кожний член робочої групи вивчав нормативні акти самостійно, готував свої пропозиції, потім, зібравшись разом, обмінялися думками, розібрали і обговорили кожне положення, яке здавалося важливим. Такий підхід виявився раціональним у зв'язку з тим, що в законах дуже багато суперечностей. Після вивчення законів склали схему дій, в якій визначили, що і як потрібно зробити, кому і в який строк надати підготовлені матеріали. Це допомогло розробити план підготовки підприємства до приватизації, який передбачав проведення широкої і глибокої роз'яснювальної роботи у колективі, скликання зборів усіх підрозділів заводу, а також загальних зборів чи конференцій, організацію передплати акцій та проведення зборів (конференцій) акціонерів.

Роз'яснювальну та іншу підготовчу роботу здійснювали не взагалі, а по спеціалізованих групах. Їх було створено п'ять. В одну групу увійшли всі заступники директора, головні спеціалісти та керівники підрозділів. Інші групи об'єднували спеціалістів економічних служб заводу і структурних підрозділів, працівників технічних служб, начальників дільниць, майстрів, бригадирів, робітників. Така фахова спеціалізація підготовчих груп допомогла охопити практично всіх працівників заводу і вивчити не тільки

загальні положення законодавчих актів, а й питання, які найбільше цікавили слухачів кожної окремо взятої групи.

Навчання тривало один місяць, потім були проведені загальні збори колективу. Йдучи на них, працівники заводу вже знали суть питання і могли свідомо приймати рішення. Крім навчання, були організовані так звані вечори питань і відповідей, які проводили щодня після роботи протягом тижня. Питання задавали всі, хто бажав, на них відповідали члени робочої групи на чолі з директором заводу. При цьому зустрічі відбувалися незалежно від того, скільки на них людей приходило — сотні чи одиниці. Завдяки цьому інформація про суть, завдання і організацію приватизації, про рішення робочої групи чи адміністрації заводу своєчасно і повністю доводилась до робітників.

На зборах колективів виробничих підрозділів було вирішено провести загальнозаводську конференцію. На ній ухвалили розпочати передплату акцій заводу. Щоб скоротити час на передплату, віддрукували списки працівників по підрозділах і кожний робітник сам вписував суму, на яку хоче придбати акції, і розписувався. Ті, хто не бажали стати акціонерами заводу, писали проти прізвища слово «ні» і також розписувалися. Таким чином були опитані всі робітники.

Не були забуті й пенсіонери. На заводській конференції вирішили запропонувати вступити в акціонерне товариство заводським пенсіонерам, які перебували на пенсії не більше 5 років. Склали списки і направили всім відповідні листи. Більшість пенсіонерів відмовилась, однак всі відповідали і дякували за те, що про них не забули.

Передплата акцій тривала близько п'яти тижнів, передплатили більш як 60 % працюючих.

Наступним етапом було проведення установчої конференції акціонерів. Попередньо провели збори акціонерів по всіх підрозділах і обрали делегатів на конференцію.

Робочою групою була розроблена Програма роботи правління по утворенню акціонерного товариства, яка включала в себе такі документи:

- план виробництва;
- план нової техніки;
- план економічного та фінансового розвитку;
- положення про оплату праці;
- положення про правління акціонерного товариства;
- проект організації праці інженерно-технічних робітників (у тому числі контрактна форма укладання трудових договорів і конкурсна система заміщення посад керівників);
- система підбору кадрів та відповідальність за порушення трудової і виробничої дисципліни;
- система забезпечення високої якості продукції;

- план матеріально-технічного забезпечення;
- план оновлення основних фондів;
- положення про виплату дивідендів;
- план соціального розвитку;
- положення про оцінку активності керівників.

Про підсумки підготовчої роботи доповів директор заводу, потім виступили керівники служб з доповідями про підготовлені проекти документів, перелічених у програмі. Усі документи були прийняті і затверджені конференцією.

У процесі підготовки до конференції від працівників заводу були одержані численні пропозиції щодо його розвитку. Більшість з них були внесені до проекту програми, а деякі винесли для обговорення на конференції, зокрема, проект таблиці розподілу акцій між акціонерами. Ця пропозиція з'явилася після аналізу сум, яку передплатили акціонери. Були випадки, коли робітники, внесок яких до спільних результатів праці незначний, передплатили дуже великі суми, і колективи вирішили не виділяти їм акцій на заявлені суми. В результаті на конференції була затверджена таблиця, яка передбачає різні суми для різних категорій працюючих (табл. 13).

За пропозицією акціонерів на конференції був обраний голова правління, якому делегати доручили сформувати правління у складі 7 чоловік. Його членами були обрані: начальник відділу організації праці і заробітної плати, заступник директора з комерційних питань, головний бухгалтер, начальник планово-економічного відділу, начальник цеху, головний інженер.

На цій же конференції була обрана ревізійна комісія у складі 5 чоловік.

Спостережної ради вирішили не створювати.

13. Розподіл акцій між робітниками заводу (вартість майна у цінах на 1.01.92 р.), тис. крб.

Група працівників	Стаж роботи, роки					За	Проти
	1—3	3—5	5—10	10—15	понад 15		
Непромислова	5	5—10	5—10	5—10	15	104	11
Допоміжні робітники	5	5—10	10—15	15—20	25	107	8
Основні робітники допоміжних цехів	До 10	10—15	15—20	20—25	30	88	27
Основні робітники	До 10	10—15	15—20	20—25	30	85	30
Спеціалісти	До 10	10—15	15—20	20—25	30	88	27
Начальники бюро і дільниць	До 15	15—20	20—25	25—30	40	87	28
Майстри	До 10	15	25	30	35	90	25
Начальники цехів, відділів	До 20	20—25	25—30	35—40	До 50	83	32
Головні спеціалісти	До 50	50—70	70—80	80—90	100	73	42

Установили вартість одного голосу, оголосили конкурс на найменування товариства, затвердили його статут.

На цьому перший етап роботи був закінчений.

Приступили до другого етапу — підготовки документів по приватизації.

Для подання матеріалів у Фонд державного майна розробили такі документи:

лист підприємства про приватизацію;

заяву про приватизацію;

відомості про основні показники роботи;

угоду про спільну діяльність покупців;

установчий договір;

акт розподілу статутного фонду;

положення про розподіл дивідендів;

статут акціонерного товариства;

листи в місцеві органи про направлення спеціалістів для роботи в комісії по приватизації;

проект рішення Фонду державного майна України;

план приватизації заводу з усіма розрахунками, необхідними для роботи комісії;

акти оцінки майна підприємства.

Така детальна організаційна підготовка полегшила проведення наступної роботи.

6.4. ДЕЯКІ ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ

Перехід до економіки ринкового типу в АПК вимагає реформування відносин власності, зміни організаційно-правової структури підприємств, встановлення нового типу економічного механізму відтворення виробництва, а також створення традиційних для цього способу виробництва господарських суб'єктів та інститутів ринкової інфраструктури. Кінцевою метою реформування відносин власності є впровадження в кожному підприємстві системи управління, що ґрунтується на принципах матеріальної відповідальності власників за результати виробничої діяльності, їх матеріальної заінтересованості в розширеному відтворенні виробництва шляхом активізації підприємницької діяльності. Досягнення такої мети можливе лише в результаті персоніфікації власності на засоби виробництва.

Персоніфікований власник, на відміну від державного, в умовах ринку прямо заінтересований у виборі оптимальної стратегії розвитку підприємства, розробці раціональної для даного оптимуму технічної, технологічної, організаційної і в цілому економічної політики.

Відбір власника як організатора підприємницької діяльності у країнах розвинутої ринкової економіки здійснювався поступово, в умовах гострої конкуренції. У результаті цього історичного процесу власники-підприємці — це представники кваліфікованої групи організаторів, які є невід'ємною ланкою суспільного виробництва.

Враховуючи досвід роздержавлення і приватизації майна АПК України, основним завданням є передача його не у приватну власність, а у власність тій групі осіб, які спроможні у досить короткі строки стати господарями підприємства, тобто організувати підприємницьку діяльність виробництва на рівні вимог ринку. Останнє й визначає основний методологічний підхід до вибору способу приватизації та організаційно-правової форми приватного підприємства.

Законодавство про приватизацію лише певною мірою дає змогу передати державне майно в АПК у власність особам, спроможним вести підприємницьку діяльність. Основні ж положення його спрямовані на більш-менш рівномірну передачу майна усім громадянам України. Такий підхід хоч начебто і відповідає загальноприйнятим поглядам на соціальну справедливість, але повністю суперечить ринковим принципам господарювання.

Прямий викуп державного майна з точки зору відносин власності може мати два основні наслідки:

а) майно підприємства переходить у власність членів трудового колективу. У цьому випадку, як і при державній формі власності, в підприємстві відсутній власник-підприємець. Управління, як і раніше, здійснюється найманим працівником;

б) підприємство викупується невеликою групою осіб. Як правило, джерелом коштів для викупу є первісне нагромадження за рахунок фінансових операцій у сфері обігу. У цьому випадку власником стає підприємець — не спеціаліст агропромислового виробництва.

Таким чином, більш привабливим з погляду побудови ефективної системи управління способом приватизації державних підприємств АПК є оренда його майна з наступним викупом. При оренді реальну можливість викупитися має тільки те підприємство переробної промисловості чи агросервісу, в якому в процесі роботи на оренді створений механізм привласнення за принципом «хто створив прибуток, джерело викупу, той і привласнює викуплене майно». У протилежному випадку в орендному підприємстві в зв'язку з відсутністю заінтересованості викуп не відбувається.

Отже, при оренді поступово складаються основи відносин власності, коли власником стає найбільш підприємливий. Досвід роботи орендних підприємств переробної промисловості, агросервісу, сільського будівництва та інших підприємств підтверджують це.

Однією з основних особливостей реформи відносин в АПК є наявність значної частини підприємств колективного господарю-

вання — колгоспів і радгоспів. Поступово зростає чисельність фермерських господарств тощо. У членів цих господарств є економічний інтерес до майна переробної промисловості і агросервісу, що зумовлюється насамперед наявністю у кожного з них приватизаційного сертифікату, інших видів приватизаційних засобів, що потребують своєчасного інвестиювання. По-друге, переробна промисловість і агросервіс значною мірою впливають на кінцеві результати роботи самих колективних підприємств села, що передбачає участь виробників сільськогосподарської продукції в капіталі таких підприємств. Це підтверджує, зокрема, досвід роботи колективних підприємств агропромисловості Франції.

Труднощі з реалізацією продукції тваринництва, які виникли останнім часом при формуванні ринку, також можуть бути вирішені за рахунок спільного володіння майном підприємств переробної промисловості, особливо при впровадженні механізму гнучкого ціноутворення, без якого ринок харчової продукції неможливий.

Об'єднання коштів виробників сільськогосподарської продукції з метою використання їх у процесі приватизації переробних та агросервісних підприємств вимагає створення розвинутої ринкової інфраструктури. При цьому можливе створення таких організаційних об'єднань і формувань:

об'єднання членів окремого колгоспу чи працівників радгоспу в товариство покупців або організацію орендарів;

об'єднання окремих працівників сільського господарства регіону (сировинна зона переробного підприємства, зона обслуговування підприємства, агросервісу, адміністративний район чи область в цілому), а також окремих товариств покупців, створених у сільськогосподарських підприємствах, у товариство покупців;

створення заінтересованими як фізичними, так і юридичними особами довірчого товариства, що має на меті зосередження приватизаційних коштів сільського населення і використання їх для приватизації майна переробних та агросервісних підприємств;

створення інвестиційно-приватизаційних фондів та холдингових компаній для участі у приватизації переробних та агросервісних підприємств.

Товариство покупців створюється, якщо способом приватизації майна є конкурс або аукціон. В окремих випадках при відсутності інших покупців, крім товариства покупців колгоспу, радгоспу, можливий викуп товариством покупців за альтернативним планом приватизації.

Організація орендарів доцільна, якщо за спосіб приватизації обрано оренду майна державного підприємства, або державної частки в майні колгоспу, радгоспу з наступним викупом.

Товариство покупців в окремому колгоспі чи радгоспі утворюється на загальних зборах членів колективного підприємства, фер-

мерів, інших жителів сільського населеного пункту після підписання угоди про спільну діяльність по приватизації майна державного підприємства або його частки. Членами товариства покупців можуть бути як окремі фізичні, так і юридичні особи. Юридичною особою можуть бути колгосп, інші підприємства колективної та індивідуальної форми власності, розміщені на території даного населеного пункту.

В угоді про спільну діяльність слід чітко сформулювати її кінцеву мету, вказати частку, яку повинна внести кожна особа, визначити організаційно-правову форму підприємства після викупу, а також особу, що має право представництва від імені товариства. Угода про спільну діяльність, а також протокол загальних зборів про створення товариства покупців підлягають реєстрації у відповідному органі приватизації. У межах своїх повноважень товариство покупців виступає як юридична особа.

Організація орендарів окремого колгоспу (радгоспу), фермерів та громадян, що проживають у цьому сільському населеному пункті, також створюється на зборах заінтересованих осіб шляхом прийняття положення про організацію орендарів. Останнє після одержання попередньої згоди підлягає державній реєстрації. Організація орендарів укладає договір оренди з відповідними органами приватизації — регіональним відділенням фонду державного майна України чи відділом приватизації місцевих державних органів.

Після укладання договору про оренду загальні збори орендарів приймають статут орендного підприємства, що також підлягає державній реєстрації.

При створенні товариства покупців або організації орендарів збори скликаються ініціативною групою заінтересованих осіб, працівниками сільської Ради, правлінням колгоспу, окремими особами. Про місце і час проведення зборів доцільно повідомити об'явою за 4—5 днів до їх проведення.

При участі виробників сільськогосподарської продукції в приватизації підприємств переробної промисловості і агросервісу, сировинна зона або зона обслуговування яких займає територію одного чи кількох районів або області в цілому, найефективнішим буде їх об'єднання в товариство покупців або організацію орендарів, де поряд з фізичними особами — членами товариства можуть бути колективні члени, тобто товариства покупців окремих господарств чи жителів сільських населених пунктів, а також юридичні особи — колгоспи, радгоспи, фермерські господарства та ін.

Створене таким чином товариство покупців спроможне брати участь у приватизації підприємств шляхом їх викупу як цілісного майнового комплексу на аукціоні чи на конкурсних засадах із загальною вартістю майна до 300 млн крб. Підприємства переробної промисловості та агросервісу, вартість майна яких перевищує 300 млн крб., доцільно приватизувати шляхом їх оренди

з наступним викупом організацією орендарів регіонального типу. Товариство покупців та організація орендарів регіонального типу створюються на установчих зборах заінтересованих фізичних і юридичних осіб. Особливістю таких товариств та організацій є те, що їх засновники належать до значних інвеститорів, тобто розмір пая сягає кількох мільйонів карбованців. Цей пай уже сам по собі є колективною власністю.

Участь виробників сільськогосподарської продукції у приватизації підприємств переробної промисловості і агросервісу можлива також шляхом створення заінтересованими фізичними та юридичними особами довірчого товариства. Воно має на меті зосередження приватизаційних коштів головним чином сільського населення і використання їх для приватизації майна переробних та агросервісних підприємств. У даному випадку довірче товариство являє собою спеціалізовану фінансову організацію, яка надає платні послуги довірцелям приватизаційних та інших коштів щодо реалізації за дорученням їх прав по приватизації державного майна шляхом інвестицій у переробні і агросервісні підприємства.

Засновниками довірчого товариства по наданню послуг щодо розміщення приватизаційних коштів сільського населення, а також фінансових ресурсів юридичних осіб — виробників сільськогосподарської продукції можуть бути заінтересовані як фізичні, так і юридичні особи. До останніх належать сільськогосподарські підприємства колективної і індивідуальної форми власності — колгоспи, радгоспи, фермерські та інші господарства.

Створення довірчого товариства такого типу регламентується Положенням про довірче товариство, затвердженим Фондом державного майна України. Особливості такого товариства відображуються в його статуті.

Довірчі товариства доцільно створювати для об'єднання коштів виробників сільськогосподарської продукції при приватизації майна державних підприємств переробної промисловості та агросервісу шляхом акціонування і продажу цінних паперів на конкурсних засадах, за підпискою тощо. В окремих випадках створені товариства покупців доручають довірчому товариству придбання акцій (пакету акцій) і їх зберігання. Останнє дозволяє не тільки об'єднати приватизаційні кошти, а й організувати управління приватизованими підприємствами за дорученням товариства покупців — виробників сільськогосподарської продукції.

Разом з тим форма довірчого товариства не дає змоги певною мірою організувати ефективне гнучке управління приватизованим підприємством переробної промисловості чи агросервісу з урахуванням економічних інтересів виробників сільськогосподарської продукції. Воно ефективніше реалізується через інвестиційно-приватизаційні фонди і особливо через холдингові компанії.

Інвестиційно-приватизаційні фонди даного типу створюються

для обслуговування власників приватизаційних майнових сертифікатів. На відміну від довірчого товариства, ці фонди здійснюють комерційну діяльність по розміщенню цінних паперів виключно від свого імені і за власний рахунок. У зв'язку з цим інвестори беруть участь у роботі фонду як його акціонери, шляхом придбання акцій, які випускає фонд.

Інвестиційно-приватизаційні фонди створюються на основі існуючих державних фінансових організацій, комерційних банків та інших юридичних осіб. Засновники цих фондів одночасно виконують роль фінансового директора. Таким чином, засновником інвестиційно-приватизаційного фонду можуть бути колгоспи, інші підприємства колективної власності. Останнє дає змогу проводити ефективну політику по управлінню переробними та агросервісними підприємствами виходячи з економічних інтересів виробників сільськогосподарської продукції.

Діяльність інвестиційного фонду регламентується Положенням про інвестиційні фонди, затвердженим Фондом державного майна України.

Після завершення процесу приватизації майна державних підприємств в Україні приватизаційні фонди перетворюються в інвестиційні, які займаються інвестиційною діяльністю в сфері агропромислового виробництва.

Однак можливість інвестиційно-приватизаційного фонду в питаннях управління підприємствами — об'єктами інвестицій досить обмежені, насамперед діючим законодавством. Тому при приватизації цілісних майнових комплексів переробної промисловості та агросервісу, загальна вартість яких досягає 1,5—2 млрд крб., найбільш ефективною організаційною формою участі виробників сільськогосподарської продукції в їх викупі є холдингова компанія. Вона створюється виключно для придбання контрольного пакету акцій (паїв, частки та ін.) підприємств за рахунок власних коштів. У зв'язку з цим холдингова компанія має статутний фонд, що створюється в результаті викупу акцій чи об'єднання коштів на пайовій основі.

Холдингова компанія засновується юридичними та фізичними особами — виробниками сільськогосподарської продукції, заінтересованими в управлінні підприємствами-суміжниками. Управління здійснюється представниками холдингової компанії в органах управління цих підприємств, спираючись на контрольний пакет акцій. Оскільки в кожному підприємстві в результаті приватизації з використанням майнових сертифікатів майно перебуває у власності значної групи осіб, тобто власність розпорошена, контрольний пакет акцій може не перевищувати 20—30 % статутного фонду.

Засновники холдингової компанії — виробники сільськогосподарської продукції, володіючи контрольним пакетом акцій, через

РЕФОРМУВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ У ПЕРЕРОБНИХ ГАЛУЗЯХ АПК

7.1. ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ВІДНОСИНАХ ВЛАСНОСТІ У ПЕРЕРОБНИЙ ПРОМИСЛОВОСТІ

свого представника проводять необхідну їм економічну політику в тому чи іншому підприємстві.

В окремих випадках холдингові компанії можуть бути створені як підприємства змішаної форми власності — державно-колективної. Поступово в процесі приватизації державна частка зменшується, і компанія переходить у власність недержавних формувань чи фізичних осіб.

Однією з основних проблем реформування відносин власності є вибір раціональної організаційно-правової форми приватного підприємства. Законодавством України передбачаються такі організаційно-правові форми приватних підприємств колективного типу: товариства відповідно з обмеженою, додатковою, повною відповідальністю, командитне, а також акціонерне товариство.

Відносини власності в країнах із сталими традиціями ринкової економіки розвивалися по шляху від пріоритету підприємницької діяльності і особистої участі власника (співвласника) у виробництві до часткової втрати підприємницької ініціативи в результаті концентрації капіталу та його акціонування. Останнє дає змогу одержати надприбутки, які не обмежені у фінансових ресурсах товариства виробників-власників.

Однак цей історичний досвід значною мірою ігнорується в процесі приватизації державного майна в Україні. Основна помилка в тому, що до акціонування пропонуються підприємства, які не мають ще підприємця-власника, організатора, ініціатора реформи на виробництві. У той же час фінансові ресурси, що мобілізуються під час викупу, спрямовані не на розширене відтворення, а на простий викуп, а це не має нічого спільного з процесом реформування технічної структури виробництва. Більше того, необхідність викупу зменшує фінансові можливості власників як потенційних інвесторів.

Таким чином, найбільш перспективними формами підприємницької діяльності в період становлення ринкової економіки є господарські товариства, більшою мірою орієнтовані на підприємницьку ініціативу і меншою — на інвестиційні можливості. Надалі із збільшенням нагороджень у таких структурах пріоритет буде відданий акціонерним формам діяльності.

Велику роль у створенні ринкових відносин в АПК відіграє формування різноманітних форм власності і господарювання на підприємствах галузей промисловості, що переробляють сільськогосподарську сировину. На цих підприємствах, як правило, завершуються кінцеві технологічні операції по виробництву продовольчої продукції, а відповідно завершується й процес формування заново створеної вартості в агропромисловому комплексі та її прибуткової частини, яка є основним узагальнюючим показником і стимулюючим фактором розвитку всіх ланок агропромислового виробництва.

Слід зазначити, що в агропромисловому комплексі України зосереджена значна кількість підприємств, виробничих дільниць і цехів переробної промисловості. За станом на 1 січня 1992 р. загальна кількість, галузева структура та основні показники підприємств, виробничих дільниць і цехів переробної промисловості агропромислового комплексу України характеризуються даними, наведеними у таблиці 14.

У 1991 р. переробна сфера АПК України об'єднувала 1625 виробничих об'єднань та підприємств, які перебували на самостійному балансі, у тому числі 1582 виробничі об'єднання та підприємства харчової промисловості (харчосмакової, м'ясної, молочної, рибної, борошномельно-круп'яної, комбікормової галузей) і 43 виробничі об'єднання і підприємства легкої промисловості по первинній переробці сільськогосподарської сировини. На підприємствах галузей промисловості, які переробляють сільськогосподарську сировину, зайнято 735,5 тис. працівників, або 9,4 % середньорічної чисельності зайнятих у виробничих галузях АПК України, зосереджено за вартістю основних виробничих фондів на 14,5 млрд крб., або 14,5 % їх загальної вартості, вироблено продукції на 94 млрд крб., або 40,7 % її загального обсягу.

Важливе місце в структурі переробної промисловості АПК займає харчова промисловість, до складу якої входять харчосмакова, м'ясна, молочна, рибна, борошномельно-круп'яна галузі. Включаючи підприємства і цехи колгоспів, ця промисловість налічувала 18 425 підприємств, цехів, дільниць та інших виробничих одиниць, на яких було зайнято 717,3 тис. працівників промислово-виробничого персоналу, в тому числі 608 тис. робітників. Вартість основ-

14. Основні показники розвитку підприємств переробних галузей агропромислового комплексу України (1991 р.) *

Галузь промисловості	Кількість підприємств	Чисельність працівників, тис. чол.	Вартість основних промислово-виробничих фондів, млн крб.	Обсяг виробництва продукції, млн крб.
Уся харчова промисловість	18 425	717,4	12193,8	87980,8
У тому числі:				
харчосмакова	5185	455,1	7196,8	36364,7
з неї:				
цукрова	198	95,8	2610,5	8399,8
хлібопекарська	802	114,9	869,8	6504,9
кондитерська	180	43,4	369,8	3017,2
макаронна	14	2,9	59,3	465,9
олійна	1207	16,0	276,2	3090,3
парфюмерно-косметична	17	3,3	53,3	658,5
спиртова	37	13,9	285,9	1825,5
лікєро-горілчана	19	3,4	39,8	2045,1
виноробна	278	14,9	548,5	2070,4
пивоварна	53	19,2	426,2	1301,3
виробництво безалкогольних напоїв	265	15,1	162,1	654,7
дріжджова	4	1,0	17,3	52,6
крохмале-патокова	14	2,6	54,9	232,3
плодоовочева	1946	86,7	1037,6	3461,1
соляна	7	5,7	165,6	146,8
чайна	1	0,2	5,5	85,8
тютюново-махоркова	18	6,1	107,6	1564,5
виробництво харчових концентратів	20	4,7	53,3	530,3
інші виробництва	105	5,5	53,6	257,7
м'ясна і молочна	5931	186,9	2696,5	43810,2
з неї:				
м'ясна	5414	108,8	1300,4	31404,9
молочна	517	78,1	1396,1	12405,3
рибна	1007	44,3	1480,3	2153,9
борошномельно-круп'яна і комбікормова	6302	31,1	820,2	5652,0

* Складена за даними Міністерства статистики України.

них промислово-виробничих фондів становила 12,2 млрд крб., обсяг виробленої продукції у фактично діючих цінах — 87980,9 млн крб.

Формування багатоукладної економіки, яка ґрунтується на існуванні різних форм власності та господарювання, в переробній сфері АПК характеризується певними специфічними особливостями. По-перше, Україна як велика європейська держава має надзвичайно сприятливі природно-географічні та економічні умови для створення високорозвинутої продовольчої індустрії і з часом

може стати великим виробником і експортером високоякісних продуктів харчування. По-друге, сучасний рівень розвитку наукової та матеріально-технічної бази переробної сфери АПК значно відстає від досягнень розвинутих країн світу та сучасної науково-технічної революції, що зумовлює низький рівень ефективності виробництва не тільки у переробній сфері, а й у цілому в агропромисловому комплексі. По-третє, у переробній сфері АПК надзвичайно високий рівень державної монополізації виробництва, що спричинює до необхідності розробки та впровадження різних форм власності і господарювання на підприємствах. По-четверте, агропромисловий комплекс України в цілому і переробна сфера зокрема розвиваються в умовах надзвичайно деформованих економічних відносин з іншими міжгалузевими комплексами, галузями та підприємствами народного господарства, що призвело до пониження ролі й значення економічних важелів і стимулів у збільшенні виробництва та підвищенні якості продукції АПК. По-п'яте, сучасна структура агропромислового комплексу України характеризується значною диспропорційністю, незбалансованістю, що потребує здійснення в короткі строки її докорінної якісної перебудови.

Відомо, що Україна має високоякісні земельні ресурси (тут зосереджена понад третина усіх чорноземних ґрунтів світу), сприятливі для розвитку високоінтенсивного і високоефективного сільськогосподарства природно-кліматичні умови, вигідне географічне положення, розвинуті транспортні зв'язки, що сприяє розвитку міжрегіональних стосунків у галузі агропромислового виробництва, створенню зовнішньоекономічних відносин з державами Європи, Азії, Африки, Америки та інших континентів світу.

Сучасний рівень розвитку наукової та матеріально-технічної бази підприємств галузей переробної промисловості АПК України надзвичайно низький, що утруднює швидке формування різних форм власності і господарювання на них. Досить відмітити, що знос промислово-виробничих основних фондів у переробних галузях на 1 січня 1991 р. становив 43,5 %, або на 7,5 пункта вище, ніж на 1 січня 1981 р. У групі харчосмакових галузей цей показник дорівнював 47,3 %, або був відповідно на 8,6 пункта вище. На окремих підприємствах знос технологічних машин і устаткування досягає 65—85 %.

Значна технічна і технологічна відсталість переробних підприємств зумовлює низьку ефективність їх діяльності. Так, якщо на цукрових заводах України коефіцієнт вилучення цукру з бурякової сировини становить 65—70 %, то в розвинутих країнах Західної Європи — 80—85 %, тобто вищий на 15 пунктів, або на 22,2 %. Підрахунки свідчать, що при досягненні техніко-технологічного рівня цукробурякового виробництва західноєвропейських країн Україна змогла б збільшити виробництво цукру на 2,5—3 млн т.

15. Форми власності і господарювання в галузях переробної промисловості агропромислового комплексу України (1991 р.) *

Галузь промисловості, форма власності і господарювання	Кількість підприємств, цехів, дільниць	Чисельність працівників, тис. чол.	Обсяг виробництва продукції в діючих цінах, тис. крб.	Вартість промислово-виробничих основних фондів, млн крб.
Уся переробна промисловість	18 773	723,0	87105,4	12822,2
У тому числі за формами власності:				
державна	4772	495,1	64434,4	9617,7
недержавна	14 001	228,0	22671,0	3204,5
колективна	13 965	226,9	2254,7	2626,5
колгоспна	11 275	43,9	1621,1	40,4
кооперативна	2428	90,0	6656,4	891,7
орендна	192	79,2	13239,1	1247,3
індивідуальна	30	0,8	104,8	5,4
приватна	25	0,7	70,7	1,5
Харчова промисловість	12 470	691,3	81457,7	11915,5
У тому числі за формами власності:				
державна	3852	473,9	59726,8	8870,8
недержавна	8618	218,0	21730,9	3044,7
колективна	8585	217,0	21603,7	2552,7
колгоспна	5906	36,4	1364,6	40,4
кооперативна	2423	90,0	6648,1	890,3
орендна	183	76,9	1256,4	1174,4
індивідуальна	30	0,8	104,8	5,4
приватна	25	0,7	70,7	1,5
Харчосмакова	5429	459,3	35938,2	7509,7
У тому числі за формами власності:				
державна	1921	316,0	26216,2	5837,3
недержавна	3508	143,3	9722,0	1393,4
колективна	3487	142,3	9599,7	1388,0
колгоспна	1921	20,8	572,2	4,4
кооперативна	1373	73,7	3775,6	685,9
орендна	146	44,1	4959,2	665,1
індивідуальна	20	0,8	100,0	5,4
приватна	16	0,6	66,6	1,2
М'ясна і молочна	6015	188,2	43355,5	2748,6
У тому числі за формами власності:				
державна	1437	72,4	22458,8	1991,2
недержавна	4254	54,5	11251,8	726,0
колективна	4248	54,4	11249,7	726,0
колгоспна	3218	4,7	509,1	0,05
кооперативна	979	15,8	2854,5	199,0
орендна	33	32,0	7551,7	494,9
індивідуальна	5	0,04	1,8	0,02
приватна	4	0,03	1,3	0,7
Рибна	1026	44,4	2164,1	1657,2
У тому числі за формами власності:				
державна	170	24,1	1406,9	1042,3

Продовження табл. 15

Галузь промисловості, форма власності і господарювання	Кількість підприємств, цехів, дільниць	Чисельність працівників, тис. чол.	Обсяг виробництва продукції в діючих цінах, тис. крб.	Вартість промислово-виробничих основних фондів, млн крб.
недержавна	856	20,3	757,1	441,3
колективна	350	20,3	754,3	441,3
колгоспна	767	10,9	283,2	33,0
кооперативна	71	0,5	18,0	5,3
орендна	4	0,9	53,1	14,9
індивідуальна	—	—	—	—
приватна	5	0,05	2,9	0,0
Борошномельно-круп'яна і комбікормова	11 361	81,3	9498,2	2461,2
У тому числі за формами власності:				
державна	2532	41,1	7505,9	1458,9
недержавна	8891	40,2	1992,3	1002,3
колективна	8829	40,2	1992,3	104,9
колгоспна	8793	36,8	1245,6	—
кооперативна	10	0,2	1149,5	2,4
орендна	19	3,0	731,4	92,4
індивідуальна	—	—	—	—
приватна	—	—	—	—

* Складена за даними Міністерства статистики України.

16. Порівняльна рентабельність діяльності підприємств переробних галузей АПК за роками, % *

Галузь промисловості	1980	1985	1990	1991
Уся промисловість	13,5	13,7	16,8	21,1
У тому числі:				
важка	13,9	13,8	17,4	22,2
легка	15,1	16,3	21,1	28,8
переробні галузі АПК	9,8	11,1	11,0	15,2
з них:				
харчосмакова	5,9	12,3	13,2	21,3
м'ясна і молочна	11,8	8,0	6,9	10,3
рибна	10,6	23,8	27,2	30,4
сільське господарство:				
колгоспи	2,2	17,4	39,5	59,3
радгоспи	7,5	15,3	35,7	50,1

* Складена за даними: Народне господарство України в 1991 році: Стат. щорічник.— К.: Техніка.— С. 40, 379, 385.

Таким чином, створення найближчим часом сучасної наукової і матеріально-технічної бази переробних галузей АПК — одна з визначальних умов формування ринкових відносин на основі впровадження різних форм власності та господарювання.

Однією з особливостей розвитку переробної сфери агропромислового комплексу у минулі роки був, як уже згадувалося, високий рівень державної монополізації виробництва продовольчих товарів (табл. 15).

Так, у 1991 р. в державній формі власності було зосереджено 25,5 % підприємств, цехів і виробничих ділянок переробних галузей промисловості АПК, на яких було зайнято 68,5 % загальної чисельності працівників промислово-виробничого персоналу, концентрувалось 75 % загальної вартості промислово-виробничих основних фондів і вироблялося 74 % загального обсягу продукції. Це вимагає здійснення в найближчі 3—5 років роздержавлення й демонополізації, що дасть змогу створити ринкові виробничі відносини з різними формами власності і господарювання.

Формування ринкових відносин у переробній сфері АПК ускладнюється через деформованість економічних відносин її підприємств з підприємствами як інших міжгалузевих комплексів і галузей, так і інших сфер і галузей агропромислового комплексу, синтезуючим показником яких є рентабельність виробництва (табл. 16).

Як свідчать наведені дані, рівень рентабельності виробництва на підприємствах переробних галузей АПК тривалий час був значно нижчий, ніж у промисловості в цілому, а також у важкій та легкій промисловості та сільському господарстві, що значною мірою зумовлено недоліками централізованого ціноутворення на продукцію, порушенням пропорцій у формуванні цін на різні види продукції з урахуванням їх споживчої вартості, попиту і пропозиції.

Деформацію економічних відносин у переробних галузях АПК спричинювала й науково не обґрунтована інвестиційна політика, яка не передбачала пріоритетного як за обсягом, так і за строками капітальних вкладень розвитку переробних підприємств, призвела до диспропорцій, відставання і низької ефективності функціонування переробної сфери зокрема та агропромислового комплексу в цілому. Ліквідація деформованих економічних відносин — також важлива умова формування різних форм власності і значного підвищення ефективності діяльності переробних підприємств.

Нарешті, формуванню ринкових відносин в АПК сприятиме оптимізація його структури. Дослідження показали, що за структурою агропромисловий комплекс України істотно відрізняється від агропромислових комплексів розвинутих країн світу. Зокрема, у нас значно нижча питома вага III сфери, основну частину якої становлять переробні галузі. Якщо в агропромислово-му комплексі розвинутих країн світу на переробну сферу при-

падає від $\frac{2}{3}$ до $\frac{3}{4}$ капітальних вкладень, чисельності працівників, вартості основних промислово-виробничих фондів та обсягу продукції, то в АПК України в 1991 р. ці показники становили відповідно 10; 9,5; 14,5 і 40,7 %, тобто були від 1,5 до кількох разів меншими.

Аналіз структури агропромислових комплексів розвинутих країн, зокрема США, свідчить про те, що уже на початку нинішнього сторіччя, особливо в його першій половині, спостерігалось послідовне посилення ролі несільськогосподарських галузей (I і III сфери) і відповідне значне зменшення частки сільського господарства (II сфера). Так, у вартості кінцевої продукції продовольчого комплексу США частка чистої сільськогосподарської продукції скоротилася від 40 % на початку століття до 10 % у 1989 р., тобто в 4 рази. Це зумовлено закономірностями розвитку усієї економіки США, поглибленням поділу праці, прискоренням науково-технічного прогресу, перерозподілом функцій між сферами продовольчого комплексу. Зокрема, перехід сільського господарства на індустріальну стадію розвитку сприяв зростанню питомої ваги I сфери у вартості сільськогосподарської продукції від 36 % у 1950 р. до 58 % у 1989-му.

Закономірним процесом є випереджаючий розвиток III сфери продовольчого комплексу США, який відображує, з одного боку, індустріальний розвиток сільського господарства, а з другого — створення для цього необхідних передумов. Він зумовив значне скорочення чисельності зайнятих у сільському господарстві, зменшення нетоварної частини продуктів харчування, що споживаються сільським населенням, внаслідок підвищення потоварної і внутрішньорайонної спеціалізації сільськогосподарського виробництва, збільшення кількості міського та несільського населення, перехід дедалі більшої частини функцій по приготуванню продуктів харчування з домашньої у сферу суспільного виробництва. Виходячи з цього, на сучасному етапі збалансований розвиток продовольчого комплексу США передбачає, що збільшення виробництва сільськогосподарської продукції на 1 дол. повинен забезпечити приріст продукції III сфери, зокрема переробних галузей, не менш як на 3 дол.

Концептуальною основою формування різних форм власності і господарювання у переробних галузях агропромислового комплексу України, на наш погляд, повинна стати ідея їх оптимального співвідношення. На кінець періоду формування розвинутих ринкових відносин питома вага державної форми власності і господарювання має становити 35—40 %, а інших — 60—65 %. Таким чином, найближчим часом слід провести значну організаційну роботу по створенню (виключно на добровільних засадах) різних форм власності і господарювання в переробних галузях АПК, що може бути здійснене внаслідок проведення роздержавлення і приватизації

державної власності та організації недержавних форм господарювання відповідно до спеціально розробленої програми.

Основним напрямом формування різних форм власності повинна стати приватизація державної власності, а саме: продаж окремих об'єктів і незавершеного будівництва на аукціоні, за конкурсом, у тому числі з використанням майнових сертифікатів, вільно конвертованої валюти; продаж частки (акцій, паїв) у майні підприємств на аукціоні, за конкурсом, на фондовій біржі та іншими способами, які передбачають конкуренцію покупців; викуп майна державних підприємств, зданого в оренду; викуп майна державних підприємств за альтернативним планом приватизації; викуп об'єктів малої приватизації товариствами покупців, створеними працівниками цих об'єктів.

Переважаючою формою власності у переробних галузях повинно стати акціонування державних підприємств, причому до участі в ньому насамперед слід залучати всіх основних учасників відповідних агропромислових формувань — виробників сільськогосподарської сировини. Формування пропорцій власності в агропромислових акціонерних підприємствах доцільно здійснювати так: контрольний пакет акцій (51 %) повинен бути зосереджений у трудовому колективі підприємства, до $\frac{1}{3}$ власності — у виробників сільськогосподарської сировини, а залишок (15 %) — у окремих громадян за приватизаційними сертифікатами.

Розмір частки власності виробників сільськогосподарської сировини, яка підлягає переробці на акціонерному промисловому виробництві, можна визначати за питомою вагою окремих сільськогосподарських підприємств у загальному обсязі сировини, що переробляється на промисловому підприємстві, з урахуванням її якісних характеристик — вмісту корисних речовин у сировині та ін.

7.2. ДОСВІД РОЗДЕРЖАВЛЕННЯ НА ПЕРЕРОБНОМУ ПІДПРИЄМСТВІ

Прикладом трансформації державної форми власності у колективну є організація народного підприємства і акціонерного товариства на базі Коломийського сокоекстрактного заводу Івано-Франківської області, який у жовтні 1990 р. був перетворений у народне підприємство «Мрія». Рішення місцевої державної адміністрації ґрунтувалося на договорі колективу цього підприємства з агрофірмою «Прут» і постанові загальних зборів працівників заводу, яка закріплювала їх бажання створити народне підприємство з метою здійснення роздержавлення і колективізації власності, придбання трудовим колективом юридичних прав колективного власника з наступним переходом до приватизації власності.

За цим рішенням основні і оборотні фонди підприємства, створені за рахунок власних джерел фінансування, були по акту передані в безстрокове користування і володіння трудовому колективу. Вони склали первісний статутний фонд народного підприємства, який став неподільною спільною власністю трудового колективу.

Народне підприємство «Мрія» діє на основі статуту та розроблених і затверджених на його підставі ряду нормативних актів, зокрема положень про членство в народному підприємстві, про принципи формування і розподілу госпрозрахункового доходу, оплату праці, трудові відпустки; про раду захисту інтересів працівників-співвласників, порядок випуску цінних паперів, ревізійну комісію та ін. Підприємство одержало повну господарську, економічну і фінансову самостійність, йому надано право здійснювати будь-яку виробничу діяльність, яка не суперечить чинному законодавству, а також покладена повна матеріальна відповідальність за її результати. Вироблену продукцію підприємство реалізує за самостійно встановленими цінами або за домовленістю сторін, але не вище граничних або з розрахунку граничної рентабельності її виробництва.

Управління народним підприємством ґрунтується на демократичних засадах і повній незалежності господарської діяльності від органів державної влади, громадських об'єднань та інших організацій. Виконавчо-розпорядчим органом управління є правління на чолі з головою, які обираються на п'ятирічний строк. Вони керують поточною виробничо-господарською діяльністю, несуть відповідальність перед трудовим колективом за її результати.

Головне завдання діяльності народного підприємства — збільшення доходності (прибутковості) виробництва і доходів (прибутків) його співвласників, задоволення їх культурно-побутових потреб. У статуті підприємства зазначено, що воно створене як добровільна асоціація працівників-співвласників, які мають право на одержання особистих трудових доходів від володіння частиною в загальному колективному майні.

Засновниками народного підприємства, його співвласниками були визнані всі, хто працював тут на дату заснування, тобто за станом на 1 жовтня 1990 р. Нових працівників наймають на контрактних умовах на строк до двох років, після завершення якого вони можуть стати співвласниками підприємства на загальних підставах.

Після сплати податків і першочергових платежів увесь дохід підприємства залишається в розпорядженні його співвласників і спрямовується на розширене відтворення соціальної і виробничої сфер, поповнення страхового фонду, створеного для забезпечення ритмічності роботи підприємства; на збільшення фонду соціального забезпечення і матеріальної допомоги, за рахунок якого співвласники мають змогу одержати додаткову відпустку до 35 ка-

лендарних днів, доплати до пенсій та інші пільги соціального характеру.

На підприємстві створений також фонд по безробіттю, який дозволяє протягом півроку зберегти гарантовану оплату праці у розмірі середньої за останні 3 міс працівникам-співвласникам у випадку їх звільнення за скороченням штатів.

Основні доходи співвласників народного підприємства складаються з гарантованої оплати праці, доходів по умовному індивідуальному паю (пайовий дохід), частини приросту вартості основних фондів, доходів по акціях підприємства.

Гарантована оплата праці являє собою дохід, який підприємство гарантує всім співвласникам при будь-яких результатах виробничо-господарської діяльності, у тому числі в екстремальних умовах, за рахунок повного припинення капітального будівництва, відмовлення від придбання засобів виробництва, скорочення чисельності працівників, грошової позики для оплати праці.

Розмір гарантованого фонду оплати праці визначають при формуванні плану соціально-економічного розвитку підприємства. За рішенням загальних зборів працівників — співвласників підприємства у нього відраховують 5 % валового доходу. Але розмір відрахувань може змінюватися у випадку докорінних змін у структурі виробництва, цін на продукцію та інших обставин, які впливають на формування валового доходу. За рішенням правління підприємства розмір гарантованого річного фонду оплати праці доводиться до кожного виробничого підрозділу.

Доходи по умовному індивідуальному паю формуються за рахунок частини госпрозрахункового доходу (в розмірі 5 %), зменшеного на величину гарантованого фонду оплати праці, який розподіляється між співвласниками підприємства, включаючи пенсіонерів, залежно від пайової участі у формуванні основних фондів пропорційно трудовому внеску. Розмір трудового внеску працівника визначають як суму нарахованої заробітної плати за визначений загальними зборами період (1957—1990 рр.).

У пайовий фонд підприємства включена вартість основних виробничих фондів, яка належить його співвласникам. Розмір індивідуального паю визначався частиною вартості основних виробничих фондів і сумою оплати праці працівників-співвласників. Встановлений розмір умовного індивідуального паю не може бути зменшений ні за яких обставин. Пай не можна передати спадкоємцю, а також видати при звільненні працівника чи виході на пенсію.

Приріст вартості основних фондів розподіляється між працівниками-співвласниками (без урахування пенсіонерів) пропорційно їх трудовому внеску (суми оплати праці) за період роботи на підприємстві.

Для залучення особистих коштів працівників з метою їх спря-

мування на розвиток виробничо-технічної бази підприємства випущено іменні акції вартістю 50, 100, 250, 1000 крб., які розповсюджуються на добровільних засадах без обмеження сум. За рахунок реалізації цих акцій збільшений статутний фонд підприємства, зокрема розмір оборотних коштів. Розмір доходу по акціях обчислюють як частину одержаного госпрозрахункового доходу, створену цими коштами у статутному фонді. Дивіденди (доходи) по акціях за минулий рік виплачують не пізніше 1 березня поточного року. При збиткових результатах діяльності підприємства дивіденди на акції не виплачують.

У грудні 1991 р. на основі рішення загальних зборів працівників-співвласників народне підприємство «Мрія» шляхом викупу акцій було реформовано в акціонерне товариство закритого типу. Були випущені іменні акції вартістю статутного фонду акціонерного товариства номіналом 50, 100, 250, 1000 крб. без права їх дарування, перепродажу або купівлі-продажу на біржах. Власниками акцій стали 120 акціонерів з 157 працюючих на підприємстві і пенсіонерів.

При організації акціонерного товариства його статутний фонд був розподілений для викупу між співвласниками народного підприємства, включаючи пенсіонерів, пропорційно їх трудовому внеску. При цьому частина коштів підприємства в розмірі приросту вартості основних фондів, а також дивіденди по акціях були використані на викуп акцій акціонерного товариства. На залишкову суму статутного фонду 1534 тис. крб. для викупу акцій були внесені готівкою кошти співвласників акціонерного товариства.

Вищим органом управління акціонерним товариством є загальні збори акціонерів, які визначають основні напрями його діяльності, затверджують плани, звіти, порядок розподілу прибутку, а також покриття збитків; приймають рішення про припинення функціонування акціонерного товариства тощо. Голосування на загальних зборах акціонерів провадиться за принципом одна акція — один голос. Акціонери, які володіють більш як 10 % голосів, мають право вносити питання для розгляду на загальних зборах. Акціонери, які володіють більш як 20 % голосів, мають право вимагати проведення загальних зборів у будь-який час та з будь-яких питань діяльності акціонерного товариства. Рішення на загальних зборах приймаються простою більшістю голосів.

Доход акціонерного товариства формується з надходжень від виробничо-господарської діяльності після відшкодування матеріальних та прирівнених до них витрат. За рахунок частини валового доходу формується гарантований фонд оплати праці, розмір якого змінюється залежно від економічних можливостей акціонерного товариства, які визначаються рівнем цін на продукцію, коливанням попиту на неї та потребами соціального захисту працівни-

ків товариства. Гарантований фонд оплати праці у 1992 р. був визначений у розмірі 30 % валового доходу.

Після відрахувань з валового доходу на покриття витрат по оплаті праці формується балансовий прибуток акціонерного товариства, за рахунок якого здійснюють погашення кредитів банків і виплати процентів за них, платежі у бюджет, а також інші обов'язкові платежі.

Чистий дохід після проведення всіх розрахунків залишається в повному розпорядженні акціонерного товариства. З нього формують резервний фонд у розмірі 25 % статутного фонду.

Капітальні вкладення акціонерне товариство здійснює, як правило, за рахунок власних коштів, а також довгострокових кредитів банків. Розміри власних коштів для фінансування капітальних вкладень не нормуються і обмежуються тільки розмірами чистого доходу товариства. На суму прибутку, використаного на капітальні вкладення, випускаються акції і збільшується статутний фонд.

За рахунок чистого доходу надається матеріальна допомога, а також покриваються витрати на соціально-культурні заходи, для чого відраховують до 0,5 % його. Залишок розподіляють між акціонерами товариства за підсумками роботи за рік у вигляді дивідендів по акціях пропорційно їх номінальній вартості. При цьому дивіденди нараховують на акції, які функціонували протягом повного звітного року.

Дивіденди за рік не нараховують при одержанні збитків, а також на акції, які не пред'явлені до викупу на вимогу акціонерного товариства у випадку розриву акціонером трудового договору за власним бажанням або за вимогою правління товариства. У таких випадках прибуток розподіляють без урахування цих акцій. Аналогічний порядок розподілу прибутку зберігається у випадках, якщо викуплені акціонерним товариством акції не реалізовані або не анульовані у встановлений строк.

Акціонерне товариство здійснює викуп акцій, які належать акціонерам, з метою їх подальшого перепродажу, розповсюдження серед працівників або їх анулювання за бажанням акціонера, при його звільненні за власним бажанням чи на вимогу правління товариства, а також зменшенні статутного фонду. Викуплені акції, за винятком викуплених через зменшення статутного фонду, підлягають реалізації або анулюють в строк, що не перевищує одного року.

Члени акціонерного товариства «Мрія» покривають збитки, а також несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства тільки у межах акцій, які їм належать.

Соціальне страхування і соціальне забезпечення працівників акціонерного товариства здійснюють в порядку і розмірах, передбачених діючим законодавством для робітників та службовців державних підприємств.

Таким чином, досвід формування різних форм власності і господарювання у переробних галузях агропромислового комплексу України, зокрема акціонерного товариства «Мрія», свідчить, що таким шляхом трудові колективи і окремі працівники набувають прав власності, що докорінно змінює зміст економічного стимулювання, забезпечує повну виробничо-господарську, економічну і фінансову самостійність товаровиробників, сприяє розвитку ініціативи і підприємництва робітників та службовців, становленню ринкових відносин.

Розділ 8

ПЕРЕТВОРЕННЯ У ВІДНОСИНАХ ВЛАСНОСТІ В АГРОСЕРВІСНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

8.1. ОСОБЛИВОСТІ ПРИВАТИЗАЦІЇ ОБ'ЄКТІВ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ СЛУЖБИ

Інтенсифікація агропромислового виробництва значною мірою залежить від потужності та ефективності виробничої діяльності матеріально-технічної бази постачання, ремонту і технічного обслуговування всіх видів ресурсів. Обслуговуюча сфера аграрного сектора України представлена ремонтними структурами сільськогосподарських підприємств (центральні ремонтні майстерні — ЦРМ, пункти технічного обслуговування — ПТО, машинні дзори, автогаражі, нафтосклади, склади запасних частин) та державними підприємствами аналогічного виробничого профілю районного і міжрайонного рівня (ремонтно-транспортні підприємства — РТП, агропромтехніки, технічні обмінні пункти — ТОП, самостійні або спільні постачальницькі організації).

При, здавалося б, досить широкій мережі ремонтно-обслуговуючих підприємств рівень забезпеченості ними не задовольняє зростлі вимоги сільськогосподарського виробництва. Так, забезпеченість типовими ЦРМ становить в Україні близько 67 %, ПТО — менше 50 %. За останні роки деяке зростання (на 13 %) виробничих площ по зберіганню автомобілів супроводжувалося скороченням їх для тракторів (на 1,6 %). У цілому ж розвиток ремонтної бази сільськогосподарських товаровиробників здійснюється недостатніми темпами. Якщо нинішній рівень будівництва ЦРМ збережеться, то для заміщення ними тільки пристосованих майстерень потрібно 17 років, а для повної забезпеченості — близько 24 років. Водночас діючі ремонтні структури не мають достатньої кількості устаткування та оснащення. Їх дефіцит — одна з причин повільного розвитку власного ремонтного виробництва на селі.

Разом з тим спостерігаються негативні тенденції і в розвитку районної ремонтно-постачальницької ланки. У 1990 р. вартість їх основних виробничих фондів зменшилася в Україні на 16,7 % порівняно з 1985 р. Незадовільним залишається якісний склад цих фондів, оскільки питома вага активної частини (технічних засобів) у загальній вартості далеко від оптимальної. Крім того, понад 30 % устаткування відповідало нормативний строк служби, а його потужність не відповідає паспортним потужностям майстерень. Отже, не забезпечується необхідний технологічний рівень виробництва, механізація виробничих процесів становить близько 40 %.

Намітилася також чітка тенденція до зниження рівня забезпеченості сільського господарства матеріально-технічними засобами. Наприклад, у 1989 р. господарствам постачалися матеріальні ресурси на рівні 80 % від загальної потреби, а на 1992 р. прогнозувалося задоволення потреб господарств України в основних матеріальних ресурсах лише на 61 %. У січні 1992 р. обсяги поставок тракторів, сільськогосподарських машин, запасних частин до них становили 30—40 % від передбачуваних. Поставки по окремих видах сільськогосподарської техніки не покривають кількості машин, що списуються. В зв'язку з цим зменшується загальна чисельність техніки в господарствах України, зокрема зернозбиральних комбайнів, жнивварок та ін. За 1988—1991 рр. скоротилися також поставки мінеральних добрив — на 22 %, будівельних матеріалів — на 30 %. Протягом останніх п'яти років запаси будівельних та лісоматеріалів зменшувалися щорічно на 9 %.

У Миколаївській області завдяки прийнятим заходам щодо вдосконалення організації виробництва, зокрема, впровадження диференційованої оплати праці працівників інженерної служби залежно від рівня задоволення попиту споживачів, зазначені показники значно вищі. Так, рівень задоволення потреб господарств області в основних матеріальних ресурсах становить 95 %, у тому числі по тракторах — 100, основних сільськогосподарських машинах і запасних частинах — 95 %.

Спостерігається також значне скорочення обсягів ремонтних робіт, що виконуються за межами господарств. Нині кількість капітальних і поточних ремонтів на третину менша, ніж у 1982 р. Така тенденція зумовлена поряд із відносним зміцненням матеріально-технічної бази сільськогосподарських товаровиробників зростанням їх господарської самостійності та значним підвищенням вартості матеріально-технічних ресурсів (у середньому в 17 разів у цінах 1992 р.), а отже, вартості ремонтних робіт та послуг. На жаль, ця обставина не торкнулася якісного боку розглядуваної проблеми, а лише призвела до значних фінансово-економічних і соціальних труднощів у діяльності обслуговуючої сфери, особливо спеціалізованих підприємств. Крім того, діючий механізм еконо-

мічних взаємовідносин сільськогосподарських підприємств із сферою агротехсервісу та промисловими підприємствами, що забезпечують їх матеріально-технічними ресурсами, не сприяє зниженню витрат на послуги по постачанню та відновленню роботоздатності машин, підвищенню їх якості, розширенню номенклатури робіт тощо.

Зазначені та інші причини, розпочатий перехід до ринкової економіки, здійснення глобальних економічних реформ зумовлюють необхідність проведення глибоких організаційно-економічних і управлінських змін в агротехсервісній сфері. Вони значною мірою зумовлені новими формами господарювання, реформуванням власності, порушенням міжгосподарських зв'язків, нарощуванням інфляційних процесів, дефіцитом матеріальних ресурсів.

Виникнення вищенаведених проблем агротехсервісного виробництва, яке займає проміжне становище між промисловістю і сільським господарством, пов'язане з введенням обмежень на ввіз і вивіз матеріальних ресурсів за межі республік, які входили до складу колишнього Союзу, встановленням економічних кордонів. Так, у 1991 р. в Україну було ввезено 98 % всіх внесених на поля калійних добрив, 91 % — нафтопродуктів, 46 % — лісоматеріалів, багато технічних засобів. Це зумовлює необхідність розвитку, з одного боку, національного сільськогосподарського машинобудування, а з другого — горизонтальних зв'язків між підприємствами різного виробничого напрямку, які повинні становити основу майбутніх ринкових відносин.

Враховуючи особливості виробничої діяльності сервісних підприємств (постачання, ремонт, технічне обслуговування, транспортні та інші послуги), визначимо деякі загальні принципи їх роздержавлення й приватизації. Реформуючи власність цих підприємств, не слід забувати, що їх майно нагромаджувалося не тільки в результаті безпосередньої виробничої діяльності, а й за рахунок певного початкового внеску підприємств — споживачів послуг. Тому, на наш погляд, доля сервісних підприємств повинна визначатися з урахуванням економічних інтересів останніх, тобто реформування їх власності доцільне, як правило, після очікуваних змін організаційної й виробничо-управлінської структур сільськогосподарського виробництва.

Ремонтно-транспортні підприємства районного рівня слід перетворювати у підприємства з спільною власністю колективних підприємств і споживачів послуг. Таке реформування може стати основою акціонерного товариства закритого типу, де величина паю у статутному фонді повинна відіграти роль антимонопольного регулятора. Якщо, припустимо, величина паю трудового колективу становитиме 49 %, то контроль за виробничою діяльністю залишиться в руках споживачів.

Спеціалізовані майстерні, ремонтні заводи можна перетворю-

вати в акціонерні товариства, надаючи переважне право придбання акцій членам трудового колективу і споживачам зони обслуговування. Учасниками цього об'єднання можуть також бути заводи — виготовлювачі машин, які ремонтують на даному підприємстві.

В обох випадках у процесі приватизації доцільно надавати економічну самостійність окремим підрозділам ремонтних підприємств для розвитку конкуренції.

Особливість приватизації підприємств матеріально-технічного постачання зумовлена насамперед тим, що вони належать до сфери обігу засобів виробництва між промисловістю і сільським господарством. Тому основна мета здійснення їх приватизації полягає в гнучкому поєднанні інтересів споживачів АПК, які вимагають своєчасного і повного задоволення своїх потреб при найменших витратах, підвищенні матеріальної заінтересованості та відповідальності колективів підприємств агропостачу.

Не можна допускати відриву інтересів даних підприємств від інтересів обслуговуваних підприємств, оскільки це може призвести до відволікання значних ресурсів засобів виробництва із сфери АПК та істотного послаблення матеріально-технічної бази агропромислового виробництва. Тому держава повинна регулювати процес приватизації сфери постачання АПК через такі важелі, як оподаткування, кредитна політика та ін.

При переході до ринкової економіки в діяльності постачальницько-збутових організацій як комерційних посередників виникнуть нові функції: вивчення кон'юнктури ринку окремих видів продукції, видання інформаційних бюлетенів про ціни на окремі види продукції, участь у торговельних операціях по реалізації вторинних ресурсів, сприяння розвитку середніх і малих підприємств, участь у створенні спільних.

Найефективнішою формою приватизації підприємств постачання є створення акціонерних товариств закритого типу, які забезпечують захист інтересів підприємств-споживачів. Це пояснюється тим, що переважна частина майна баз агропостачання створювалася протягом багатьох років за рахунок відрахувань від товарообороту на будівництво і обладнання складів, тобто за рахунок коштів господарств.

При проведенні приватизації передбачається, що постачальницькі підприємства беруть на себе зобов'язання реалізувати фондovanу частину дефіцитних ресурсів тим споживачам, яким вони і призначені. По решті ресурсів заходами економічного стимулювання забезпечується їх реалізація також насамперед споживачам АПК. Правомірність здійснення цієї акції в інтересах останніх контролюють збори акціонерів.

Приватизація діючих постачальницьких організацій на початковому етапі (протягом 3—5 років) не повинна супроводжуватися

зміною профілю виробничої діяльності. Водночас не допускається обмеження діяльності новостворюваних підприємств по обслуговуванню сільського господарства.

Підприємства і організації системи матеріально-технічного постачання на обласному рівні підлягають перетворенню в акціонерні товариства закритого і відкритого типу. При цьому акціонерами можуть бути районні й міждрайонні постачальницькі підприємства й організації, що мають контрольний пакет акцій, великі споживачі послуг обласного і міждрайонного значення (переробні підприємства, державні тваринницькі комплекси та ін.), різні асоціації, створені на основі вертикальних структур, внесок яких обмежується паєм, що не перевищує 35 % вартості статутного капіталу.

Купувати акції підприємств і організацій системи матеріально-технічного постачання можуть різні юридичні особи, приблизний розподіл яких становитиме: держава — 51 %, трудовий колектив — 25, вільна реалізація — 24 %. Відповідно до кількості акцій, які одержуються безплатно або на пільговій основі, їх володарі набувають право голосу в управлінні новоствореним виробничим формуванням.

Приватизація підприємств агротехсервісу дозволяє застосовувати при їх управлінні принципи істинно ринкового господарювання, тобто маркетингу, зрозуміло, з урахуванням особливостей виробничої діяльності. Так, неможливо демонструвати переваги виконання ремонту і технічного обслуговування спеціалізованими підприємствами до їх фактичного здійснення. Часто також виникає необхідність у регулюванні рівня споживання за рахунок введення занижених тарифів на послуги по ремонту у період напружених сільськогосподарських робіт, коли підприємства-споживачі не заінтересовані у використанні послуг ремонтно-обслуговуючих підприємств. Звичайно, першочерговим завданням маркетингу є їх представлення як надійних партнерів. Кращою рекламою в такому випадку може бути лише бездоганий рівень якості послуг і встановлення прийнятних для споживачів цін.

Формування ринкового середовища в агросервісній сфері вимагатиме створення нового типу підприємств — дилерів і нового виду економічних відносин при обслуговуванні й використанні техніки — довгострокової оренди (лізингу). Останнє особливо важливо для усунення суперечностей між платоспроможним попитом і пропозицією, що характерно для нинішнього етапу розвитку агропромислового виробництва. Ефект лізингу проявляється у відокремленні використання майна від його володіння. Укладаючи угоду, орендавець зберігає право власності на майно, а орендар одержує та використовує його протягом обумовленого періоду і сплачує узгоджену орендну плату.

Всі лізингові операції можна поділити на два принципово відмінні види: лізинг з неповною окупністю і лізинг з повною окуп-

ністю. В сучасних умовах перевага надається другому, який називають фінансовим лізингом. При цьому передбачається сплата протягом встановленого строку орендних відрахувань, сума яких повинна бути достатньою для повного відшкодування витрат орендодавця.

Фінансовий лізинг передбачає, як правило, участь трьох сторін: виробник або продавець, орендодавець, який купив обладнання, і орендар. При такому підході для продавця забезпечуються додаткові можливості збуту продукції недостатньо кредитоспроможним споживачам для сплати за товар готівкою. Орендодавцю такий спосіб вкладення коштів також вигідний, оскільки дозволяє ефективно розміщувати вільні грошові активи.

Газета «Известия» в номері від 16 червня 1992 р. повідомила, що компанія РАЛ по лізингу орендувала 5 літаків типу А-310. Формально вони належать великим західним банкам, які оплатили їх вартість концерну-виготовлювачу. З виручки від експлуатації вносяться певні внески власникам. Прообразом таких відносин в АПК може бути створення підприємств «Сервіс-Дон». Наробіток на відмову обслуговуваних ними комбайнів у 3 рази більший, ніж при звичайних умовах, а витрати на ремонт на 30—40 % менші.

Організація підприємств на дилерських принципах сприятиме створенню конкурентного середовища і ринку послуг у сфері обслуговуючого виробництва. Це повинні бути економічно й юридично самостійні структури, у функції яких входили б перепродажна підготовка і реалізація нової техніки та запасних частин, комплексне технічне обслуговування і ремонт, відновлення й реалізація старих машин, комісійна торгівля, спеціальне навчання споживачів тощо.

Матеріально-технічна база дилерського пункту включає майстерню з мийкою, приміщення для фарбування машин та інструменту, склад запасних частин, майданчик або приміщення для демонстрації техніки, контору. Чисельність працюючих, як і виробнича структура підприємства, залежать від обсягів виконуваних робіт.

Особливу увагу дилер повинен приділяти наявності необхідної номенклатури і кількості запасних частин, щоб оперативно забезпечувати потреби сільськогосподарських товаровиробників. Це вимагає постійного аналізу і вивчення наявності запасних частин, попиту на них у певні періоди року, налагодження тісних контактів з виробниками (промисловцями і споживачами).

При реалізації машини дилер ознайомлює покупця з її основними характеристиками, особливостями і будовою, пояснює і демонструє принципи експлуатації та технічного обслуговування. Після реалізації машини дилер може організувати післяпродажне обслуговування, яке передбачає відвідування покупця для консультацій, огляду і регулювання вузлів та агрегатів.

Створення дилерських пунктів сприяє вирішенню ще одного важливого завдання, без якого неможлива організація технічного сервісу. Це стосується розгортання конкуренції в сфері матеріально-технічного забезпечення, що сприятиме підвищенню її ефективності. Оскільки проблема вирішення матеріально-технічного забезпечення знаходиться, як відомо, не в сфері розподілу, а в сфері виробництва, першочерговим завданням є ліквідація дефіциту ресурсів на основі демонополізації промисловості та створення необхідних умов для розвитку конкуренції між промисловими товаровиробниками. Тому потрібно подолати існуючий диктат виробника техніки над її споживачем з метою досягнення оптимального балансування попиту і пропозицій, можливості вільного вибору партнерів на ринку засобів виробництва і як наслідок підвищення якості та асортименту техніки, ринкове регулювання цін на машини.

Дійовою організаційною формою роздержавлення великих промислових підприємств повинна стати їх децентралізація за рахунок насамперед перетворення державної власності в її недержавні форми з наступною приватизацією, як основи всього процесу роздержавлення. Можливі такі напрями її здійснення: реорганізація великих і середніх підприємств в акціонерні товариства із збереженням контрольного пакета акцій у руках держави; продаж контрольного пакета трудовим колективам і створення колективних народних підприємств; повний продаж акцій населенню при виділенні певної частки трудовому колективу.

Розвиток конкуренції між постачальниками, ремонтними підприємствами йтиме шляхом розукрупнення постачальницьких і ремонтних об'єднань, які визнані монополями, а також введення жорсткого контролю за рівнем цін, тарифів, рентабельності та витрат обігу господарських структур, які здійснюють централізовані поставки матеріальних ресурсів агропрому.

У розвинутих країнах діє розгалужена мережа посередницьких формувань, головна мета яких здійснення матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств і які виконують роль сполучної ланки між виробниками матеріальних ресурсів та їх споживачами. Такими елементами ринкової інфраструктури можуть бути товарні фондові біржі, страхові фірми, система комерційної інформації, мережа спеціалізованих банків, аукціони, ярмарки, мережа дрібнооптових та роздрібних магазинів по реалізації запасних частин, інвентаря та інших товарів, а також фірмові магазини по продажу машин та устаткування.

Економічні, історичні, географічні та інші специфічні умови тієї чи іншої країни зумовлюють особливості формування та діяльності посередницьких структур. Однак при ринковій економіці спільним для них є великий динамізм, постійна змінюваність. Тому при формуванні ринкових відносин у сфері матеріально-технічного забезпечення агропромислового комплексу України, на наш погляд,

не слід орієнтуватися на певну посередницьку структуру іншої країни, брати її за еталон.

Насамперед необхідно формувати умови для виникнення ринкових стимулів для вдосконалення виробничої діяльності й підвищення продуктивності праці на підприємствах, які спеціалізуються на матеріально-технічному забезпеченні агропромислового комплексу. Маючи їх, підприємства самі шукатимуть шляхи реформування власних організаційних структур. Значним спонукальним мотивом у цьому випадку може бути зміна форм власності. Зокрема, в Миколаївській області на основі приватної власності та при її комбінуванні з державною створена альтернативна служба ремонтно-технічного обслуговування колективних, фермерських та інших господарств АПК.

Акціонерне товариство (АТ) «Агросервіс» створене на колективній і приватній власності. Його засновниками є ряд спеціалізованих малих підприємств. При цьому враховувався вітчизняний і зарубіжний досвід, який свідчить про доцільність розвитку малих підприємств (МП). Організація МП вимагає незначних інвестицій, але сприяє інтенсивному розвитку ринкових відносин, формуванню збалансованого ринку, демонополізації виробництва.

У даному випадку основою новоствореного АТ виступає МП «Агротехсервіс» з обмеженою відповідальністю, яке заснували провідні спеціалісти деяких районних об'єднань «Агропромтехніка» і апарату управління ВО «Облагропромтехніка». Правовою основою МП «Агротехсервіс» є лист Міністерства в справах роздержавлення власності і демонополізації виробництва № 177/02 від 17.02.92 р.

На базі МП створюється об'єднання «Агросервіс», яке виконує роль головного підприємства і функції управління всім об'єднанням. До складу об'єднання на добровільних засадах входять районні об'єднання «Агропромтехніка», майно яких трудові колективи взяли у колективну власність. Додаткові функції головного підприємства визначають установчі збори об'єднання.

Вищим органом управління об'єднанням «Агросервіс» є рада, до складу якої входять засновники МП «Агротехсервіс» з правом вирішального голосу, решта членів ради мають дорадчий голос. Об'єднання очолює виконавчий директор. З моменту його створення (протягом трьох років) воно виконує функції ВО «Облагропромтехніка». Вся робота ґрунтується на договірній основі.

Для усунення недоліків, притаманних роботі ВО «Облагропромтехніка», у новоствореному об'єднанні при укладанні договорів передбачено жорсткі економічні умови їх виконання. Зокрема, вводяться штрафні санкції у дворазовому розмірі вартості неотоварених товарно-матеріальних цінностей, що виділяються з державних фондів підприємствам і організаціям АПК області. Зазначимо ще один важливий момент, який захищає якість і своєчасність ремонту техніки. Передбачено, що у випадку неякісного його вико-

нання й неусунення дефектів протягом двох діб несправності усуваються силами об'єднання з відшкодуванням понесених витрат у десятиразовому розмірі з виконавця.

Паралельно із створенням об'єднанням «Агросервіс» функціонує ВО «Облагропромтехніка» як державна організація з головним підприємством — обласною базою МТП, районними базами МТП, РТП, АТП та іншими виробничими підрозділами. Очолює його генеральний директор. У процесі дальшого реформування власності передбачено його входження до складу АТ на загальних підставах.

АТ «Агросервіс» на основі укладених договорів з споживачами і прямих договорів з виробниками промислової продукції забезпечує підприємства АПК потрібною номенклатурою матеріально-технічних ресурсів, вирішує проблемні перспективні питання технічного і технологічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників.

Для виконання зазначених та інших завдань АТ створюються пункти прокату складної в обслуговуванні та дорогої техніки, в тому числі імпортової, та реалізації частково зношеної техніки, а також дилерські пункти. Вони можуть організовуватись як внутрішньогосподарські економічно самостійні госпрозрахункові підрозділи агропостачу, ремонтно-транспортних підприємств, на базі машинних дворів колгоспів і радгоспів або бути на самостійному балансі (обласного і районного рівнів). Пункт прокату надає послуги по відпускних договірних цінах колгоспам, радгоспам, кооперативам і орендним підприємствам, селянським (фермерським) та іншим господарствам, окремим індивідуальним замовникам. Він здійснює пошук, збирання, організацію відновлення та реалізацію частково зношеної техніки, впроваджує прогресивні форми й методи обслуговування, забезпечує економне витрачання ресурсів.

АТ забезпечить якісно новий рівень технічного оснащення і обслуговування своїх клієнтів. Для цього організовується фірмове обслуговування, створюються малі і спільні підприємства по впровадженню нової техніки та прогресивних технологій, здійсненню зовнішньоекономічної діяльності, виробництву товарів народного споживання й наданню послуг по виконанню механізованих, транспортних та будівельних робіт виробничого і соціального профілю для працівників АПК.

Всі ці реформування й нововведення дозволять не тільки швидкими темпами наситити ринок необхідними засобами виробництва, а й створити конкуренцію. Буде вирішена одна з найважливіших проблем щодо забезпечення сільськогосподарських товаровиробників матеріально-технічними засобами не на основі нормативів, а на принципах вільної реалізації. Такий підхід створює сільським товаровиробникам передумови для вільного вибору місця проведення

ремонтно-обслуговуючих робіт і партнерів по забезпеченню необхідними ресурсами.

АТ за письмовою згодою концерну «Укragротехсервіс», як власника державного майна, у встановленому порядку купує у ВО «Облагропромтехніка» необхідні технічні засоби, будівлі, споруди, обладнані майданчики тощо для організації матеріально-технічного постачання фермерів і підприємств АПК. З цією ж метою воно ввійшло до складу концерну, щоб забезпечити, крім того, державні фондові поставки для АПК.

АТ не несе юридичної відповідальності за ті підприємства і організації, що входять до його складу, за винятком передбаченої укладеними угодами.

Створення АТ «Агросервіс» на основі двох паралельних структур з різними формами власності не суперечить чинному законодавству України і спрямоване на розвиток конкуренції, що позитивно вплине на матеріально-технічне забезпечення підприємств з різними формами власності та сприятиме їх розвитку. В майбутньому при розширенні приватизації в системі «Укragротехсервіс» МП «Агросервіс» купуватиме акції за рахунок кредиту в районних об'єднаннях, трудові колективи яких, за експертними оцінками, зможуть викупити лише 30—40 % вартості основних фондів. Таким чином, нове об'єднання створюватиметься за рахунок пакета акцій, куплених у районах, головним стане АТ «Агросервіс».

8.2. РЕФОРМУВАННЯ КООПЕРАТИВНОЇ ВЛАСНОСТІ МІЖГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ

Міжгосподарські підприємства й організації, які створювалися колгоспами на первинні пайові внески з метою поліпшення їх виробничого та соціального обслуговування, є важливою ланкою агропромислового комплексу. Вони значною мірою забезпечують потреби сільськогосподарських підприємств у переробці сировини, виготовленні кормів, відгодівлі тварин, а також у будівельному, комунальному, агротехнічному, електротехнічному обслуговуванні та в наданні інших послуг.

Однак, як свідчить досвід, обсяги, якість та строки виконання робіт (надання послуг) міжгосподарськими формуваннями не задовольняють сучасні потреби сільськогосподарських товаровиробників. Незадовільний стан обслуговування зумовлений багатьма факторами. Основним з них є відсутність належних стимулів до праці. Їх створенню сприяло б послідовне реформування кооперативної власності шляхом її приватизації.

Процес реформування міжгосподарської власності доцільно здійснювати поетапно, послідовно вирішуючи питання, пов'язані з визначенням пайової участі господарств-пайовиків і трудових колективів у майні міжгосподарських підприємств та організацій;

організаційно-правовим оформленням, розподілом та персоніфікацією належної кожній із сторін власності; створенням згідно із Законом України «Про господарські товариства» нових господарських товариств, оцінки їх статутного фонду, виходячи з ринкових цін; організацією підприємницької діяльності з метою виконання статутних завдань, у тому числі для одержання засновниками товариств прибутку. При цьому на кожному з етапів реформування кооперативної власності її суб'єктами виступають як господарства-засновники, так і трудові колективи міжгосподарських формувань, що влаштовуватиме обидві сторони.

Порівняно з колгоспним і державним майном зміст, форми, способи та етапи реформування міжгосподарської власності мають суттєві особливості, зумовлені специфікою створення, використання та закріплення юридичних прав на цю власність.

Наявність численних особливостей у взаємовідносинах щодо власності міжгосподарських підприємств утруднює знаходження простих і зрозумілих методичних підходів до вирішення питань реформування міжгосподарської кооперативної власності. Тому за останні два роки при спробах визначення пайової участі пайовиків і трудових колективів у майні міжгосподарських формувань науковцями та практичними працівниками було запропоновано більше десяти підходів. Окремі з них мають кілька варіантів.

Деякі з варіантів підходів до визначення пайової участі співвласників взаємовиключають один одного. Наприклад, з точки зору, яку обґрунтувала корпорація «Укragропромбуд», у 1991 р. і на початок 1992 р. об'єкти міжгосподарських підприємств, створені в свій час на первинні пайові внески колгоспів, вже давно зношені. Виходячи з цього робиться висновок, що все сучасне майно сільських будівельних організацій системи корпорації належить їх трудовим колективам. Окремі автори, на замовлення Донецького облагробуду, обґрунтовують тезу, що поряд з повним правом працівників міжгосподарських формувань на їх майно в колгоспах, навпаки, майно є власністю працівників міжгосподарських формувань.

При альтернативному підході, що відбиває точку зору колгоспів-пайовиків, обґрунтовано підтверджується право засновників на все майно міжгосподарських формувань. Це твердження ґрунтується на положеннях діючих нормативних документів (статутів, статутних положень тощо), в яких чітко визначено, що весь прибуток міжгосподарських і кооперативно-державних підприємств, а також приріст їх майна за рахунок прибутку повністю належить господарствам-засновникам, тобто колгоспам.

З правової точки зору останній підхід правильний. Проте він ґрунтується на недосконалому механізмові міжгосподарських відносин в умовах командно-адміністративної системи. Діючі статутні положення повністю ігнорують інтереси трудових колективів, що

робили значний внесок у розвиток матеріально-технічної бази своїх підприємств.

При виробленні концептуального підходу щодо вирішення цього питання слід враховувати, що факт визнання прав трудових колективів на частину майна їх підприємств має місце навіть стосовно державної власності. Згідно з програмами роздержавлення та приватизації в Україні працівникам державних підприємств передбачається безплатно передавати законодавчо установлену частину державної власності. По аналогії з державними підприємствами господарства-засновники також могли б передати колективам міжгосподарських підприємств частину майна в розмірах, які враховують їх внесок. Такий підхід не суперечить діючим нормативним документам, бо прийняття рішення про передачу частини спільно створеного майна — виняткова компетенція господарств-засновників.

Виходячи з вищенаведеного та з необхідності упорядкування різноманітних методичних підходів і точок зору щодо вирішення питання розмежування міжгосподарської власності, Рада колгоспів України доручила Інституту економіки УААН розробити єдиний порядок визначення пайової участі пайовиків і трудових колективів у майні міжгосподарських підприємств й організацій. Розроблені рекомендації схвалені Радою колгоспів України 10 червня 1992 р. Нині вони використовуються з метою підготовки до першого етапу реформування економічних взаємовідносин у сфері міжгосподарської діяльності.

Методичним підходом, покладеним в основу рекомендацій, передбачається виходити з того, що майно міжгосподарських підприємств і організацій створене на основі пайових внесків господарств-учасників, переданих ними засобів виробництва, централізованих коштів, а також щорічних приростів майна за рахунок прибутку. Тому при розподілі майна міжгосподарського формування між господарствами-засновниками та трудовим колективом доцільно враховувати майнові внески і визначати пайову участь у створюваному та використовуваному на нагромадження прибутку. При цьому співвідношення між паями пайовиків і трудового колективу в прибутку на нагромадження характеризуватиме їх внесок у приріст майна підприємства.

Пайову участь господарств-пайовиків та трудових колективів у щорічно створюваному прибутку визначають з урахуванням вкладеної ними у виробництво живої та уречевленої праці у вигляді інвестованих грошових і матеріальних засобів (капіталу). Оскільки показники обсягів живої та уречевленої праці не обліковуються, співвідношення між ними обчислюють за розмірами основних виробничих фондів, нормованих оборотних засобів і заробітної плати.

Розподілу підлягає тільки майно виробничого призначення. Об'єкти невиробничого призначення (в основному житло) створюва-

лися переважно за рахунок прибутку, що безпосередньо зараховується у пай трудового колективу.

Для визначення пайової участі потрібно ретельно підготувати дані первинної інформації, джерелом яких є річна звітність. Це показники, які характеризують щорічні розміри первинних пайових внесків в основні виробничі та оборотні фонди; наявність основних виробничих фондів та власних нормованих оборотних засобів на кінець року; надходження, вибуття та введення в експлуатацію майна за рахунок додаткових пайових внесків, безплатної передачі й централізованих коштів; заробітної плати; прибутку; використання останнього на відрахування в централізовані фонди та бюджет, оплату податків і процентів за користування кредитами, а також для їх повернення; виплат господарствам-учасникам; створення фондів економічного стимулювання трудового колективу; наявного майна та грошових активів з урахуванням заборгованості тощо.

Слід відмітити, що окремі дані річних звітів можуть бути недостовірними. Найбільш поширеним недоліком звітності є незбіг показників обсягів нормованих оборотних засобів на кінець попереднього і початок поточного року. Тому вихідні дані у вигляді динамічних рядів оцінюють на достовірність, уточнюють та коригують з метою виправлення помилок обліку. При відсутності інформації за окремі роки числові характеристики вихідних показників визначають за допомогою додаткових розрахунків.

Для запобігання свідомому перекрученню первинних даних їх погоджують шляхом візування з членами комісії (групи) по їх підготовці. Такі комісії створюють у кожному районі, а при потребі і в області.

На основі первинної інформації розраховують показники пайової участі господарств-пайовиків та трудових колективів у майні міжгосподарських підприємств і організацій. Відповідні розрахунки може здійснити бухгалтерська та економічна служба підприємства. У процесі розрахунків, як свідчить досвід, можуть виникати окремі питання, на яких доцільно зупинитися.

При визначенні показника живої та уречевленої праці (капіталу) шляхом сумування вартості виробничих фондів та заробітної плати потрібно обсяги основних виробничих фондів приводити до річної розмірності. Для цього необхідно використовувати нормативні коефіцієнти економічної ефективності капітальних вкладень (E_n), затверджені в типових методиках їх визначення. Участь колгоспів у статутних фондах міжгосподарських підприємств є прибутковим активом у вигляді довгострокових вкладень. Рівень капіталізації цих вкладень характеризується коефіцієнтами, які становили до 1970 р. включно 0,15, у 1971—1980 рр. — 0,12, у 1981—1990 рр. — 0,07, у 1991 — 0,08.

При підготовці інформації обсяги первинних внесків встановлюються по їх номінальній вартості, а додаткових вкладень із

централізованих джерел — по сумі основних виробничих фондів чи оборотних засобів, що вводяться за рахунок зазначених джерел. Дані відбиваються у рухові майна не в рік фінансування коштів, а в рік введення основних виробничих фондів. Такий підхід дозволяє привести до одного вимірника наявність майна та його рух. Цим вимірником є не сума фінансових витрат, а вартість наявних і нарощуваних виробничих фондів.

Часто розвиток матеріально-технічної бази здійснювався за рахунок кредитів. У зв'язку з цим мають місце спроби розглядати майно, що вводиться, як власність трудових колективів, а при створенні підприємств за рахунок взятих кредитів взагалі заперечується право колгоспів на пайову участь. У даних випадках, на наш погляд, потрібно враховувати дві обставини. По-перше, кредити, за рахунок яких почався первинний розвиток міжгосподарських підприємств, брались під гарантії господарств-засновників з метою створення спільного підприємства. Тобто ці кредити є первинними внесками господарств. По-друге, зазначені та інші кошти, що пізніше залучалися міжгосподарським підприємством, поверталися банку за рахунок спільно створеного прибутку. Отже, майно, введене за рахунок кредитів, є спільним.

Найчастіше виникають питання щодо механізму формування майнової власності трудового колективу в рік заснування. Тому слід пам'ятати, що в перший рік функціонування міжгосподарського підприємства трудовий колектив не має майнової власності. Вона виникає в наступному році з частини приросту майна, віднесеної в пай трудового колективу за рахунок його внеску у вигляді живої праці. У наступних роках внесок трудового колективу враховується як по живій праці, так і по майновій участі, нагромадженій живою працею в попередні роки. Таким чином, загальна пайова участь трудового колективу в майні визначається додаванням частин майна, зараховуваного колективу через живу та уречевлену працю.

Рекомендаціями Ради колгоспів передбачається враховувати внесок апарату обласних і центральних об'єднань у розвиток міжгосподарських формувань, що сприятиме їх участі в реформуванні кооперативної власності. З цією метою розміри заробітної плати працівників міжгосподарського підприємства, що включаються у розрахунки, збільшують на відповідну частину заробітної плати апарату управління. Останню визначають на підставі співвідношення між заробітною платою управлінських колективів і в цілому по системі підприємств об'єднання. Як свідчать розрахунки, числові значення показників трудової участі апарату управління обласних об'єднань «Волиньагробуд», «Дніпропетровськількомунгосп» та інших не перевищують 2 %. Тобто коефіцієнт для врахування трудової участі управлінського апарату становить 1,02.

Окремі питання виникають у зв'язку з приватизацією майна

міжгосподарських підприємств і організацій, у розвиток яких вкладалися кошти або майно держави. Найбільш поширеним фактором виникнення змішаної кооперативно-державної власності було об'єднання в 1986 р. будівельних підприємств Міжколгоспбуду та Мінсільгоспбуду. У даному випадку рекомендаціями Ради колгоспів України передбачається поряд з господарствами-учасниками визначати пай держави як окремого пайовика.

Широке коло питань виникає у зв'язку з визначенням пайової участі пайовиків і трудових колективів у майні міжгосподарських підприємств та організацій обласного і центрального підпорядкування, створених за рахунок централізованих фондів розвитку. Рекомендаціями передбачається, що стосовно до цих формувань господарствами-учасниками виступають районні та інші підприємства системи об'єднання, кошти яких централізувалися, а майно передавалося. Районні міжгосподарські підприємства представляють інтереси своїх господарств-пайовиків і трудового колективу. Щодо центральних об'єктів пайовиками є обласні об'єднання системи.

Порядок розрахунків пайової участі господарств-учасників і трудових колективів у майні обласних і центральних об'єднань аналогічні. Особливість полягає лише у тому, що обсяги пайової участі конкретних пайовиків визначають не за первинними внесками, а з урахуванням коштів, що централізувалися.

Розрахункові показники пайової участі господарств-пайовиків і трудового колективу в майні міжгосподарського підприємства використовують для розподілу між співвласниками наявного майна, коштів, незавершеного будівництва та інших активів з урахуванням заборгованості.

Розподіл майна здійснюють спеціальні комісії, створювані з представників господарств-учасників, трудового колективу, органів управління та інших установ.

Досвід паювання майна на підприємствах і в організаціях об'єднання «Волиньагробуд» свідчить, що реальний майновий внесок пайовиків і трудових колективів різний і значною мірою залежить від рівня прибутковості господарської діяльності та особливостей використання прибутку на споживання й нагромадження. Так, за роки своєї діяльності Любешівський райагробуд та Луцький оздобуд одержали 421 і 433 тис. крб. збитку. Тому частка трудових колективів у майні цих підприємств низька і становить відповідно 15,3 і 0 %. І навпаки, кооператив «Будівельник» за три роки функціонування одержав 1130 тис. крб. прибутку, з яких 866 тис. крб., або 76,6 %, використав на приріст майна. Відповідно змінилась і частка його трудового колективу в майні від 63,7 % у 1989 р. до 75,1 % у 1991 р.

Використання одержуваного прибутку в Управлінні виробничо-технологічної комплектації, Управлінні механізації робіт та Любе-

шівському райагробуді переважно на преміювання та соціальний розвиток зумовило суттєве зниження частки їх трудових колективів у майні. Водночас участь трудових колективів підприємств та організацій об'єднання «Волиньагробуд», які забезпечували прибуткову діяльність, перераховували певну частину прибутку господарствам-пайовикам, а також зміцнювали свою матеріально-технічну базу, становить 50—70 % і більше.

Розподіл міжгосподарської власності потребує правового оформлення. Пайову участь пайовиків і трудових колективів доцільно закріплювати за співвласниками шляхом прийняття відповідного рішення зборами їх уповноважених представників. Це створить умови для подальшої приватизації міжгосподарських підприємств та організацій згідно із Законами України «Про власність», «Про господарські товариства» та іншими законодавчими актами. Рішення, яке приймається зборами уповноважених представників, повинне передбачати розподіл вартості майна, а не його фізичного складу, що забезпечуватиме збереження господарської цілісності підприємства.

У випадках, коли обсяги пайової участі трудових колективів міжгосподарських формувань є незначними, збори уповноважених можуть прийняти рішення відповідно про безплатну передачу чи обмеження їм певної частини майна в розмірах, які б забезпечували, з одного боку, матеріальну зацікавленість працівників у розвитку матеріально-технічної бази міжгосподарських підприємств, підвищення ефективності виробництва та поліпшення виробничого обслуговування господарств-учасників, а з другого — інтереси пайовиків. Граничними рівнями пайової участі співвласників у майні прийняті коефіцієнти у межах 0,3 і 0,7.

Враховуючи необхідність збереження інтересів колгоспів-пайовиків у діяльності підприємств і організацій об'єднання «Волиньагробуд», рекомендовано обмежити коефіцієнтом 0,7 пайову участь трудових колективів у 14 міжгосподарських формуваннях.

Для входження у ринкові відносини повноправними його учасниками власникам майна згідно із чинним законодавством доцільно створити нове господарське товариство. При цьому можливі кілька варіантів складу юридичних і фізичних осіб, які утворюють нове господарське товариство. Засновниками господарського товариства можуть бути:

- юридичні особи — трудовий колектив міжгосподарського формування та кожне з господарств-пайовиків;

- фізичні особи — окремі працівники підприємств та члени колгоспів, яким передано у власність майно міжгосподарського формування у межах пайової участі;

- окремі юридичні та фізичні особи, що виступають як власники у першому та другому варіантах.

У кожному з варіантів можлива участь додаткових засновників

господарського товариства за рахунок внесення ними у підприємство певних інвестицій.

Вибір найбільш прийнятної форми здійснюється з урахуванням особливостей процесу приватизації у господарствах району. Якщо на час створення господарського товариства у колгоспах-пайовиках і на підприємстві не буде проведена персоніфікація майна, для реалізації приймається перший варіант, який не виключає наступної персоніфікації майна. У випадку повної персоніфікації майна у колгоспах — засновниках господарського товариства реалізується другий варіант. При частковій персоніфікації майна найбільш прийнятний змішаний варіант.

Ефективність функціонування підприємств в ринкових умовах значною мірою залежатиме від вибору форми господарського товариства. Законом України передбачена можливість створення таких видів господарських товариств, як акціонерне, з обмеженою відповідальністю, з додатковою відповідальністю, повне і командитне.

Найважливішими особливостями цих товариств є те, що:

- акціонерне товариство має статутний фонд, поділений на певну кількість акцій рівної номінальної вартості, та несе відповідальність по зобов'язаннях тільки майном товариства. Може бути відкритим товариством, акції якого розповсюджуються шляхом відкритої передплати та купівлі-продажу на біржах, і закритим, акції якого розподіляються між засновниками і не можуть продаватися;

- товариство з обмеженою відповідальністю має статутний фонд, розділений на частини, розмір яких визначається установчими документами. Учасники товариства несуть відповідальність у межах їх внесків;

- товариство з додатковою відповідальністю — це товариство з обмеженою відповідальністю, учасники якого відповідають по його боргах своїми внесками, а при недостатності даних сум — додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до внеску кожного учасника;

- повне товариство — всі його учасники займаються спільною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність по зобов'язаннях товариства всім своїм майном;

- командитне товариство включає поряд з одним або більшістю учасників, які несуть відповідальність по зобов'язаннях товариства всім своїм майном, також одного або більше учасників, відповідальність яких обмежується внеском у майні товариства.

Вибір найбільш прийнятної форми господарського товариства здійснюється з урахуванням розмірів пайової участі кожного із засновників, наявності серед засновників фізичних осіб, можливостей залучення додаткових інвесторів, а також інших особливостей. Як свідчить досвід, найпоширенішою формою нових господарських товариств, створюваних на базі міжгосподарських форму-

вань, є товариство з обмеженою відповідальністю. Завдяки визначенню пайової участі в майні відпадає потреба в додатковому розподілі на частини його статутного фонду, а відповідальність учасників у межах їх внесків найбільше влаштовує як колгоспи або їх окремих членів, так і трудовий колектив підприємства.

Нове господарське товариство повинне мати самостійний баланс та діяти як господарська організація, що працює в умовах самоокупності та самофінансування. Воно створюється і діє на основі установчого договору та статуту, набуває право юридичної особи з дня його державної реєстрації.

Ефективність заходів по приватизації міжколгоспної кооперативної власності найбільшою мірою досягається за умов особистої матеріальної заінтересованості працівників міжгосподарських формувань як власників майна. З цією метою рекомендаціями Ради колгоспів України передбачається можливість персоніфікації виділеної трудовому колективу частини майна. Критерієм розподілу власності трудового колективу є індивідуальний трудовий внесок його членів, який характеризується затратами живої праці, розміром заробітної плати тощо.

8.3. АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ВАРІАНТ ПРИВАТИЗАЦІЇ ВЛАСНОСТІ МІЖГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

За функціональним призначенням в агропромисловому комплексі України діє велика кількість міжгосподарських підприємств, об'єднань, організацій. Вони охоплюють як основні галузі агропромислового виробництва, так і допоміжні, обслуговуючі.

Незалежно від того, які підприємства об'єднані міжгосподарською кооперацією: колгоспи і радгоспи чи тільки колгоспи, вона за своїм характером включає елементи і риси кооперативної та державної форм власності.

Як кооперативній формі власності їй властиві такі ознаки:

- а) добровільність входження господарств-пайовиків у створення міжгосподарську організацію;
- б) пайова участь підприємств-фундаторів у формуванні основних фондів міжгосподарського підприємства;
- в) колективне володіння цими фондами, вироблюваною продукцією, прибутками;
- г) організація управління міжгосподарським підприємством на принципах колегіальності (колективний орган управління).

Як і при державній формі власності, працівники міжгосподарського підприємства представляють собою відповідну категорію робітників, інженерно-технічних працівників державного сектора. Це пояснюється самими принципами формування фондів міжгосподарського підприємства. Як свідчить досвід, на початковому етапі створення підприємства його фонди формувались, як прави-

ло, на пайових засадах за рахунок внесків господарств-учасників, тобто фонди міжгосподарського підприємства є об'єктом власності підприємств-пайовиків. Як юридична особа міжгосподарське підприємство здійснює правомочність лише по володінню, використанню і розпорядженню закріпленням за ним майном, а працівники його наймаються для реалізації цих прав.

Як відомо, майно міжгосподарського підприємства формувалось не тільки із пайових внесків, а й за рахунок надання коротко- і довгострокових кредитів. Довгострокові кредити на будівництво міжгосподарського об'єкта надавались не міжгосподарській організації, а колгоспам. Залежно від фінансового стану господарства кредит надавався в розмірі всієї пайової частки або її частини. Таким чином, платником позичок, які використовували на створення міжгосподарського об'єкта, були господарства-учасники.

У випадках, коли кредитування міжгосподарської діяльності здійснювалось не опосередковано через колгоспи, а прямо міжгосподарському підприємству, воно повертало кредитні кошти банку за рахунок спільно створеного прибутку. Тобто майно, яке створювалось за рахунок кредитів, є спільним.

Поряд з цим не слід скидати з рахунку ту особливість у формуванні власності міжгосподарського підприємства, що його трудовий колектив протягом багатьох років власною працею теж створював певну частину багатства, яку має право приватизувати. Один з підходів до об'єктивного визначення цієї частки власності міжгосподарського об'єкта наведено нижче.

При практичному вирішенні питання приватизації власності міжгосподарського підприємства необхідно забезпечити індивідуальний підхід до кожного окремого підприємства. Це зумовлено рядом причин.

По-перше, неоднакові за своїм функціональним призначенням підприємства матимуть різноманітні особливості щодо формування власності, її використання і подальшого розвитку.

По-друге, навіть однотипні за функціональним призначенням міжгосподарські підприємства, але з різним рівнем розвитку кооперації (вузькоспеціалізовані, спеціалізовані на тій чи іншій стадії виробничого циклу, на виробництві тих чи інших видів продукції взаємопов'язаної галузі) вимагають різних підходів до реформування відносин власності.

По-третє, особливо важливе значення має аналіз існуючого економічного механізму міжгосподарської кооперації і насамперед такі його елементи, як засади, на яких формувалися пайові внески господарств-учасників і економічні взаємовідносини, що склалися в процесі їх використання; система грошових взаєморозрахунків і рівень цін на продукцію проміжних стадій виробничого циклу; вихідні принципи розподілу прибутку на кінцевій стадії виробництва та ін.

Як свідчить досвід функціонування міжгосподарських підприємств у сфері агрокомплексу, основні виробничі фонди їх формувались поетапно. З точки зору члена міжгосподарського підприємства цю поетапність схематично можна представити так:

а) первісний пайовий внесок у міжгосподарську кооперацію, тобто грошові суми, використані для створення міжгосподарського підприємства;

б) власне майно, передане в міжгосподарську кооперацію, тобто ряд підприємств при створенні і функціонуванні міжгосподарського підприємства передали йому частину своїх транспортних засобів, худоби, будівель тощо. Вартість цього майна зараховувалась в рахунок пайових внесків;

в) додаткові пайові внески, тобто кошти, які спрямовувались членами міжгосподарської кооперації на розвиток підприємства, якщо виникала така потреба в процесі його виробничої діяльності;

г) суми з прибутку міжгосподарського підприємства, які зараховані господарству-учаснику за пайову участь у міжгосподарській кооперації. В процесі функціонування міжгосподарських підприємств практикувалось суми з прибутку, які по праву належали господарствам-учасникам, не видавати їм, а нагромаджувати у міжгосподарському підприємстві в рахунок пайової участі.

Усі ці складові частини в сумі визначають загальний внесок господарства-учасника у формування власності міжгосподарського підприємства, який не може бути приватизований членами трудового колективу цього підприємства. За бажанням господарства — члена міжгосподарської кооперації він може бути повернутий за його вимогою, якщо господарство вирішило вийти із членів міжгосподарської кооперації. Але з економічної точки зору було б несправедливо повернути лише ці суми. Адже, якщо господарство-учасник мало б вкладені грошові суми в своєму обігу за весь період своєї участі у міжгосподарській кооперації, воно, безперечно, одержало б певний прибуток. У зв'язку з цим необхідно визначити можливий рівень ефективності використання грошових сум, представлених пайовою участю у кооперації підприємством-учасником у власній виробничій діяльності. Це питання надзвичайно складне, і на практиці може бути кілька варіантів його вирішення. Один з них полягає у тому, що пайові внески господарств-учасників формували переважно основні виробничі фонди. Тому можна припустити, що і у власній виробничій діяльності підприємства — члени міжгосподарської кооперації спрямували б ці кошти на розширене відтворення власних виробничих фондів і від цього мали б певну віддачу. Тобто необхідно визначити за весь період участі у міжгосподарській кооперації рівень віддачі на кожний карбованець діючих основних виробничих фондів. Для цього розраховують коефіцієнт ефективності (K_e) основних виробничих фондів: $K_e = \frac{ЧП_1}{B_1}$; де $ЧП_1$ — частина чистого доходу господарства-учасника, яку

він одержав від своєї основної діяльності за весь період участі у міжгосподарській кооперації. Її визначають як суму розмірів річних прибутків за роками з моменту вступу у міжгосподарську кооперацію і до дати приватизації міжгосподарського підприємства; B_1 — вартість основних виробничих фондів господарства-учасника за цей же період. Вираховують як різницю між їх вартістю на дату початку приватизації міжгосподарського підприємства та вартістю основних виробничих фондів на рік вступу у міжгосподарську кооперацію.

Коефіцієнт ефективності показує, якого рівня ефективності використання виробничих фондів досягло підприємство за роки участі у міжгосподарській кооперації.

Якщо усі кошти господарства-учасника, зараховані йому як пайова участь, були б використані у власній виробничій діяльності, господарство одержало б від цього прибуток, який розраховують за формулою: $П_0 = K_e \times Д_у$, де $П_0$ — очікуваний прибуток, крб.; K_e — коефіцієнт ефективності виробничих фондів; $Д_у$ — загальна сума пайової участі господарства-учасника у міжгосподарській кооперації, крб.

Таким чином, частка кожного господарства — члена міжгосподарської кооперації у формуванні власності міжгосподарського підприємства становитиме: $Ч_3 = Д_у + П_0$, де $Ч_3$ — загальна частка кожного господарства-учасника, крб.; $Д_у$ — його пайова участь у міжгосподарській кооперації, крб.; $П_0$ — очікуваний прибуток господарства-учасника від його внеску у міжгосподарську кооперацію, крб.

Частки всіх господарств-учасників, які є членами міжгосподарського підприємства або були його членами і вибули з тих чи інших причин, не належать трудовому колективу цього підприємства і не можуть бути включені в його пайовий фонд. Ці суми належать господарствам-учасникам і мають бути виключені з вартості основних виробничих фондів міжгосподарського підприємства. У зв'язку з цим пайовий фонд міжгосподарського підприємства розраховують за формулою: $ПФ = В_{овф} - \Sigma Ч_3$, де $ПФ$ — пайовий фонд міжгосподарського підприємства, крб.; $В_{овф}$ — загальна вартість основних виробничих фондів міжгосподарського підприємства станом на дату приватизації, за винятком зносу, крб.; $\Sigma Ч_3$ — сума загальних часток усіх господарств-учасників, які брали участь у міжгосподарській кооперації, крб.

Пайовий фонд міжгосподарського підприємства, тобто вартість його основних виробничих фондів, створена працею його трудового колективу і належить йому, може бути розподілений серед працівників підприємства виходячи з особистого трудового внеску кожного у розвиток міжгосподарського виробництва. Цей внесок може бути визначений сумою оплати праці за всіма формами економічного стимулювання, включаючи грошові і натуральні видачі. Нор-

матив нарахування паїв визначають діленням пайового фонду на суму трудових внесків усіх працюючих у міжгосподарському підприємстві. Розмір індивідуальних паїв кожному члену трудового колективу за минулий період обчислюють множенням суми його трудового внеску на норматив нарахування паїв.

Взагалі після визначення розміру пайового фонду міжгосподарського підприємства реформування відносин власності може здійснюватися на загальних принципах, апробованих у колективних господарствах.

8.4. ПЕРШІ ПІДХОДИ ДО ПРИВАТИЗАЦІЇ КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА СЕЛІ

Об'єктами права комунальної власності згідно із Законом про власність є майно, що забезпечує діяльність відповідних Рад народних депутатів: кошти місцевих бюджетів, державний житловий фонд, об'єкти житлово-комунального господарства; майно закладів народної освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі, побутового обслуговування; місцеві енергетичні системи, транспорт, системи зв'язку та інформації, а також інше майно, необхідне для забезпечення економічного і соціального розвитку відповідної території. У комунальній власності перебуває також майно, передане у власність області, району чи іншої адміністративно-територіальної одиниці іншими суб'єктами права власності.

Суб'єктами права комунальної власності є адміністративно-територіальні одиниці в особі власних, районних, селищних і сільських Рад народних депутатів.

Комунальною власністю розпоряджаються від імені населення адміністративно-територіальних одиниць відповідні Ради та уповноважені ними інші органи місцевого самоврядування.

До комунальної власності належить майно, яке безплатно передається державою, іншими суб'єктами права власності, а також те, яке створюється і купується органами місцевого самоврядування за рахунок належних їм коштів, майно, перелік якого встановлено Законом про власність. Перелік майна, що перебуває у комунальній власності, порядок передачі, купівлі, продажу, а також перелік майна, що безплатно передається у власність адміністративно-територіальних одиниць, визначається законодавством України.

Склад об'єктів і структура комунальної власності змінюватимуться відповідно до розвитку ринкових відносин, вільного підприємництва, роздержавлення та приватизації.

Комунальна власність становить основу місцевого господарства. Згідно з Законами України про власність, про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування комунальна власність у сільській місцевості має три рівні: обласний,

районний та сільський або селищний. Їх формування і поповнення здійснюються в основному двома напрямками. До її складу входять підприємства і організації, які раніше були у віданні колишньої республіки. Частина з них повинна бути передана безплатно, а решта — викуплена, у тому числі на пільговій основі (з наданням довгострокової відстрочки). Надалі її склад може змінюватися залежно від масштабів роздержавлення та купівлі майна в інших суб'єктів ринку.

Розподіл об'єктів комунальної власності між обласними та районними рівнями управління здійснюється двома способами. Перший — коли райони делегують області право власності на частину комунальних об'єктів. Другий — коли власником комунального майна виступає обласна Рада, а районам делегуються лише функції розпорядження і користування цими об'єктами в інтересах населення того чи іншого регіону. Який із них буде переважаючим, судити поки що рано.

Процес розмежування комунальної власності між регіональними адміністративно-територіальними одиницями здійснюється на підставі договорів про розподіл функцій управління власністю між областю і районами відповідно до їх компетенції. Це зумовлюється наявністю специфічних ознак функціонування кожного конкретного об'єкта комунальної власності.

При віднесенні однієї частини комунальної власності до компетенції району, а іншої — до повноважень сільської Ради діють певні обгрунтовані принципи розмежування. Нині поширене становище, при якому власником більшості об'єктів комунальної власності в районі залишаються райдержадміністрації, які передають функції розпорядження і використання окремих об'єктів цієї власності сільвиконкомам у інтересах населення, що там мешкає. Ці пропорції залишаються не стабільними, тому можливе й інше співвідношення власності між зазначеними рівнями управління. Яка буде їх специфіка, що складатиме основні риси, які форми комунальної власності встановляться (як адекватні завданням підвищення ефективності, вимогам вирішення соціальних завдань), а які відімруть як неефективні, передбачити дуже важко, оскільки ще немає достатніх підстав для достовірного прогнозу.

Нині на основі першого досвіду можна зробити певну класифікацію галузей місцевого господарства. Залежно від впливу на діяльність людини у сфері праці, суспільно-політичного і духовного життя, в сім'ї та побуті, від забезпечення загальних умов розвитку соціальних процесів підприємства і установи комунальної власності можна поділити на такі групи:

комплекс неподільних лінійних споруд та інженерних комунікацій, що забезпечують життєдіяльність місцевості (водогінні, каналізаційні, газові та електричні мережі, лісопаркові зони та ін.); підприємства, які забезпечують трудову діяльність (ремонтні та

ремонтно-будівельні підприємства місцевого підпорядкування, транспорт і зв'язок по обслуговуванню населення та невиробничих галузей, організація виробничого побуту, система підготовки та перепідготовки кадрів тощо);

соціально-побутові підприємства (житло, торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування, житлово-комунальне господарство та ін.);

культурно-освітній комплекс (установи культури і освіти, дошкільні заклади, дитячі будинки, об'єкти туризму та відпочинку тощо);

інфраструктура охорони здоров'я і навколишнього середовища (об'єкти охорони здоров'я, фізкультури та спорту, соціального забезпечення, охорони навколишнього середовища);

інші підприємства, організації та установи, що функціонують на території регіону і фінансуються з місцевого бюджету.

При формуванні і поповненні комунальної власності потрібно пам'ятати, що передача об'єктів, які мають важливе значення для функціонування місцевого господарства, зумовлюється наявністю необхідних фінансово-матеріальних ресурсів, обсягом місцевого бюджету для їх утримання. Так, аналіз структури джерел фінансування на утримання об'єктів соціальної інфраструктури свідчить, що тільки 34—40 % їх суми поповнюється за рахунок місцевого бюджету. Безумовно, перехід до економічних методів управління місцевим господарством підвищить роль і значення місцевого бюджету для його розвитку. Він поповнюватиметься за рахунок регулювання ставок податків у місцевий бюджет і штрафних санкцій за порушення правил господарської діяльності, особливо в екологічній сфері. Крім того, важливим джерелом фінансування соціального обслуговування сільського населення стануть позабюджетні кошти, а також економічне стимулювання роботи в інтересах населення села.

Як видно, створення регіональної та місцевої комунальної власності являє собою роздержавлення державної. Перетворення полягає у тому, що підприємства позбавляються директивного управління. При цьому відбувається перерозподіл частини прав власності державних органів управління між новими суб'єктами. Тобто змінюються організаційно-правові форми господарювання. Власниками залишаються місцеві та регіональні державні органи. Однак перехід до ринку і ринкових відносин вимагає дальшої ліквідації державного монополізму і подолання відчуження працівників місцевого господарства від засобів виробництва і результатів праці. Це можливе за умови приватизації комунальної власності, реформування системи економічних відносин, створення нових форм власності та господарювання, переходу до багатоукладності у цій сфері діяльності. Більше того, реформування відносин власності

шляхом приватизації — найважливіший засіб подолання соціально-економічної кризи.

Нормативними документами Верховної Ради України — Законами України про приватизацію майна державних підприємств, про приватизацію невеликих державних підприємств (мала приватизація) та Державною програмою приватизації майна державних підприємств — визначені основні напрями і методи приватизації.

Однак дія даних законів не поширюється на приватизацію житлового фонду і об'єктів соціально-культурного призначення, за винятком тих, які належать підприємствам, що приватизуються. Об'єкти освіти, фізичної культури та спорту, які належать підприємствам та відомствам, можуть приватизуватися за умови збереження їх попереднього призначення.

Приватизація комунальної власності передбачає не тільки зміну суб'єкта власності, а й форми власності шляхом відчуження майна, що перебуває у комунальній власності, на користь фізичних та недержавних юридичних осіб. Здійснення приватизації зумовлюється об'єктивними умовами приведення структури власності у відповідність з вимогами ринкової економіки.

Основною метою приватизації є формування прошарку приватних власників, підвищення ефективності діяльності підприємств; соціальний захист населення і розвиток соціальної інфраструктури за рахунок коштів, одержаних від приватизації; поліпшення фінансового стану; створення конкурентного середовища і демонополізація. Приватизація дозволяє людині стати дійсним господарем засобів виробництва і результатів праці, створює умови для розвитку ініціативи, підприємництва, відповідальності, вмілого господарювання.

Приватизацію майна комунальної власності організовують, здійснюють і контролюють створені Фондом державного майна місцеві органи приватизації. Вони розробляють місцеві програми приватизації, які включають:

завдання щодо приватизації майна адміністративно-територіальних одиниць на даний рік і прогноз на наступні роки;

рекомендовані способи приватизації для різних груп об'єктів;

заходи щодо залучення до приватизації іноземних інвестицій; розрахунок витрат на здійснення цих програм і порядок їх відшкодування;

прогноз надходжень коштів від приватизації та напрями їх використання;

заходи щодо створення умов, які сприяють процесу приватизації;

заходи щодо організації процесу приватизації;

встановлення зональних коефіцієнтів, що враховують прибутковість підприємства залежно від його місцезнаходження.

На жаль, в Україні ще не нагромаджено достатнього досвіду

роздержавлення власності. Експериментальна перевірка чинного законодавства з питань приватизації комунальної власності робить лише перші кроки. Нині заслуговує на увагу позитивний досвід організаційно-методичних підходів до розробки програми приватизації державного майна в Очаківському районі Миколаївської області. Державна адміністрація цього району розробила місцеву програму приватизації комунальної власності, яка містить перелік об'єктів, що підлягають приватизації, етапи, форму і способи її проведення. Проект був розглянутий і затверджений сесією районної Ради народних депутатів.

Програма розрахована до 1995 р. Насамперед приватизації підлягають підприємства побутового обслуговування, а потім торгівлі та житлово-комунального господарства. У першу чергу роздержавлюються будинки побуту «Маяк», ательє по пошиттю одягу та майстерня по ремонту побутової техніки. Дані підприємства повинні бути приватизовані шляхом викупу їх колективами.

Після прийняття рішення про приватизацію районна державна адміністрація письмово повідомила адміністрацію підприємств про включення їх до переліку об'єктів, які підлягають приватизації. У місцевій газеті була опублікована інформація, яка містила назву підприємств, що підлягають приватизації, їх місцезнаходження та адреси, хто приймає заяви на приватизацію, строки та розмір плати за їх подання. На підприємствах почалася підготовка до проведення інвентаризації основних і оборотних засобів, переоцінка майна та визначення ціни підприємств. Все потрібно було зробити протягом не більше двох місяців після прийняття рішення про приватизацію комунальної власності. Однак процес реформування затримався через відсутність у населення району приватизаційних майнових сертифікатів у вигляді депозитних рахунків у місцевому Ощадбанку. Тому строк приватизації подовжився на один рік.

Місцева програма приватизації комунальної власності в Очаківському районі передбачає, що до 70 % виручених від неї коштів буде спрямовано на розширення місцевого господарства, а до 30 % — на розвиток соціальної інфраструктури і поліпшення житлово-комунального та медично-культурного обслуговування сільського населення.

Об'єкти приватизації залежно від балансової вартості основних фондів та якісних ознак поділяють на шість груп. Підприємства комунальної власності в основному належать до групи А (перша група) — вартість яких не перевищує 20 млн крб. і групи Е (шоста група) — частки (паї, акції), що належать державі у майні підприємств із змішаною формою власності.

Основними покупцями об'єктів комунальної власності (мала приватизація) є юридичні та фізичні особи, які визнаються такими відповідно до чинного законодавства. Підприємства, в статутному фонді яких частка місцевих Рад народних депутатів становить

будь-яку частку державної власності, не можуть бути покупцями і брати участь у конкурсі, аукціоні та викупі об'єктів, що підлягають приватизації. Покупцями не можуть також виступати органи державної влади та управління, працівники органів приватизації.

Для спільної участі у приватизації громадяни можуть засновувати товариство покупців шляхом укладання угоди про спільну діяльність. Приватизація передбачає передачу громадянам комунальної власності шляхом оплати, без оплати та їх поєднання у різних співвідношеннях. Джерелами коштів для придбання комунальних підприємств є особисті заощадження громадян, приватизаційні майнові сертифікати, власні кошти юридичних осіб, а також позичкові кошти. Для фізичних та юридичних осіб інших держав, спільних підприємств оплата за придбання об'єктів малої приватизації провадиться у вільно конвертованій валюті.

Важливим моментом у здійсненні приватизації є підготовка підприємства до неї. Вона включає визначення початкової ціни продажу на аукціоні, за конкурсом або ціни продажу об'єкта, що підлягає приватизації шляхом викупу, підготовку та публікацію інформації про об'єкти малої приватизації. В обов'язковому порядку визначається склад і напрями використання об'єктів соціальної інфраструктури, які знаходяться на балансі приватизованого підприємства.

Потім місцевий орган приватизації організовує проведення інвентаризації майна об'єктів малої приватизації, в процесі якої визначають відновну вартість наявних основних фондів і оборотних засобів з урахуванням кредиторської та дебіторської заборгованості підприємства. Акти інвентаризації та оцінки майна підписують відповідальні за їх проведення та здійснення особи і затверджує керівник органу приватизації.

Ціну продажу об'єкта, що підлягає приватизації шляхом викупу, та початкову ціну продажу об'єкта малої приватизації на аукціоні, за конкурсом визначають як суму відновної вартості наявних основних фондів і вартості оборотних засобів з урахуванням заборгованості. Крім того, місцеві органи самоврядування визначають перелік об'єктів малої приватизації, ціну продажу яких шляхом викупу або початкову ціну продажу на аукціоні, за конкурсом встановлюють з урахуванням відновної вартості та потенціальної прибутковості підприємства або ринкових цін на його майно на підставі експертної оцінки.

Право володіння, користування і розпорядження придбаним на аукціоні, конкурсі об'єктом приватизації переходить до покупця з моменту удару молотка ліцитатора або підписання протоколу засідання конкурсної комісії при визначенні остаточного переможця, при викупі підприємства — з моменту прийняття органом приватизації рішення про викуп. Право власності на державне майно під-

тверджується нотаріально посвідченим договором купівлі-продажу, який укладається між покупцем та продавцем.

У процесі приватизації комунальної власності створюються підприємства таких видів: індивідуальне, сімейне, приватне, колективне, державне комунальне, спільне підприємство, засноване на власності юридичних осіб інших підприємств.

Розділ 9

АКЦІОНЕРНІ ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ

9.1. АКЦІЇ У СИСТЕМІ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ

Акціонерні товариства, як форма підприємницької діяльності, з'явилися в історії світового господарства у XV—XVII ст. Однак переважною господарською структурою у ряді галузей народного господарства вони стали лише з другої половини XIX ст.

У Росії активний розвиток мережі акціонерних товариств почався в останній чверті XIX ст. У 1913 р. в Росії налічувалось уже понад 3 тис. акціонерних товариств з капіталом більш як 4 млрд крб.

Створення акціонерних товариств ґрунтувалось на акціонерних відносинах, які являють собою відносини власності і розподілу прибутку. Вони обумовлені такими основними принципами: необхідністю створення великих господарських об'єднань, що було ефективно з точки зору впровадження досягнень науково-технічного прогресу, але не під силу приватному капіталу однієї особи чи одного підприємця; можливістю та необхідністю залучення коштів дрібних власників, вільних коштів громадян; необхідністю дійовішого стимулювання працівників за раціональне використання засобів виробництва.

Акціонерні відносини дозволяли підприємцям при невеликому внеску приватних коштів контролювати господарську діяльність великих компаній. Це дозволило при постійному посиленні концентрації і централізації капіталу зберегти найбільше середніх і дрібних власників та підприємців. А світова практика свідчить, що чим більше таких власників і підприємців у загальній масі трудового населення держави, тим повніше досягається гармонія економічних інтересів її громадян, тим вищі економічна ефективність і соціальна справедливість суспільства.

Створення великих підприємств вимагало значних коштів. Роль «збирача» виконувала біржа, яка продавала цінні папери, зокрема акції. Акція являла собою документ, що складався з двох частин: власно акції і купонного листа. Перша частина посвідчувала придбання частки основного капіталу і пов'язаного з цим права

участі в управлінні підприємством, розподілі майна. Друга частина — купони — служила для одержання дивідендів, належних по акції з прибутку. Використовувались акції іменні та на пред'явника.

На сучасному етапі акціонерні відносини одержали широке застосування в усіх розвинутих зарубіжних країнах. У кожній з них є свій певний досвід. Наприклад, у США набула розвитку так звана робітнича акціонерна власність (РАВ). До неї прийшли через глибоке усвідомлення закономірності розвитку економіки держави і умов створення здорової конкурентоспроможної системи.

Про привабливість такої форми господарювання можна судити хоч би по тому, що в американську асоціацію працівників — власників підприємств входить понад 11 тис. фірм. Сукупна вартість власності працівників у США — близько 70 млрд дол., а всього акціонерів у державі близько 40 млн чол.

Останнім часом у США, а також в Англії і Франції існує відносно новий фінансово-економічний спосіб розвитку акціонерних відносин власності, який виявився дуже ефективним у справі збільшення кількості капіталовласників. Цей спосіб відомий як програма, що зветься «план придбання акцій робітниками» (ППАР). Вивчення досвіду використання згаданої програми має важливе значення для її прив'язки до умов нашої держави.

Програму ППАР використовують у двох варіантах: для фінансування викупу робітниками підприємств; для фінансування піднесення і розширення виробництва. Обидва варіанти використання ППАР сприяють акціонуванню капіталу між робітниками і службовцями підприємств. Для тих, хто працює в сфері обслуговування, хто не працює і не має зайвих коштів, акції продають через фондові біржі.

Крім того, в США використовують ще одну програму, яка називається «індивідуальний пенсійний рахунок» (ІПР). Мета цієї програми — дати можливість людям, які мають лишки коштів або доходів, а також тим, хто працює в сфері обслуговування, вносити щороку деяку суму на індивідуальний пенсійний рахунок. Останній, як правило, інвестується у вигляді акцій різних компаній. При виході на пенсію акції можна продати. Це вигідно громадянам і підприємцям, бо такі рахунки — одне із джерел інвестиційного капіталу для підприємства.

Аналогічні способи розвитку акціонерних відносин власності використовуються і в інших країнах. Завдяки цьому в Англії акціонерів у даний час більше, ніж членів профспілки. В Італії діє закон, згідно з яким акціонером може бути підліток з 12 років. Одним із перших кроків радикальної економічної реформи в Японії стало створення акціонерних товариств, які відіграли значну роль в економічному розвитку країни.

У країнах Східної Європи відродження акціонерних відносин

розпочалось в Угорщині у 1983 р., де у 1989 р. було прийнято закон про економічні асоціації, власниками яких можуть бути акціонери, державні підприємства та кооперативи.

У Китаї акціонерні відносини власності розвивалися у трьох формах. Перша — акціонерні підприємства, створені на паях держави, трудового колективу і окремих робітників і службовців. Акції для робітників і службовців продаються порівну. Дивіденди на акції держави і трудового колективу не нараховуються. Друга — акціонерна асоціація підприємств. Третя — акціонерне товариство, яке вільно продає акції громадянам країни та іноземним громадянам. Спочатку в Китаї акції розповсюджувались тільки всередині підприємств серед їх працівників, тепер дозволено до 30 % акцій випускати на ринок.

У нашій країні третє (друге було за часів непу) відродження акціонерних відносин почалося в кінці 80-х років з прийняттям постанови Ради Міністрів колишнього Союзу від 15 жовтня 1988 р. «Про випуск підприємствами і організаціями цінних паперів». Нині вже нагромаджено певний досвід створення акціонерних товариств, об'єднаних у виробничій сфері. В Україні ці питання регулюються своїми законами «Про цінні папери і фондову біржу» та «Про господарські товариства». Законодавство України враховує світовий досвід акціонерних відносин власності і специфіку розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, що склалась за останні 70 років. Тому для акціонерних відносин власності в Україні на сучасному етапі характерні такі особливості:

1. Економічною основою акціонерних відносин є власність юридичних осіб і громадян, що знаходиться в колективному господарському використанні й управлінні. Акціонерні відносини — це відносини власності, опосередковані внесками юридичних осіб і громадян власних коштів, на які видані акції або інші цінні папери, по яких нараховуються доходи. Акціонерне товариство — це колективне господарське об'єднання юридичних осіб і громадян, яке охоплює, як правило, велику кількість вкладників і велику суму внесків (не менш як 100 тис. крб.).

2. Створення акціонерних товариств, впровадження акціонерних відносин характеризують перехід від державної і абстрактно-колективної до індивідуально-колективної власності і є суттю реформи власності та системи виробничих відносин у цілому.

3. Економічною основою акціонерних товариств є індивідуальна власність на засоби виробництва, інше майно і колективна форма володіння ними. При цьому категорія власності ширше категорії володіння щодо прав присвоєння майна. Право присвоєння завжди залишається за приватним власником — акціонером. Право володіння, як право багаторазового використання, делегується акціонерами органу управління товариством на певний час або безстроково. У будь-яких випадках право присвоєння ніколи не делегує-

ться, а завжди залишається за акціонером і на його вимогу у будь-який час делегування права колективного володіння може бути припинено. У цьому суть акціонерної (пайової) природи акціонерних товариств і відносин.

В акціонерній формі ніби інтегруються різні базові форми власності. Власниками акцій можуть бути і громадяни, і різні колективи, і держава, у тому числі в особі місцевих Рад різних рівнів. У результаті виникає система відносин, яка веде до реального усупільнення виробництва на основі приватної власності. У сучасній економіці приватна власність у традиційній формі (індивідуально-приватна) практично зберігається у малому, рідше у середньому підприємстві. Для системи АПК вона найбільш прийнятна для створення селянських (фермерських) господарств. В умовах зарубіжної ринкової економіки, вільного розвитку форм власності і підприємництва стало очевидним, що індивідуальна власність ефективна для середніх підприємств з чисельністю працюючих не більш як 200 чол. У великих підприємствах виникає необхідність об'єднання приватновласницьких важелів посилення взаємозв'язку економічних інтересів працівників з колективними формами господарського використання майна, що можливо в акціонерній формі відносин власності.

Акціонерна форма власності ще раз підтвердила, у тому числі в зарубіжній практиці: справа не тільки у формі власності, а й у механізмі її реалізації. В акціонерній формі, як і при індивідуально-приватній, можуть виникати групи людей, котрі володітимуть значною кількістю акцій і одержуватимуть досить великі дивіденди, не беручи участі у суспільно корисній праці. З іншого боку важливо, щоб і колективна форма господарського використання майна не проявлялась як групова. Тобто, допустимі будь-які об'єднання власності, але недопустимі такі форми її реалізації, господарювання, які призводять до занепаду виробництва, безгосподарності, безвідповідальності, незаінтересованості.

За чинним в Україні законодавством акціонерні відносини можуть розвиватися на всіх підприємствах, які функціонують на принципах госпрозрахунку, і навіть без створення акціонерних товариств. За цих умов, як і в акціонерних товариствах, відносини власності тісно переплітаються з трудовими відносинами. Однак вони не вступають у суперечність між собою. Акціонерні відносини, навпаки, забезпечують гармонію відносин власності та трудових відносин.

Важливий момент полягає в тому, що джерелом виникнення акціонерних відносин можуть виступати як майнові, так і трудові відносини. Перші можуть перерости в акціонерні через прямий викуп акцій, а другі — через видачу акцій на частину заробітку.

Разом з тим акціонерні відносини значно ширші від трудових, передбачають участь у них не тільки членів трудового колективу,

а й інших громадян. Тому при організації акціонерних товариств необхідно враховувати майнові і трудові відносини, на яких ґрунтується господарська діяльність і їх взаємне переплетіння. Без цього неможливо забезпечити соціальну справедливість при розподілі прибутку, нарахуванні дивідендів акціонерам і членам трудового колективу.

Водночас економічною основою акціонерних відносин на діючих підприємствах є існуюча на момент освоєння державна власність. Це реальність і її треба враховувати, бо залежно від форм власності будуть різні розподільчі відносини.

9.2. ОРГАНІЗАЦІЯ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ

На сучасному етапі в Україні склалась практика створення акціонерних товариств двох напрямів — на новій основі і на базі діючих підприємств з метою їх приватизації (державних) чи реформування (недержавних). Кожен з цих напрямів має свої особливості.

Порядок створення акціонерних товариств відповідно до Законів України «Про цінні папери і фондову біржу» та «Про господарські товариства» стисло можна викласти у вигляді нижченаведеної послідовності організаційних заходів.

Основні етапи організації акціонерного товариства

1. Створення ініціативної групи засновників товариства.
2. Публічна заява ініціативної групи засновників про намір створити товариство (не менше 1 місяця).
3. Проведення зборів засновників і укладання між ними договору (через 1 місяць після заяви).
4. Публічне повідомлення про наступну передплату на акції і скликання установчої конференції (зразу після зборів засновників).
5. Проведення передплати на акції і здійснення попередніх (вступних) внесків не менше 10 % номінальної вартості передплачених акцій (протягом 6 місяців після повідомлення).
6. Укладання договорів між засновниками та акціонерами, іншими юридичними особами і громадянами, що передплатили акції (протягом 6 місяців).
7. Скликання установчої конференції не пізніше 2 місяців з дня завершення передплати за умов, якщо:
 - 7.1. Загальна сума передплати становила не менше 100 тис. крб. (сума майбутнього статутного фонду акціонерного товариства);
 - 7.2. Засновники передплатили не менше як на 25 % статутного фонду товариства;

7.3. До закінчення строку передплати охоплено не менше 60 % акцій (оголошеного статутного фонду);

7.4. Особи, що передплатили акції, внесли з урахуванням попереднього внеску не менше 30 % номінальної вартості акцій (10 % при передплаті, 20 % до конференції);

7.5. Засновники внесли не менше 50 % номінальної вартості акцій (у випадках, коли всі акції розподіляються між засновниками).

8. Установча конференція визнається правомірною за умов:

8.1. Вперше, якщо в роботі конференції брали участь акціонери, що передплатили більше як на 60 % акцій, на які здійснена передплата;

8.2. Повторно, якщо в роботі конференції брали участь акціонери, що передплатили більш як на 40 % акцій, на які здійснена передплата.

9. Прийняття конференцією рішення про створення товариства та затвердження його статуту (при голосуванні за це не менше $\frac{3}{4}$ акціонерів, які брали участь у роботі конференції).

10. Вибори ради товариства (спостережної ради), виконавчих і контрольних органів (при голосуванні за це більшості з присутніх на конференції акціонерів).

11. Звернення до місцевої адміністрації про реєстрацію товариства (протягом місяця з дня установчої конференції).

12. Розгляд справи в адміністрації (місяць з дня надходження).

13. Звернення до державного арбітражу чи суду (у випадках відмови держадміністрації у реєстрації товариства) — протягом місяця з дня відмови адміністрації.

При створенні акціонерного товариства на новій основі найважливішими факторами є: обґрунтування розміру статутного фонду, випуску і розповсюдження акцій; обґрунтування розміру резервного (страхового) фонду.

Виходячи із передбачених у Законі України «Про господарські товариства» положень, у таблиці 17 викладена примірна методика обґрунтування розмірів випуску і розповсюдження акцій. Тут передбачені два можливих варіанти створення акціонерного товариства: при відкритій і закритій (тільки серед засновників) передплаті акцій.

Слід відзначити деякі особливості розповсюдження акцій, які мають відношення тільки до акціонерних товариств. Так, вони можуть випускати іменні акції і акції на пред'явника. Громадяни можуть бути власниками тільки іменних акцій, а юридичні особи — власниками обох видів. Акції можуть бути видані тільки після повної сплати їх вартості.

Статутом акціонерного товариства, крім простих акцій, може бути передбачений випуск привілейованих акцій, які дають акціонеру перевагу в одержанні дивідендів. Власники таких акцій не

17. Методика обґрунтування розмірів випуску і розповсюдження акцій і облігацій

№ п.п	Показники	Порядок розрахунку	Значення
1	Передбачена сума статутного фонду, тис. крб.	Із повідомлення, але не менше 100 тис. крб.	600
2	Обов'язкова мінімальна сума передплати до закінчення її строку для скликання конференції, тис. крб.	Не менше 60 % (рядок 1 \times 60 : 100)	360
3	Обов'язкова мінімальна сума передплати для засновників, тис. крб.	Згідно із законом	
3.1	При відкритій передплаті	Не менше 25 %	150
3.2	При закритій передплаті	Не менше 60 %	360
4	Обов'язкова мінімальна сума попереднього внеску при передплаті, тис. крб.	Не менше 10 % (рядок 2 \times 10 : 100)	36
5	Обов'язкова мінімальна сума внесків для скликання установчої конференції, тис. крб.	Згідно із законом	
5.1	При відкритій передплаті	Не менше 30 % (рядок 2 \times 30 : 100)	108
5.2	При закритій передплаті	Не менше 50 % (рядок 3.2 \times 50 : 100)	180
6	Мінімальна сума передплати акцій, яка повинна бути забезпечена явкою її передплатників (кворуму) для правомірності установчої конференції, тис. крб.	Явка передплатників	
6.1	Для першого скликання	Не менше як на 60 % передплатених акцій (рядок 2 \times 60 : 100)	216
6.2	Для повторного скликання	Не менше як на 40 % передплатених акцій (рядок 2 \times 40 : 100)	144
7	Сума привілейованих акцій, тис. крб.	Із статуту, але не більше 10 % (рядок 2 \times 10 : 100)	36
8	Сума акцій, яка повинна бути виплачена не пізніше року після реєстрації товариства, тис. крб.		
8.1	При відкритій передплаті	Рядок 2 — рядок 5.1	252
8.2	При закритій передплаті	Рядок 2 — рядок 5.2	180
9	Сума акцій, яка фактично сплачена протягом року, тис. крб.	Із бухгалтерського звіту	150
10	Недовнесена сума, тис. крб.		
10.1	При відкритій передплаті	Рядок 8.1 — рядок 9	102
10.2	При закритій передплаті	Рядок 8.2 — рядок 9	30
11	Сума санкцій за прострочення оплати акцій, тис. крб.	Згідно із статутом або 10 %	
11.1	При відкритій передплаті	Рядок 10.1 \times 10 : 100	10,2
11.2	При закритій передплаті	Рядок 10.2 \times 10 : 100	3

18. Методика обґрунтування відрахувань у резервний (страховий) фонд

№ п.п.	Показники	Порядок одержання	Значення
1	Статутний фонд товариства, тис. крб.	Із статуту	3000
2	Розмір створення резервного фонду, %	Із статуту товариства, але не менше 25 %	30
3	Передбачена сума резервного фонду, тис. крб.	Рядок 1 \times рядок 2 : 100	900
4	Передбачувана тривалість інвестування акцій, років	Із техніко-економічних розрахунків	20
5	Річна сума утворення резервного фонду, тис. крб.	Рядок 3 : рядок 4	45
6	Передбачувана сума прибутку, тис. крб.	Із техніко-економічних розрахунків	300
7	Ставки відрахувань від прибутку у резервний фонд, %	Рядок 5 : рядок 6 \times 100, але не менше 5 %	15

мають права голосу в акціонерному товаристві, якщо інше не передбачено його статутом.

Прибуток акціонерного товариства розподіляють по результатах роботи за рік. Із суми прибутку частину насамперед відраховують у резервний (страховий) фонд. Згідно із Законом України «Про господарські товариства» такі відрахування обов'язкові і повинні становити не менше 5 % статутного фонду товариства. У подальшому процент відрахувань може бути знижено. Примірна методика обґрунтування відрахувань у резервний (страховий) фонд і встановлення відповідних ставок наведена в таблиці 18.

У подальшому із суми прибутку відраховують ту його частину, яка створена працею членів трудового колективу і належить їм на їх трудовий внесок незалежно від викупу ними акцій.

Потім із суми прибутку відраховують суму, яка підлягає виплаті на дивіденди, спочатку акціонерам на привілейовані акції, а залишок прибутку — на прості акції.

Дослідження показують, що в силу ряду особливостей агропромислового комплексу основним способом приватизації його об'єктів стане викуп акцій і часток або викуп майна підприємства трудовим колективом (товариством покупців) у цілому і розподіл його на акції між членами товариства. В обох випадках приватизація зводиться до створення акціонерного товариства.

9.3. СТВОРЕННЯ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА ШЛЯХОМ ПРИВАТИЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО ПІДПРИЄМСТВА

Ефективна організація акціонерних товариств на базі приватизації державних підприємств вимагає здійснення у взаємопогодженій єдності кількох етапів підготовчої роботи. Основними серед них є:

1. Проведення зборів трудового колективу і створення товариства покупців, укладання договору покупців про спільну діяльність.
2. Подання заяви товариством покупців до місцевої адміністрації з клопотанням про приватизацію підприємства та її розгляд протягом місяця.
3. Створення комісії по приватизації.
4. Підготовка плану приватизації.
5. Публікація інформації про підприємство.
6. Внесення органу приватизації заставної плати у розмірі 10 % початкової ціни майна підприємства.
7. Проведення приватизаційного заходу (засідання комісії, конкурс, аукціон).
8. Укладання договору купівлі-продажу на приватизацію підприємства.
9. Оформлення акта на передачу землі у колективну власність чи договору на передачу землі в оренду.
10. Проведення зборів засновників і укладання договору про створення акціонерного товариства.
11. Проведення передплати на акції залежно від типу товариства (закрите чи відкрите).
12. Скликання установчої конференції передплатників та створення акціонерного товариства.
13. Реєстрація товариства.

Приватизація і акціонування державного підприємства може бути разовим і поступовим. При разовій приватизації потрібно, щоб товариство покупців, створене на базі трудового колективу, передплатило зразу не менше 50 % акцій, що становлять оцінку майна виробничого призначення, а протягом трьох років сплатили всю вартість майна. Практика комбінату «Кримська Роза» свідчить, що трудовий колектив, розраховуючи на свої сертифікати і власні кошти, інколи навіть всупереч очікуванням, готовий виконати ці умови.

При поступовій приватизації, коли передплата здійснюється поступово, члени трудових колективів неохоче йдуть на приватизацію своїх підприємств. Тут можливі кілька етапів.

Перший — коли фонд державного майна випустив акції, а трудовий колектив викупив їх на суму від 100 крб. до 100 тис. крб. Цьому етапу відповідає організаційно-економічна модель підпри-

ємства, яку умовно можна назвати «Державне підприємство з акціями трудового колективу».

Другий — коли фонд державного майна зміг продати трудовому колективу акцій на суму від 100 тис. крб. до 51 % відновної вартості майна підприємства. Після розповсюдження акцій трудовому колективу на суму понад 100 тис. крб. є всі підстави для створення на виробничо-матеріальній базі діючого державного підприємства (із збереженням його статусу) акціонерного товариства. Цьому етапу відповідає друга організаційно-економічна модель підприємства: «Державне підприємство і акціонерне товариство на одній виробничо-матеріальній базі».

Третій — коли акціонерне товариство, що діє на базі державного підприємства, викупило на суму понад 51 %, але в межах 100 % відповідної вартості майна підприємства. За цих умов державне підприємство втрачає свій статус, контрольним пакетом акцій (51 %) володіє акціонерне товариство, яке фактично володіє виробничо-матеріальною базою. Решта вартості майна — 49 % і менше залишається у вигляді акцій держави у розпорядженні органів управління державним майном. Цьому етапу відповідає третя організаційно-економічна модель підприємства: «Акціонерне товариство з акціями держави».

Четвертий — коли акціонерне товариство викупило акції держави і його статутний фонд повністю став акціонерним. Цьому етапу відповідає четверта організаційно-економічна модель підприємства: «Акціонерне товариство — приватизоване народне (колективне) підприємство».

Деякі особливості є у заснуванні акціонерного товариства на базі колгоспу, причому як організаційні, так і економічні й управлінські.

Суть організаційних особливостей полягає в тому, що можуть бути створені акціонерні товариства унітарного типу та акціонерні асоціації, які можуть об'єднувати у своєму складі юридично самостійні господарства (фермерські), підприємства (кооперативи) та ін.

Суть економічних особливостей полягає у формуванні статутного і резервного фондів. Досвід створення акціонерного товариства на базі колгоспу-агрофірми «Зоря» Рівненської області свідчить, що статутний і резервний фонди товариства (його власність) мають корпоративну (змішану) структуру.

Корпоративна структура статутного фонду охоплює три складові частини:

1. Реальний пайовий фонд, який колгоспники внесли в акціонерне товариство як паї за викуп акцій;
2. Пайовий фонд вибулих колгоспників у тій частині, в якій він викуплений як акції (паї) акціонерами.
3. Неподільний фонд виробничого призначення (майно, створене

за рахунок коштів держави) у тій частині, в якій він викуплений акціонерами, або внесений як акції (паї) власниками відповідних коштів, наприклад, фондом державного майна.

Аналогічно корпоративна структура резервного фонду охоплює три складові частини:

1. Пайовий фонд вибулих колгоспників у частині, не викуплений акціонерами як акції (паї).

2. Неподільний фонд виробничого призначення (майно, створене за рахунок коштів держави) у частині, не викуплений акціонерами і не внесений як акції (паї) власниками цих коштів.

3. Неподільний фонд невиробничого (соціально-побутового) призначення.

Управлінські особливості створення акціонерного товариства на базі колгоспу полягають у тому, що право участі в управлінні реально підсилюється правом власності на майно — розміром паю. Чим більша питома вага паю, тим більша вагомість голосу у процентному співвідношенні. Це дає можливість у поєднанні із способом концентрації паїв зосередити всю (і номінальну, і реальну) владу в руках ділових акціонерів. Таке переплетіння економічних і управлінських функцій досягається за рахунок таких заходів:

1. Встановлення у статуті товариства мінімальної кількості акцій (суми паю), яка дає акціонеру право голосу і участі у загальних зборах (наприклад, не менше 10 тис. крб. у старій оцінці).

2. Встановлення у статуті правомочності загальних зборів при наявності на них не менше 60 % голосів (разом з першим пунктом це забезпечує звуження колективності в управлінні).

3. Введення в раду акціонерів (спостережну раду) найбільш активних ділових осіб, які до того ж мають не менше певної кількості акцій (суми паю), наприклад, не менше 15 тис. крб. у старій оцінці.

4. Розширення у статуті повноважень ради акціонерів.

5. Перетворення господарських товариств, особливо створених на базі підрозділів колгоспу, у господарські товариства командитного типу, де його учасником (засновником) з часткою паїв (акцій) не менше 50 % та одночасно розпорядником господарства стає одна або кілька осіб, а решта залишається просто вкладниками.

6. Передбачення у статутах певного порядку купівлі-продажу акцій, який би всебічно сприяв концентрації паїв у меншій кількості найбільш ділових осіб.

Організаційно-господарське реформування колгоспів в акціонерні товариства у зв'язку з приватизацією (персоналізацією) їх власності має здійснюватись на основі таких основних законів України: «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про цінні папери і фондову біржу», «Про господарські товариства», Земельний Кодекс України. За цими законами організаційно-господарське реформування колгоспу повинне мати толерантний

(не шкідливий і поступовий) перехід від одного типу господарства (колгоспу) до створення на його базі мережі нових господарств: селянських (фермерських); кооперативів чи інших підприємств на базі структурних підрозділів; акціонерних або інших господарських товариств; акціонерної чи іншої господарської асоціації на базі всіх новостворених господарств, які утворились з колгоспу.

9.4. ПРАКТИКА СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНОСТІ АГРАРНО-ВИРОБНИЧОГО АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА

У Солонянському районі Дніпропетровської області діє принципово нове для продовольчої сфери підприємство — аграрно-виробниче акціонерне товариство «Петровське», створене на базі місцевого колгоспу. Як формування воно в установленому порядку зареєстроване у липні 1991 р. Підприємство об'єднує шість населених пунктів з населенням 2600 чол., у тому числі 1000 працездатних. Загальна площа сільськогосподарських угідь тут становить 7300 га, з них 5500 га орних земель і 1000 га саду. Добре розвинуте також тваринництво. У громадському секторі є 3200 гол. великої рогатої худоби, в тому числі 1200 корів, 1,5 тис. гол. свиней, 14 тис. птиці.

Особливістю підприємства є наявність тут порівняно великої кількості переробних підприємств: заводу по виробництву плодово-овочевих консервів, м'ясного цеху, олійниці, завершується будівництво млина і цеху по переробці молока. У Дніпропетровську і райцентрі відкрито п'ять фірмових магазинів з обсягом реалізації продукції понад 100 млн крб. Вартість основних фондів на початок 1992 р. становила 25 млн крб., а після індексації вона перевищила 300 млн крб.

Думка про необхідність зміни форм і методів господарювання виникла у спеціалістів колгоспу ще в 1989 р. До того господарство кілька років підряд було збитковим. З метою подолання збитковості в 1986 р. вивчили досвід роботи господарств на орендному підряді і впровадили його у своєму колгоспі. Перші 2—3 роки справи йшли успішно: зросла дисципліна, врожайність, продуктивність худоби, зміцніла економіка. У 1989 р. одержали 2 млн 400 тис. крб. прибутку. Але, як виявилось, то був тимчасовий успіх. Господарство знову почало тупцюватися на місці. Причин цьому виявилось багато. Усіх їх можна об'єднати, за медичною термінологією, у кілька синдромів. Перший з них — синдром вимогання, що дедалі більше розвивався в орендних підрозділах: при орендному підряді вони вимагали від правління колгоспу забезпечення усіх своїх потреб, не дбаючи про те, як самим долати труднощі. При невдачах винними ставали, як правило, правління і спеціалісти господарств. Мотив один: «а нам не дали».

Тільки на перший погляд це не дуже важливо. Але той, хто має практику, знає, що таке ставлення до господарювання буквально під корінь підрубує економіку.

Другий синдром найповніше може характеризувати народне прислів'я: «Моя хата з краю, я нічого не знаю». Оскільки з підрозділом укладено угоду, його госпрозрахункова діяльність залежить лише від результатів роботи самого підрозділу. У зв'язку з тим, що ніяких інших прибутків його працівники з колгоспу не одержують, тому їм байдуже, як працюють інші підрозділи, як живуть пенсіонери. У результаті багато з них працювали знову-таки за прислів'ям: стук-грюк, аби з рук. Якщо підрозділ здає продукцію за зазначеними в угоді цінами, йому важливо продати її якомога більше, а що з нею буде потім — не його справа. Зерно надходить вологе і забруднене, яблука відправляються в торгівлю першим сортом, а на споді ящиків брак, що негативно впливає на ціни реалізації.

Під впливом цих та інших синдромів дійшли висновку, що орендний підряд у такій його формі призведе до безвиході. А тут ще й дедалі голосніше почав заявляти про себе ринок.

Знову почали шукати вихід. Після критичної оцінки фактичного стану справ, визначення причин цього вирішили керуватися такими найважливішими положеннями:

- вивести виробничі підрозділи на рівноправні, паритетні зв'язки з правлінням колгоспу та іншими підрозділами;

- створити економічний механізм взаємовиручки і заінтересованості у сумлінній роботі кожного працівника в господарстві;

- економічно примусити всі підрозділи і кожного члена господарства сприяти виробництву такої кількості і якості продукції, яку вимагає ринок (працювати на ринок) і цим забезпечити зростання цін реалізації;

- економічно захистити пенсіонерів.

Це була своєрідна концепція дальшого розвитку господарства, як виявилось, в цілому вдала. Але перед її впровадженням слід було обрати відповідну організаційну і соціально-економічну форму. І тут зусиль колективу виявилось недостатньо. На допомогу прийшли молоді вчені-економісти, які запропонували кілька ідей, але вони виявилися неприйнятними. І лише після виходу постанови «Про затвердження положення про акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю і положення про цінні папери» її положення стали основою розробок по створенню акціонерного товариства на базі місцевого колгоспу. Було створено робочу групу з учених і спеціалістів господарства, яка повинна була визначити економічну доцільність перетворення колгоспу в акціонерне товариство, підготувати колгоспників до переходу на нове формування, розробити статут майбутнього товариства, методичку справедливого розподілу основних засобів виробництва колгоспу

між його членами, а також механізм залучення власних коштів громадян і коштів юридичних осіб для розвитку товариства.

Найважливішими вихідними положеннями механізму створення і функціонування акціонерного товариства стали такі:

- основні засоби поділені між колгоспниками, в тому числі пенсіонерами, залежно від стажу роботи і заробітку. Цю частину називали привілейованими акціями;

- кожному члену товариства надається право викупити акції за власні кошти, але це вже будуть прості акції;

- вартість акції визначена в сумі 1000 крб.;

- акції переходять у спадок, якщо спадкоємці також є акціонерами цього ж товариства.

Управління товариством здійснюється акціонерами за принципом одна акція — один голос. Непрацюючі пенсіонери мають лише дорадчий голос, але їм гарантовані мінімальні дивіденди незалежно від результатів роботи товариства. Працюючі ж акціонери мають право вирішального голосу, проте їх дивіденди залежать від результатів діяльності товариства і особистого внеску кожного з них у кінцевий результат. Вищим органом управління товариства є конференція уповноважених акціонерів. Їх визначають самі акціонери за нотаріально завіреним дорученням, яким вони передають уповноваженням свої голоси. Таким чином, у уповноважених, що беруть участь у роботі конференції, різна кількість голосів, і голосування з розглядуваних питань практично поіменне.

Кожний трудовий колектив обирає одного акціонера для роботи в правлінні. Його склад затверджує конференція. Правління приймає рішення більшістю голосів з розрахунку один член правління — один голос.

Конференція вибирає голову товариства, за його пропозицією затверджує головних спеціалістів.

Цей варіант статуту, який, на думку робочої комісії, найповніше задовольняв вимоги працівників, був обговорений на засіданні правління колгоспу з участю усіх керівників підрозділів і схвалений з деякими змінами. Після правління група на чолі з головою колгоспу доповіла на зборах усіх трудових колективів. За місяць провели збори у 24 підрозділах і шість зборів з пенсіонерами. На них обговорили основні положення статуту, кожному колгоспнику була підрахована і названа сума паю. Рішення про доцільність створення товариства було запропоноване. В справах товариства є 30 протоколів зборів колгоспників, де рекомендовано реорганізувати колгосп в акціонерне товариство, що й було зроблене 29 червня 1991 р. На зборах із 1300 членів колгоспу були присутні 1016. Спочатку ліквідували колгосп, припинили повноваження правління, ревізійної комісії і голови колгоспу, після чого провели установчі збори акціонерів, прийняли рішення про створення акціонерного товариства, затвердили його назву, статут, обрали

голову. За його пропозицією затвердили головних спеціалістів з урахуванням пропозицій трудових колективів, сформувавши правління.

1991 р. закінчили непогано. Прибуток становив 4,5 млн крб. На пай виплатили дивідендів 2 %, на прості акції — 40 %.

Особливістю товариства є його відкритість. Крім членів колишнього колгоспу, які викупили акцій на суму 1 млн 200 тис. крб., акціонерами стали вісім юридичних осіб-підприємств міст Дніпропетровська і Павлограда. Їм продано акцій на суму 2 млн 300 тис. крб.

Змінилося ставлення людей до господарства, до своїх обов'язків, зникла байдужість, підвищилися вимоги акціонерів один до одного. Внесено пропозицію про введення санкцій за завдані товариству збитки. На розвиток бази по переробці сільськогосподарської продукції надійшло понад 4 млн крб. Значно зросла відповідальність акціонерів при прийнятті рішень. Особливо це помітно на конференції уповноважених.

Товариство значно краще використовує можливості своїх членів, юридичних осіб, працює з ними на рівних, надає кредити на пільгових умовах, маневрує людьми. Виплачуючи дивіденди, підтримує пенсіонерів. Можливість одержати або передати у спадок акції стимулює дітей і батьків. Набагато більше випускників шкіл залишаються у господарстві. Крім того, повертаються діти акціонерів, які вибули з села у попередні роки.

Проте слід зазначити, що не всі сприймають товариство у його теперішній якості. Деякі органи і установи нехтують законами й намагаються керувати ним по-старому. Інші ж прирівнюють товариство до комерційних структур з усіма відповідними наслідками. І не звертають уваги на закони «Про господарські товариства» і «Про колективні сільськогосподарські підприємства». Чотири рази на засіданнях районного і обласного судів розглядалися питання про законність створення товариства. Суди виявилися об'єктивними, ними вона підтверджена. Були й інші випадки втручання. Але навіть ці ускладнення переконують у тому, що колектив обрав правильний шлях розвитку, а акціонерна форма розвитку — цілком прийнятна для сільськогосподарських підприємств.

Розділ 10

ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ

10.1. ВЛАСНІСТЬ НА ЗЕМЛЮ: СУТЬ І ФОРМИ

Питання власності на землю завжди було головним у будь-якій суспільній формації. В одній із статей Кодексу Наполеона (1804 р.), який згодом став зразком Громадянського кодексу, зазначено: «Власність є право користуватись і розпоряджатись речами найбільш абсолютним чином». Саме концепція абсолютного розпорядження найболючіше розвивалась щодо власності на землю. Про це свідчить аналіз розвитку нашої держави.

Відаючи належне історії, зупинимось на недалекому минулому, коли вся земля була оголошена виключно державною власністю із закріпленням даного положення у Конституції. З цього моменту єдиним суб'єктом права власності на землю стала держава, отже, лише вона одержала право розпоряджатись землею. Сільськогосподарським підприємствам, організаціям і громадянам держава передала землю лише у користування.

Тривалий період монопольного володіння і розпорядження головним засобом виробництва у сільському господарстві призвів до відчуження селянина від землі, що в свою чергу зумовило різке зниження мотивації до праці і в кінцевому рахунку до зниження її продуктивності.

Відомо, що продуктом праці може володіти і розпоряджатись лише той, кому належать засоби виробництва. Оскільки земля є власністю держави, то і результатами праці сільського виробника розпоряджалася держава.

З часом у свідомості сільського трудівника сформувався динамічний стереотип: колективне — значить, нічне. Проте було б несправедливо у цьому процесі не помітити окремих ентузіастів, провісників нових формувань, які вимагали заміни сталих земельних відносин.

Положення земельного законодавства, що виходили із виключно державної власності на землю, стали гальмом на шляху поширення нових форм господарювання на землі. Необхідність реформування відносин власності на землю стала настільки очевидною, що законодавчі органи України за короткий проміжок часу прийняли ряд важливих документів по земельному законодавству: «Земельний кодекс України», «Про земельну реформу», «Положення про надання і вилучення земельних ділянок», «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю», «Про плату за землю» та ін.

Як бачимо, цілий пакет законодавчих актів спрямований, по суті, на реформування земельних відносин. Вивчаючи зміст цих

документів, можна простежити головне — трансформацію форм власності на землю. Надзвичайно важливим етапом у справі реформування монопольного права на землю держави можна вважати прийняття Земельного кодексу України, який закріпив право кожного громадянина України на земельну ділянку.

Право на землю в Кодексі зафіксовано у трьох формах: довічного успадкованого володіння, постійного володіння, постійного і тимчасового користування, у тому числі на умовах оренди. Слід наголосити, що закріплене Кодексом право володіння, хоч і успадковане, не можна вважати власністю, оскільки власність передбачає тріаду прав на землю: право на володіння, право на користування і право розпоряджатися землею. Правом же розпоряджатися нею наділені лише Ради народних депутатів, а не землевласники. Отже, надані Кодексом права на землю можна вважати черговим кроком на шляху до визнання власності на землю і не більше. Практика підтверджує такий висновок.

Виникнення нових господарських формувань як у межах існуючих громадських, так і новостворених, зокрема селянських (фермерських) господарств, спонукало законодавчу владу і уряд здійснити сміливіший крок на шляху до роздержавлення та приватизації землі, визнання приватної власності на землю. Уже в січні 1992 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про форми власності на землю», а в березні цього ж року — нову редакцію Земельного кодексу, в який внесено кардинальні зміни щодо форми власності на землю. Таким чином, законодавчо в Україні поряд з державною запроваджено колективну і приватну форми власності на землю. Встановлено, що всі форми власності рівноправні.

Згідно з новим Кодексом у державній власності перебувають всі землі України, за винятком земель, переданих у колективну та приватну власність. Суб'єктами права державної власності на землю виступають Верховна Рада України, Верховна Рада Республіки Крим, обласні, районні, міські, селищні, сільські Ради народних депутатів.

У колективну власність можуть бути передані землі колективних сільськогосподарських підприємств, кооперативів і акціонерних товариств, у тому числі створених на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, землі садівницьких товариств — за рішенням загальних зборів цих підприємств, кооперативів, товариств. Суб'єктами права колективної власності на землю є колективні підприємства, кооперативи, товариства. Розпорядження земельними ділянками, що перебувають у колективній власності громадян, здійснюється за рішенням загальних зборів колективу співвласників.

У приватну власність земельні ділянки надаються для ведення особистого підсобного господарства, будівництва та обслуговування жилого будинку і господарських будівель (присадибна ділян-

ка), садівництва, дачного і гаражного будівництва, ведення селянського (фермерського) господарства.

Радгоспи, інші державні сільськогосподарські підприємства, установи і організації одержують земельні ділянки у постійне користування для сільськогосподарського виробництва.

Помітним зрушенням у справі реформування власності на землю слід вважати внесені у Кодекс зміни про оренду землі. Відтепер вона набула майже класичної форми, коли орендодавцем землі виступають не лише сільські, селищні, міські, районні Ради народних депутатів, а й власники землі, тобто колективні сільськогосподарські підприємства, кооперативи, акціонерні товариства, у тому числі створені на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, садівницьких товариств, окремі громадяни.

Зауважимо, що із впровадженням в Україні трьох форм власності на землю, здавалося, не повинно бути дискусій з приводу переваги будь-якої з них. Усі вони, як уже згадувалося, оголошені рівноправними і мають розвиватися паралельно. Яка ж з форм власності набуде найбільшого поширення — майбутнє покаже.

Проте час не жде. Дедалі більше з'являється прихильників якомога швидшої приватизації землі.

Світовий історичний досвід підтвердив найбільш сталі існування двох форм власності на землю — державної і приватної. Щодо визначення цих понять питань практично не виникає. Найбільше розмов точиться навколо поняття і суті колективної власності на землю. На думку багатьох дослідників, вона є залишковою формою давньої власності, яка належала членам певного суспільства. В основному ця власність зберігається щодо прав на пасовища, напування тварин, використання води для зрошення, рибальство, збір дикорослих ягід та ін. Кожному члену суспільства надано право користуватись цими правами, тобто як особі, що належить до даного суспільства, а не як окремій особі. Такі права вважаються довічними. Історія розвитку нашої держави свідчить про існування общинного володіння землею, тобто колективної форми власності і колективного сільськогосподарського використання.

Правильний, на наш погляд, у своїй основі задум щодо створення колективних господарств (колгоспів) був реалізований з великим викривленням, внаслідок чого не могло відбутися становлення істинного господаря на землі. Селянин був і є лише землекористувачем.

На земельну реформу, яка нині здійснюється в Україні, покладаються великі надії. Через об'єктивні причини основною формою господарювання у нашій державі ще надовго залишаться колективні сільськогосподарські підприємства. Завдання аграрної реформи, у тому числі головної її ланки — земельної, полягає в удосконаленні форм організації виробництва, поєднанні особистих і

громадських інтересів, визначивши частку кожного у громадському фонді. Кожний член колективного підприємства повинен стати співвласником як створеного продукту, так і засобів виробництва, у тому числі землі через право власності на свою частку. То справа не проста, але робити це треба і негайно. Тільки через усвідомлення власного може з'явитися мотивація до праці, а значить, і до підвищення її продуктивності.

Тривалі дискусії щодо запровадження в Україні приватної власності на землю не можуть залишити байдужими ні вченого-аграрника, ні селянина навіть після її узаконення. Особливо гостро розгорнулася полеміка навколо приватної власності на землю у зв'язку із створенням селянських (фермерських) господарств. Адже відомо, що приватна власність на землю забезпечує фермеру не тільки право її використовувати, а й соціальний захист та особисту незалежність. І як би не було важко у становленні даної форми господарювання, найефективнішим стимулом нового господаря на землі є власність на неї. І не слід боятись, що фермер почне розбазарювати землю. Цього не станеться через його психологію.

Можуть бути різні шляхи введення фізичних осіб у право власності на землю: безплатна (або за символічну плату) передача земель, успадкування, дарування, купівля.

Господарювання ж на землі може бути і колективним — шляхом об'єднання власників, тобто на іншій правовій та економічній основі.

Нижче розглядаються питання щодо реформування земельних відносин, етапів земельної реформи в Україні, розвитку форм власності на землю та можливих її наслідків.

10.2. ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Розвиток багатокладної економіки в аграрному секторі на основі різних форм власності зумовив необхідність удосконалення земельних відносин. Положення земельного законодавства, яким визначалась виключна власність держави на землю, виявилися досить застарілими і заважали поширенню нових форм господарювання на землі. У зв'язку з цим слід було розробити новий Земельний кодекс України з урахуванням змін, що відбуваються у сільськогосподарському виробництві, та вимог завтрашнього дня.

У березні 1992 р. Верховна Рада України прийняла нову редакцію Земельного кодексу України¹, який став основою регулювання земельних відносин в Україні на сучасному етапі. Цим Кодексом та іншими законодавчими актами, розробленими на

його основі, створюються умови для раціонального використання та охорони земель, збереження і відтворення родючості ґрунтів, поліпшення природного середовища, рівноправного розвитку всіх форм господарювання, охорони прав громадян, підприємств, установ і організацій.

Важливим є те, що у Кодексі знайшло відображення реформування монопольного права на землю у формі державної власності. Нині право на землю зафіксовано у трьох формах: державної, колективної і приватної власності. Визначено, що розпоряджаються землею Ради народних депутатів, які в межах своєї компетенції передають землі у власність або надають у користування та вилучають їх.

У державній власності перебувають усі землі України, за винятком переданих у колективну і приватну власність. Держава може передавати землі у колективну або приватну власність і надавати їх у постійне чи тимчасове користування, у тому числі в оренду. Однак Кодексом передбачені категорії земель, які не передаються ні в колективну, ні в приватну власність. Це землі загального користування населених пунктів; землі гірничодобувної промисловості, транспорту, зв'язку та оборони; землі природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення; землі лісового фонду понад 5 га і водного фонду — понад 3 га; землі сільськогосподарських науково-дослідних установ і навчальних закладів та їх дослідних господарств, учбових господарств навчальних закладів; землі господарств по вирощуванню хмелю, ефіроолійних, лікарських рослин, фруктів і винограду.

У колективну власність можуть бути передані землі колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, сільськогосподарських акціонерних товариств, у тому числі створених на базі радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств.

Площа земель, що передаються у колективну власність, становить різницю між загальною площею земель, які перебувають у віданні відповідної Ради народних депутатів, і площею земель, що залишаються у державній власності (землі запасу, лісовий, водний чи резервний фонди) і у власності громадян.

У приватну власність земельні ділянки надаються громадянам України місцевими Радами народних депутатів відповідно до їх компетенції для ведення селянського (фермерського) господарства, особистого підсобного господарства, будівництва та обслуговування жилого будинку і господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва, дачного і гаражного будівництва. Право приватної власності на земельну ділянку громадяни набувають також у разі одержання її у спадщину, одержання частки землі у спільному майні подружжя, купівлі-продажу, дарування та обміну.

¹ Відомості Верховної Ради України. 1992. № 25. Ст. 354.

Для означених цілей земельні ділянки передаються у приватну власність безплатно. Винятком є передача земель для ведення селянського (фермерського) господарства, коли безплатно передається середня земельна частка при виході громадянина з колективного господарства (земельний пай). Решта земель, тобто площа, яка перевищує середню земельну частку, передається за плату.

Кодексом регламентоване, крім того, надання земель у постійне або тимчасове користування: громадянам України для ведення селянського (фермерського) господарства, особистого підсобного господарства, городництва, сінокосіння і випасання худоби; сільськогосподарським підприємствам і організаціям; громадським об'єднанням; релігійним організаціям; промисловим, транспортним та іншим несільськогосподарським підприємствам, установам і організаціям; житловим, житлово-будівельним, гаражно- і дачно-будівельним кооперативам; спільним підприємствам, міжнародним об'єднанням і організаціям з участю українських та іноземних юридичних і фізичних осіб.

Важливою правовою нормою у Земельному кодексі є надання земель у тимчасове користування на умовах оренди. Тепер орендодавцями землі є не лише сільські, селищні, міські і районні Ради народних депутатів, а й власники землі. Інакше кажучи, повноправними орендодавцями можуть виступати як окремі громадяни, що мають землю у приватній власності, так і колективні сільськогосподарські підприємства. Орендарям земельних ділянок сільськогосподарського призначення надано переважне право на поновлення договору оренди землі і одержання орендованих земельних ділянок у власність, крім випадків, коли їх орендарями є спільні підприємства, міжнародні об'єднання і організації з участю українських та іноземних юридичних і фізичних осіб.

Враховуючи демографічні зміни, а також соціальні і виробничі потреби населених пунктів, сільські і селищні Ради народних депутатів створюють на своїй території резервний фонд земель у розмірі до 15 % площі всіх сільськогосподарських угідь, включаючи угіддя в межах відповідних населених пунктів. Цей фонд перебуває у державній власності і призначається для дальшого перерозподілу та використання за цільовим призначенням.

Окремо слід зупинитися на порядку надання земель для створення селянського (фермерського) господарства. З метою забезпечення однакових умов для функціонування різних форм господарювання і усунення перешкод по створенню селянських (фермерських) господарств законодавчим актом передбачено, що громадяни, які виявили бажання одержати земельну ділянку для ведення селянського (фермерського) господарства, подають заяву до сільської, селищної, міської Ради народних депутатів, які своїм рішенням надають таку ділянку. Адже відомо, що нерідко керівники господарств мотивують свою відмову надати її відсутністю

вільних земель або необхідністю вирішення цього питання на загальних зборах колективу підприємства. У разі відмови у відведенні земельної ділянки питання вирішується вищестоящою Радою, а у разі її відмови — судом.

Членам колективних сільськогосподарських підприємств, (крім дослідних господарств), сільськогосподарських кооперативів, які виходять з їх складу з метою ведення селянського (фермерського) господарства, за рішенням сільської, селищної, міської, районної Ради народних депутатів передаються у власність або надаються у користування ділянки із земель запасу, а в разі їх відсутності — із придатних для сільськогосподарського виробництва земель зазначених підприємств, кадастрова оцінка яких повинна бути, як правило, на рівні середньої по господарству. При наданні земельних ділянок з оцінкою нижче середньої кадастрової по господарству законодавством встановлюються пільги.

Розміри земельних ділянок, що надаються для ведення селянського (фермерського) господарства, не повинні перевищувати 50 га сільськогосподарських угідь і 100 га усіх земель. Чинне законодавство встановлює, що конкретні розміри земельних ділянок громадян, які ведуть селянське (фермерське) господарство, в межах згаданих норм визначають сільські, селищні, міські, районні Ради народних депутатів диференційовано з урахуванням регіональних особливостей, спеціалізації і можливостей обробітку наданих земель переважно членами селянського (фермерського) господарства. Таким чином, не слід обмежувати жорсткими рамками площу сільськогосподарських угідь, що надаються у користування, оскільки в їх структурі може міститися будь-яка питома вага ріллі. А вести товарне виробництво, наприклад, зерна, на незначній посівній площі не вигідно. Тому, на наш погляд, доцільно було б взагалі не встановлювати норм, а створювати селянські (фермерські) господарства таких розмірів, які випливають з їх майбутньої спеціалізації, природно-економічних умов та наявної робочої сили.

У всіх випадках земельні ділянки у власність або користування надають у порядку відведення на підставі рішення відповідної Ради народних депутатів. Право власності або користування посвідчується такими документами:

- державним актом на право приватної власності на землю;
- державним актом на право колективної власності на землю;
- державним актом на право постійного користування землею;
- договором на право тимчасового користування землею (в тому числі на умовах оренди).

Ці документи видаються і реєструються сільськими, селищними, міськими чи районними Радами народних депутатів.

Державний акт на право колективної власності на землю видається колективному сільськогосподарському підприємству, сіль-

ськогосподарському кооперативу, сільськогосподарському акціонерному товариству із зазначенням розмірів земель, що перебувають у власності підприємства, кооперативу, товариства і у колективній власності громадян. До державного акта додається список цих громадян.

Слід зауважити, що право власності або користування наданою земельною ділянкою виникає після встановлення землепорядними організаціями її меж у натурі та одержання документа, що посвідчує це право.

Земельним законодавством встановлено і порядок вилучення (викупу) земель. Зокрема, вилучення (викуп) земельних ділянок з метою передачі їх у власність або надання у користування громадянам, підприємствам, установам та організаціям проводиться за згодою власників землі і землекористувачів на підставі рішення Верховної Ради України, місцевих Рад народних депутатів у межах їх компетенції. У разі відмови власника землі або землекористувача дати згоду на вилучення (викуп) земельної ділянки або при відмові місцевої Ради народних депутатів у її вилученні ці питання можуть бути вирішені у судовому порядку. Земельним кодексом регламентується особливий порядок вилучення земель для державних та громадських потреб і передбачена недопустимість вилучення особливо цінних продуктивних земель, а також земель, зайнятих природними та історико-культурними об'єктами.

Земельні відносини регулюються також введенням з 1 липня 1992 р. плати за землю. Законодавством передбачено, що використання землі в Україні є платним. Плата за землю у вигляді земельного податку чи орендної плати вноситься щорічно на спеціальні бюджетні рахунки сільської, селищної, міської Ради народних депутатів, на території якої знаходяться земельні ділянки. При цьому 30 % коштів від плати за землю централізуються на спеціальному бюджетному рахунку України і 10 % — на спеціальних бюджетних рахунках Республіки Крим і областей.

Кошти від плати за землю, що надходять на спеціальні бюджетні рахунки Рад народних депутатів, використовуються для фінансування заходів щодо раціонального використання та охорони земель, підвищення родючості ґрунтів, виконання робіт по землеустрою, ведення земельного кадастру, здійснення моніторингу земель, відшкодування витрат власників землі і землекористувачів, пов'язаних із господарюванням на землях гіршої якості, економічного стимулювання власників землі і землекористувачів, у тому числі орендарів, за поліпшення якості земель, підвищення родючості ґрунтів і продуктивності земель лісового фонду, розвитку інфраструктури населених пунктів.

Що ж покладено в основу обчислення таких платежів? Їх розміри залежать від якості, місця розташування і кадастрової оцінки земельної ділянки. Слід зазначити, що ставки земельного по-

датку на землі сільськогосподарського використання значно відрізняються від ставок на земельні ділянки, що знаходяться під будівлями і спорудами, а також надані підприємствам, установам і організаціям промисловості, транспорту, зв'язку та іншого призначення. Встановлення нижчих ставок земельного податку за сільськогосподарські землі спрямоване на стимулювання виробництва товарної сільськогосподарської продукції, розвиток нових форм господарювання, зміцнення фінансового стану сільськогосподарських підприємств. У цілому ж плата за землю повинна сприяти раціональному використанню земель та їх охороні, вирівнюванню соціально-економічних умов господарювання на землях різної якості.

Важливу роль у регулюванні земельних відносин повинна відігравати запроваджена Законом України «Про плату за землю»¹ нормативна ціна землі.

Справа в тому, що в умовах формування ринкових відносин земля, як головний засіб виробництва у сільському господарстві, має бути оцінена не лише за родючістю, а й у вартісному виразі, тобто повинна мати ціну. Тоді вартість земельного фонду сільськогосподарського підприємства поряд з іншими основними фондами можна відобразити у балансі основних засобів і використовувати як показник у всіх економічних розрахунках, пов'язаних з використанням землі.

Зважаючи на те, що й досі ведуться дискусії з приводу поняття ціни землі, підходів до її визначення, ринку землі, ця проблема буде вирішуватися ще тривалий час. Проте уже сьогодні можна здійснювати грошову оцінку земельного фонду виходячи з нормативної ціни землі, встановленої згаданим Законом. Відповідно до нього нормативна ціна землі впроваджується для забезпечення економічного регулювання земельних відносин при передачі землі у власність, у спадщину, даруванні та одержанні банківського кредиту під заставу земельної ділянки.

Нормативну ціну земельної ділянки встановлюють у стократному розмірі земельного податку за неї. Отже, розрахунок вартості землі зводиться, по суті, до обчислення розміру земельного податку кожної земельної ділянки, виходячи із прийнятих Верховною Радою України середніх ставок з 1 га ріллі, багаторічних насаджень, сіножатей і пасовищ для Республіки Крим, областей, міст Києва, Севастополя та території, підпорядкованої Севастопольській міській Раді народних депутатів, залежно від кадастрової оцінки і місцеположення (табл. 19). Сума податку із земельних ділянок, помножена на 100, і становитиме вартість усього земельного фонду.

Однак слід зауважити, що за допомогою наведених середніх

¹ Голос України. 1992. 23 лип.

19. Середні ставки земельного податку з 1 га сільськогосподарських угідь, крб.

Region	Рілля і багаторічні насадження	Сіножаті та пасовища
1	2	3
Республіка Крим	138	20
Області:		
Вінницька	133	37
Волинська	109	67
Дніпропетровська	131	20
Донецька	131	20
Житомирська	89	49
Закарпатська	86	35
Запорізька	124	20
Івано-Франківська	99	49
Київська	124	40
Кіровоградська	131	20
Луганська	101	20
Львівська	96	37
Миколаївська	104	20
Одеська	104	20
Полтавська	131	49
Рівненська	109	67
Сумська	109	40
Тернопільська	119	35
Харківська	133	40
Херсонська	121	20
Хмельницька	128	49
Черкаська	161	49
Чернівецька	106	20
Чернігівська	104	67
Київ	235	40
Севастополь і територія, підпорядкована Севастопольській міській Раді народних депутатів	198	20

сті та вигідного місцеположення. Ставки визначають за категоріями земель згідно з їх цільовим призначенням. Для агрогруп ґрунтів, на яких диференціальний доход не створюється або має від'ємну величину, ставки земельного податку встановлюються на мінімальному рівні, тобто 20 крб./га.

За групами ґрунтів ставки земельного податку розраховують для окремих сільськогосподарських угідь (рілля, багаторічні плодіві насадження, сіножаті і пасовища) на основі середніх ставок. До речі, у таблиці 19 ставки подані у згрупованому вигляді: рілля і багаторічні насадження разом та сіножаті і пасовища разом, що ускладнює розрахунки. Проте наявність оцінки земель за окремими угіддями дає змогу вирішити це питання.

20. Вартісна оцінка сільськогосподарських угідь Республіки Крим і областей України, млн крб.

Region	Площа ріллі і багаторічних насаджень, тис. га	Вартість ріллі і багаторічних насаджень (гр. 2) × гр. 2 табл. 19 × 100	Площа сіножатей і пасовищ, тис. га	Вартість сіножатей і пасовищ (гр. 4) × гр. 3 табл. 19 × 100	Площа сільгосп. угідь (всього), тис. га	Вартість сільгосп. угідь (гр. 3 + гр. 5)
1	2	3	4	5	6	7
Республіка Крим	1372,9	18 946	398,9	798	1771,8	19 744
Області:						
Вінницька	1828,3	24 323	209,5	775	2038,3	25 098
Волинська	693,4	7 558	356,7	2 390	1050,1	9 948
Дніпропетровська	2188,4	28 668	320,1	640	2508,5	29 308
Донецька	1734,1	22 717	296,1	592	2030,2	23 309
Житомирська	1303,0	11 597	313,8	1 538	1616,8	13 135
Закарпатська	223,9	1 925	190,8	668	414,7	2 593
Запорізька	1965,5	24 377	277,5	555	2243,4	24 932
Івано-Франківська	414,3	4 102	83,6	410	497,9	4 512
Київська	1475,1	18 291	228,3	913	1703,4	19 204
Кіровоградська	1825,9	23 919	217,3	435	2043,2	24 354
Луганська	1437,8	14 522	443,1	886	1880,9	15 408
Львівська	887,9	8 524	374,2	1 384	1262,1	9 908
Миколаївська	1741,4	18 111	255,6	511	1997,0	18 622
Одеська	2184,0	22 714	379,1	758	2563,1	23 472
Полтавська	1862,4	24 397	314,6	1541	2177,0	25 938
Рівненська	672,3	7 328	224,5	1504	896,8	8 832
Сумська	1366,0	14 889	349,0	1396	1715,0	16 285
Тернопільська	910,4	10 834	144,4	505	1054,8	11 339
Харківська	2013,0	26 773	398,5	1 594	2411,5	28 367
Херсонська	1793,9	21 706	164,4	329	1958,3	22 035
Хмельницька	1356,1	17 358	212,0	1 039	1568,1	18 397
Черкаська	1307,9	21 057	113,5	556	1421,4	21 613
Чернівецька	367,5	3 895	105,3	211	472,8	4 106
Чернігівська	1527,2	15 883	550,1	3 686	2077,3	19 569
Україна	34453,5	414 414	6920,9	25 614	41374,4	440 028

Отже, за даними економічної оцінки земель по кожному угіддю спеціалісти в Республіці Крим та областях розробляють шкали ставок земельного податку за групами ґрунтів, які надалі затверджуються Верховною Радою Республіки Крим, обласними, Київською і Севастопольською міськими Радами народних депутатів.

Нарешті, маючи шкали ставок, можна обчислити вартість будь-якої земельної ділянки і земельного фонду сільськогосподарського підприємства в цілому (табл. 21).

Вартість земельного фонду може змінюватись із зміною середніх ставок земельного податку. Законом України «Про плату за

21. Розрахунок вартості земельного фонду сільськогосподарського підприємства

Групи ґрунтів	Площа, га	Ставка земельного податку з 1 га, крб.	Нормативна ціна 1 га, крб.	Вартість земельної ділянки, тис. крб.
Рілля:				
дерново-підзолисті глеюваті та світло-сірі і сірі глинисто-піщані	750	20	2 000	1500,0
темно-сірі опідзолені та чорноземи опідзолені слабозмиті і легкосуглинкові	230	115	11 500	2645,0
темно-сірі та чорноземи опідзолені легко- та середньосуглинкові	95	193	19 300	1833,5
світло-сірі і сірі опідзолені легкосуглинкові	370	81	8 100	2997,0
темно-сірі опідзолені супіщані та слабозмиті легкосуглинкові	182	51	5 100	928,2
намиті лучні легкосуглинкові	37	127	12 700	469,9
разом	1664	62	6 200	10373,6
Багаторічні плодові насадження	98	683	68 300	6693,4
Сіножаті	140	20	2 000	280,0
Пасовища	298	20	2 000	596,0
Всього сільгоспугідь у господарстві	2200	82	8 200	17943,0

землю» передбачено (ст. 3), що середні ставки земельного податку можуть уточнюватися при зміні кадастрової оцінки земель.

Звичайно, з появою ринку землі формуватиметься і ринкова ціна на неї, однак при відсутності його та у перехідний період можна користуватися наведеними розрахунками.

Земельним законодавством передбачено ряд нормативних актів щодо охорони земельних ресурсів, економічного стимулювання раціонального використання земель, а також відповідальності землевласників і землекористувачів за порушення цього законодавства.

10.3. ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА: ОРГАНІЗАЦІЙНІ І ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Здійснювана в Україні аграрна реформа охоплює весь агропромисловий комплекс, усі його сфери. Однією з найважливіших її складових є земельна реформа. Значною мірою проведенню останньої сприяють прийняті нашим парламентом законодавчі акти про землю, власність і оренду. Відповідно до постанови Верховної Ради України від 18 грудня 1990 р. «Про земельну реформу»¹ проведено ряд важливих робіт по інвентаризації земель, частковому їх перерозподілу тощо.

Проте зауважимо, що в Україні ще недостатньо відпрацьовано механізм наділення селян землею, а останні не поборолі в собі невпевненість стати дійсними господарями на землі. Земельна реформа здійснюється повільно. Різномісного характеру набули дії місцевих Рад народних депутатів, колгоспів, радгоспів і громадян, які хочуть одержати земельні ділянки. Багато керівників та спеціалістів колгоспів, державних сільськогосподарських підприємств і працівників апарату управління агропромисловим комплексом не зацікавлені у формуванні багатокладної економіки. Прикро, але слід визнати, що є навіть випадки стримування цього об'єктивного процесу.

Безумовно, земельна реформа не може бути здійснена за один прийом. Враховуючи ситуацію, що склалася у сільському господарстві, на початкових її етапах слід провести суцільну приватизацію земель, визначивши частку кожного члена трудового колективу через акціонування. Присадибні земельні ділянки, а також ділянки індивідуального і колективного садівництва уже тепер можна передати у приватну власність. Надалі в міру удосконалення земельного законодавства і адаптації до ринкових відносин доцільно активніше вводити приватну власність на землю. У перспективі землі всіх категорій повинні бути об'єктом вільного продажу, купівлі, застави та успадкування, тобто має функціонувати ринок землі.

Кінцева мета земельної реформи — встановлення власності на землю громадян, колективів, громадських організацій, держави. При цьому можуть бути різні шляхи введення фізичних і юридичних осіб у право власності: безплатне (або за символічну плату) наділення землею, продаж землі, успадкування, оренда.

Земельна реформа покликана забезпечити перехід до ефективної системи використання земель. Її здійснення має спиратися на послідовний (поетапний) комплекс організаційно-економічних заходів, які нині лише формуються. Тому проведення земельної реформи слід розглядати з позиції близьких і довгострокових цілей.

На початкових етапах необхідно створити умови для розвитку усіх форм господарювання на землі, а кожному громадянину надати право вільного вибору трудової участі у будь-якій з них. У перехідний період основною формою господарювання залишаються громадські господарства — колгоспи, радгоспи, інші державні та міжгосподарські підприємства. Проте способи організації виробництва в них повинні удосконалюватися у напрямі поєднання особистих і громадських інтересів, створення раціональних оренд-

¹ Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 10. Ст. 100.

них колективів, надання їм організаційної, юридичної та фінансової самостійності, визначення власної частки в громадському фонді.

Водночас однією з перспективних форм господарювання мають стати селянські (фермерські) господарства як економічно і юридично самостійні сільськогосподарські формування, що ґрунтуються переважно на особистій праці членів сім'ї і займаються виробництвом сільськогосподарської продукції, її переробкою та реалізацією. Прискореного розвитку набуватимуть сільськогосподарські кооперативи, асоціації, селянські спілки тощо.

Удосконалення і розвиток нових форм господарювання відбуваються в умовах переходу до ринкової економіки. Саме тому земельна реформа, бажано ми цього чи ні, зачіпає надзвичайно важливі економічні і соціальні стереотипи земельних відносин. На зміну їм, по суті, приходять радикальні зміни форм власності на землю.

Земельний кодекс України закріпив за громадянами право приватної власності, постійного і тимчасового користування землею, у тому числі на умовах оренди, а за сільськогосподарськими, кооперативними і громадськими підприємствами — право колективної власності, постійного і тимчасового користування, в тому числі на умовах оренди.

Проте ринкові відносини у землекористуванні не можуть бути декретовані одноразовим актом. Процес їх становлення повинен здійснюватись шляхом поетапної трансформації власності на землю і удосконалення земельного законодавства. Поряд з ринком праці і капіталу потрібен ринок землі, який передбачає вільний доступ до землі праці і капіталу.

Ефективність земельної реформи може бути забезпечена лише з урахуванням тих організаційно-економічних заходів, які уже здійснюються або намічені згідно з розробленими програмами.

З метою прискорення земельної реформи та у зв'язку із впровадженням поряд з державною колективною і приватною форм власності на землю Верховна Рада України в березні 1992 р. прийняла постанову «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі», якою зобов'язано Кабінет міністрів України, уряд Республіки Крим, обласні, Київську і Севастопольську міські Ради народних депутатів розробити і затвердити відповідно державну, республіканську, обласні (міські) програми земельної реформи на 1992—1995 рр., визначити перелік сільськогосподарських підприємств і організацій, землі яких підлягають передачі в колективну і приватну власність. Встановлено, що роздержавлення та приватизація земель сільськогосподарських підприємств і організацій провадитиметься відповідно до проектів, які розробляються керівництвом (адміністрацією) цих підприємств і організацій за участю експертів і державних землепорядних організацій, схвалю-

ються трудовими колективами і затверджуються за поданням сільської (селищної) Ради районною (міською) Радою народних депутатів. Проекти розробляються відповідно до рекомендацій, затверджених Кабінетом міністрів України.

Зважаючи на важливість здійснення земельної реформи, варто зупинитися на основних положеннях щодо складання проектів роздержавлення та приватизації земель сільськогосподарських підприємств і організацій.

Правовою основою роздержавлення та приватизації земель сільськогосподарських підприємств і організацій є Закон України «Про форми власності на землю» та Земельний кодекс України, якими встановлена державна, колективна і приватна власність на землю.

До проекту роздержавлення і приватизації входять:

- визначення площ сільськогосподарських та інших угідь, що підлягають роздержавленню і приватизації;
- проведення обліку чисельності і складу населення сільської (селищної), міської Рад народних депутатів;
- визначення середньої (з розрахунку на одну особу) частки земельних угідь, що підлягають приватизації;
- опрацювання пропозицій щодо приватизації сільськогосподарських та інших угідь і розгляд їх трудовими колективами;
- розробка ескізного (попереднього) проекту роздержавлення та приватизації земельних угідь, розгляд і схвалення його трудовим колективом;
- подання сільською (селищною) Радою народних депутатів проекту роздержавлення і приватизації на розгляд та затвердження його районною (міською) Радою народних депутатів;
- розробка за дорученням районної Ради народних депутатів технічного (робочого) проекту приватизації земельних угідь;
- натурне розмежування і погодження меж земельних ділянок, що передаються у власність;

видача державних актів на право власності на земельну ділянку і реєстрація їх відповідною Радою народних депутатів.

Приватизації підлягає 85 % сільськогосподарських угідь та площа ділянок лісу (менше 5 га), водойм і боліт (менше 3 га), якими користуються підприємства, організації та громадяни у межах території сільської (селищної), міської Рад народних депутатів. Якщо ділянки лісу, водойм і боліт зазначеної площі мають місцево природоохоронне, оздоровче, рекреаційне чи історико-культурне призначення, вони не передаються у приватну власність. Статус такого призначення встановлюється за поданням авторів проекту роздержавлення і приватизації комісією у складі представників сільської (селищної), районної (міської) Рад народних депутатів.

Виходячи із загальної площі земель, що підлягають приватиза-

ції, визначається середня їх частка. Її обчислюють діленням площі сільськогосподарських та інших угідь, що підлягають приватизації, на загальну (сумарну) чисельність осіб виробничої і соціальної сфери (згідно із подвірним списком).

До числа осіб, які включають у розрахунок середньої частки земель, входять усі працівники колгоспів, радгоспів, підсобних сільських господарств, селянських (фермерських) господарств, інших державних, кооперативних, міжгосподарських, акціонерних сільськогосподарських підприємств, об'єднань (асоціацій), установ і організацій, а також працівники системи народної освіти, охорони здоров'я, культури, побутового обслуговування населення, зв'язку, торгівлі і громадського харчування, владних та правоохоронних органів.

У складі чисельності виділяють працівників виробничої і соціальної сфери. У свою чергу їх поділяють на працездатних, пенсіонерів, дітей до 14 років та від 14 до 18 років. Чисельність і склад населення встановлюються подвірною.

За погодженням з трудовими колективами середня земельна частка диференціюється залежно від соціального стану і участі осіб у сільськогосподарському виробництві. При обчисленні частки працівників сільського господарства і пенсіонерів, які раніше працювали у сільськогосподарському виробництві та проживають у даній місцевості, приймається коефіцієнт 1,0, осіб, зайнятих у соціальній сфері, — 0,5, дітей працівників сільського господарства (включаючи тих, хто вийшов на пенсію) віком до 14 років — 0,5, а від 14 до 18 років — 0,75.

Наприклад, загальна кількість працівників сільського господарства разом з пенсіонерами, які раніше працювали у сільськогосподарському виробництві, становить 300 осіб, їх дітей до 14 років — 40 і від 14 до 18 — 60. Осіб соціальної сфери, включаючи пенсіонерів, — 40.

Загальна площа, що підлягає роздержавленню і приватизації, — 2394 га.

1. Розрахунок середньої земельної частки:

$2394 \text{ га: } (300 \times 1,0 + 40,0 \times 0,5 + 60 \times 0,75 + 40 \times 0,5) = 2394 : (300 + 20 + 45 + 20) = 2394 : 385 = 6,218 \text{ га.}$

2. Диференційована земельна частка дорівнює:

для працівників сільського господарства і пенсіонерів, які раніше працювали у сільськогосподарському виробництві і проживають у даній місцевості, — 6,218 га ($6,218 \times 1,0$);

для їх дітей до 14 років — 3,109 га ($6,218 \times 0,5$);

для дітей від 14 до 18 років — 4,663 га ($6,218 \times 0,75$);

для працюючих у соціальній сфері, включаючи пенсіонерів, — 3,100 га ($6,218 \times 0,5$).

3. Виходячи з диференційованої земельної частки на кожний

двір (сім'ю) визначають загальну площу сільськогосподарських та інших угідь, що підлягає приватизації.

Так, для сім'ї працівника сільського господарства, у складі якої двоє працюючих, один пенсіонер, одна дитина віком до 14 років і одна — 16 років, загальна площа становитиме 26,4 га ($3 \times 6,218 + 3,109 + 4,663 = 18,654 + 3,109 + 4,663$).

У цю площу входять земельні ділянки, якими двір (сім'я) користується на момент приватизації в межах населеного пункту.

Варіанти проекту приватизації сільськогосподарських та інших угідь розробляють на підставі вивчення конкретної ситуації — розміщення населених пунктів, земельних масивів та їх якості, дорожньої мережі, розташування об'єктів, які не підлягають роздержавленню і приватизації, чисельності та складу населення, відомостей про наявність і заяви на створення селянських (фермерських) господарств, інших виробничих формувань, кількості бажаних розширити присадибні ділянки до максимальних норм.

У першу чергу здійснюється передача земельних ділянок, розташованих у межах населених пунктів, що належать до відання сільської, селищної, міської Ради народних депутатів. Для ведення особистого підсобного господарства ділянки розміром не більше як 0,60 га, передаються у власність громадян безплатно. При наявності у межах населених пунктів невикористовуваних сільськогосподарських угідь громадяни за бажанням можуть одержати у користування додатково ще ділянку розміром до 0,4 га.

Землі, розташовані за межами населених пунктів, можуть бути передані у колективну власність.

Підставою є заяви громадян про згоду передати свою земельну частку без натурного встановлення її меж у колективну власність колективному сільськогосподарському підприємству, кооперативу, акціонерному товариству, в тому числі створеному на базі радгоспу чи іншого сільськогосподарського підприємства, на праві суб'єкта колективної власності. Право власності у даному разі реалізується через розподіл доходів, порядок якого визначають загальні збори колективу співвласників (дивіденди на акції, доход на земельну частку, коефіцієнт трудової участі тощо).

Селянським (фермерським) господарствам та громадянам, що бажають створити таке господарство, середня земельна частка передається у приватну власність безплатно з наступним визначенням її меж у натурі (на місцевості).

Визначаються площі земель, що підлягають передачі у колективну і приватну власність, а також площі резервного фонду, призначені для наступного перерозподілу.

Виділяються масиви особливо цінних продуктивних земель. Порядок перерозподілу та використання цих земель при передачі їх у приватну власність вирішується трудовим колективом господарства, землі якого підлягають роздержавленню та приватизації.

Намічаються масиви резервного фонду та земельні ділянки для передачі у приватну власність, якщо в колективі є бажання вести селянське (фермерське) господарство.

Зазначені масиви і ділянки земель виділяються на плані внутрішньогосподарського землевпорядкування або на іншій планово-картографічній основі. На ній же намічають дорожню мережу, формують площі, рівнозначні за придатністю ґрунтів для вирощування окремих сільськогосподарських культур, щоб мати змогу пропонувати у приватну власність ділянки з певними природними властивостями для цільового використання.

За бажанням громадян, які беруть у приватну власність земельні ділянки, враховується різноякісність ґрунтів. У такому разі середня земельна частка зменшується, якщо нормативна ціна 1 га її вища за середню ціну 1 га земель, що передаються у колективну і приватну власність, і збільшується, коли така ціна менша за вказану середню.

Результатом розробки пропозицій є:

1) списки громадян, які стають співвласниками сільськогосподарських угідь, що передаються у колективну власність;

2) списки громадян (подвірні), які утворюють селянські (фермерські) господарства;

3) дані про площі сільськогосподарських та інших угідь, що передаються у колективну власність і становлять резервний фонд, заповідні, природоохоронні та інші землі, які за рішенням комісії місцевих Рад народних депутатів не підлягають приватизації: дані про площі сільськогосподарських угідь, що передаються у приватну власність, а також про додаткову площу, що має бути відведена під польові дороги;

4) план внутрішньогосподарського землевпорядкування (або інша планово-картографічна основа), на якому показано масиви колективних, приватних земель, резервний фонд, заповідні ділянки лісів, боліт, водойм та польові дороги.

Ці пропозиції розглядаються зборами трудового колективу, доопрацьовуються з урахуванням зауважень і передаються разом із замовленням землевпорядній організації для опрацювання ескізного проекту.

Основа для розробки ескізного проекту — принципове рішення трудового колективу щодо виділення і місцеположення земельних масивів, які передаються у колективну і державну власність, включаючи резервний фонд, а також земель, що підлягають розподілу і передачі у приватну власність.

При розробці проекту з урахуванням даних ґрунтових карт і шкал придатності ґрунтів, системи розселення тощо уточнюються та погоджуються з майбутніми співвласниками і власниками межі масивів колективної власності й тих, що підлягають передачі у приватну власність, проектується додаткова дорожня мережа та

поділ на окремі ділянки земель, які приватизуються. Визначають, хто із майбутніх власників володітиме кожною із них. При цьому враховують наміри землевласників про майбутнє використання земель і придатність для цього ґрунтів, добросусідські стосунки та необхідність диференціювання розмірів середньої земельної частки відповідно до якості ґрунтів і місцеположення ділянок.

Диференціювання розмірів середньої земельної частки здійснюється за формулою: $P_{\text{дд}} = (P_{\text{чс}} \times \text{НЦ}_{\text{с}}) : \text{НЦ}_{\text{д}}$, де $P_{\text{дд}}$ — площа ділянки певної якості, га; $\text{НЦ}_{\text{с}}$ — середня нормативна ціна 1 га по господарству, крб; $\text{НЦ}_{\text{д}}$ — середня нормативна ціна 1 га земельної ділянки, крб.; $P_{\text{чс}}$ — площа середньої земельної частки, га.

План з попереднім розмежуванням земель на масиви колективної власності, резервного фонду, подвірні земельні частки, що приватизуються, дорожньою мережею, заповідними ділянками та відповідні експлікації земель із списками співвласників і власників (подвірні) земель сільська (селищна) Рада народних депутатів передає на затвердження районній (міській) Раді народних депутатів.

Після внесення можливих змін та доповнень до ескізного проекту районна (міська) Рада народних депутатів доручає розробку технічного проекту приватизації земель та здійснення його на місцевості.

Технічне проектування полягає в уточненні лінійних елементів, розмірів масивів і ділянок, що передаються у колективну та приватну власність, обчисленні даних, необхідних для здійснення проектів на місцевості. Після цього проводиться натурне розмежування масивів і ділянок на місцевості.

При натурному розмежуванні на місцевості визначають межі кожної земельної ділянки (масивів колективної власності, резервного фонду, ділянок, що приватизуються, та ін.). Вони, як і розмір ділянок, остаточно погоджуються з приватними землевласниками і навічно закріплюються на місцевості. Факт погодження меж, розмірів і площ стверджується землевласником.

Право власності, яке настає з моменту встановлення меж ділянки на місцевості, посвідчується державними актами, які видаються і реєструються сільськими, селищними, міськими, районними Радами народних депутатів.

Державний акт на право колективної власності колективному сільськогосподарському підприємству, кооперативу, товариству видається з додатком до нього списку співвласників. За бажанням громадян-співвласників місцеві органи влади, які видали і реєстрували державний акт на право колективної власності на землю, видають довідки, що підтверджують розмір середньої земельної частки у колективній власності.

Реалізація комплексу заходів по земельній реформі дасть змо-

гу широко розвивати різні форми господарювання і на цій основі збільшити виробництво сільськогосподарської продукції, підвищити ефективність використання і охорони земель.

Розділ 11

ДЕЯКІ ПІДСУМКИ І ПРОБЛЕМИ ДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ВІДНОСИНАХ ВЛАСНОСТІ

11.1. ПЕРШІ УЗАГАЛЬНЕННЯ І ОЦІНКИ

Незважаючи на те, що вирішення проблеми власності в Україні на сучасних засадах має вже чотирирічну історію, даних для всебічних узагальнень ще недостатньо. Насамперед тому, що доводилося починати з нуля, без будь-яких попередніх науково-практичних розробок. Були лише заклики до реформування відносин власності і дуже загальні підходи до його практичного здійснення. Крім того, відповідні перетворення в перші роки проводилися лише в колгоспах і не зачіпали радгоспів, переробних і агросервісних та інших державних підприємств і організацій. Приватизація почалася знизу як результат спільної заінтересованості й роботи науковців і виробничників. Владні структури, за винятком спочатку Держагропрому, а пізніше Міністерства сільського господарства і продовольства України, цими процесами практично не цікавилися. Більше того, коли виникла необхідність експериментально перевірити хоча б деякі варіанти роздержавлення і приватизації в радгоспах, дозволу на це Інститут аграрної економіки ім. О. Г. Шліхтера УААН не одержав. Тому деякі висновки, що наводяться нижче, ґрунтуються в основному на досвіді колгоспів та створених шляхом їх реформування інших виробничо-господарських формувань. Цього, звичайно, недостатньо для повніших і глибших узагальнень, оцінок і висновків, тому їх поки що можна розглядати як найбільш загальні, попередні, які не претендують на всеохопленість і тим більше на безапеляційність. І все ж для якомога об'єктивнішої оцінки зробленого і прогнозу на майбутнє без них не обійтись.

Перший, і чи не найважливіший для даного етапу, висновок полягає у тому, що в суспільстві дедалі більше розуміють необхідність і невідкладність глибоких змін у відносинах власності. Було б помилкою стверджувати про однастайність думок з цього приводу. Нав'язування протягом тривалого періоду викривленого розуміння науково-практичного здійснення, підпорядкування вирішення проблеми інтересам політичних і повністю підпорядковува-

них їм державних і владних структур настільки спотворили свідомість людей, що крутий поворот сприймається повільно і неоднозначно. Дуже багатьох лякає невідомість того, що їх чекає в умовах, коли державна власність перестане бути монопольною і почне розвиватися її антипод — приватна власність, власність окремих громадян та їх недержавних угруповань. Практично всі у колишньому Союзі РСР та й у сучасній Україні знаходяться у наймах у держави. Але цілеспрямований ідеологічний обман їх у тому, що вони є господарями і власниками, спричинив до негативного відношення до можливості працювати «у наймах». При цьому забувається, що реформування відносин власності створить дуже багатьом можливість стати власником у найповнішому розумінні.

Справа ускладнюється різким протистоянням політичних сил у питаннях власності. Під виглядом аргументації на користь одних форм власності йде перекошування суті інших, їх цілеспрямована компрометація. Це ускладнює сприймання простими людьми, у тому числі селянами, тих чи інших аргументів і їм доводиться покладатися в основному на особисті оцінки, власні розуміння проблеми і віками набутий хліборобський досвід. Поміркований і обережний від природи і наляканий політичними експериментами над ним селянин з пересторогою сприймає своє майбутнє в умовах принципових змін у відносинах власності.

І все ж у суспільстві значною мірою подолана упередженість щодо сучасного розуміння проблем власності, зроблені важливі кроки по шляху їх практичного вирішення. Найповніше це підтверджується, з одного боку, прийняттям Верховною Радою ряду законів з питань приватизації, які в основному охоплюють всі найважливіші сторони вирішення проблеми, і з другого — початком їх практичного втілення у порівняно великій кількості господарств. Можна вважати, що зрушений з місця свого роду пласт, який ще зовсім недавно вважався непорушним. Не все на цьому шляху відпрацьовано і виправдовує надії. Але зроблене дає підстави для висновку про багатообіцяючий початок, який має підстави стати незворотним.

Як з погляду зробленого, так і щодо майбутнього виняткове значення мають певні успіхи у науковому забезпеченні проблеми власності. За усього критичного, значною мірою справедливого, ставлення у суспільстві до аграрно-економічної (як і до економічної в цілому) науки об'єктивним є те, що на цей раз саме з її безпосередньою участю започаткований і одержав розвиток процес приватизації. Є підстави говорити, що на цей раз вона не тільки не відставала від виробництва, а й у тій чи іншій мірі випереджала практичне вирішення проблеми. Її наукова розробка зосереджена в основному в Інституті аграрної економіки ім. О. Г. Шліхтера УААН та Інституті економіки АН України. Спільними зусил-

лями їх науковців ще до початку порівняно широкого застосування приватизації вирішено ряд важливих питань, на основі яких процес набуває дальшого розвитку.

Важливими у цьому відношенні є розробка методологічних заasad реформування відносин власності, обґрунтування його кінцевої мети на основі єдності політичних, соціальних, економічних і психологічних аспектів; визначення етапів її досягнення на основі розгляду проблеми як такої, що вирішуватиметься із складностями і тривалий період. У науково-практичному відношенні високоякісними і своєчасними були розробки з питань методичних і організаційних підходів до розвитку процесів приватизації на місцях. Вчені стали прямими учасниками-консультантами і безпосередніми розробниками проектів приватизації у багатьох господарствах і співучасниками їх здійснення. Вагомим є внесок учених у розробку законодавчих актів з цієї важливої проблеми. Особливе значення щодо майбутнього має те, що набутий досвід вирішення проблеми власності аграрно-економічною наукою створює передумови для дальшого поглиблення її наукового забезпечення.

Відомо, що успіх (чи, навпаки, невдача) вирішення будь-якої справи залежить в основному від того, хто очолює її здійснення. Центральне місце керівника в управлінському процесі набуває особливого значення при вирішенні нових проблем, до яких належить уся сукупність питань, від своєчасності і якості вирішення яких залежать і темпи перетворень у відносинах власності.

Загальноприйнято у всіх невдачах у сільському господарстві звинувачувати насамперед керівників колгоспів, радгоспів, інших підприємств. Звичайно, вони різні, у тому числі з погляду ставлення до проблеми власності. Але незаперечним є те, що значна частина серед них заінтересовані у її вирішенні в інтересах членів трудових колективів. Потрібні були певна сміливість і ризик, щоб розпочати паювання в колгоспах тоді, коли офіційно воно не підтримувалося. Ці риси особливо проявилися у М. Є. Мельника, голови колгоспу ім. Леніна (тепер корпорація «Ліпівки») Томашівського району Вінницької області, який перший в Україні пішов цим шляхом (див. розділ 5), а його досвід став школою для багатьох інших голів колгоспів. Слідом за ним приватизацію почали С. В. Гошовський (теперішня спілка акціонерів «Вільна Україна» Рожнятівського району Івано-Франківської області), В. В. Кнігницький (спілка селян «Покуття» Городенківського району Івано-Франківської області), І. К. Шпирна (колгосп ім. Леніна Великобагачанського району Полтавської області), В. М. Авідзба (колгосп ім. XXII з'їзду КПРС Бахчисарайського району Республіки Крим), В. А. Риптик (колгосп ім. М. Черемшини Косівського району Івано-Франківської області). У Дніпропетровській області ініціативу у цьому відношенні

проявили А. Г. Білик (Новомосковський район), Л. М. Петренко (Апостолівський район), на Вінниччині В. І. Бондар (Гайсинський район) та І. А. Боримський (Калинівський район), Д. К. Моторний (Херсонська область), М. В. Непота (Київська область).

Велику відданість приватизації проявив директор Коломийського сокоекстрактного заводу Івано-Франківської області М. Д. Скоповський, зусиллями якого ще у 1990 р. вперше в Україні було здійснено роздержавлення і перетворення заводу в народне підприємство (див. розділ 7).

Досвід цих та інших керівників важливий не тільки з погляду зробленого, а й тому, що їх надбання має виняткове значення для дальшого реформування відносин власності.

Звичайно, найсуттєвішим залишається ставлення селян до кардинальних змін у відносинах власності. Серед багатьох аспектів цієї проблеми можна виділити два: якою є їх оцінка таких змін і як вони (зміни) впливають на формування психології селян і ставлення до роботи.

Щодо першого є підстави для висновку про те, що селянство сприймає розвиток приватизації як давно назріле і, безумовно, потрібне. Справа не змінюється від того, що поки що його переважна більшість пов'язує своє майбутнє з колективними господарствами. Наскільки тривалою буде така орієнтація, зараз говорити ще рано. Життя дасть відповідь на це складне питання. Але однозначним є те, що селяни розглядають приватизацію як безумовно позитивну. Насамперед, з психологічного боку: адже це перший реальний крок по шляху від обіцянок на право власності до її чергового державного гарантування конкретними справами, учасниками яких стають самі селяни. Не проходить безслідно те, що, не маючи у колективному надбанні нічого, селянин стає власником якоїсь його частини. Звичайно, він заслужив на більше. Але бідність колгоспів, з одного боку, і надмірно велике запізнення хоча б з таким способом вирішення проблеми власності — з другого, обмежує можливість господарств щодо того, аби індивідуальна частка майна їх членів була більшою. І все ж той факт, що, не маючи «в котлі» нічого, селянин одержує у свою безроздільну власність хоч частину того, що він вклав у нього, сприймається як давно очікуване.

Селяни зазначають, що таке відчуття було б повнішим, якби майнове паювання в колгоспах не збіглося із швидким розвитком інфляції і зростанням цін, які навіть за умов індексації пайових сум значно знецінюють їх реальну економічну цінність. Але і за даних обставин переоцінити те, що робиться у цьому відношенні, неможливо. Воно має оцінюватися не тільки з погляду сучасного, а й як початок набагато глибших перетворень у майбутньому, у тому числі недалекому.

Складніше справа з тим, наскільки зміни у відносинах влас-

ності виконують роль заохочувального чинника для активізації роботи тепер уже власників в усупільнених господарствах. Можна сподіватися, що з часом під впливом реальності життя у характері селян стануться глибокі психологічні зміни у бік самовизначення їх як власників (звичайно, несприятливий збіг обставин може затягнути цей процес).

Але, як би не хотілось про це згадувати, володіння паями поки що не стало стимулом до помітної заінтересованості у активнішій і ефективнішій роботі в колективному господарстві. Сподівання на це з різних причин не підтверджуються. У тому числі в частині бережливого ставлення до землі, майна і виробленої продукції.

Як свідчить узагальнення думок селян, однією з таких причин є те, що, навіть володіючи частиною колективно надбаного майна, вони поки що позбавлені реального права власності на найважливіше для них — землю. Певне подолання цієї причини пов'язується з визначенням у землі, що знаходиться в колективній власності, земельного паю у вигляді середньої земельної частки кожного працівника. Час покаже, якою буде дієвість такої спроби вирішення земельної проблеми, коли і як вона проявиться. Нічого подібного не тільки у вітчизняній, але й у світовій практиці ніколи не було.

Оскільки даних для достовірного прогнозування практично немає, залишається обмежитись лише суб'єктивними міркуваннями. Одне з них полягає у тому, що для усвідомлення селянином його повної власності на середню земельну частку потрібен певний час. Воно може сформуватися лише тоді, коли практика підтвердить, що селянин сповна може скористатися своїм правом на неї — вилучити для створення фермерського господарства, продати, подарувати. Не буде цього — настане чергове розчарування. Це ніяк не означає, що для того, щоб пересвідчитись, кожний селянин повинен зробити спробу припинити членство в колективному господарстві. Досить буде оцінити досвід інших членів цього чи іншого підприємства.

Ще однією обставиною, яка може розвивати в селянина реальність його володіння середньою земельною часткою, найшвидше буде те, наскільки свій матеріальний добробут він пов'язуватиме саме з нею. У зв'язку з цим може виявитися дійовим включення землі (через її нормативну ціну або за іншим показником) у систему дивідендних виплат. Мабуть, вони, як правило, будуть невеликі, але недооцінювати їх не варто.

Можна очікувати, що більш дійовою буде безплатна видача (саме видача, а не продаж) якоїсь частини продукції власникам середніх земельних часток. Якої саме частини, якщо такий варіант виявиться прийнятним, потрібно буде вирішувати у кожному конкретному випадку. Поставлений у залежність від ефективності виробництва і рівня активності в участі в усупільненому виробництві такий підхід, нехай не зразу, а з часом, може виявитися дійо-

вим чинником для тих, хто віддасть перевагу роботі в колективному господарстві. Можна було б передбачити, що у випадку відмови від одержання цієї частини натурою, власникові земельного паю могли б бути виплачені гроші на рівні середньої реалізаційної ціни одиниці проданої господарством продукції за мінусом витрат на її реалізацію. Можливі також інші підходи до розвитку у члена колективного господарства усвідомлення того, що його земля працює на нього.

Заслугує на увагу ще один з результатів розвитку відносин власності. Його суть — у безпосередньому впливі на організаційні, виробничо-господарські перетворення в колективних сільськогосподарських підприємствах. Їх необхідність стала очевидною давно. Тією чи іншою мірою вони здійснювалися і здійснюються у багатьох господарствах, але, як свідчить досвід, найповніше проявляються у поєднанні з реформуванням відносин власності. Новим у цьому відношенні є те, що такі перетворення в господарствах здійснюються одночасно із змінами у відносинах власності. Така практика поки що невелика, база для її узагальнення ще недостатня, проте можна стверджувати, що в перспективі таке поєднання набуватиме дедалі більшого розвитку.

За усієї обмеженості даних є можливість хоча б у загальному вигляді передбачити подальший розвиток відносин власності з проблемою різноукладності. Стосовно до селянських (фермерських) господарств, для формування яких приватизація створює сприятливі умови, можливі різні напрями їх організації.

Один з них полягає у формуванні фермерського господарства індивідуалізованого типу, за якого кожний селянин діятиме як окремий суб'єкт господарювання. Він вступатиме в коопераційні стосунки з іншими індивідуальними і колективними підприємствами різного призначення, але своє господарство розглядатиме як окремо взяте, організаційно відокремлене. При цьому на особливу увагу заслуговують дві обставини. По-перше, такі господарства матимуть невелику, як правило, початкову земельну площу. Адже можливість наділити всім потенційним фермерам по 30—50 га і більше землі (хоч і таку площу не можна сприймати як оптимальну) обмежені. По-друге, і це є наслідком попереднього, такі селянські господарства повинні з самого початку шукати партнерів по суспільному виробництву. Практика кооперування набуватиме великого поширення, але селяни зустрінуться із складностями розміщення земельних паїв у різних місцях, бо при виході з господарства поодинокі більша ймовірність розташування земельних наділів безвідносно до можливого кооперування.

У зв'язку з цим за певних умов доцільним може бути формування селянських господарств із самого початку на кооперативних засадах. Один з варіантів їх створення може полягати в одночасному, узгодженому в часі виході з колективного підприємства

на фермерство кількох його членів, які виявляють бажання господарювати спільно. Переваг тут кілька. По-перше, є можливість одержати землю одним великим або відносно великим масивом, що матиме винятково важливе значення для вирішення всіх інших питань. По-друге, при цьому створюються кращі умови для визначення спеціалізації господарства, найбільш доцільного поєднання галузей, розміщення виробничих і допоміжних будівель, майданчиків для техніки тощо. По-третє, можна завчасно не тільки передбачити створення переробних підприємств, ремонтних майстерень, інших обслуговуючих служб, а й якомога швидше почати їх будівництво. По-четверте, колективу легше придбати в колективному господарстві за рахунок паїв майно, особливо необхідне на перших етапах. По-п'яте, за таких умов легше сформувати колектив «майстрів на всі руки», в який увійдуть працівники різних спеціальностей.

Механізм функціонування таких кооперативно-фермерських господарств відпрацьовуватиметься залежно від конкретних умов і можливостей. Важливо тільки, щоб кожен член колективу знав свою частку у спільно створеному багатстві і був переконаний, що вона зростає в суворій відповідальності з його внеском у неї. Такий внесок може бути не тільки як частина прибутку кооперативу, а й з власних заощаджень або прибутку від іншої діяльності. При цьому потрібно буде узгоджувати питання, які виникатимуть у зв'язку з можливо великою різницею у частках окремих членів кооперативу.

Як зазначалося вище, за усього критичного ставлення до усуспільнених форм господарювання на селі слід виходити з недоцільності і неможливості тотальної відмови від них. Життя дасть відповідь на питання про доцільність чи недоцільність їх дальшого функціонування. Але поки вони повинні здійснюватися заходи по створенню можливостей їх ефективного функціонування. У тому числі таким розвитком відносин власності, за яких кожний їх член ставав би реальним власником приватної частки і повноправним співвласником надбання, яке залишається колективною власністю усіх членів.

Найбільш виправданим може стати таке поглиблення приватизації, за якого поряд із загальноколективною власністю створювалася би також власність діючих і новостворюваних структурних підрозділів, які поступово набуватимуть характеру кооперативних формувань. Їх кількість поступово збільшуватиметься, а чисельність працюючих в них зменшуватиметься. Останнє важливо у зв'язку з тим, що працівник почуватиме себе повнішим власником у невеликих підрозділах. При цьому можливі випадки, коли чисельність зайнятих у таких підрозділах, насамперед невеликих, зменшуватиметься настільки, що вони врешті-решт стануть при-

ватною власністю невеликої кількості працюючих або й окремих власників.

Як бачимо, навіть здійснені за обмеженості даних узагальнення дають підстави для важливих для виробництва висновків і прогнозів. З часом буде можливість зробити їх повнішими і глибшими.

11.2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПОГЛИБЛЕННЯ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ

Незважаючи на складність вирішення проблеми власності, аналіз перших кроків по цьому шляху дає підстави для оптимізму. А він, як відомо, — могутній мотиваційний засіб. Тому можна сподіватися, що хоч і не так швидко, як хотілось би або як того вимагають обставини, проблема буде вирішена.

Така упевненість ґрунтується на тому, що реформування відносин власності в АПК — це не чергова кампанія, а велика робота, спрямована на докорінну зміну існуючих форм господарювання. Це надзвичайно важливо, оскільки її відставання від сучасних вимог гальмує використання створеного виробничого потенціалу, головного багатства — землі, уповільнює подолання відчуженості селянина від результатів праці.

Ось чому протягом останніх років ведеться інтенсивний пошук нових форм і методів організації виробництва та господарювання. Випробувані практикою колективний підряд, орендні відносини, розрахункові ціни, чекова форма взаєморозрахунків, навіть власні внутрішньогосподарські гроші хоч і не забезпечували бажаних результатів, але певною мірою підготували перехід на нові, ефективніші виробничо-господарські відносини усередині господарств.

На жаль, відповідні наукові розробки не завжди мали упереджувальний характер, однак окремі з них були зроблені своєчасно на основі принципово нових підходів. Насамперед це стосується розробок Інституту аграрної економіки ім. О. Г. Шліхтера, Інституту економіки Академії наук України та Київського державного економічного університету щодо паювання майна колгоспів, колективних сільськогосподарських підприємств, визначення пайової участі трудових колективів у майні міжгосподарських підприємств, створення акціонерних товариств, організаційно-господарського реформування колгоспів і радгоспів тощо. Такі розробки були направлені областям, районам, господарствам, внаслідок чого навіть за відсутності необхідної нормативно-законодавчої бази у господарствах поживалася робота по реформуванню відносин власності.

На початок 1993 р. проведено паювання в 3,7 тис. колгоспів, діє понад 14 тис. фермерських господарств, 3,5 тис. самостійних

та внутрішньогосподарських кооперативів, 2,8 тис. малих підприємств, створено 315 асоціацій (спілок) селянських (фермерських) господарств і кооперативів, набувають поширення акціонерні відносини. Почала розвиватися ринкова інфраструктура — створюються агропромбінжі, брокерські контори, консультаційні пункти та інші посередницькі організації. Прийняття Закону про пріоритетність соціального розвитку села та інших правових актів закріпило рівноправність різних форм господарювання і, безумовно, сприяло розвитку багатоукладної економіки.

Слід зазначити, що найбільш активно робота по паюванню проходила у Львівській області, де розпайовано практично всі колгоспи, а також у Хмельницькій (66 %), Кіровоградській (65 %), Одеській (63 %) та Сумській (63 %) областях. Зокрема, на Одещині у кінці 1992 р. діяло вісім агрофірм, дві асоціації сільськогосподарських кооперативів, вісім сільськогосподарських підприємств з внутрішньогосподарськими кооперативами, шість асоціацій фермерських господарств, дев'ять акціонерних та шість орендно-акціонерних товариств (на базі колгоспів). На оренду тут перейшло також 68 переробних і 23 обслуговуючих підприємства.

У другій половині 1992 р. прискорились інтеграційні процеси по створенню в АПК асоціацій на базі сільськогосподарських, переробних і обслуговуючих підприємств. Уже діють п'ять асоціацій по виробництву цукру, 13 — у системі Укрліноконоплепрому, 8 — по виробництву, переробці і реалізації м'яса та м'ясопродуктів, в ряді областей створюються асоціації з участю підприємств молочної промисловості. В Україні функціонує 95 агрофірм, 31 агроторгове підприємство, 27 агрокомбінатів, тобто на практиці застосовуються різноманітні підходи до вирішення проблеми реформування відносин власності з одночасним розвитком прогресивних форм господарювання. У кожній області вже нагромаджено достатній, в основному позитивний, досвід. Хоча мають місце й випадки формального підходу до цієї важливої справи: не проводиться необхідна підготовча робота по роз'ясненню працівникам суті і соціально-економічних наслідків приватизації.

Так, у колгоспі «Путь Ілліча» Знам'янського району Кіровоградської області було розроблено і затверджено на загальних зборах колгоспників положення про акціонерне товариство «Колос». При цьому прийняли рішення розпайовати лише 40 % основних фондів. Не завершено вибірку заробітної плати членів колгоспу та пенсіонерів, які раніше працювали у господарстві, відповідно не визначено пай кожного колгоспника, не змінено виробничу структуру господарства, а колгосп уже вважається акціонерним товариством «Колос».

У колгоспах «Колос» Ярмолинецького і «Світанок» Летичівського районів Хмельницької області ця робота проводилась також

з певними порушеннями, зокрема: не розроблено положення про паювання; не затверджено вибірку заробітної плати колгоспників; не визначено також паю кожного колгоспника, хоча на загальних зборах уже прийнято рішення про перехід на паювання власності. Майже так само підходили у колгоспах «Дружба» Карлівського і «Чиста криниця» Лохвицького районів Полтавської області, а також у деяких господарствах інших областей.

Крім того, у багатьох випадках продовжує функціонувати колишній апарат управління, тільки з дещо зміненими назвами, що викликає у рядових працівників недовіру до цієї важливої роботи і зменшує надії на позитивні зрушення.

Безумовно, слід погодитись з тим, що реформування власності — не самоціль, а засіб відродити і зміцнити почуття господаря у працівників села, створити необхідні умови для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції і підвищення ефективності галузей АПК.

З метою стабілізації становища на селі необхідно усунути всі перепони, що стоять на перешкоді аграрній реформі. Визнано за необхідне ще до весни 1993 р. завершити паювання майна і землі у колгоспах та акціонування в радгоспах, щоб селянин відчув себе повноправним господарем. Це надзвичайно складне завдання, оскільки якщо по колгоспах організаційно-методичні підходи уже значною мірою відпрацьовані, то по державному сектору така робота у кінці 1992 р. тільки почалася.

Як відомо, основним методом реформування власності в колгоспах і міжколгоспних підприємствах є паювання, в радгоспах та інших державних підприємствах — акціонування, а надалі — створення відповідних асоціацій, спілок, кооперативів, об'єднань та інших формуваль. Тобто ці основні напрями мають одержати свій розвиток. Безумовно, необхідно враховувати думку трудових колективів, щоб не перетворити важливу роботу у чергову кампанію.

Державні підприємства перетворюватимуться в акціонерні товариства.

Оскільки більшість радгоспів створено на базі колгоспів без викупу їх майна, важливо завчасно визначити пайову участь працівників, порядок розподілу майна та інші організаційні питання. Без цього акціонування проходитиме з великими труднощами. Щодо міжколгоспних підприємств, то потрібно об'єктивно визначити частки співвласників, провести розрахунки по розподілу пайів серед працівників господарств-пайовиків. По державно-кооперативних підприємствах також слід визначити частку співвласників, маючи на увазі, що майно цих підприємств приватизується в частині, що належить державі, через викуп, а в частині кооперативної власності шляхом паювання його між господарствами-фундаторами.

Певний позитивний досвід проведення організаційних заходів

нагромаджено у Волинській області, де проведено розрахунки пайової участі співвласників у майні 34 підприємств і організацій об'єднання «Волиньагропромбуд», відбулися збори уповноважених представників, які прийняли спільні рішення про розподіл паїв. З метою забезпечення однакових стартових умов для працівників радгоспів і колгоспників необхідно здійснити безплатну передачу колективам радгоспів частини майна, виходячи із середньої вартості основних виробничих фондів колгоспів, що припадає на одного колгоспника області, де розташоване підприємство.

У зв'язку з тим, що більшість радгоспів, як уже згадувалось, створена на базі колгоспів без викупу їх майна, доцільно передавати його цим трудовим колективам безплатно, а державну частину приватизувати шляхом викупу. Приватизація власності радгоспів, створених на базі міжколгоспних та недержавного майна міжгосподарських підприємств без викупу останнього, повинна також здійснюватися на безоплатній основі трудовим колективом і підприємствами-пайовиками пропорційно до створеної вартості. На наш погляд, це дасть змогу зберегти у радгоспах людей, особливо молодих робітників, стати їх основними акціонерами.

Є група господарств, які потребують особливо зваженого підходу. Це стосується насамперед спеціалізованих господарств, які в Програмі приватизації майна віднесено в групу, що може приватизуватися лише з дозволу Кабінету міністрів України. Особливої уваги потребує вирішення питань приватизації насінницьких, плідорозсадницьких та племінних господарств, від роботи яких залежить створення, збереження та нагромадження генофонду відповідних галузей.

Не менш важливо при реформуванні власності зберегти спеціалізацію та виробничий напрям господарств по вирощуванню ефіроолійних та лікарських рослин, по сортовипробуванню, тваринницьких комплексів і птахофабрик, системи зоветпостачу та інших підприємств, які забезпечують загальнодержавні потреби. Тут необхідно здійснювати роботу так, щоб члени трудових колективів підприємств (товаристів покупців) при приватизації скористалися своїм пріоритетним правом на придбання акцій, а решта майна залишилась у загальнодержавній власності, що гарантуватиме збереження відповідної спеціалізації.

Багато питань виникає щодо приватизації майна переробних та сервісних підприємств. У кожному конкретному випадку мають бути свої підходи, але за будь-яких умов необхідно зберегти профіль їх діяльності і домогтися, щоб власниками цих підприємств стали трудові колективи, сільськогосподарські товаровиробники та споживачі послуг. При цьому бажано забезпечити пріоритетне право сільськогосподарських товаровиробників на придбання контрольного пакету акцій, що сприятиме зближенню інтересів усіх товаровиробників у досягненні ефективнішого результату.

Уже мають місце приклади сумісної роботи постачальників сировини та переробників продукції в асоціаціях цукрової, м'ясної і молочної промисловості та інших галузях. Доцільно, щоб до складу таких асоціацій входила якомога більша кількість товаровиробників сировинної зони або зони обслуговування. При цьому можливі різні підходи, що залежить від розміру підприємств, їх виробничого напрямку, чисельності працівників, вартості майна, зональних особливостей та ін. Для прикладу наведемо Крижопільський молокозавод Вінницької області, який можна віднести до порівняно великих підприємств галузі. Він має залишкову балансову вартість понад 62 млн крб. Чисельність працюючих — 196 чол. Відповідно до Закону про приватизацію майна державних підприємств (ст. 25) вони можуть викупити акції на суму тільки 8,8 млн крб. $[196 \times (30 + 15)]$, що становить лише 14,2 % загальної вартості майна.

Таким чином, контрольний пакет акцій тут може належати товариству покупців — постачальникам молока.

Якщо взяти все Вінницьке об'єднання молочної промисловості, де на 25 заводах працює 2900 чоловік, то залишкова вартість основних і оборотних фондів сягає 533 млн крб., з яких працівники підприємств можуть викупити акцій на суму 131 млн крб., або 24,5 %. Природно, що у переважній більшості підприємств об'єднання контрольним пакетом акцій повинні володіти постачальники сировини.

Не виключається також можливість, коли контрольний пакет акцій збереже трудовий колектив переробного підприємства. Зокрема, Піщанський молокозавод даного об'єднання має балансову вартість основних і оборотних фондів 6,5 млн крб., а з урахуванням зносу — 2,8 млн. Кількість працюючих становить 38 чоловік. Кожний з них має право викупити майно на суму 45 тис. крб. $(30 + 15)$, а всього — на 1,7 млн крб., або 61 % акцій. Тобто контрольний пакет акцій залишиться за трудовим колективом молокозаводу.

Такі різні підходи можливі також у м'ясній промисловості, концерні «Укragротехсервіс», об'єднанні «Укragрохім» та інших галузях АПК.

Може статися і так, що члени трудового колективу викуплять лише 20 % акцій. Щоб запобігти диктату сторонніх юридичних та фізичних осіб, постачальники сировини мають викупити їх не менше 31 %, створити разом з колективом даного підприємства акціонерне товариство та спільно володіти контрольним пакетом акцій.

Найближчим часом набудуть досвіду спільної діяльності реформовані сільськогосподарські, переробні, сервісні підприємства та фермерські господарства. Такі підходи випробовуються у Тлумачькому районі Івано-Франківської області, де Міжнародним кор-

пусом експертів-добровольців (США) запропоновано програму впровадження бізнесової структури сільськогосподарського виробництва.

При проведенні реформування власності може виникнути багато питань щодо об'єктів соціальної сфери. В умовах поглиблення економічної кризи господарства будуть намагатися передати ці об'єкти місцевим органам самоврядування, що при дефіциті коштів може призвести до їх занепаду та погіршення соціально-культурного обслуговування населення. Інакше кажучи, при реформуванні власності АПК не можна допускати, щоб власниками контрольного пакету акцій ставали юридичні та фізичні особи, які не мають відношення до агропромислового виробництва.

Безумовно, проведення лише паювання чи акціонування майна у сільському господарстві не дасть бажаних результатів без вирішення земельних питань. Основа всієї реформи на селі — поділ землі. Саме за неї велася найжорстокіша боротьба в усі часи, бо тільки із землею селянин може відчутися дійсним господарем. В зв'язку з цим слід терміново прийняти відповідні законодавчі і нормативні акти щодо прискорення земельної реформи та передачі земельних ділянок у приватну власність. Мабуть, не можна вважати нормальним і той стан, що Міністерство сільського господарства і продовольства України з невідомих причин усунуто від вирішення земельних питань. На нашу думку, доцільно, щоб Держкомзем України входив безпосередньо до складу міністерства.

Створення інтегрованих формувань запобігає також відокремленню переробних підприємств, що входять до складу Укрхарчопрому. Тому слід вважати обґрунтованими пропозиції обласних адміністрацій про включення цієї системи до складу Міністерства сільського господарства і продовольства.

Приватизація — складний процес як в організаційно-методичному, так і у психологічному відношенні. Тому для надання допомоги у цій справі доцільно провести навчання керівників і спеціалістів усіх рівнів, найкраще на базі тих господарств, де вдало ведеться така робота.

Надання методичної допомоги в організації та проведенні приватизації в обласних і районних управліннях, а також у державних організаціях мають взяти на себе спеціально створювані для цього постійно діючі підрозділи або групи спеціалістів з питань економічної реформи та нових форм підприємництва.

11.3. ФОРМУВАННЯ ВЛАСНОСТІ В ОСОБИСТИХ ПІДСОБНИХ ГОСПОДАРСТВАХ

Курс на багатоукладність економіки в аграрному секторі означає функціонування не тільки державних і колективних організаційних структур, а й господарств, основаних на приватній власності. Проблема формування колективної власності у загальних рисах вирішена: відпрацьований механізм реформування колгоспів, підготовлена програма по роздержавленню радгоспів, перетворенню їх у колективні господарства з наступним паюванням майна і землі по аналогії з колгоспами. Державний сектор економіки на селі поступово скорочуватиметься, обмежуючись в основному тією групою господарств, які не підлягають приватизації.

Значно складніше вирішується проблема з формуванням приватної власності. Відродження приватного сектора в сільському господарстві відбувається переважно двома шляхами. Перший полягає в організації принципово нового типу господарства — селянського (фермерського), другий — в розширенні і розвитку особистого підсобного господарства населення.

Законодавча основа для функціонування різних організаційних структур, у тому числі приватних господарств, відпрацьована. Однак цього ще недостатньо, оскільки суспільні господарства працюють близько 70 років, давню історію має особисте господарство і лише фермерство знаходиться у зародковому стані. Тому проблему формування власності в різних секторах аграрної сфери, особливо в приватному, слід розглядати як різнопланову, включаючи не тільки законодавчі, правові, а й організаційно-економічні та соціальні аспекти. При цьому важливо створити рівнозначні умови для розвитку кожного укладу, розробити шляхи гармонійного їх співіснування, виключаючи практику протекціонізму по відношенню до будь-якого з них.

Оскільки питання, пов'язані з формуванням колективної власності, докладно висвітлені в попередніх розділах книги, зупинимося на деяких аспектах проблеми формування власності в фермерських і особистих господарствах населення.

Для організації сільськогосподарського підприємства будь-якого розміру, різної форми власності насамперед потрібна земля. Але вільних земель для організації нових приватних господарств, зокрема фермерських, немає. Сільськогосподарські угіддя поділені між землекористувачами: колгоспам належить 69 %, радгоспам та іншим державним сільськогосподарським підприємствам — 24, особистим господарствам населення та присадибним ділянкам у користуванні робітників і службовців — 6 %. І лише 0,5 % сільськогосподарських угідь передано фермерським господарствам.

Існує два шляхи формування земельної власності: купівля-про-

даж землі; введення зрівняльного розподілу земель з наступним перерозподілом уже на основі ринку землі.

В Україні прийнятий другий шлях, що значно триваліший у часі, але соціально більш справедливий. Суть його зводиться до нижченаведеного.

По-перше, оскільки суспільні господарства не виділяють добровільно фермерам землі, прийнято рішення про обов'язкове вилучення до 7—10 % сільськогосподарських угідь колгоспів і радгоспів у землі запасу місцевим Радам.

По-друге, для ведення селянського (фермерського) господарства передаються безплатно земельні ділянки у розмірі середньої частки землі, що припадає на одного працівника і пенсіонера, зайнятих у сільському господарстві та соціальній сфері.

По-третє, для ведення особистого підсобного господарства громадянам за рішенням місцевих Рад передаються безплатно у власність ділянки площею не більше 0,6 га. За бажанням громадян їм можуть бути передані у користування земельні ділянки до 1 га з урахуванням безплатно переданих. Всі, хто не оброблятиме свою частку землі, можуть з часом її продати.

По-четверте, фермер має право на отримання земельного наділу до 100 га загальної площі, у тому числі сільськогосподарських угідь — до 50 га. Однак це не означає, що такий земельний наділ одержить кожний фермер, бо можливості для розвитку фермерства, а також розширення присадибного наділу неоднакові у різних регіонах з ряду причин, у тому числі природно-кліматичних факторів, економічних, історичних та ін.

Про це свідчать дані групування областей України по чисельності населення на 1000 км² території (табл. 22). Найнижча щільність населення в Чернігівській області — 44,1 чол., що майже в 2 рази менше, ніж у середньому по Україні, найбільша в Донецькій — 201,8 чол., що в 4,5 раза перевищує найменшу величину. Аналогічна розбіжність спостерігається у показниках щільності сільського населення — від 13,8 чол. в Чернігівській області до 66,6 чол. в Чернівецькій. Величина землезабезпеченості значно різниться по областях. Якщо в середньому по Україні на одну людину припадає 0,75 га сільськогосподарських угідь, то в Закарпатській, Івано-Франківській і Донецькій областях — від 0,33 до 0,38 га, а в Херсонській, Чернігівській і Миколаївській областях цей показник перевищує мінімальні розміри майже в 5 разів і становить відповідно 1,57, 1,47 і 1,50 га. Найменша землезабезпеченість сільських жителів у Закарпатській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях (відповідно 0,56, 0,60 і 0,87 га), найбільша — в Луганській, Миколаївській, Запорізькій (від 4,83 до 4,39 га). Наведені дані свідчать, що реально фермерство і особисте підсобне господарство розвиватиметься у тих регіонах, де менша щільність населення і більша його землезабезпеченість.

22. Землезабезпеченість населення залежно від його щільності по областях України в 1990 р.

Групи областей по щільності населення на 1000 км ² , чол.	Кількість областей у групі	Щільність населення, на 1000 км ² , чол.		Припадає с.-г. угідь на 1 чол., га			Кількість колгоспів, радгоспів на 1000 км ² території
		всього	у тому числі сільсько-го	всього	у тому числі сільсько-го	з них на праців-вдатного	
I — до 60	7	50,1	21,7	1,29	2,98	6,1	17,9
II — 60—90	8	72,1	30,2	1,05	2,5	5,2	23,0
III — 90—120	6	102,8	33,0	0,61	1,89	3,6	18,5
IV — понад 120	4	152,2	28,7	0,45	2,39	4,7	18,2
Всього	25	86,0	27,9	0,75	2,45	4,9	19,7

На наш погляд, цікаві дані про те, скільки сільськогосподарських угідь припадає на одного працездатного, що проживає на селі. Тут також спостерігаються значні відмінності по областях: від 1 га в Закарпатській до 9,6 га у Луганській при середньому показнику по Україні 4,9 га. Причому майже на половині території держави землезабезпеченість менша від середньої, у п'яти областях західного регіону (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська і Чернівецька) цей показник коливається від 1 до 2 га, що в 4—9 разів менше, ніж у Луганській, Миколаївській, Кіровоградській та Запорізькій областях.

Звичайно, такий стан із землезабезпеченістю не може не впливати на розвиток приватного сектора. За даними Міністерства статистики України, станом на 1 жовтня 1992 р. найбільша кількість фермерських господарств зареєстрована в Миколаївській області — 2059. Із загальної площі 218,5 тис. га землі, закріпленої за фермерами, найбільше (11,8 %) відведено в тій же області, потім у Дніпропетровській, Донецькій, Херсонській областях (близько 19—25 тис. га). Найбільше землі виділено фермерам у Чернівецькій, Рівненській, Закарпатській областях. На одне фермерське господарство в Україні припадає 18,8 га сільськогосподарських угідь, а в найкращих за землезабезпеченістю областях — 30—32 га, у Закарпатській, Чернівецькій, Львівській, Івано-Франківській, Київській областях — від 4,9 до 9,3 га. Про який рівень механізації, агротехніки можна говорити на таких мізерних площах. Практично, переваги, здобуті внаслідок зміни форми власності, втрачаються через деконцентрацію виробництва. Хоча західний район добре забезпечений трудовими ресурсами, в селян ще живі хліборобські традиції, почуття господаря. Не випадково, що ідея про ліквідацію колективних господарств на землі виникла саме тут, бо їх розпад дав би змогу бажаним одержати землю. Можливо, з часом так і буде. Однак провадити політику насильницької деколективізації є помилковим, оскільки це призведе до занепаду

сільськогосподарського виробництва. Для становлення фермерського господарства потрібні роки (за оптимістичними даними О. І. Костяєва, через сім років фермерські господарства Росії можуть забезпечити лише 15 % загального обсягу виробництва сільськогосподарської продукції), а виробляти продукти споживання необхідно щоденно.

Для західного регіону України характерне таке економічне явище, як відхідництво. Велика щільність населення, його осідлість, історичні традиції — ці та інші фактори зумовили відхідництво, коли люди на сільськогосподарський сезон переїжджають у менш заселені регіони і займаються виробництвом сільськогосподарської продукції, будівництвом, переробкою продукції. Часто відхідники орендують землю у колгоспів та радгоспів для вирощування овочів, баштанних та інших культур. На нашу думку, відхідники з часом перейдуть від внутрішньогосподарської оренди до фермерства. Реальний також варіант, коли відхідники будуть найманими працівниками в фермерських чи колективних господарствах. І замість пропаганди розвитку фермерства в місцях проживання доцільно, на наш погляд, дати відхідництву офіційний статус. Водночас потрібно розробити державну програму для переселення бажаних займатися фермерством із густо населених і сприятливіших для життя районів у регіони менш заселені і з більшими можливостями для придбання земельного наділу в приватну власність.

Як зазначалося, розмір земельних наділів у фермерів досить різний залежно від регіонів. Частина землі становить їх приватну власність (у розмірі середньої частки), решта — орендована чи надана в користування. Орієнтовно питома вага згаданої частки у загальному обсязі земель у фермерів у середньому по Україні становить близько 26 %. У найбільш замлезабезпечених регіонах вона досягає більше половини, в менш землезабезпечених — менше п'ятої частини.

Після одержання землі перед фермером постає проблема формування майнової власності. За розрахунками спеціалістів, для створення фермерського господарства (будівництва виробничих і господарських об'єктів, придбання техніки, інвентаря, поголів'я, тварин) необхідні величезні кошти. Джерелами їх можуть бути власні нагромадження, кредити банку, а також паї колишніх колгоспників реформованих колгоспів або працівників приватизованих радгоспів.

Можливості фермерів щодо формування майнової власності різні залежно від шляхів формування фермерських господарств. Найтипівіші з них такі.

1. Перетворення колгоспів та радгоспів в асоціації фермерських (селянських) господарств. Це найбільш сприятливий шлях, бо

фермер користується уже створеною як виробничою, так і соціальною інфраструктурою.

2. Створення селянських (фермерських) господарств колишніми працівниками сільськогосподарських підприємств. Свою власність такі фермери формують за рахунок власних нагромаджень, кредитів банку, а також паїв.

3. Будівництво фермерських господарств державою і передача їх фермерам у кредит. Через обмеження державних ресурсів значного поширення даний варіант не набуде.

4. Поступове перетворення особистих підсобних господарств населення в фермерські товарні. При цьому варіанті потреба в додаткових коштах незначна і може покриватися за рахунок власних нагромаджень.

5. Формування господарств фермерами, які можуть розраховувати лише на власні кошти і кредити банку.

Із вищенаведених варіантів доцільніший перший, але розраховувати на нього немає підстав, оскільки станом на перше липня 1992 р. і за прогнозами на період до 1995 р. питома вага колгоспів, що реформуються в асоціації фермерських господарств, становитиме близько 3 %.

Досить тривалий період потрібний для формування фермерських господарств на основі особистих.

Залишаються лише варіанти, коли фермери самостійно створюють свої господарства. Розглянемо, наскільки реальний такий шлях їх самовиживання, які проблеми виникають при формуванні власності, функціонуванні фермерських господарств. Для цього порівняємо економічне становище фермера і працівника реформованого сільськогосподарського підприємства.

	Фермер	Працівник реформованого господарства
I. Формування власності		
1. Джерела надходження коштів	Власні нагромадження Кредити банку Пай, що становить 50—60 % наявних основних засобів, з урахуванням обігових — 35—40 % всього колективного надбання	— — +
2. Створення матеріально-технічної бази	За рахунок зазначених коштів купує все необхідне по цінах домовленості за короткий проміжок часу	Користується придбаними за значний період працею всього колективу
II. Функціонування господарства		
1. Матеріально-технічне забезпечення	Повністю відсутня мережа агросервісного обслуговування, прокатних пунктів. Фермер змуше-	Користується послугами служби спеціалістів і керівників з менеджерськими функціями, мате-

Продовження виводу

ня і обслуговування, вет- і зоо-обслуговування, забезпечення насінням, добривами	ний домовлятися сам, оплачуючи вказані послуги часто за спекулятивними цінами	ріально-технічного і науково-інформаційного забезпечення
2. Розпорядження результатами праці	Розпоряджається повністю	Одержує лише частку. Практично не впливає на роботу інших виробничих підрозділів, від ефективності роботи яких залежить розмір прибутку, не контролює кількість адміністративно-управлінського персоналу, який утримується також за рахунок прибутку
III. Соціальні проблеми		
1. Соціальний захист	Практично не має	Має, хоча і обмежений
2. Наявність можливостей для підвищення свого кваліфікаційного рівня чи зміни сфери діяльності	Має дуже обмежені	Має

Безумовно, на стадії становлення селянського господарства фермери знаходяться в невідповідному економічному становищі, не говорячи про тих, хто виділяється з нереформованих господарств і не одержує навіть паїв. Тому говорити про створення рівних можливостей для всіх форм господарювання безпідставно. Необхідно їх створювати. І тут уже чітко визначилися два напрями. Перший полягає у взаємній інтеграції діяльності фермерських і громадських господарств. Причому, такі взаємовідносини, на наш погляд, є об'єктивною необхідністю і не повинні залежати від бажання керівників та спеціалістів колгоспів, радгоспів.

Взаємовідносини, що складаються нині між фермерами і керівниками господарств, на території яких вони працюють, умовно можна поділити на три типи.

Перший — байдуже спостереження з боку керівників колгоспів і радгоспів, які не допомагають і не завдають шкоди фермерським господарствам.

Другий полягає в явному несприйнятті фермерства, загостренні небажаних соціально-психологічних тенденцій. І причин цього може бути кілька. Сучасна психологія селян така, що високий кінцевий результат діяльності фермерів впливає на них негативно, хоча вони добре розуміють їх проблеми і складності і тому не прагнуть ставати ними. Слід зазначити, що відсутність послідовної державної політики, спрямованої на підтримку фермерства, зу-

мовлює зростання психологічного протистояння. Через відсутність різних посередницьких організацій по обслуговуванню фермерів вони змушені звертатися до громадських господарств. Керівники колгоспів і радгоспів або відмовляють у допомозі, або вимагають за послуги дуже високу плату. Тоді фермери домовляються безпосередньо з виконавцями тих чи інших робіт, оплачують їх і таким чином вирішують свої проблеми. Це насамперед стосується ремонту техніки, виготовлення запчастин, обробітку ґрунту та ін. Звичайно, такі факти також негативно впливають на ставлення членів колективу до фермерів. В окремих випадках керівники та спеціалісти господарств поліпшують свій добробут за рахунок фермерів, використовуючи своє службове становище.

Вищенаведені перекося можна усунути вирішенням проблеми фермерів цивілізованими методами, насамперед через інтеграцію селянських і громадських господарств, у чому полягає суть третього типу відносин. Фермери Росії, які ефективно працюють, вважають, що без підтримки колгоспів, радгоспів вони не змогли б вижити. Так, в Орловській області на першому етапі фермери частину своєї власності формують за рахунок оренди виробничих, господарських об'єктів у колгоспі. Аналогічна ситуація в Казахстані, Білорусі, де селянські господарства функціонують також при підтримці колгоспів, радгоспів. Таким чином, при формуванні власності фермери, крім власних коштів, кредитів банку, паїв, частину засобів орендують або беруть у користування за помірну плату, що дозволяє зменшити потребу в первинному капіталі і поліпшити свій фінансовий стан.

Суть другого напрямку полягає у створенні за допомогою держави агросервісної служби, тобто регіональних машинно-тракторних станцій, прокатних пунктів техніки, посередницьких організацій по забезпеченню фермерів насінним матеріалом, добривами, пестицидами, наданню допомоги в реалізації продукції. Такі приклади є не тільки в Росії, а й в Україні, зокрема в Дніпропетровській, Запорізькій та інших областях. Оплата за послуги здійснюється як грошима, так і сільськогосподарською продукцією.

Інтеграційні взаємовідносини селянських (фермерських) господарств з колгоспами, радгоспами, розвиток агросервісної служби створюють передумови для ефективного господарювання, а також зменшують вірогідність банкрутства фермерів.

Другим типом приватного господарства є особисте підсобне господарство населення. В умовах нестабільності споживчого ринку в сімейних бюджетах населення зростає роль доходу від особистого підсобного господарства.

Для чіткішого уявлення про рівень розвитку особистого господарства в Україні розглянемо групування областей по обсягу виробництва в них з розрахунку на сільського жителя (табл. 23). Показники по областях більш вирівнені, за винятком Криму, де ви-

23. Розвиток особистих господарств населення в Україні

Групи областей по обсягу виробництва валової продукції сільського господарства з розрахунку на сільського жителя, крб.	Кількість областей у групі	Виробництво валової продукції сільського господарства в особистих господарствах на сільського жителя, крб.	Припадає с.-г. угідь на сільського жителя, га	Питома вага валової продукції, виробленої в особистих господарствах населення, в усій валовій продукції с.г., %	Склад сільського населення, %		
					молодше працездатного віку	працездатного віку	старше працездатного віку
I — до 700	9	600,1	0,12	27,2	24,2	51,5	24,3
II — 700,1—800	9	730,7	0,15	28,3	21,2	48,0	30,8
III — 800,1—900	5	829	0,18	22,4	21,9	49,5	28,6
IV — понад 900	2	956	0,19	31,1	18,9	45,5	35,6
Всього	25	718	0,15	25,3	22,2	49,4	28,4

робництво валової продукції в особистих підсобних господарствах з розрахунку на сільського жителя найменше і становить 521 крб., та Чернігівської і Житомирської областей — з найбільшими величинами: 959 і 954 крб. Із збільшенням обсягів виробництва простежується закономірність збільшення площі сільськогосподарських угідь, що знаходиться в особистому користуванні колгоспників, робітників радгоспів і службовців, які проживають на селі, з розрахунку на одного сільського жителя. Однак із зростанням виробництва продукції погіршується демографічна ситуація на селі: збільшується вік сільських жителів, зменшується питома вага працездатного населення і молоді при одночасному зростанні кількості людей пенсійного віку.

Найменший обсяг виробництва валової продукції в особистих господарствах населення з розрахунку на сільського жителя у Республіці Крим. Тут наймолодше сільське населення: вік його становить 34,4 року проти 39,8 в середньому по Україні, найменша питома вага людей пенсійного віку.

У Республіці Крим колгоспи і радгоспи працюють ефективно, що дозволяє встановлювати колгоспникам і працівникам радгоспів високу заробітну плату. Наприклад, у радгоспах усіх систем середньомісячна заробітна плата становила в 1991 р. 438 крб. проти 410 крб. у середньому по Україні, в колгоспах цей розрив становив понад 50 крб. Частка продукції сільського господарства в особистих господарствах у валовому обсязі продукції в усіх категоріях господарств тут найменша серед областей і дорівнює 15,9 %.

Найвища продуктивність в особистому господарстві населення в Чернігівській області. Тому деякі дослідження зроблені саме в ній. Це — найменш населена область як щодо міського, так і сільського населення. Останнє тут найстаріше за віком: середній

вік селян на 6 років перевищує аналогічний показник по Україні. Саме у даній області склалася найгірша демографічна ситуація на селі: найбільший процент сільських жителів старше працездатного віку — 39,8 % проти 28,4 % у середньому по Україні, найменше молоді — відповідно 16,6 і 22,2 %.

У Чернігівській області обстежувався Срібнянський район — один з найкращих за природно-кліматичними умовами. Територія району становить 579,3 км², щільність населення — 30,4 чол., у тому числі сільського — 21 чол., що по відношенню до середнього показника по Чернігівській області дорівнює відповідно 68,9 і 152,2 %. Наведені дані свідчать, що Срібнянський район є суто сільськогосподарським. Відстань до обласного центру понад 200 км, до найближчого міста — 45 км, до залізниці — близько 40 км. У районі функціонує 16 колгоспів. Присадибний сектор займає 5,4 % загального обсягу сільськогосподарських угідь, землекористування становить 2,5 га, у тому числі сільських жителів — 3,6 га. Розмір присадибного фонду сільськогосподарських угідь з розрахунку на сільського жителя дорівнює 0,19 га, питома вага працездатного сільського населення — 42,4 %, пенсійного віку — 38 %.

Хоча демографічний стан у районі дещо кращий порівняно з іншими районами області, але вплив молоді із села продовжується. У результаті чисельність пенсіонерів перевищує кількість працездатних (відповідно 4924 і 4658 чол.).

У районі, крім колгоспів, є два фермерських господарства. За останніми закріплено 110 га землі. Для розвитку фермерських господарств виділено 2093 га земель запасу, або 4,5 % загальної земельної площі району.

Власність селян в особистому секторі складається із земельної та майнової. Розглянемо лише один аспект, пов'язаний із взаємовідносинами, що складаються між особистими і колективними господарствами при формуванні власності.

В особистому секторі на кожний селянський двір припадає 0,42 га сільськогосподарських угідь. Питома вага великої рогатої худоби в ньому становить 8,6 % від загального поголів'я у районі, корів — 21,7, свиней — 21,9, кіз та овець — 16,7 %. Для порівняння наведемо дані про щільність поголів'я з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь у громадському і особистому секторах (голів):

	Колгоспи	Особисті господарства
Велика рогата худоба	0,65	1,09
У тому числі корови	0,17	0,86
Свині	0,42	2,09
Вівці та кози	0,11	0,38
Птиця	0,85	43 (розрахункові дані)

Тут виникає питання, яким чином забезпечуються кормами худоба і птиця в особистих господарствах. За офіційними даними, у Срібнянському районі колгоспникам продаються, у тому числі в рахунок оплати праці, зерно, сіно, солома, кормові коренеплоди, комбікорми, силос, виділяються пасовища для випасання худоби. Якщо перевести обсяги зазначеного продажу через врожайність на кількість земельної площі, то одержимо 2719 га. Іншими словами, селянам для утримання худоби в своєму господарстві колгоспи через готові корми виділяють додатково ще 2719 га ріллі. Крім того, посівна площа в особистому секторі становить 1892 га, з них для вирощування кормових культур може бути використано 1161 га. Всього площа кормової групи досягає 3880 га (2719 + 1161). За приблизними підрахунками, потреба в кормах становить у перерахунку на ріллю близько 7563 га. Таким чином, за рахунок посівних площ, що знаходяться в особистому господарстві населення, потреба в кормах для утримання худоби забезпечується на 15,3 %, а з урахуванням кормів, проданих колгоспами, — на 51,3 %.

Настав час розвіяти міф про те, що на 6 % землі в присадибному секторі вирощується понад 28 % валової продукції сільськогосподарства. У даному випадку в Срібнянському районі для вирощування тільки продукції тваринництва в особистому секторі, за даними статистики, використовується 2,7 % сільськогосподарських угідь району, з урахуванням кормів, проданих колгоспами, — 8,9 %. Фактично використовується 17,3 %.

Постає питання, де беруть селяни корми для забезпечення повної потреби в них. Відповідь дуже проста: на колгоспних полях і фермах. І не тільки корми, а й овочі, картоплю, плоди. Фактично продуктивність полів і ферм у колгоспах значно вища, а в особистих господарствах — навпаки. У багатьох випадках з цим змирилися керівники і спеціалісти господарств. Навіть обґрунтували теоретично, що, мовляв, беруть те, чого їм не доплачують за працю. Але на селі живуть не лише колгоспники. У Срібнянському районі 30 % працездатного населення, що проживає на селі, не працює у колгоспі. Вони також утримують худобу та птицю і також беруть корми на полях колгоспів. Крім того, можливості для утримання худоби в різних сім'ях неоднакові залежно від ряду факторів, зовсім не пов'язаних з працею у громадському господарстві, наприклад, наявності транспортних засобів та ін. Ця група питань ще потребує досконалого вивчення. Наведемо тільки один приклад. Сім'я у складі 5 чол., де лише господар працює у колгоспі, утримує корову, трьох свиней, 40 качок, 50 гусей, 50 курей, кролів. Площа присадибного наділу разом з будівлями і двором становить 0,4 га землі. Але сім'я має мотоцикл, два легкових автомобілі. Дружина господаря працює за ковзним графіком і тому має більше вільного часу для ведення домашнього господарства.

Велику допомогу надають діти (двоє синів), які навчаються в старших класах школи.

Зрозуміло, що майнова власність в особистому господарстві формується не лише за рахунок власних коштів, особистих затрат праці, а й значною мірою завдяки громадським господарствам.

Починаючи з 60-х років розвивається прихована інтеграція особистого і громадського господарств. Треба реально оцінити цей процес і провадити політику справжньої інтеграції на економічній основі. Тим більше, що з розвитком фермерства, паюванням колгоспів і створенням на їх основі спілок самостійних організаційних структур постає проблема виживання особистого господарства і може відбуватися спад виробництва у даному секторі, що дуже небажано.

Розділ 12

УПРАВЛІННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ВІДНОСИНАХ ВЛАСНОСТІ

12.1. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ В НОВИХ УМОВАХ

При всьому критичному ставленні до управління і управлінців, яке особливо поширилося у зв'язку із соціально-економічною кризою, незаперечним є те, що вони не тільки зберігають своє значення за будь-яких суспільно-політичних і виробничо-господарських систем, а їх роль і місце у виробництві постійно зростають. Ускладнення умов сільськогосподарського виробництва, його зростаюча залежність від зовнішніх щодо галузі чинників, розвиток принципово нових соціально-економічних відносин, підвищення ролі інформаційного забезпечення виробництва — все це і багато іншого вимагають постійного опрацювання більш ефективних управлінських систем і рішень, їх надійнішого кадрового забезпечення.

Стосовно до умов розвитку на етапі переходу від викривленого розуміння суті і форм реалізації відносин власності у період так званого соціалістичного суспільства до їх вирішення на цивілізованих засадах проблема управління загострюється кількома обставинами. Чи не найважливішою з них є те, що надмірно затяглося формування стратегії розвитку відносин власності і способів їх практичної реалізації. Як і в інших важливих та складних справах, одного проголошення переходу до їх нових форм мало. Державна політика щодо цього тривалий час була (а з ряду питань

такую є і зараз) нестабільною, з великою кількістю суперечностей, частими змінами визначальних позицій.

Внаслідок затягування з відпрацюванням відповідного державного законодавства, недосконалості законодавчих актів (це можна проілюструвати на прикладі Земельного кодексу і Закону «Про селянське (фермерське) господарство»), безкарності за свідоме нехтування державними настановами у багатьох випадках діє не закон, а амбіції політичних партій, рухів, управлінських структур. У результаті управлінська система вступає у суперечність з вимогами виробництва і з прискорювача виробництва, яким вона має бути за своїм цільовим призначенням, стає його гальмом.

Це найдоказовіше підтверджується неприкритою і прихованою протидією так званих вертикальних галузевих структур (концернів, корпорацій, асоціацій тощо) розвитку приватизації. Небезпідставно побоюючись, що внаслідок перетворень у відносинах власності підприємства стануть більш незалежними і самостійними у своїх діях, і особливо щодо таких структур, вони намагаються або спотворити законодавчі акти і зробити їх нежиттєздатними, або просто ігнорують їх. Заради самозбереження вони готові на все. Допмагає їм у цьому впевненість у безкарності. Тому було б доцільно примусово ліквідовувати структури, які під різним приводом стримують розвиток приватизації.

Таким чином, необхідно прискорити формування і здійснення активної державної політики щодо власності як визначальної складової соціально-економічної, в тому числі аграрної, реформи.

Виняткового значення в нових умовах набуває докорінна зміна кадрового забезпечення управління. З різних причин в агропромисловому комплексі (та й не тільки у ньому) звичною стала ситуація, за якої при великій (у багатьох випадках надмірній) насиченості виробництва високоосвіченими спеціалістами здібних керівників не вистачає. Замість професіоналізму переважає любительство. Інші країни також відчувають нестачу висококваліфікованих управлінців, менеджерів. Але різниця в тому, що там їх активно готують, а вони, щоб зміцнитись у своєму статусі, змушені постійно дбати про самовдосконалення. У нас же поки що такі чинники діють вкрай недостатньо.

До цього часу має місце недооцінка або навіть ігнорування того факту, що керувати самостійним у своїх рішеннях та діях власником і господарем набагато складніше, ніж поденником, найманцем, який у всьому, без винятку, залежить від волі та примх роботодавця. При всій очевидності цього положення значна частина керівників і спеціалістів або не усвідомлюють його, або розуміння настає з великим запізненням і в обмеженому розмірі. Психологічна переорієнтація управлінців у необхідному напрямі відбувається дуже повільно. Як свідчить практика, стереотипи, особливо консервативні, які формувалися тривалий період і до

того ж під силою влади, важко подолати. Для цього потрібний тривалий час. Тому ще дуже велика кількість працівників управлінських структур усіх рівнів тяжіють до звичних форм і методів роботи.

Наочним підтвердженням цього є досвід впровадження оренди та розвитку фермерства. Важливість правильно організованої оренди визнається дедалі більшою кількістю людей. Уже є й певний досвід її ефективного впровадження. Проте очікуваний результат одержують не завжди. Однією з основних причин цього є те, що частина керівників і спеціалістів сільськогосподарських підприємств не можуть допустити хоча б невелику втрату неподільної влади над підлеглими. Тут діють різні чинники: звичка бачити у них сліпих виконавців їх волі, а також розпоряджатися на власний розсуд продукцією, матеріально-технічними ресурсами і прибутками; побоювання стати більш залежним від підлеглих тощо. Тому замість створення орендарям умов для їх ефективного господарювання такі керівники часто діють за принципом «не пускати».

З подібним зустрічаємось і при формуванні фермерства. Звичайно, керівник колективного господарства повинен дбати насамперед про його розвиток. Їх можна зрозуміти і навіть виправдати, якщо за сучасних труднощів вони не мають змоги допомогти індивідуальному господарю. Але нерідко ці спеціалісти розглядають фермерів як конкурентів, які, господарюючи ефективніше, ніж колективне господарство, спонукають інших його членів переходити на новий спосіб роботи, ставлячи в складне становище колгосп чи радгосп. Адже відомо, що фермерами дедалі частіше стають спеціалісти і, як правило, кращі працівники. За цих умов певна частина керівників господарств свідомо вишукує причини і способи гальмування розвитку фермерства. У таких випадках виправдати їх поведінку не можна, оскільки подібне не має нічого спільного із їх статусом керівника, який повинен бути вище власних амбіцій.

Формування керівників, які б якомога повніше відповідали вимогам часу, стримує також застаріле розуміння суті управління як адміністратора. У світі його функції пов'язують з менеджментом. Про нього йтиметься нижче. Тут же зауважимо, що належна підготовка та підвищення кваліфікації кадрів управління — найважливіші складові більш досконалої системи управління в цілому.

Розробка і впровадження системи управління, яка найповніше відповідає сучасним вимогам, ускладнюються також тим, що реформування відносин власності збіглося з напівсліпим входженням у ринок, загостренням соціально-економічної кризи, розвитком інфляційних процесів та іншими несприятливими обставинами і явищами. Недостатні знання кожного з цих питань не дають змоги

опрацювати механізм їх взаємодії. Звичні форми і методи управління тут неприйнятні, а нетрадиційні формуються дуже повільно.

Крім того, є ще кілька обставин, які, з одного боку, ускладнюють управлінські функції, всю систему управління, а з другого — вимагають прискорення їх глибокої перебудови. Чи не найважливіша з них — господарювання в наростаючих екстремальних соціальних, економічних, фінансових, матеріально-технічних умовах. Це загальне явище щодо сільського господарства посилюється ще тим, що дуже повільно зменшується, а у багатьох випадках зовсім не зменшується його залежність від несприятливих природно-кліматичних умов.

Навіть найбільш розвинуті країни відчувають зростаючу обмеженість виробничих ресурсів, приріст яких відстає від потреби в них. Під впливом цього у світі сформувалася і набуває дедалі більшого значення нова економічна наука — економікс, яка вивчає поведінку людей у процесі виробництва, розподілу і використання матеріальних благ та послуг в умовах обмежених ресурсів¹.

Якщо оцінювати ситуацію об'єктивно, то, на перший погляд, нічого несподіваного для нас у цьому не має. Адже наша держава протягом усього так званого соціалістичного періоду жила і живе нині в умовах постійного дефіциту ресурсів. Але складність у тому, що, по-перше, забезпеченість ними потреб виробництва у нас набагато нижча, ніж у високорозвинутих країнах, і, по-друге, має місце велике відставання з їх нагромадженням.

На підставі цих та інших аналітичних висновків можна сформулювати деякі вихідні положення, які доцільно покласти в основу формування системи управління, підпорядкованої цілеспрямованому ефективному реформуванню відносин власності. Визначальним тут має стати спрямована в майбутнє державна аграрна політика та її найважливіша складова — аграрна реформа.

З політичної точки зору така політика повинна спрямовуватися на якомога повнішу спокуту провини держави і суспільства перед селом та селянами за їх тотальне відчуження від землі, інших засобів виробництва і результатів праці, позбавлення права і можливостей стати власниками та господарями. З соціальної точки зору на перше місце виходить подолання практично повної соціальної незахищеності селянства, зумовленої здійсненням антиселянської державної політики в частині власності. В економічному плані аграрна реформа має забезпечити повне вирішення продовольчої проблеми, в тому числі шляхом здійснення активної і гнучкої політики в частині управління відносинами власності. Аграрна реформа включає:

а) розробку і постійне вдосконалення надійної законодавчої бази розвитку відносин власності, підпорядкованих інтересам ін-

дивідуальних і колективних виробників сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки. Зокрема, передбачення неминучості покарання за стримування процесів приватизації та їх обюрокрачування;

б) розробку найсучаснішої моделі державного управління агропромисловим комплексом, яка забезпечувала б ефективний розвиток відносин власності у найширшому розумінні;

в) повніше підпорядкування системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації індивідуальних товаровиробників, керівників і спеціалістів колективних й державних підприємств формуванню у них рис менеджменту і підприємництва, без яких становлення реального власника і господаря неможливе. Сюди ж належить і необхідність глибокого вивчення суті й умілого використання маркетингу та кон'юнктури ринку, основним суб'єктом якого є власник;

г) надійне інформаційне забезпечення власників на найвищій технічній базі через систему комп'ютеризації. Без цього вони не зможуть повністю використати свої можливості як повноправні власники і господарі.

12.2. УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ КОНКУРЕНТНОГО РИНКУ

Підхід до власності тільки як до економічної категорії, яка нібито всебічно характеризує явища, притаманні сфері виробництва, лише як економічні, не можна назвати системним. Це пояснюється тим, що у конкретній дійсності у даній сфері існують суспільні відносини іншого характеру: політичні, юридичні, моральні тощо. Зазначені відносини залежать від волі людей, але форма її виявлення залежить від існуючих виробничих відносин. Водночас логічно поєднувати визначення власності, як факту знаходження засобів виробництва у розпорядженні тих чи інших осіб, з поняттям виробничих відносин, які не можуть бути чиєюсь власністю.

Нині, коли тільки створюється система законів, яка б могла реалізувати власність як юридичну категорію, ми переглядаємо свої погляди на власність, погоджуючись із К. Марксом, що приватна власність є історично визначена форма власності, і відходимо від зайвої політизації поняття власності. Досягнення найвищої ефективності виробництва зараз пов'язується з тим, що може бути лише єдиний (приватний) суб'єкт власності своєї речі, який повніше відбиває міру володіння нею і тим самим найповніше реалізує свій економічний інтерес.

Такий підхід породжує велику кількість суб'єктів, заінтересованих в одержанні найбільшого прибутку, що створює конкурентне середовище, яке не сприймає ідей централізованого управління.

¹ Макконел К. М., Брю С. Л. Економікс. М.: Республика, 1992. С. 18.

Однак вся складність полягає в тому, що при трансформації поглядів на досягнення ефективності виробництва всі ці зміни починають відбуватися в тій сфері економіки, яка найбільш впливає на рівень добробуту населення, оскільки вона пов'язана з виробництвом продуктів харчування. Тому створення нових суб'єктів господарювання в аграрному секторі повинно вести до збільшення, а не до зменшення виробництва сільськогосподарської продукції.

Складність управління сільськогосподарським виробництвом нині полягає в тому, що нові суб'єкти повинні бути керовані по-новому. Водночас до старих структур вже неможливо підходити із старими мірками жорсткого регулювання «зверху». Таке розуміння справи, по-перше, збільшує обсяги перебудови, а, по-друге, потребує якісно нових підходів до управління взагалі. Якщо вирішення першої групи проблем сьогодні пов'язане з створенням законодавчої бази, без якої взагалі неможливий такий процес, то інші проблеми вирішуватимуться протягом наробки організаційно-управлінської практики.

Проблеми зі створенням законодавчої бази не стільки пов'язані з кількісною обмеженістю законодавчих актів, скільки з невизначеністю якісного стану нових суб'єктів управління, їх різноманітністю, регіональними особливостями. Це призводить до негайної зміни щойно прийнятих Верховною Радою України законів або породжує настрої затулювання з розробкою і прийняттям нових. Прикладом для ілюстрації першої ситуації є випадок з розробкою і переглядом Земельного кодексу України, а друга ситуація пов'язана з невизначеністю законодавчого обґрунтування земельної реформи та гальмуванням її реалізації. А разом з тим, не включаючи землю в обмін як товар, неможливо реально перейти до ринкових відносин.

Зазначена помилка, яка пов'язує землю з ринком, полягає у тому, що введення інституту приватної власності на землю значно збільшить чисельність підприємців в аграрному секторі і створить умови для реальної конкуренції в сільському господарстві. Саме в умовах конкуренції найбільше реалізується прагнення підприємця до прибутку, який в свою чергу повинен забезпечити позитивний ефект для суспільства. Тобто ринок в стадії свого найвищого розвитку повинен стати мірилом оптимального забезпечення суспільства соціальними благами. Однак із самого початку переходу до ринку треба пам'ятати, що ця його функція не реалізується автоматично. Для задоволення потреб у соціальній компенсації необхідно забезпечити певний для даних цілей механізм, управлінський вплив. Це пояснюється тим, що конкуренція в своїй основі потребує додаткового суспільного і соціального політичного впливу. Водночас такий вплив не повинен вступати в суперечність із діючими економічними законами.

Країни з розвинутими ринковими відносинами такої гармонії досягли внаслідок тривалого процесу структурних змін у соціальному житті суспільства. Як же бути нашому суспільству, яке за своєю природою було зорієнтовано на соціальну справедливість, але реалізація її в господарському житті країни гальмувалась інтересами загальнодержавної монопольної власності. У результаті цього ідея соціальної справедливості, яка повинна була сформувати в нашому суспільстві моральні підвалини економічних відносин, не була реалізована. Безумовно, вже на перших етапах переходу до ринку загострюватиметься конкуренція, причому не на легітимативній основі. Тому започатковане підприємництво повинно спиратися на етичні принципи, які б проголошували гуманізацію підприємництва; використовували традиційні та набуті цінності; було б спроможне вирішувати соціальні конфлікти, не припиняючи гідність людини. Тобто повинні створюватись такі економічні відносини, які б не допускали конфлікту між досягнутим прибутком і етикою поведінки підприємця.

Всі ці роздуми спрямовані на те, що в аграрному секторі, можливо, більше, ніж у будь-якому іншому секторі економіки, є необхідні умови для створення особливості, нашої моделі ринку, при якій функціонування економіки в ринкових умовах орієнтувалося б на реалізацію соціальних гарантій. Головне тут полягає у послідовній політиці держави по відношенню до підприємця, запобіганні тому, щоб вся енергія підприємця витрачалася на пристосування до постійно змінюваних обставин. Тобто, держава повинна виробити чітку аграрну політику, яка б була підпорядкована загальній концептуальній ідеї щодо підприємництва. В цьому випадку не допускати привілеї для досягнення різних політико-економічних цілей шляхом змішування концептуальних підходів і будуть остаточно визначені принципи нашого економічного життя — вільні ринкові або адміністративно-управлінські.

Визначившись концептуально відносно позитивного ставлення до ринку, слід не стільки розробити правила для підприємців, скільки створити умови для його витоків і зростання. Якщо правила визначені Законом України «Про підприємництво», то закони, які регулюють процеси приватизації, не поширюються на агропромисловий сектор ринкової економіки. Таким ставленням до аграрного сектора штучно зменшені обсяги приватизації; нині вони в основному обмежені фермерством. Це не тільки стримує процес приватизації в сільському господарстві, а й гальмує розвиток самого фермерства, яке потребує розвинутої ринкової інфраструктури.

Стимування державою процесу створення підприємницьких суб'єктів на селі обмежує також можливості повного і реального застосування законодавчо затверджених правил підприємницької діяльності.

Перший принцип підприємництва — це вільний вибір видів діяльності. Що ж означає в теперішніх умовах для аграрного підприємця вільний вибір видів діяльності? Це насамперед неможливість прибуткового ведення тваринництва господарствами всіх форм власності. Якщо ж розглянути потреби населення в продуктах харчування, то найбільш кризова ситуація саме з продуктами тваринницького походження. Тенденція зростання потреб населення у тваринницькій продукції цілком об'єктивна. Суспільство, що переходить до індустріальної, а отже, менш трудомісткої праці, потребує значної кількості саме низькокалорійної і високобілкової їжі, яку одержує людина з тваринницьких галузей. Це питання аграрної політики держави повинно бути пріоритетним. Але на практиці поки що все робиться навпаки. Проголошуючи доктрину виходу України на зовнішній ринок з хлібом, цукром і олією, ми тим самим орієнтуємо господарів на більш вигідне в майбутньому вирощування сільськогосподарських культур для одержання зазначених продуктів. Це означає, що значно зменшаться площі під кормовими культурами. Крім того, ціни на тваринницьку продукцію не зацікавляють виробника в нарощуванні її обсягів.

При такому становищі підприємець займатиметься виробництвом рослинницької продукції, а не тваринницької. Причому вирощуватиме найменш трудомісткі культури, зокрема зернові, де вищий рівень механізації. Саме цим, а не наявністю вільних площ ріллі пояснюється більша кількість фермерів на півдні і сході, ніж на заході України.

На 1 жовтня 1992 р. в п'яти південних областях України (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська) і Республіці Крим було 5715 фермерських господарств, а в західних областях (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська) — тільки 1892 господарства, або в 3 рази менше. І темпи зростання підприємств у цих областях були різні. Якщо на заході за півроку фермерські господарства зросли в 1,3 рази, то на півдні — в 2 рази. Середній розмір фермерських господарств по площі сільськогосподарських угідь на півдні становить 18,7 га, на заході — 9,8 га. Ця різниця зумовлена щільністю населення і наявністю вільних площ. Щодо розвитку тваринництва, то його розміри залишилися на рівні звичайного особистого підсобного господарства селянина: великої рогатої худоби 2 гол., свиней — 3, овець і кіз — 2, птиці — 21 гол. Таке поголів'я тварин і птиці, на нашу думку, обмежується не стільки відсутністю капіталовкладень на будівництво належних тваринницьких приміщень, скільки невиконанням впровадження товарного виробництва тваринницької продукції.

В Україні економічно не вигідно займатися товарним тваринництвом. Так, у 1991 р. по господарствах Міністерства сільського господарства і продовольства України 1 люд.-год на вирощуванні

соняшнику забезпечила 30,19 крб. прибутку, а на виробництві молока — лише 1,62 крб. Якщо порівняти розміри прибутку, який можна одержати з 1 га використаного для одержання рослинницької і тваринницької продукції, то майже в 3 рази вигідніше виробляти соняшник, ніж молоко.

Як свідчить вищенаведене, в Україні концептуально не визначилися з місцем підприємництва в агропромисловому комплексі. На нашу думку, держава повинна створювати умови для розвитку підприємництва саме на тих напрямках, де звичайним веденням господарства неможливо вирішити проблему в оптимальні строки, одержати продукцію або послуги з меншими витратами або вищої якості тощо. Такий висновок випливає з того, що потреба суспільства в підприємстві викликана необхідністю вирішення не стільки кількісних, скільки якісних завдань. Тільки в даному випадку підприємницьке виробництво зможе стати конкурентоспроможним проти колгоспів і радгоспів.

Однак для цього потрібні зусилля держави в справі антимонопольного регулювання з метою врахування особливостей створення монопольного виробництва у переробних галузях і безпосередньо в аграрному секторі. Переробна промисловість сільськогосподарської сировини хоча і концентрувалася залежно від обсягів максимально наближеної сировинної бази і якоюсь мірою від гарантованої кількості споживачів, але монополізм її підприємств переважно визначається рівнем освоєних ними технологій завдяки домінуючій концепції про залежність економічної ефективності переробної промисловості від зростаючої її концентрації.

Більшою різноманітністю напрямів нарощування монополізму відрізнялись аграрні галузі. По-перше, це стосувалося нарощування виробництва тваринницької продукції на державних птахофабриках та комплексах по відгодівлі свиней і великої рогатої худоби за рахунок кормів з державних ресурсів. По-друге, зосередження виробництва товарної продукції у колгоспах і радгоспах призвело до звуження внутрішньорегіональних ринків продовольства. По-третє, зосередження у науково-виробничих об'єднаннях виробництва елітного насіння і породистих сільськогосподарських тварин, а також їх тиражування в спеціалізованих господарствах. Тому і аграрні підприємства можуть регулюватися спеціальним Державним реєстром України підприємств-монополістів, які діють на товарних ринках.

Однак особлива увага повинна приділятися підприємствам АПК по переробці сільськогосподарської продукції, виробництву продуктів харчування, які є безумовними монополістами не тільки на регіональному, а й загальнодержавному рівні, і повинні входити до такого реєстру. Формування останнього та доведення до зацікавлених підприємств інформації про занесення чи вилучення з нього здійснює Антимонопольний комітет України. Пропозиції

про занесення до реєстру підприємств можуть подаватися до Антимонопольного комітету споживачами продукції (товарів), органами виконавчої влади.

Контроль за підприємствами-монополістами здійснюють ті місцеві чи загальнодержавні органи, на які покладені функції регулювання цін і контролю за їх застосуванням по тих видах продукції, по виробництву яких підприємства були занесені до реєстру. Така продукція може реалізовуватись монополістами по декларованих цінах, а у випадках зміни цін підприємство повинне зазначити це у декларації і зареєструвати новий розмір ціни в Департаменті цінової політики Міністерства економіки України. Тобто держава повинна мати повний антимонопольний механізм для підприємств аграрного сектора, використовуючи концепцію оптимального поділу праці по природно-кліматичних зонах України, керуючись вимогами охорони навколишнього середовища.

Крім того, роль держави в регулюванні процесу створення конкурентного середовища пов'язана із сприянням збільшенню суб'єктів підприємництва. Це насамперед стосується збільшення фермерських (селянських) господарств, виходу на рівень товарного виробництва особистих підсобних господарств селян, робітників, службовців, появи приватних чи колективних малих підприємств по забезпеченню внутрішнього сільського ринку продукцією переробки сільськогосподарської сировини.

Поява таких суб'єктів підприємницької діяльності зумовлює значне кількісне зростання їх як об'єктів управління. Однак управлінський вплив на них пов'язаний з застосуванням в основному економічних важелів та інструментів у межах чинного законодавства.

Основний напрям розвитку підприємництва з метою активізації сільськогосподарського виробництва пов'язаний з розвитком фермерства. Однак цей процес не стільки залежить від процесу створення самих фермерських господарств, скільки від дальшої їх кооперації. Справа в тому, що у цивілізованому світі кооперація не тільки виступає як необхідний повноправний, активно діючий сектор економіки, а й ефективно сприяє вирішенню таких пріоритетних для нашого села проблем, як соціальні та пов'язані з демократизацією суспільного життя.

Розвиток підприємництва в цілому, а також забезпечення ефективної діяльності кооперації, розкриття її потужного потенціалу залежатимуть від цивілізованого ставлення до неї держави, створення відповідних правових, податкових, фінансово-кредитних та інших умов, лібералізації і регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Вихід на шлях реальної цивілізованої сільськогосподарської кооперації пов'язаний із прийняттям відповідних законодавчих актів та створенням ефективної економічної інфраструктури, в умо-

вах якої б реалізовувалася потенціальна сила підприємництва. Щодо законодавчих актів, то це насамперед стосується розробки Закону про фермерську кооперацію. Розміри ж інфраструктури пов'язані із створенням банку, страхової компанії та інших емітентів, які б могли ефективно функціонувати на агропромисловій фондовій біржі, у формуванні якої виникла нагальна потреба. Однак для підтримки аграрного підприємництва потрібний передусім земельний комерційний акціонерний банк, створений на акціонерних засадах. Банк є юридичною особою із змішаною формою власності — державною, колективною і приватною. Засновниками його виступають юридичні і фізичні особи.

Засновники акціонерного банку укладають між собою договір, що визначає порядок здійснення ними спільної діяльності по створенню акціонерного товариства, несуть відповідальність перед особами, які підписалися на акції.

Крім того, засновники банку визначають у договорі відносини із засновниками обласних філій банку про розмір контрольного пакета банку і про порядок формування статутного фонду обласних і районних відділень банку.

Засновники повідомляють через засоби масової інформації про намір створення акціонерного банку, здійснюють передплату акцій, провадять установчі збори та державну реєстрацію банку.

Акції купують учасниками при створенні акціонерного товариства на підставі договору з його засновниками, а при додатковому випуску акцій у зв'язку із збільшенням статутного фонду акції розповсюджуються відкритою передплатою серед осіб, інтереси яких охороняються засновниками через фондову біржу. Строк відкритої передплати 6 місяців з дня прийняття рішення установчими зборами.

Особи, які бажають придбати акції, повинні внести не менше 10 % вартості акцій, які вони передплатили, після чого засновники видають їм письмове зобов'язання про продаж відповідної кількості акцій.

Засновники несуть солідарну відповідальність по зобов'язаннях, що виникли до реєстрації банку.

Банк діє на користь розвитку сільського господарства, селян, громадян, нових форм господарювання та інших господарств, які виробляють товарну сільськогосподарську продукцію та продукти харчування. Він здійснює на договірних засадах кредитно-розрахункове, касове та інше банківське обслуговування сільськогосподарських підприємств, установ сільськогосподарської науки, здійснює підтримку фермерських і селянських господарств, нових ринкових структур і громадян шляхом виконання операцій і надання послуг, передбачених ст. 3 Закону України «Про банки і банківську діяльність».

Акціонерний банк створюється за територіальною ознакою.

В обласних і районних центрах відкриваються його філії як юридичні особи, які будують свої відносини з банком на асоціативній основі. На обласному рівні може діяти асоціація районних філій Зембанку, яка координує їх діяльність і захищає інтереси. У великих селах і селищах створюються представництва районних філій без прав юридичної особи. Районні філії банку повинні стати центральною інформаційною ланкою для забезпечення законності при купівлі-продажу землі та нерухомого майна, яке на ній знаходиться.

Система банку повинна на ділі покінути з монополізмом у банківській справі, виступаючи реальним конкурентом Агробанку «Україна».

У своїй оперативній роботі банк повинен дотримуватись економічних нормативів, встановлених Національним банком, і утримувати в останньому свої обов'язкові резерви.

Банк може швидко створити мережу клієнтів шляхом надання кредиту для селянина за процентні ставки, створення цивілізованих ринкових відносин з клієнтом, заохочуючи його в постійному користуванні своїми послугами, провадити операції купівлі-продажу, іпотеки землі.

Вищим органом управління банку є загальні збори акціонерів, які збираються не менш як два рази на рік. Виконавчим органом колегіального управління є рада на чолі з президентом, які обираються зборами. Оперативно-фінансову діяльність організовує правління банку. Голова правління також обирається загальними зборами акціонерів. Рада контролює роботу банку.

Особливість діяльності цього банку полягає в активній участі в управлінні акціонерів, основу яких становлять фермери. Такий банк з розгалуженою мережею філій і представництв може стати основним управлінським суб'єктом, який ефективно регулюватиме фермерський рух в Україні.

Створення і ефективне функціонування інших емітентів, інвесторами цінних паперів яких будуть фермерські господарства та інші підприємницькі структури на селі, залежатиме від пільгової політики держави щодо цього руху — руху до дійсно конкурентного ринку.

12.3. РОЗВИТОК МЕНЕДЖМЕНТУ І МАРКЕТИНГУ

Останнім часом у спеціальній літературі і в практиці керівництва дедалі частіше використовується англійське слово менеджмент management, що є похідним від manage (управляти), яке у свою чергу походить від латинського manus (рука). Нині під терміном «менеджмент» розуміють управління людьми, виробництвом, фінансами тощо.

Але в англійській мові management — не єдине слово, що означає «управління». Тут також використовують: control, operation, administration, government, driven, guide, direction, manual та ін.

Коли йдеться про управління в технічній і біологічній системах, найчастіше вживають control, управління державою — government, а господарське управління — management або economic management. Зокрема, управління сільськогосподарським виробництвом і управління фермерським господарством передається, як farm (production) management.

У сучасній зарубіжній літературі дається різне визначення (дефініція) менеджменту. На думку Мері Паркер Фолліт, менеджмент — це мистецтво реалізації планів з участю (за допомогою) діяльності людей¹.

Менеджмент слід розглядати як функцію, вид діяльності, пов'язаної з керівництвом людьми, вмілим використанням їх праці, інтелекту, мотивів поведінки для досягнення накреслених цілей. При ширшому трактуванні менеджмент — економічна, конкурентоспроможна система (орган) управління в сучасному суспільстві. Хоча менеджмент концентрується у трьох сферах (виробництво, збут і фінанси), можна говорити про різні його види: маркетинговий менеджмент (має справу з поширенням товарів), фінансовий, кадровий, виробничий, транспортний (регулює поставки товарів на підприємства і з підприємств), адміністративний (регулює діловодство та внутрішні потреби бізнесу).

Тепер менеджмент перетворився у поширений специфічний вид діяльності, значення якого постійно зростає. Особи, що здійснюють таку діяльність, називаються менеджерами (managers). Цей термін походить від management і означає спеціаліста («профі») в галузі управління економікою, який відповідно до мети і завдань бізнесу розробляє плани, здійснює організаційну роботу, мотивацію і контроль за діяльністю виконавців для забезпечення найефективнішого використання землі, матеріалів, машин та коштів. Менеджери наперед визначають цілі організації, способи їх досягнення і виходячи з цього координують потоки ресурсів (людських, матеріальних, інформаційних, фінансових), необхідних для розв'язання конкретних завдань. Саме з допомогою менеджерів реалізується четвертий фактор виробництва (перші три: земля, капітал, праця) — підприємництво (enterprising, entrepreneurship).

У США і переважній більшості інших англосовітських країн виділяють три або чотири групи менеджерів (керівників) залежно від того рівня, який вони займають в ієрархії управління: вищий — executives, високий — senior, або upper-middle managers, середній — middle managers і нижчий — entrylevel managers, або supervisors.

¹ Introduction to business. New York, 1985. P. 104.

Відповідно до сфери діяльності керівника називають по-різному: керівник (директор) підприємства — factory manager, або works manager, голова колгоспу — chairman of a collective farm, керівник промислового підприємства — industrial organisation manager, керуючий фермою (відділком) — farm manager, або managerial, керівник нижчої ланки на виробництві (бригадир) — first-line manager.

Зазначимо, що менеджер і бізнесмен (businessman) — це не одне і те ж саме. Менеджер обов'язково займає якусь постійну посаду і йому підпорядкована та чи інша кількість виконавців. Бізнесмен же, як правило, не займає ніякої постійної посади і в нього немає підлеглих. Це насамперед ділова людина, яка займається підприємницькою діяльністю, спрямованою на одержання прибутку, бере на себе ризик і відповідає за нього власним капіталом.

В останні десятиріччя у США — батьківщині наукового менеджменту — та в інших розвинутих країнах розроблено нові підходи до менеджменту, по-новому інтерпретується філософія управління соціально-економічними процесами. Набули поширення теорії «Х» та «У», висунуті американським вченим Д. Макгрегором, які характеризують ставлення керівників до виконавців робіт. Так, теорія «Х» ґрунтується на доктрині «економічної людини», яку запропонував ще Адам Сміт, а потім широко втілював у практичну діяльність У. Тейлор.

За цією теорією середній індивідуум дещо тупуватий, негативно ставиться до праці, безініціативний, намагається уникнути відповідальності. Його цікавлять лише економічні наслідки власної діяльності, турбота про власну безпеку.

За теорією «У» середній індивідуум може активно працювати і охоче брати на себе відповідальність, якщо його певним чином підготувати і створити належні умови. Фізична та розумова праця розглядається як така, що притаманна людській істоті, і вона відчуває в цьому постійну потребу. Тому жорсткий контроль і загроза стягнень не розглядаються як єдині засоби регулювання поведінки людей. Саме орієнтація на очікувану винагороду стимулює зусилля індивідуума на досягнення накреслених цілей, сприяє прояву винахідливості і творчості.

Широке застосування за рубежом, насамперед в Японії, набули основні висновки теорії «Z». Компанії типу «Z» переходять на довгостроковий найом працівників на роботу, стимулюють ротацію кадрів, їх постійну міграцію з одного відділу в інший для виконання найрізноманітніших функцій та підвищення на цій основі професійної придатності. Такі організації добре оснащені сучасною інформаційною та обчислювальною технікою і мають у своєму озброєнні прогресивну технологію управління, розвинуту систему планування, що більшою мірою ґрунтується на кількісному аналі-

зі, ніж на логічних міркуваннях, систему управління за цілями, високоформалізований і чіткий механізм контролю виконання прийнятих рішень.

У літературі відмічаються і недоліки організацій типу «Z»: їх схильність до егалітарності (зрівнялівки) і бюрократизму, що нерідко породжують відчуженість працівників, зниження у них почуття самостійності та заінтересованості в кінцевих результатах роботи.

У літературі з менеджменту згадуються й інші теорії: теорія мотиваційної гігієни Ф. Герберга, теорія організаційних моделей Р. Лайкерта, теорія групового навчання С. Арджирнса тощо.

Дедалі більшого поширення набуває нова управлінська парадигма, за якою для успішної діяльності фірми не досить забезпечити організаційну раціоналізацію виробництва, досягти економії витрат, ефективного поділу праці, спеціалізації виробництва і т. п. Сучасна система управління мусить відкинути технократичне мислення і ґрунтуватися на системному та ситуаційному підходах.

Насамперед ділова організація повинна розглядатися як відкрита система, що використовує внутрішню і зовнішню інформацію, перебуває під впливом середовища й сама на нього впливає. На відміну від відкритої, замкритої (або замкнутої) системи в процесі функціонування використовує тільки ту інформацію, яка виробляється всередині самої системи.

Практичний висновок з концепції відкритої системи — це увага до навколишнього оточення (environment) підприємства чи організації і максимальна адаптація до нього. Йдеться про врахування економічної, політичної, демографічної, правової, науково-технічної і екологічної ситуації. Рішення, що готуються, можуть вважатися якісними лише тоді, коли вони приймаються з повним урахуванням стану навколишнього середовища.

Реалізуючи концепцію відкритої системи, водночас мають на меті створити виробничі системи нового типу, які б працювали у режимі постійних нововведень, розробити досконаліші вироби, скоротити усі види витрат на виробництво продукції та підвищити її якісні і споживчі характеристики. Ситуаційний підхід в управлінні вимагає децентралізації у виконанні управлінських функцій, що забезпечує необхідну адаптивність і гнучкість організаційної структури, швидку реакцію на умови, які постійно змінюються. Таким чином, перспективним напрямом удосконалення управління є його децентралізація і демократизація, скорочення рівнів ієрархії та чисельності персоналу, максимальне використання творчої активності працівників, надання їм можливостей у придбанні і володінні акціонерним капіталом, розробляти та приймати найбільш важливі рішення. Крім того, кожне господарське рішення слід перевіряти за критерієм соціальності, тобто наскільки вирі-

шення певної проблеми сприятиме соціальній віддачі, поліпшенню умов праці і благополуччя людей.

Хоча агропромисловий комплекс розглядається насамперед як складна біоекономічна система, за умов підвищення ролі людського фактора актуальним є підхід до кожного організаційного формування як до соціальної системи. З урахуванням цього розробляють стратегію підприємства (організації), процедури управління, стиль роботи, методи стимулювання (стягнення), формують індивідуальні і групові норми поведінки, установки, тип взаємодії працівників. Велике значення мають моральні і етичні норми, обов'язкові для виконання в суспільстві. Замість багато в чому надуманих (комуністична мораль, пролетарська солідарність та ін.) на перший план тепер виступають правда, свобода, справедливість, віра, сім'я.

Важливою рисою нової парадигми управління є орієнтація на професіоналізацію управління, залучення до нього на всіх ієрархічних рівнях економіки менеджерів — професійних керівників.

Але доводиться констатувати, що існуюча система роботи з господарськими кадрами — один з найвідсталіших елементів системи управління економікою України. Вона характеризується неадекватністю практики підбору, підготовки і використання кадрів, нечіткістю ієрархічної структури посад та принципів матеріального і морального стимулювання працівників, відсутністю ефективного механізму оцінки і переміщення кадрів. У кваліфікаційних довідниках посад керівників, спеціалістів і службовців у загальних рисах викладені лише вимоги до знань та професійної підготовки посадових осіб і нічого не сказано про вимоги до особистих і ділових якостей претендентів для зайняття тієї чи іншої посади.

В Українському державному аграрному університеті при розробці учбових планів і програм для спецфакультету по підготовці менеджерів для АПК насамперед «намалювали портрет», тобто створили своєрідну модель сучасного професійного керівника, яка чітко відбиває сферу і основний зміст його діяльності, визначає вимоги до особистих властивостей та знань з урахуванням виконуваних функцій та вирішуваних завдань, чим він повинен володіти і що вміти.

Серед морально-психологічних властивостей найбільш важливими є високі життєві ідеали, чесність, правдивість, справедливість і об'єктивність, розсудлива воля та мужність, розвинуте почуття обов'язку і відповідальності, інтелігентність, тактовність, толерантність та ін. Зауважимо, що значення моральних рис, репутації кандидатів на відповідальну посаду помітно підвищується за умов росту корупції та розвитку тіньової економіки в нашому суспільстві.

Сучасний менеджер повинен володіти широкою гамою ділових

властивостей. Це насамперед висока ерудиція і професійна компетентність, схильність до лідерства у колективі, підприємливість та здатність ефективно діяти в умовах економічного ризику, практичний розум і здоровий глузд, комунікабельність, заповзятливість, ініціативність та енергійність, вимогливість і дисциплінованість, висока працездатність, цілеспрямованість та ін.

Високі вимоги ставляться щодо рівня знань керівника. Зарубіжні бізнесмени стверджують, що фірма не може дозволити собі розкіш мати недостатньо кваліфікованого керівника, який через погану обізнаність не в змозі ефективно виконувати свої функції. Це зауваження слід повною мірою віднести і до наших підприємств, кооперативів, асоціацій та об'єднань. Керівник повинен добре знати основи макро- (теорії державної економічної політики) і мікроекономіки (теорії поведінки підприємства, фірми і т. п.), загальну теорію систем, кооперації і прогнозування, бути обізнаним з питань формування ринкової системи господарювання (кредитно-банківський і фінансовий механізм, податкова система та система страхування, самофінансування, організація власних оборотних коштів, фінансування науково-технічного прогресу і заходів, пов'язаних із створенням соціальної інфраструктури).

Роздержавлення і приватизація власності розширюють поле для підприємницької діяльності. Програми підготовки менеджерів повинні давати уявлення про господарський ризик і підприємництво, форми організації бізнесу, включаючи венчурний (ризиковий) і малий бізнес, принципи діяльності бізнесмена, поняття про брокерську діяльність на товарних та фондових біржах, здійснення лізингових операцій, участь в аукціонах, ярмарках, основні види угод щодо експорту і імпорту, процедуру встановлення валютного курсу, операції з іноземною валютою, укладання торгових договорів, торгові режими і пільги, створення спільних підприємств, психологічні та етичні аспекти ведення переговорів тощо.

Зрозуміло, що серед наукових дисциплін чільне місце мусить зайняти сучасна теорія менеджменту і мистецтво управління, принципи побудови організаційних структур, розподілу прав і обов'язків виконавців, наукові основи розпорядництва, регулювання та координаційної діяльності, сучасна інформаційна технологія і комп'ютерна техніка, методи оптимізації управлінських рішень, управління новими формуваннями ринкової економіки, правові та етичні аспекти управління, зарубіжний досвід організації управління.

З організаційно-технічної, соціально-економічної і психологічної точок зору підприємство є настільки складним об'єктом, що один керівник не в змозі ним управляти. Він повинен створити робочу групу або штаб однодумців (метауправління), а частину функцій делегувати на нижчі рівні управління, постійно взаємодіючи з ним. Отже, предметом глибокого вивчення мають стати соціологія

організації, психологічні аспекти діяльності трудових колективів, і майбутній керівник мусить бути добре обізнаний з основами загальної теорії діяльності, потребами і ціннісними орієнтаціями людей, науковими принципами формування трудових колективів на основі інформаційного доповнення, підбору і використання кадрів, регулювання відносин серед людей, правилами побудови моделі особистості, методами конкретних соціологічних досліджень, соціальними нормами, які слід враховувати при плануванні розвитку трудового колективу.

Оскільки керівник постійно працює з людьми, то він повинен добре знати об'єктивно існуючі психологічні феномени. Йдеться про психологічні процеси (відчуття, сприйняття, увага, пам'ять, уявлення, мислення, мова), стан індивідуума (вольова активність, захопленість, подавленість, радість, гнів), особисті властивості (спрямованість, темперамент, характер, здібності, майстерність), поведінку (звички, навички, звичаї, традиції), соціально-психологічні явища (установки, цінності, мотиви, групові норми, міркування та ін.).

Становлення ринку і пристосування виробництва до його вимог, розгортання конкуренції вимагають маркетингової підготовки управлінців, одержання знань із торгово-збутової діяльності підприємства та інших питань, що стосуються процесу виробництва і переміщення товарів та послуг від виробника до споживача. Новими для нас є проблеми конкуренції: її види, забезпечення конкурентоспроможності підприємств, товарів і послуг, стратегія ціноутворення, організація реклами та ін.

Переорієнтація аграрного сектора економіки на конкурентні ринкові відносини зумовлює, зокрема, дедалі більшу інтеграцію сільськогосподарського виробництва і науки, а також постійне скорочення інтервалів між науковими розробками і використанням їх у практичній діяльності трудових колективів. Але, щоб ефективно управляти цими процесами, необхідно вивчити основи теорії інновацій, методи, що сприяють виникненню і розробці нововведень, запобігають перешкодам на шляху реалізації досягнень науки і техніки, поліпшують планування і економічне стимулювання.

Нарешті, має відбутися екологізація знань людей. Забезпечити ефективне управління природокористуванням можна лише за умов, що керівники і спеціалісти сільського господарства мають чітке уявлення про зв'язок інтенсифікації з екологічними аспектами виробництва: кадастровою оцінкою земель і природно-ресурсного потенціалу, плануванням раціонального природокористування, впровадженням мало- та безвідходних технологій, економічним стимулюванням ресурсозбереження.

Теоретичні знання майбутнього керівника, помножені на практичний досвід, дадуть йому змогу оволодіти мистецтвом керів-

ництва і навичками роботи з людьми, правильним стилем життя і роботи, загальноприйнятим кодексом ділової поведінки.

Щоб розвивати зовнішньоекономічні зв'язки, своєчасно знайомитися з досягненням зарубіжної науки і техніки, неабияке значення має володіння іноземними мовами. Маркетингові служби Заходу, які розробили рекомендації для наших бізнесменів, вважають, що не можна успішно вести переговори без знання іноземної мови, насамперед, мови свого контрагента. Переговори через перекладача — не кращий варіант. Якщо ви не можете спілкуватися мовою партнера, стверджують маркетингологи, то залиште експортно-імпорتنі операції тому, хто це може.

При підготовці менеджера зарубіжні школи менеджменту чи бізнесу великого значення надають розвитку умінь. За висловом талановитого американського менеджера Лі Якокка, управління — це не що інше, як уміння настроювати інших людей на працю, створювати в кожного працюючого відчуття причетності до вирішення проблем, які виникають. А звідси дуже важливого значення набуває умінь спрацюватися з людьми і спонукати їх до активної діяльності, об'єктивно підбирати та оцінювати кадри, добре розбиратися в людях, розуміти їх характери, здібності і психологічний стан, раціонально організовувати свою працю та працю підлеглих, плідно вести дискусії, переконувати, відстоювати свої погляди, навчитися думати, стоячи перед людьми, невимусено триматися перед ними, вміло використовувати культурно-етичні інструменти керівництва.

Поліпшення фундаментальної підготовки керівників не повинне обмежуватися зміною учбових планів і програм. Мусять змінитися методи навчання, розвиватися самонавчання, практичне оволодіння необхідними навичками. Ще Тейлор писав, що значно легше навчати новим методам роботи рядових працівників і дуже важко впровадити їх у діяльність людей, зайнятих у сфері управління. Останні завжди знайдуть причину, щоб не впровадити нове, і часто буває дуже важко подолати їх опір.

Виходячи з цього заслуговують на увагу методи активного навчання, визнані у багатьох школах бізнесу за рубежом: методи конкретних ситуацій, управлінських прикладів (казусів), ділових ігор, виконання ролей, диспутів супротивних груп слухачів, розбирання ділових паперів, «метод проекту» та ін. В удосконаленні методики навчання важливе місце належить широкому застосуванню різних соціально-психологічних тренінгів з використанням відеотехніки. Причому молодий керівник, приступаючи до виконання своїх обов'язків, з першого ж дня повинен добре знати предмет своєї діяльності, вищестоящих керівників і підлеглих, сферу повноважень і завдань з таким розрахунком, щоб звести до мінімуму час на «входження в посаду».

Докорінне поліпшення забезпеченості агропромислового комп-

лексу кадрами вимагає внесення змін не тільки в їх підготовку, а й у використання, механізму забезпечення соціального захисту керівника, у законодавчому порядку слід прийняти нові правила щодо підготовки керівних кадрів, визначення структур, які персонально відповідають за цю справу. У розвинутих країнах тільки після певної атестації і наявності диплома або сертифіката людину належним чином сприймають у діловому світі, укладають з нею угоди, видають кредити і т. п.

Мабуть, не варто переоцінювати вибори господарських керівників як досягнення демократії. Вони виправдані лише тоді, коли є з кого вибирати, є достойні кандидати. Переоцінка виборів виходить із утопічного постулату, який не виправдав себе на практиці: «Управляти можуть всі, і з кожним роком дедалі ширше коло громадян». Адже нікому і в голову не прийде, що управляти сучасним повітряним лайнером може кожний і що слід прагнути, аби в перспективі всі люди по черзі могли управляти літаком.

Керівництво господарством — дуже складна сфера людської діяльності, щоб її можна було ефективно здійснювати без спеціальної підготовки. Це особливо посилюється за умов ринкових відносин і постійного економічного ризику, коли вирішальне значення має вміння прогнозувати, вибирати правильну стратегію, забезпечити ефективну роботу і конкурентоспроможність очолюваного колективу.

При всій очевидній актуальності проблеми підготовки керівних кадрів для села вона не завжди знаходить розуміння серед відповідалних осіб, керівників підприємств. Іноді заважає стереотип мислення: для чого тут професійні керівники, якщо чимало агрономів, інженерів, зоотехніків справляються з управлінням колгоспами, радгоспами та об'єднаннями? У цьому випадку необхідно зазначити, що такі керівники реалізують головним чином свої природні здібності до організаторської роботи, чого, однак, тепер недостатньо.

Здібності потрібно розвивати. Для успішної роботи індивідуум мусить одержати певну суму спеціальних знань. У мистецтві, зокрема, уже давно склалася практика, коли при наявності в людини належних вокальних даних, схильності до музики тощо її спеціально навчають, роками готуючи до професійної діяльності. Таке порівняння з мистецтвом правомірно, оскільки управління — не тільки наука, а й мистецтво. До того ж, на відміну, наприклад, від диригента, керівник підприємства не має написаної партитури, а змушений постійно творити, вирішуючи складні, часом заплутані проблеми з господарського життя.

Чимало керівників вбачають головну проблему господарювання в недоліках постачання підприємств матеріально-технічними ресурсами. От вона буде розв'язана, — заявляють вони, — і тоді можна буде ефективно господарювати. Звичайно, ресурсне забез-

печення мусить бути належним. Перехід до ринкових відносин сприятиме цьому. А проблема ефективного управління всіма ресурсами (трудовими, матеріальними і фінансовими) загостриться, бо появиться справжня конкуренція і виживатиме тільки той, хто зуміє найкращим чином використати економічний та інтелектуальний потенціал. За умов приблизно однакового ресурсного забезпечення діяльність керівника можна порівняти з грою у шахи: виграє той, хто має вищу підготовку, краще оволодів мистецтвом гри.

Організація підготовки менеджерів потребує значних витрат на створення матеріально-технічної бази та забезпечення належного рівня навчання. Досить нагадати, що тільки один персональний комп'ютер коштує близько 900 тис. крб. Крім того, потрібні ще засоби факсимільного зв'язку, сучасна множинна техніка, відео-техніка, автоматизовані робочі місця тощо.

Необхідні чималі валютні асигнування для організації стажування майбутніх менеджерів за рубежом, залучення до участі у навчальному процесі професорів із розвинутих країн, закупівлі підручників та іншої методичної літератури.

Не можна обминути і проблему перепідготовки (в тому числі і за кордоном) викладачів, що готуватимуть менеджерів. Витрати на це швидко окупляться: знання, одержані викладачем, за короткий строк стануть надбанням сотень студентів.

Усі ці витрати необхідні, і професіоналізму управління немає альтернативи. Перефразувавши відомий афоризм, можна сказати: високий професіоналізм керівних кадрів врятує економіку АПК.

Новим підходом до теорії і практики управління є маркетинг, який передбачає гнучкість організаційних форм управління, підприємливості, вивчення і прогнозування потреб, пошук шляхів та засобів впливу на ринок товарів і споживачів.

Маркетинг розглядається нині як ринкова концепція управління, що охоплює усі стадії виробництва продукції: дослідження, розробку, власне виробництво, реалізацію і післяпродажне обслуговування. За умов маркетингу реалізується новий підхід до господарської діяльності: виробляти тільки те, що продається, а не намагатися продати те, що виробляється. Інакше кажучи, в основу виробничої програми трудового колективу або окремого товаровиробника мусить бути покладена інформація про потреби та імовірність збуту певної продукції, а не лише дані про можливості її виробництва.

Значення маркетингу для нашої економіки зростатиме в міру розширення виробництва сільськогосподарської продукції та задоволення попиту на неї споживачів. Але було б помилкою думати, що за сучасного стану споживчого ринку маркетингова концепція управління не актуальна. Маркетинг може прискорити розв'язання проблем дальшого розвитку АПК, є резервом удосконалення

механізму господарювання, важливим інструментом економного витрачання сировини, підвищення якості продукції, налагодження каналів для реалізації товарів, створення розгалуженої системи сервісу, проведення цілеспрямованих рекламно-збутових акцій.

Маркетинг передбачає аналіз та прогнозування ринку, купівельної спроможності споживачів, проведення спеціальних досліджень і створення системи маркетингової інформації, сегментацію ринку та розробку нових товарів (товарних марок, пакування), встановлення цін на них, використання певних методів поширення (роздрібна і оптова торгівля) та переміщення товарів (комунікації, стимулювання, реклама, збут, пропаганда), планування і контроль. Функції маркетингу здійснюють спеціалісти по збуту, рекламі, ціноутворенню, дослідники маркетингу та ін.

Організаційна структура служби маркетингу залежить від розміру підприємства чи об'єднання, характеру і напрямку його діяльності.

Відомий американський спеціаліст з маркетингу Ф. Котлер зазначає, що нині у США на посадах, пов'язаних з маркетинговою діяльністю, зайнято від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{3}$ працівників цивільного сектора економіки. Маркетинг тут перетворюється у досить прибуткову галузь підприємницької діяльності, є сферою вкладання капіталу і широко використовується в управлінні не тільки комерційними фірмами, а і політичними партіями, професійними та урядовими організаціями тощо.

Структура цієї служби повинна забезпечити проведення цієї маркетингової політики, включаючи планування. Якщо підприємство невелике, всі маркетингові обов'язки можуть бути доручені одному спеціалісту, бажано з економічною освітою, ініціативному і ерудованому, в обов'язки якого входитимуть маркетингові дослідження, організація збуту, реклама і т. п. Це може бути посада керуючого службою збуту, директора маркетингу або заступника директора підприємства з питань маркетингу.

Якщо підприємство чи фірма має значні розміри, на ній може бути організована служба або відділ агромаркетингу, що може здійснюватися шляхом залучення нових спеціалістів або (більш раціонально) переорієнтацією частини працівників планово-економічного і фінансового відділів та спеціалістів-технологів на виконання нових обов'язків.

Як свідчить зарубіжний досвід, служба маркетингу може створюватись на різних засадах. Із різноманітних схем структури такої служби можна назвати служби функціональної, товарної, регіональної чи сегментної орієнтації.

Найпоширенішою схемою є функціональна організація маркетингу, відповідно до якої спеціалісти з маркетингу керують різними функціями діяльності. Основними з них є: реклама і стимулювання збуту, збут, маркетингові дослідження і нові товари.

Крім них, можуть бути служби сервісу для клієнтів, планування маркетингу та товаропереміщення. Спеціалісти (керівники служб) підпорядковуються керуючому служби маркетингу або заступнику директора (віце-президенту) з маркетингу, який координує їх роботу.

Функціональна структура забезпечує простоту управління і інформаційних зв'язків, але із збільшенням асортименту та розширенням географії ринків ефективність її знижується. У цьому разі розробляють таку схему організації, яка б забезпечувала координацію маркетингової діяльності підприємства відповідно до його цілей та специфіки.

При товарній орієнтації структури маркетингової служби по кожному або групі споріднених товарів призначають спеціального маркетинг-керівника, якому підпорядковуються спеціалісти (керівники служб) з реклами, стимулювання збуту, товаропереміщення та продажу. Одночасно спеціалісти підпорядковуються керівникам відповідних служб у межах загальної маркетингової служби підприємства. Товарна орієнтація особливо ефективна, коли вимоги до реклами і орієнтації збуту істотно різняться для кожного товару, особливо якщо підприємство диверсифікує свою діяльність. Недоліком цієї орієнтації є те, що створюються дублюючі функціональні підрозділи.

Регіональна (географічна) орієнтація за своєю структурою аналогічна товарній, але в її основу покладено розподіл за ринками збуту. Така структура дає змогу глибше вивчати потреби споживачів тих регіонів, які внаслідок національних, політичних, економічних та інших особливостей мають свою специфіку.

При сегментній (орієнтованій на споживача) схемі організації кожний маркетинг-керівник відповідає за роботу з відповідним колом потенційних покупців. Ця організація забезпечує кращу координацію діяльності підрозділів і окремих служб, але вимагає універсалізації керівників і спеціалістів.

При визначенні структури маркетингової служби необхідно враховувати, що вона повинна постійно модернізуватися відповідно до змін навколишнього середовища.

12.4. ВЛАСНІСТЬ І ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА

Уже перші кроки по шляху реформування відносин власності показали, що вони найтісніше пов'язані з організацією виробництва. Насамперед такі перетворення тією чи іншою мірою є однією з наслідків розвитку у колективних і державних підприємствах орендних і кооперативних відносин. Адже при всій недосконалості організації оренди і кооперування вони сприяли пробудженню бажання з міфічного господаря і власника перетворитися в хазяї-

на, газду. Таким чином, виробничо-організаційні перетворення стали однією з першопричин прискорення розвитку відносин власності. Це підтверджується, зокрема, практикою корпорації «Липівки» Томашпільського району Вінницької області, яка першою в Україні перейшла до паювання майна.

З другого боку, перетворення у відносинах власності зумовили розвиток принципово нових організаційних форм господарювання, а саме: трансформування колгоспів у спілки селян, асоціації пайовиків, корпорації, об'єднання кооперативів тощо. У багатьох випадках зміни у відносинах власності та організаційні перетворення відбуваються одночасно.

Так було в колишньому колгоспі «Ленінським шляхом» Городенківського району Івано-Франківської області, загальні збори якого у лютому 1990 р. прийняли три дуже важливі рішення: перейти на нову форму власності, ліквідувати колгосп і створити спілку селян «Покуття». Членство у спілці було виключно добровільним. При вступі до неї колишні колгоспники внесли належні їм індивідуальні паї, які зразу ж набули суті їх приватної власності. Господарство стало приватно-колективним.

Крім соціально-економічного, це мало велике політичне та психологічне значення. По-перше, було ліквідоване формування, створене насильницьким шляхом; по-друге, відійшло у минуле слово «колгосп», яке для багатьох тут було не тільки неприйнятним, а й ненависним; по-третє, селяни, по суті, вперше після колективізації самостійно, після тривалої підготовчої роботи, прийняли рішення про спосіб дальшого господарювання; по-четверте, кожний член спілки з першого дня її заснування став реальним власником хай невеликої, та все ж певної частки колективного надбання, створеного його ж працею.

Так був започаткований одночасний розвиток двох визначальних для будь-якого виробничо-господарського формування засад: єдність форми власності і форми господарювання. Надалі ця практика набула настільки значного поширення, що в деяких областях (Львівська, Івано-Франківська) на нові організаційні форми перейшли якщо не всі, то більшість колишніх колгоспів. То не випадковість і не чергова, як дехто вважає, мода на організаційні нововведення, яких село пережило дуже багато. Одночасне вирішення цих винятково важливих проблем — об'єктивна необхідність, яку слід розглядати з позицій пробудження у селян розуміння того, що хоч повільно й неповно, та все ж відбуваються давно очікувані і вистраждані процеси, за яких вони з мовчазних і покірних поденників можуть поступово стати господарями своєї долі.

Крім того, перетворення у відносинах власності сприяють формуванню індивідуальних селянських (фермерських) господарств. І тут зустрічаємось з діалектичним взаємозв'язком: з одного боку, під впливом реформування відносин власності, хай повільно і з

труднощами, дедалі голосніше заявляє про себе новий для нашої дійсності фермерський уклад, а з другого — він у свою чергу впливає на поглиблення відносин, в основі яких є власність. Тут є свої організаційні аспекти, про які буде сказано нижче.

А поки що повернемося до питань організації виробництва в господарствах усупільненого сектора, що діють на засадах реформованої власності.

Поки що недостатньо даних про те, як у нових умовах селянство впливатиме на організацію виробництва. Однак є підстави для прогнозу, що із зростанням у селян почуття власників вони вимагатимуть від керівників не просто організаційних удосконалень, а докорінних змін в організації виробництва. Вони критичніше ставитимуться до виробничої структури господарства, внутрішньогосподарських і зовнішніх відносин, вибору партнерів по взаємовигідному господарюванню тощо. Надмірний оптимізм тут не виправданий — надто довго селянин був безправним, щоб швидко показати себе. Це підтверджується, зокрема, практикою господарств, які уже кілька років діють на засадах паювання.

Можливий, звичайно, інший, умовно кажучи, сценарій поведінки в умовах приватно-колективного (приватно-кооперативного) господарювання. За будь-яких обставин інтерес селянина буде зосереджуватись насамперед навколо реального заробітку та інших благ, які він матиме чи хотів би мати. Отже, питання організації виробництва можуть його не цікавити. Ближчими для селян будуть питання організації та умов праці, її матеріального стимулювання. Тому вони свої прагнення в першу чергу пов'язуватимуть не з організацією виробництва, а з необхідністю мати на чолі господарства керівника, який міг би забезпечити їх інтереси. Поки що для працівника важливіше те, що він має від виробництва, ніж те, як воно організоване. До певного часу він може погодитись на його недосконалість, якщо і вона забезпечує матеріальні і життєві потреби. Але тільки до пори до часу. Тому передбачити це, готуватися до нього потрібно уже зараз на всіх рівнях.

Завбачливість в організації і управлінні, важлива завжди і скрізь, у даному випадку набуває особливого значення не тільки з погляду передбачення того, якою має стати організація виробництва, які організаційні форми господарювання будуть найбільш ефективними, як переходити до них, а й через необхідність своєчасної психологічної перебудови насамперед керівників і спеціалістів при роботі у нових умовах, а значить, і на принципово нових засадах. Розглянемо лише деякі аспекти цієї дуже складної проблеми.

При всій важливості приватизації майна і землі у господарствах усупільненого сектора слід виходити з того, що це лише початковий етап їх соціально-економічних перетворень. Як уже зга-

дувалося, володіння майновим паєм поки що недостатньо спонукає значну частину працівників ставитися до роботи у колективному господарстві так само, як у власному, присадибному господарстві. Причин цьому багато: порівняно невелика вартість майна, приватизованого у вигляді паю, його швидке здешевлення під впливом інфляційних процесів, психологічна настроєність на те, що поки воно не «у мене вдома», воно не моє, тощо. Можна сподіватися, що після включення в систему паювання землі у вигляді середньої земельної частки, наділеної кожному працівникові колективного чи державного господарства, у нього поступово повніше розвиватимуться кращі риси власника і господаря: сумлінніше ставлення до роботи, майна і виробленої продукції, підвищена заінтересованість у нарощуванні колективного надбання тощо. Та це справа майбутнього. А зараз приватизаційні процеси слід доповнювати іншими нововведеннями, в тому числі такими, що стосуються організації виробництва.

На цьому шляху доведеться рахуватися з перепонами і складностями, які подолати буде нелегко. Насамперед із психологічним несприйняттям значною частиною працівників будь-яких організаційних перетворень або з недооцінкою їх можливостей. Звинувачувати людей у цьому не можна. Адже якщо не всі, то переважна частина організаційних перетворень у колективних господарствах (численні укрупнення і розукрупнення, створення колективів інтенсивної праці, різного роду оренди, малоефективні форми матеріального стимулювання тощо) мала поверховий характер і не зачіпала глибинних процесів, у тому числі відносин власності. До того ж вони здійснювалися примусово, без згоди працівників або з самого початку розглядалися як малоефективні, а то й шкідливі, що у багатьох випадках з часом підтверджувалося.

Тому нічого дивного немає в тому, що і до приватизації багато хто ставиться з обережністю і недовірою як до чергового нововведення, потрібного комусь, а не самим колгоспникам. Хоч від усього попереднього вона відрізняється щонайменше двома особливостями. По-перше, кожне з попередніх нововведень зокрема і всі вони, разом взяті, не мали нічого спільного з формуванням колгоспника як власника. Він за будь-яких перетворень залишався поденником з усіма наслідками, що з цього випливають. У випадку ж з приватизацією маємо перший реальний крок до формування із колективізованого селянина власника і господаря. По-друге, якщо всі попередні організаційні перетворення мали переважно щонайближче спрямування і практично нічого не давали працівникові для його майбутнього, то тепер маємо справу з принципово новим явищем — формуванням у колективному надбанні капіталу кожного працюючого, що гарантує нагромадження багатства (хай не завжди достатньо великого), яке може стати його власником в пригоді в майбутньому, насамперед тоді, коли

з різних причин працевдатність, а значить, і заробіток будуть набагато нижчими або їх зовсім не буде.

Ще одна складність на шляху перетворень полягає в невідповідності або небажанні (а дуже часто і з обох причин) керівників і спеціалістів освоювати нові форми організації виробництва. На звичних засадах працювати легше, можна жити набутим досвідом, відпадає потреба вивчати нове, роз'яснювати його людям, привчати себе і навчати підлеглих роботі на принципово нових засадах. Щодо паювання у колгоспах, то, хоч відповідний механізм достатньо відпрацьований і перевірений практикою, більшість господарств з ними надміру затрималась. А в деяких з них перехід на паювання здійснено формально, без роз'яснювальної роботи серед членів колективу, залучення їх до відпрацювання найбільш прийнятних варіантів. Тож не дивно, що дуже багато колгоспників не знають суті паювання, а також того, чому у них саме такий, а не інший розмір майнового паю.

Однак при всьому цьому виробничо-організаційні перетворення потрібні, без них не обійтися. Такі перетворення краще сприйматимуться працівниками, якщо:

а) здійснювати їх на основі широкої роз'яснювальної роботи не тільки щодо форми, а насамперед щодо суті. Найкраще, щоб колектив зрозумів і погодився з тим, що такі перетворення здійснюються в його інтересах;

б) якомога повніше пов'язувати організаційні перетворення з дальшим розвитком відносин власності. Тобто перетворення повинні сприяти такому їх поглибленню, за якого власність кожного проявлялась би рельєфніше, очевидніше, повніше;

в) не тільки не відкидати те позитивне, що вже мало чи має місце в господарстві, а, навпаки, брати його за одну з вихідних основ. При таких умовах організаційне нововведення розглядатиметься не як щось зовсім нове, а як розвиток уже діючого і сприйматиметься з більшим розумінням;

г) обов'язковим має стати якомога детальніше відпрацювання механізму переходу до нової або більш досконалої форми організації виробництва з практичною перевіркою його хоча б на окремих структурних підрозділах. Якщо цього не вдасться зробити в повному обсязі, то слід перевірити нові підходи шляхом їх накладання (тобто якомога повнішої зв'язки) на реальні умови одного-двох структурних підрозділів.

Одним з найбільш перспективних напрямів розвитку системи організації виробництва в умовах поглиблення процесів приватизації мають стати такі внутрішньогосподарські виробничо-організаційні перетворення, які ґрунтуються на дальшому розвитку господарсько-розрахункових відносин. Його основу повинні становити високоавтономні у виробничо-господарському відношенні структурні під-

розділи, зокрема діючі, із збереженням їх розмірів, цільового призначення тощо.

Можливе також (і за певних умов це буде більш прийнятним) формування дрібних структурних підрозділів з меншою кількістю працюючих. Переваги цього підходу полягають у тому, що в них відчутніше формуватиметься реальність володіння власністю. Найпростіше це показати на такому прикладі. Для спрощення прийемо, що у господарстві працює 500 чоловік, а розмір майнового паю кожного з них становить 80 тис. крб., тобто кожний працівник є власником однієї п'ятисотої частини (0,2 %) колективного надбання. Уявімо, що у господарстві сформувався підрозділ з десяти працівників, до яких перейшло майно вартістю їх індивідуальних паїв, тобто 800 тис. крб. Хоча загальна сума індивідуального паю не змінилася, але усвідомлення того, що йому належить уже десята частина майна, психологічно сприятиме повнішому відчуттю працівником себе як власника і господаря. Цьому сприятиме також те, що він щодня працюватиме з належним йому майном, повсякчас бачитиме його, ставитиметься до нього дбайливіше.

Найбільші сподівання на це покладаються за двох умов: з одного боку, якщо майно формуватиметься не в цілому по господарству, а по кожному структурному підрозділу, а з другого — природні паї визначатимуться не за єдиним для господарства критерієм, як це має місце нині, а відповідно до результатів роботи кожного структурного підрозділу. Тобто від членів певного структурного підрозділу залежатиме набагато більше, ніж у більшості випадків зараз, як і за рахунок чого формувати майно, як досягти найбільшої віддачі від нього, як якомога довше зберегти його високу продуктивність тощо. Час покаже, як швидко і наскільки життєво виявиться така передбачувана схема організації виробництва. Але її перспективність не повинна викликати сумнівів. Це підтверджується тим, що дедалі більша кількість керівників господарств проявляють до неї інтерес.

Одним з варіантів дальшого розвитку організації виробництва може стати поступове зменшення чисельного складу працюючих у даному структурному підрозділі. При цьому власність кожного з них може зростати не тільки в результаті виробництва, а й викупу, у тому числі за власні заощадження, майна інших власників, які з тих чи інших причин вибули з підприємства (підрозділу) або вирішили продати його іншим. За таких умов працівник повніше відчуватиме себе реальним власником і господарем з усіма наступними позитивними наслідками.

Ще одна перевага розглядуваного підходу до організації виробництва полягає в тому, що госпрозрахунковий характер функціонування підрозділів з високою виробничо-господарською самостійністю на практиці означатиме не що інше, як розвиток внут-

рішньогосподарського ринку продукції і послуг. Перехід від розподілу товарів до їх купівлі-продажу важливий не лише на макрорівні, в масштабі держави, а й для базового рівня. При цьому структурним підрозділам має бути надане право купівлі-продажу не тільки в межах господарства, а й поза ним. Звичайно, межі самостійності повинні бути обґрунтовані.

Поки існує колективне господарство, жоден з підрозділів не повинен диктувати економічну волю іншим настільки, щоб це заважало нормально функціонувати підприємству в цілому. Крім того, необхідно розвивати загальногосподарську виробничу інфраструктуру, зміцнювати соціальну базу тощо. Отже, потрібно дотримуватися, як кажуть, золоті середини, за якої б не ущемлялись інтереси одних на користь інших, не розвивались споживачькі тенденції. Тільки-но групі інтереси переважать загальногосподарські, це означатиме кінець колективного господарювання. І хоч не завжди його слід розглядати як трагедію для всіх членів колективного господарства, але дуже важливо по можливості своєчасно передбачити, хто від цього виграє — більшість чи меншість, і якомога справедливіше та психологічно легше розійтися.

Поеднання процесів приватизації з переходом до ефективніших організаційних форм господарювання та поглиблення внутрішньогосподарських госпрозрахункових відносин — найважливіший напрям вирішення проблеми майбутнього колективних і державних сільськогосподарських підприємств.

Можна передбачити також, що під впливом перетворень у відносинах власності по-новому вирішуватимуться деякі проблеми, які певною мірою уже мають місце. Це стосується насамперед оренди. Поки що вона розвивається у спосіб, за якого окремі працівники чи їх група орендують землю і майно в господарства. Поряд з цим реальною може стати оренда, так би мовити, навпаки, тобто коли власник певної площі землі (середньої земельної частки) здаватиме їх в оренду господарству в цілому, структурному підрозділу чи кооперативу або окремо взятому власнику, наприклад фермеру. Це насамперед стосується пенсіонерів або тих, хто з різних причин не може працювати так, щоб мати хоч більш-менш відчутний заробіток. Орендна плата може здійснюватися як грошми, так і натуральною продукцією. Останнє може виявитись для орендодавця вигіднішим, особливо в умовах вкрай складної продовольчої ситуації і дуже високих цін на ринку.

Така форма оренди може бути вигідною і для колективного орендаря, в тому числі й тому, що чисельний склад його поступово зменшуватиметься. І чим менше він буде, тим більші можливості відкриваються для збагачення всіх його членів і кожного з них окремо. Якщо дані орендні відносини одержать розвиток, все залежатиме від їх механізму.

Багато складних організаційних питань доводиться вирішувати

фермерам. Розглянемо лише окремі з них, що стосуються початкового етапу організації фермерських господарств. Їх створення повинне ґрунтуватися на таких вихідних даних: об'єктивній оцінці умов, у яких функціонуватиме в перші роки новостворюване господарство; його перспективній спрямованості; комплексному підході до створення господарства, своєчасному вирішенні сукупності організаційних, економічних, фінансових та інших практичних питань.

Одне з них, яке нині найчастіше обговорюється і викликає гострі дискусії, стосується оптимальних розмірів таких господарств. За рішенням загальнодержавної науково-практичної конференції з питань фермерства вони повинні становити: господарств зернового, зерно-бурякового і тваринницького напрямів — понад 200 га, овочевих — 25—50, плодоягідних — 30—60 і виноградарських — 20—50 га. Ці рекомендації дають основу для формування фермерських господарств, розмір яких забезпечував би їх достатню ефективність.

Однак наведені дані слід вважати дуже приблизними. По-перше, тому, що у зв'язку з введенням середньої земельної частки такі площі одержати безплатно практично неможливо. Поки ж фермеру-початківцю вдасться купити землю або орендувати її рекомендовані площі, ситуація може істотно змінитися.

По-друге, свого часу було проведено багато досліджень щодо визначення оптимальних розмірів колгоспів і радгоспів, які стали вихідною основою їх укрупнення або пояснювали чи виправдовували такі процеси. Життя внесло істотні корективи у ці розрахунки, про що свідчить масове розукрупнення колективних господарств.

По-третє, — і це може виявитися головним — ніякі дослідження і розрахунки не можуть врахувати особистість фермера; його здатність до підприємництва, вміння передбачати ринкову кон'юнктуру. Напевно, саме з цих причин питання розрахункової оптимізації розмірів ферм не належать до найактуальніших.

Створюючи селянське (фермерське) господарство, необхідно попередньо визначити, чим займатися, чому віддати перевагу, яку спеціалізацію обрати. Мотивів при цьому може бути чимало: давній потяг до якоїсь конкретної галузі, звичка до традиційного для села господарювання з одночасним розвитком рослинницьких і тваринницьких галузей тощо. Звичайно, з часом можна буде перейти від розвитку однієї (одних) галузей до іншої (інших). Проте важливо визначитися, що повинно стати основним на початковому етапі. В одному випадку може бути обрана галузь, яка з перших років забезпечить високі прибутки: насінництво трав, баштанництво, ягідництво тощо; в другому — орієнтування на те, що багатогалузеве господарство може здатися надійнішим з точки зору виживання; у третьому — ризик взятися за найскладніше з надією

на швидкий успіх. Головне ж полягає у тому, щоб справа була до душі і людина мала більш-менш достатній відповідний досвід.

Важливо також якомога чіткіше продумати майбутнє свого господарства: яким господар хотів би його бачити не тільки найближчим часом, а й у віддаленій перспективі; що на шляху досягнення кінцевої мети слід буде робити; як вирішувати справу з фінансовим і матеріально-технічним забезпеченням і т. п. Виробничі передбачення — одне з найскладніших питань, з яким стикаються практично всі. Найбільше це стосується господарів, що розпочинають справу. Без хоча б загального прогнозу не обійтися.

Чіткість, обґрунтованість прогнозу зумовлюють ще один організаційний аспект — визначення етапів його впровадження. Тільки найпростішу справу можна виконати зразу. Справи ж складні, до того ж розтягнуті на кілька років (а саме такий характер господарювання буде основним для фермера), легше і ефективніше вирішуються при наявності чіткого плану дій щодо їх реалізації. Братися за все відразу, як правило, означає провал. Тільки справи, узгоджені в часі, організаційно і технологічно, забезпечують успіх.

Звичайно, етапи уточнюватимуться залежно від конкретних обставин. Кожний з них наповнюватиметься відповідним виробничим змістом. У задумане на перших етапах вноситимуться зміни, доповнення, уточнення. Однак це не повинне стояти на перешкоді організації ведення фермерського господарства на засадах поетапності.

Нині модно говорити про альтернативні підходи до вирішення тих чи інших справ. Такий же підхід доцільно брати на озброєння фермерам. Тому, передбачаючи чи здійснюючи той чи інший захід по досягненню кінцевої мети, слід переконатися, чи він єдиний, чи немає вигідніших. Головне ж полягає в умінні передбачати, чого слід очікувати від того чи іншого варіанта, якою буде віддача.

При такому підході досягається відповідне самовдосконалення господаря. Кожна крихта досвіду доповнюється наступною, і врешті-решт формується власник, для якого всебічна продуманість стає визначальною рисою підприємницької діяльності. Саме підприємницької, бо сподіватися на успіх у ринковому світі, не володіючи хистом підприємця, означало б поставити самого себе в умови, за яких не вижити. Фермер — бізнесмен, тому він повинен мати такі риси, як здатність до ризику, передбачливість, уміння у кожній справі знайти для себе вигоду, не боятися чимось поступитися на одному етапі, щоб виграти в майбутньому.

Ще один аспект організаційних основ фермерського господарства — вирішення питань кооперування. Навіть в особистому присадибному господарстві, невеликому за розмірами і, як правило, всебічно відпрацьованому, періодично виникає потреба у виробни-

чому спілкуванні із сусідами, родичами тощо. І це закономірно. Адже кооперування, об'єднання зусиль випробуване в усьому світі. Без нього не обійтися і фермеру. Отже, з самого початку організації власного господарства потрібно шукати надійних партнерів. В одних випадках ними можуть бути інші фермерські господарства, в других — колгосп, радгосп, споживча кооперація, установи банків або інші діючі структури, в третіх — створювані самими фермерами кооперативні формування, в четвертих — зарубіжні товаровиробники тощо.

Проблема кооперування, важлива завжди, набуває особливого значення у зв'язку з тим, що нині фермери одержуватимуть невеликі земельні наділи в розмірі середньої земельної частки, як правило, недостатньої для ефективного господарювання, до того ж, що цілком реально, у різних місцях, що ускладнить кооперування. Виходячи з цього важливою може стати така організація кооперування, за якої бажачі працювати спільно об'єднуюватимуться ще на етапі виходу з колективного господарства. За таких умов можна одержати землю в одному місці і порівняно великим клином, що дасть змогу краще вирішувати інші питання господарювання.

Саме таким шляхом пішла група жителів села Білоусівка Чорнухинського району Полтавської області. Сім членів місцевого колгоспу на чолі з колишнім його головою М. П. Леценком одержали єдиним масивом 350 га землі. Кожний з членів цього кооперативу знає межі свого 50-гектарного наділу, але господарюють вони спільно. Якщо такий підхід обрали фермери з порівняно великими власними площами землі, то тим більше він може бути прийнятним для тих, хто має менші площі.

Незалежно від того, на якому етапі здійснюватиметься кооперування, варто дотримуватися кількох вихідних положень: має бути достатньо високою психологічна сумісність тих, хто господарює спільно; вони повинні бути приблизно однакової працездатності і близькими за морально-етичними нормами; з самого початку слід узгоджувати виробничі уподобання — чим займатися, в яких обсягах тощо. Завчасно слід також прийти до спільної думки про те, якою повинна бути система матеріального стимулювання, на яку частину прибутку і натуральної продукції може претендувати кожний член кооперативу. Навіть якщо є надії, що кооператив функціонуватиме довго, доцільно із самого початку визначитись, як розподілятиметься колективно набуте майно при його ліквідації або при виході з нього окремих членів. Недооцінка цих та інших організаційних положень може стати причиною не тільки психологічної напруженості чи розпаду колективу, а й позначитися на добросусідських відносинах.

12.5. ОРГАНІЗАЦІЯ АСОЦІАЦІЇ ПО ВИРОБНИЦТВУ, ПЕРЕРОБЦІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ МОЛОКА

З перших кроків впровадження ринкових відносин, застосування відносно вільних цін виникає багато непорозумінь між виробниками сільськогосподарської продукції, переробною промисловістю і торговельними відомствами. Економічні стосунки між ними не відрегульовані, що породжує багато небажаних процесів і явищ. Таке триватиме доти, доки на місцях не будуть створені формування, в яких на добровільних засадах не об'єднують своїх зусиль виробники сільськогосподарської продукції і переробна промисловість, а торгівля готовою продукцією стане однією з головних ланок цього складного технологічного процесу.

Організаційною формою переходу до роботи на нових засадах можуть стати асоціації. Одна з них — по виробництву, переробці та реалізації молока — створена у Славутському районі Хмельницької області, звідки й дістала назву «Славутчанка».

Питання про необхідність створення такого формування, перспективи роботи майбутньої асоціації досить ретельно вивчалось керівниками та спеціалістами сільськогосподарських підприємств, маслоробного комбінату і лише після всебічного обговорення було винесене на загальні збори трудових колективів колгоспів, комбінату. Не скрізь ця ідея одержала повну підтримку. Це й зрозуміло: адже нове, як правило, сприймається критично. Проте вже на установчій конференції ідея створення асоціації була визнана обґрунтованою і необхідною. У серпні 1992 р. таке формування було створене і в установленому порядку зареєстроване.

В асоціацію на договірних засадах вступили 31 колгосп, один радгосп і маслоробний комбінат м. Славуті. Кількість учасників не обмежена і може змінюватись у процесі діяльності. Зокрема, до асоціації можуть вступати інші колгоспи, радгоспи, міжгосподарські підприємства, фермерські господарства та окремі особи, підприємства і організації, зацікавлені у спільній діяльності, незалежно від форм власності та відомчої належності.

Головним завданням асоціації є збільшення виробництва молока і молочних продуктів, розширення їх асортименту та поліпшення якості шляхом об'єднання матеріальних ресурсів і коштів, раціонального їх використання та одержання максимального економічного результату для кожного з учасників асоціації.

Засновники входять до складу асоціації на засадах:

самостійного вирішення відповідно з чинним законодавством України питань про форми об'єднання своїх матеріальних і фінансових ресурсів;

збереження своєї господарської і юридичної самостійності, права юридичної особи, створення спільних та малих підприємств з вітчизняними і зарубіжними партнерами;

одержання частини спільного майна асоціації, що розподіляється між засновниками при припиненні її діяльності;

права участі у формуванні та роботі ради асоціації;

внесення на розгляд ради асоціації пропозицій з питань її господарської, соціальної і організаційно-управлінської діяльності;

розподілу прибутку, одержаного маслоробним комбінатом понад рентабельність, попередньо узгодженою з радою, пропорційно до вартості реалізованого комбінату молока за закупівельними погодженими цінами від всіх здавальників;

одержання організаційно-технічних, інформаційно-методичних, науково-консультаційних та інших послуг, що стосуються статутної діяльності асоціації, госпрозрахункових господарств у порядку і на умовах, визначених радою асоціації.

При цьому вони беруть на себе зобов'язання:

дотримуватись статуту і установчого договору асоціації, інших нормативних документів та рішень, прийнятих у межах компетенції вищим органом управління та радою асоціації;

брати активну участь у діяльності асоціації, сприяти зміцненню її виробничо-економічного потенціалу, успішному вирішенню соціальних, господарських, економічних і науково-технічних завдань; своєчасно вносити платежі у статутний та інші фонди асоціації, встановлені рішенням її вищого органу управління;

добровільно виконувати взаємні зобов'язання по договорах між учасниками і асоціацією. За виконання зазначених зобов'язань вони несуть відповідальність, передбачену договорами між ними.

Економічні взаємовідносини асоціації з господарствами, організаціями, установами-учасниками визначаються установчим договором про вступ та участь у її діяльності, а також тимчасовими договорами. У договорі обумовлюються основні принципи діяльності та взаємовідповідальність сторін.

Джерелами фінансування витрат на виконання робіт, надання послуг для забезпечення діяльності асоціації є кошти господарств-учасників. Асоціація і господарства-учасники можуть на договірних засадах і в порядку розрахунків проводити взаємну передачу матеріально-технічних ресурсів, необхідних для здійснення діяльності асоціації. Тарифи на послуги та роботи визначаються договорами між асоціацією, її учасниками та іншими організаціями.

При вступі в асоціацію учасники перераховують на її рахунок внесок у статутний та інші фонди. Їх розміри визначаються необхідними витратами на діяльність асоціації в інтересах усіх її учасників. Зазначені кошти спрямовуються на розвиток науки, техніки і виробництва, а також на утримання дирекції.

Прибуток, одержаний маслоробним комбінатом понад попередньо узгоджену радою рентабельність, а також прибутки від діяльності спільних підприємств розподіляються між членами асоціації за встановленим радою порядком. Кінцеві розрахунки під-

приємств, організацій, господарств-учасників асоціації здійснюються за підсумками року або у строки, передбачені договором.

Витрати на здійснення діяльності асоціації формуються виробничо-фінансовим планом.

Умови оплати і матеріального стимулювання праці працівників дирекції визначаються радою асоціації в установленому порядку.

Вищим органом управління асоціації є загальні збори представників-учасників, що обираються строком на 5 років. Вони збираються відповідно до плану роботи, але не менше одного разу на рік, а позачергові — на вимогу не менше третини її учасників або на вимогу ревізійної комісії. У період між зборами уповноважених представників — учасників асоціації їх повноваження виконує рада, яка засідає не менше одного разу на квартал, а позачергово — на вимогу ревізійної комісії або не менше третини учасників асоціації.

Очолує раду асоціації голова, який обирається зборами (конференцією) уповноважених представників строком на 5 років. Виконавчим органом асоціації є дирекція, що формується радою. Дирекцію очолює директор, який призначається радою асоціації.

Дирекція складається із спеціалістів по виробництву, переробці молока, торгівлі, економістів та інших згідно з рішенням ради. Питання щодо призначення на посаду, звільнення працівників дирекції вирішує голова ради асоціації. Він також розв'язує питання щодо розміщення і раціонального використання працівників дирекції, складає та обґрунтовує проекти кошторисних витрат на їх утримання.

Учасники асоціації гарантують чітке дотримання технології виробництва, переробки і реалізації молока та молочних продуктів.

Рентабельність комбінату визначається після погодження з радою. Одержаний комбінатом прибуток понад установлену рентабельність, а також від діяльності спільних підприємств розподіляється між членами асоціації у порядку, встановленому радою асоціації.

Надалі робота асоціації вдосконалюватиметься шляхом розширення асортименту готової молочної продукції, конкурентоздатної не лише в Україні, а й за її межами, створення фірмових магазинів та відпрацювання зв'язків з торгівлею.

Нині виробники молока через раду асоціації спільно опрацьовують і вирішують питання щодо створення за рахунок коштів асоціації на периферії заготівельних пунктів по прийманню молока від населення, формування фермерських молочних господарств тощо. При цьому особлива увага приділяється підвищенню якості молока і продуктивності молочного стада, нарізюванню поголів'я корів, впровадженню прогресивних технологій у молочному ско-

тарстві та кормовиробництві. Інакше кажучи, виробництво молока, його переробка стає спільною турботою як колективу комбінату, так і сільськогосподарських підприємств.

Немає підстав стверджувати, що вже на першому етапі всі питання вирішено, що всі разом навчилися ефективно вести справу. Але в процесі роботи вишукуються методи розв'язання складних проблем, шляхи, якими найміцніше можна пов'язати долі сільського трудівника і працівника комбінату, щоб кожен з них зрозумів необхідність такого союзу. Важливо також усунути штучні перепони, насамперед з боку обласного об'єднання молочної промисловості, яке ніяк не хоче примиритися з тим, що асоціація вийшла з-під його опіки, і намагається командувати по-старому. Та життя примусить визнати, що безмежна влада вертикальних структур над безпосередніми виробниками дедалі більше відходить у минуле.

12.6. БІЗНЕС-ПЛАН

Приватизація будь-якого підприємства — не самоціль. Її головною метою є забезпечення його ефективнішого соціально-економічного розвитку. Як показує світовий досвід, цьому може сприяти розробка бізнес-плану індивідуального чи колективного підприємства, який у ринкових умовах є одним з гарантів запобігання економічним невдачам і підвищення обґрунтованості підприємницького ризику. Розробка бізнес-планів — нове для нас явище. Наведений нижче матеріал побудований в основному на узагальненні відповідної світової практики.

Бізнес-план являє собою систему взаємопов'язаних конкретно визначених цілей і завдань діяльності підприємства та комплексу заходів, узгоджених за ресурсами, виконавцями і строками і зорієнтованих на досягнення максимального прибутку від здійснення підприємницької діяльності.

Основою, серцевиною бізнес-плану є фінансово-економічні аспекти розвитку підприємства. Науково-технічні, технологічні і соціальні питання розробляються менш детально й підпорядковуються ефективному досягненню кінцевих фінансово-економічних показників.

Необхідність складання бізнес-плану визначається кількома обставинами.

По-перше, він потрібен працівникам приватизованого підприємства для того, щоб вони чітко уявляли можливий кінцевий результат виробництва і реальну власну частку кожного у ньому. Приватизація підприємства створює умови, за яких працівник набуває нового статусу — співвласника підприємства. У переважній більшості ці люди ніколи не були власниками в повному розумін-

ні і не завжди чітко уявляють собі весь комплекс проблем і труднощів, що можуть виникнути в процесі становлення підприємства на ринку. Правильно розроблений бізнес-план дасть змогу тій категорії працівників, які до цього прагнуть, чіткіше усвідомити цілі, завдання виробництва та механізм їх досягнення. Як відомо, за таких умов процес виховання працівника власністю матиме більш реальні результати.

По-друге, бізнес-план необхідний менеджменту (керівництву) підприємства для того, щоб змоделювати свою підприємницьку діяльність у найближчій та більш віддаленій перспективі. В умовах приватизованого підприємства, коли воно завойовуватиме свою нішу на ринку, його керівник і весь корпус менеджерів повинні вирішувати навіть буденні питання на якісно іншому рівні. Особливого значення набувають питання конкуренції, змагання з конкурентами, у таких умовах визначення чіткої цілі і основних механізмів її реалізації дає змогу в загальних рисах моделювати перспективи підприємницьких дій. Поряд з цим керівник підприємства і весь корпус менеджерів, по суті, є головними авторами бізнес-плану. Отже, його розробка та реалізація дадуть змогу їм перевірити реалістичність і виваженість своїх ідей та задумів.

По-третє, бізнес-план необхідний потенційним інвесторам (банкам, іншим підприємствам, підприємцям) і потенційним партнерам, фінансовим органам. Для функціонування підприємства, головним напрямом діяльності якого є виробниче підприємство, потрібні робоча сила, виробничі фонди і матеріали, специфічна інформація, різні послуги, що вимагають певних грошових витрат. Жоден більш-менш серйозний інвестор не дасть кредитів, якщо не знатиме, під що вони будуть використані і яка частка ризику запропонованих інвестицій. Така ж ситуація складається і з майбутніми партнерами, котрі також хочуть мати певні гарантії. Ця вся інформація про приватизоване підприємство має бути закладена у бізнес-план.

По-четверте, при формуванні бізнес-плану поряд з акцентами на фінансово-економічних аспектах розвитку підприємства дуже важливо передбачити фактор часу, особливо в сучасних умовах високого розвитку інфляційних процесів, коли приріст прибутку має не менш важливе значення, ніж термін його одержання.

Для здійснення процесу виробництва підприємству конче необхідно визначити на найближчу перспективу не тільки розмір очікуваного прибутку, а й можливі строки його надходження з урахуванням потреб у грошових ресурсах на період виробничого циклу. Без цієї інформації, яка відображується в бізнес-плані, починати підприємницьку діяльність практично не має сенсу, бо підприємницький ризик буде максимальним.

Структура і зміст бізнес-плану не регламентовані. Кожне підприємство залежно від його виробничого призначення, мети діяль-

ності тощо може мати різні за змістом і структурою бізнес-плани. Найбільш доцільними його складовими є такі розділи: основні параметри і показники; характеристика продукції і оцінка ринків її збуту; план маркетингу; план виробництва; організаційний план; юридичний план; підприємницький ризик та шляхи його мінімізації; фінансова ефективність виробничої діяльності та стратегія фінансування.

Основні параметри і показники бізнес-плану. Цей розділ можна охарактеризувати як зведений, в якому відображено головні ідеї і зміст плану. По суті, перший розділ може використовуватися як окремий самостійний документ. Його необхідність викликана кількома обставинами. По-перше, такий лаконічний документ потрібний кожному робітнику-співвласнику, який має повне право знати цілі, завдання, перспективи розвитку свого підприємства і можливий власний (індивідуальний) дохід від його діяльності. Зрозуміло, що вивчати весь бізнес-план і окремі його розділи він не буде. Зведений розділ, представлений у вигляді резюме, дасть робітникові більш-менш ясну картину щодо майбутнього приватизованого підприємства. По-друге, такий зведений розділ необхідний також потенційним інвесторам і партнерам. В умовах дефіциту часу і з інших причин вони не будуть вникати в деталі бізнес-плану. Головна увага концентруватиметься на зведеному розділі.

Виходячи з цього, зведений розділ бізнес-плану повинен відповідати певним вимогам. Зокрема, в резюме доцільно включити таку інформацію: коротка характеристика вироблюваної продукції та її особливості порівняно з такою ж інших підприємств; обсяги виробництва та реалізації продукції; виручка від реалізації продукції, прибуток; власні інвестиції і позички, рівень рентабельності; основні строки досягнення накреслених завдань і можливості розрахунків з інвесторами; можливі напрями подальшого збуту та використання продукції споживачами.

Зрозуміло, що всі питання повинні бути викладені коротко, ясно, конкретно. Від лаконічності зведеного розділу, по суті, залежить загальне враження, яке може справити бізнес-план на того, хто буде інвестувати і працювати з підприємством. Основні параметри і показники бізнес-плану вносять у зведений розділ на кінцевому етапі роботи, коли буде досягнута ясність по всіх його розділах. Зведений розділ має бути викладений на 3—4 сторінках друкованого тексту. В ньому слід відобразити перспективи на найближчий рік-два, а також можливі фінансові результати діяльності на більш віддалену перспективу.

Характеристика продукції і оцінка ринків її збуту. У цьому розділі подається інформація про обсяги і асортимент вироблюваної підприємством продукції, її переваги порівняно з уже наявною на ринку, які потреби споживача покликана задовольнити. Тому слід навести прогнози розрахунки щодо платоспроможного

попиту на вироблену продукцію з боку потенційних споживачів (підприємств, організацій, окремих груп населення та ін.) у найближчій та більш віддаленій перспективі для того, щоб змодельовати можливі обсяги, асортимент та їх можливі зміни. Дуже важливо також представити власну продукцію в натуральному вигляді, а в разі неможливості — подати фотографії з детальним перебігом її властивостей і характерних ознак.

Характеристика продукції і ситуації на ринку була б неповною без інформації про можливі ціни її реалізації. Зрозуміло, що в умовах високого рівня фінансової і економічної нестабільності, широкого розвитку інфляційних процесів важко більш-менш авторитетно визначити ціну реалізації з урахуванням перспектив. Але при оцінці ринку збуту без прогнозних даних щодо можливого рівня цін на вироблювану продукцію розробити інші розділи бізнес-плану не можна.

У процесі розрахунків-прогнозів щодо ціни, за якою споживачі відносно стабільно певний час закуповуватимуть продукцію, незважаючи на пропозиції інших виробників, з певною мірою достовірності можна визначити обсяги виробництва і продажу вироблюваної продукції.

У цьому розділі подаються розрахунково-аналітичні оцінки ситуації на ринку щодо ціни, обсягів, попиту, які несуть певну пасивну інформацію, тобто констатують факт.

План маркетингу. У цьому розділі, на відміну від попереднього, який ґрунтується на констатації існуючої ситуації, подається інформація про те, які заходи вживатиме підприємство щодо формування попиту на власну продукцію.

Загальновизнано, що стратегія маркетингу складається з таких основних елементів:

схема реалізації продукції (через власні магазини, оптові торговельні організації, інших посередників, вільний продаж на ринку);

реклама (як буде організована, обсяги фінансування на рекламну діяльність, види реклами);

методи та заходи стимулювання реалізації продукції (за рахунок розширення ринку збуту, пошуку нових форм заохочення покупців);

організація післяпродажного обслуговування продукції для тих її видів, які цього потребують (технічне обслуговування сільгоспмашин, агрегатів, тракторів тощо, інші види сервісу і витрати на його здійснення);

формування суспільної думки про підприємство та його продукцію (за рахунок високої якості продукції, низької реалізаційної ціни, швидкого і якісного обслуговування тощо).

Згідно з цим у плані маркетингу слід відобразити всю перелі-

чену інформацію, яка відображує реальні засоби впливу на ринок через маркетингову діяльність.

План виробництва. Приватизація підприємства тією чи іншою мірою супроводжуватиметься певною реорганізацією виробничих процесів. Тому для чіткого усвідомлення того, як саме здійснюватиметься процес виробництва, необхідно розробити техніко-економічне обґрунтування виробничої діяльності підприємства, яке викладається в розділі «План виробництва». Зміст розділу залежить від специфіки виробничого процесу і вироблюваної продукції. Для сільськогосподарського підприємства з колективно-пайовою формою власності доцільно відобразити спеціалізацію виробництва, розмір підприємства з позиції товарообороту, поєднання галузей виробництва, виробничі одиниці, системи землеробства, тваринництва, машин, організації і оплати праці, обсяги та напрямки капіталовкладень тощо.

На перший погляд, ці питання є суцільно внутрішніми. Але кваліфіковані викладки щодо організації самого виробництва дають чітке уявлення про кваліфікаційний рівень керівників підприємства та надійність розвитку виробництва в майбутньому і виступають своєрідною гарантією того, що підприємство не збанкрутує.

Організаційний план. У цьому розділі відображують комплекс організаційних заходів, спрямованих на управління процесом реалізації бізнес-плану. Насамперед мова повинна йти про керівників і спеціалістів. При цьому слід визначитися по таких основних напрямках кадрових питань щодо спеціалістів:

якого професійного профілю і в якій кількості буде потреба у спеціалістах;

який рівень освіти цих спеціалістів;

який стаж роботи за спеціальністю необхідно їм мати;

який рівень заробітної плати необхідно їм забезпечити.

Щодо корпусу менеджерів ці вимоги доцільно розділити по категоріях керівників, тобто керівник підприємства, керівник структурного підрозділу, керівник виробничого підрозділу.

Виходячи із наявної кількості керівників і спеціалістів необхідного рівня, слід визначити потребу в таких кадрах, тобто провести розрахунки щодо кадрового забезпечення процесу управління реалізацією бізнес-плану і накреслити шляхи вирішення цього питання. Указати, якими методами відбору кадрів на вакантні посади підприємство керуватиметься (на конкурсній основі, за результатами тестування тощо).

Не менш важливе й питання про умови, на яких керівники і спеціалісти найматимуться на запропоновані посади.

Ефективність реалізації бізнес-плану підприємства залежить не стільки від того, яку кількість керівників, спеціалістів і якої кваліфікації воно має, скільки від того, як вони взаємодіють між собою у процесі підприємницької діяльності. У зв'язку з цим роз-

діл «Організаційний план» був би неповним без організаційної структури управління підприємством із чітким розмежуванням функцій, їх координацією і контролем виконання.

Юридичний план. Такий розділ повинен бути відображений у бізнес-плані тому, що внаслідок приватизації власності змінюється форма власності підприємства та його правовий статус. Від того, який спосіб приватизації власності обрало агропромислове підприємство, залежить конкретний зміст даного розділу. Якщо це колгосп, міжгосподарське підприємство (організація) чи радгосп (створений на базі колгоспу), підприємство матиме колективно-пайову форму власності, сформовану на основі паювання їх майна; якщо це радгосп, агросервісне, переробне чи обслуговуюче підприємство, його власність акціонується, а на базі цих підприємств створюватимуться акціонерні товариства закритого або відкритого типу. Приватизація власності сільськогосподарських агросервісних і переробних підприємств може бути здійснена і в інших формах, а саме: продаж за конкурсом, на аукціоні, відкрите акціонування.

Кожна з форм має свою специфіку і відмінні ознаки, індивідуальний комплекс взаємовідносин, у тому числі і в розподілі прибутків між партнерами, між членами трудового колективу, між останніми і менеджментом підприємства тощо. За діючим законодавством юридичний статус створеного підприємства і всі перелічені моменти повинні бути відображені в цьому розділі з тим, щоб дати чітке уявлення про ті юридичні межі, в яких передбачається вести підприємницьку діяльність.

Підприємницький ризик та шляхи його мінімізації. Агробізнес характеризується високим ризиком, оскільки на виробництво продукції значно впливають природні фактори, погодні умови. У зв'язку з цим поширене страхування врожаю від стихійних лих та несприятливих погодних умов. У даному розділі відображують суми, які передбачається витратити на страхування.

На приватизоване підприємство, яке хоче організувати виробничу діяльність самостійно на свій страх і ризик, чекає цілий ряд моментів, що можуть несприятливо позначитись на його економічному стані. Кожний самостійний виробник — індивідуальний чи колективний — тією чи іншою мірою підпадає певному підприємницькому ризику, тобто загрозі зазнати певних додаткових витрат понад передбачений рівень.

За умов економічної нестабільності загроза зіткнення з підприємницьким ризиком різного типу дуже велика. Це може бути: невиконання партнерами договірних зобов'язань поставки; зниження цін, за якими мала бути реалізована продукція; перевищення трудових, енергетичних, транспортних, торгових витрат над передбачуваними; перевитрати фонду заробітної плати; значні зміни у

податкових виплатах та інших відрахуваннях; непередбачені штрафи і т. п.

Відпрацьованих методик, за якими можна було з певною часткою достовірності вирахувати можливий підприємницький ризик, ще не має. Але кожний підприємець, у тому числі і колективний, повинен у загальних рисах намітити можливі напрями втрат, визначити, на яких етапах діяльності вони можуть виникнути, прикинути можливі джерела їх покриття та шляхи запобігання. Головне у цій справі не безпідставний оптимізм, а передбачення можливих труднощів.

Фінансова ефективність виробничої діяльності та стратегія фінансування. Останній розділ бізнес-плану має узагальнити всі викладки попередніх розділів у витратних вимірах, щоб показати, який фінансовий результат зможе за таких умов і обставин одержати підприємство.

Фінансовий результат виробничої діяльності підприємства характеризується насамперед прибутком, який являє собою частину одержаної грошової виручки після відшкодування витрат, приведених до грошового виразу. Маються на увазі виробничі витрати, розрахунки з кредиторами і державою, виплати податків тощо.

Ефективність виробничої діяльності оцінюють за відношенням прибутку до собівартості продукції, тобто за рентабельністю виробництва. За даними В. А. Райзберга, підприємницьку діяльність у виробничій сфері слід вважати доцільною з фінансової точки зору, якщо вона може забезпечити річний прибуток у сумі не менш як 15—20 % витрат.

Для того щоб визначити фінансову ефективність виробничої діяльності, необхідно мати дані про обсяг реалізації продукції, баланс грошових витрат та прибутків, зведений баланс активів та пасивів підприємства. Дуже важливо орієнтовно розрахувати стратегію фінансування підприємницької діяльності, тобто мати інформацію про розмір необхідних для нормального функціонування фінансових ресурсів та їх надходження за часовими періодами, джерелами і фактичними обсягами.

Наведена структура і зміст бізнес-плану певною мірою відображені у сучасній економічній літературі. Але це не означає, що кожний підприємець — колективний чи індивідуальний — має планувати свою діяльність саме за такою програмою. Викладена інформація являє собою лише найбільш загальний орієнтир, який може бути корисний при розробці бізнес-планів.

Розділ 13

ВЛАСНІСТЬ І ЕКОЛОГІЯ

Проблема, що розглядається, не лише надзвичайно актуальна, а й надто складна. Вона глибоко ще не досліджена ні з теоретико-методологічного, ні особливо з практичного погляду, про що свідчить відсутність серйозних наукових розробок і фундаментальних публікацій.

Ще донедавна декларативно проголошувалося: всі природні ресурси і об'єкти є державною, загальнонародною власністю й надаються підприємствам, організаціям та окремим особам тільки у користування.

Насправді ж, міністерства і відомства, підприємства та організації розпоряджалися природними ресурсами і навколишнім середовищем у цілому так, як їм було зручно і вигідно, не проявляючи належної турботи про економне та раціональне їх використання, охорону, відтворення і збереження.

Відомчий механізм природокористування, а точніше, руйнування, знищення і забруднення природи, що панував протягом десятиліть, екологічно неграмотне господарювання призвели до екологічної катастрофи. За масштабами екологічної кризи колишній СРСР у кінці 80-х — на початку 90-х років вийшов фактично на перше місце в світі.

Екологічна катастрофа торкнулася насамперед України. Вкрай незадовільний стан навколишнього природного середовища, втрата ним кількісних і якісних характеристик, дальше загострення екологічної кризи, що охопила уже понад $\frac{2}{3}$ території, — такий наслідок антиекологічної політики центру, нерационального освоєння та екстенсивного використання природних ресурсів, розвитку продуктивних сил без урахування екологічних факторів, критеріїв і вимог, застосування екологонебезпечних напрямів НТП, природомісткої структури економіки, величезних масштабів деградації та забруднення природи, особливо водойм, земель і лісів.

Все це, з одного боку, висуває на перший план проблему екологічної безпеки життєдіяльності людини в сучасних умовах. Від правильного її розв'язання залежать як фізичне і моральне здоров'я людини, так і соціально-економічна ефективність суспільного виробництва, успіх економічних реформ. Якість і екологічна чистота повітря, яким дихають люди, води, яку вони п'ють, продуктів харчування, які споживають, визначають здоров'я нації, майбутнє українського народу. Ось чому досягнення високого рівня екологічної безпеки населення України, функціонування її народногосподарського комплексу з обов'язковим і суворим дотриманням екологічних стандартів, нормативів, вимог та лімітів використання природних ресурсів нині належать до числа найпріоритетніших

завдань соціально-економічного і науково-технічного розвитку. Їх вирішенню мають бути підпорядковані насамперед радикальна перебудова та вдосконалення структури і техніко-технологічної бази матеріального виробництва, раціональне використання природних ресурсів, особливо невідтворюваних, всебічна охорона і збереження в чистоті навколишнього середовища.

З другого боку, в зв'язку з проведенням докорінних соціально-економічних реформ, переходом до ринкової економіки і здійсненям широкомасштабних приватизаційних заходів питання екології та власності слід розглядати у тісному й органічному їх поєднанні. Зауважимо, що питання власності висвітлюються тут не взагалі, а лише стосовно навколишнього природного середовища, окремих видів його ресурсів і складових частин біосфери. При цьому першість завжди має залишатися за екологією. Якою б важливою не була соціально-економічна мета того чи іншого політичного рішення або народного господарського заходу, стратегія екологічної безпеки повинна бути основним критерієм їх оцінки. По суті, під таким кутом зору проблема екології та власності (а відноsinам власності відводиться роль одного з найважливіших факторів раціоналізації взаємозв'язків між суспільством і природою) досліджується вперше.

13.1. ЕКОЛОГІЯ, ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА, ЕКОЛОГІЗАЦІЯ: КОРОТКИЙ ЗМІСТ ПОНЯТЬ

Погіршення природних умов, зростання масштабів забруднення та деградації навколишнього середовища, збіднення флори і фауни, нераціональне використання природних ресурсів, зокрема водних і земельних, тощо зумовили посилений інтерес людей до проблем природокористування та взаємовідносин суспільства з природним середовищем. Якщо ще років 15—20 тому слово «екологія» було в лексиконі лише вузького кола науковців і спеціалістів, то тепер воно набуло широкого вжитку, одержало значний суспільний резонанс. Це такою ж мірою стосується й інших термінів, таких, як екологічна криза, екологічна політика і стратегія, екологізація тощо.

Слід відзначити, що поняття «екологія», вживане нині у науковій та публіцистично-художній літературі, а також у розмовній мові, на нашу думку, майже втратило свій первісний зміст. У всякому разі різні автори під ним розуміють далеко не одне і те ж саме. Це й спонукало нас розглянути його семантику з позиції сьогодишнього дня, зважаючи на наукові розробки останніх років, особливо філософів, економістів і географів. Саме завдяки дослідженням учених-суспільствознавців геккелівське розуміння екології було значно розширене, хоча біологи та представники

деяких інших природничих наук ще нерідко заперечують проти надто широкого тлумачення поняття «екологія».

Отже, існує принаймні два визначення екології: перше — класичне (вузьке, або обмежене) і друге — сучасне (узагальнене, або широкі). У класичному розумінні екологія — це насамперед наука, що вивчає природні умови існування живих організмів, зв'язок цих організмів з навколишнім природним середовищем та їх взаємний вплив¹. Живі організми і навколишня природа становлять своєрідну інтегровану систему, яку називають екосистемою. У її межах відбуваються процеси життєдіяльності, у тому числі й суспільства, трансформації енергії та органічних речовин. Іншими словами, екологія — це наука, що вивчає взаємозв'язки і взаємовідносини між живими організмами та середовищем їх проживання.

Таке розуміння екології дає всі підстави відносити її до синтетичної біологічної науки, до фундаментальних підрозділів останньої.

Проте новий етап взаємовідносин людини і природи, коли суспільство внаслідок «демографічного вибуху» та науково-технічної революції стало визначальним і глобальним фактором впливу на навколишнє природне середовище, зумовив необхідність нового, більш широкого розуміння екології, оскільки класичне не повною мірою вже відповідає сучасним вимогам. Наприклад, автори книги, присвяченої соціальним питанням екології, під екологією та екологічними проблемами розуміють усі аспекти взаємовідносин між людиною і природою, включаючи організацію та управління природокористуванням і охороною навколишнього середовища².

Подібний зміст у поняття «екологія» вкладає і академік Т. С. Хачатуров³. У своєму розділі, названому «Економічні проблеми екології», він розглядає усі питання, пов'язані з природокористуванням та охороною навколишнього середовища на сучасному етапі науково-технічної революції.

Зрозуміло, що тут йдеться не про науку «екологію», а про взаємовідносини суспільства з природою в загальному плані, хоча пояснення щодо змісту поняття «екологія» в зазначеній монографії відсутні.

Економічні, соціальні, техніко-технологічні та біологічні процеси нині настільки тісно взаємозв'язані, що, з одного боку, немож-

¹ Слово «екологія» походить від грецьких слів *oikos* — оселя, середовище і *logos* — наука. Як наукова дисципліна екологія має більш як 125-річну історію. Її започаткував німецький біолог Е. Геккель у 1866 р. капітальною науковою працею «Загальна морфологія організмів».

² Социальные проблемы экологии и современность. М. : Наука, 1978. С. 6, 8—9.

³ Охрана окружающей среды и ее социально-экономическая эффективность. М. : Наука, 1980. С. 6—23.

ливо визначити вплив ізолювано кожного з них на навколишнє природне середовище, а відтак і екологію. З другого боку, виникає об'єктивна необхідність розглядати сучасне суспільство з його індустріальним та інтенсивним виробництвом як єдину складну еколого-економічну або природно-економічну систему, а не протиставляти соціально-економічну та природно-екологічну системи одна одній.

Сьогодні суспільство і природа — це єдине органічне інтегроване ціле. Ігнорування цього фундаментального положення, недо-тримання екологічних нормативів, вимог і обмежень, зокрема щодо використання природних ресурсів та допустимих рівнів антропо-техногенних навантажень на навколишнє природне середовище, на екосистеми, можуть мати катастрофічні наслідки.

Розуміння сучасних екологічних проблем повинно ґрунтуватися на системному підході до аналізу інтегрованого еколого-соціально-економічного комплексу природа — суспільство — виробництво, на програмно-цільовому методі оптимізації його розвитку та гармонізації взаємовідносин різних складових частин. А це в свою чергу змушує розглядати навколишнє природне середовище не лише як місце проживання та життєдіяльності людини, джерело ресурсів для розвитку виробництва і просторовий базис розміщення продуктивних сил, а й як складну екологічну систему з різноманітними природними процесами, що відбуваються в ній за своїми законами.

Таким чином, сучасне узагальнене й розширене поняття «екологія» вживається, як правило, у двох значеннях. Перше — як галузь науки (а точніше, розгалужена система наук), що вивчає як традиційні зв'язки живих організмів з навколишнім природним середовищем і між собою, так і взаємовідносини суспільства, виробництва і природи в усіх їх проявах та аспектах. Зазначимо при цьому, що й автор терміна Е. Геккель розглядав екологію і в широкому розумінні, навіть ототожнюючи її з економікою природи. Друге — як поняття, що характеризує самі ці взаємовідносини, а також все, що пов'язане з навколишнім природним середовищем і природокористуванням, використанням, відтворенням та охороною природних ресурсів, дотриманням екологічної рівноваги в природно-економічних системах тощо. Звідси всі проблеми, що виникають при взаємовідносинах суспільства, його виробництва і природи, називають екологічними (еколого-економічними, еколого-соціальними і т. п.).

Нині ми маємо досить широкий спектр екологічних наук — від екології земель, рослин і тварин до екології людини, народонаселення та культури. Розрізняють промислову, сільськогосподарську, соціальну, економічну, історичну, етнічну, еволюційну, загальну і прикладну екологію. Соціальна й економічна екологія — найважливіші. Їх інтеграцію слід розглядати як новий науко-

вий напрям, що об'єднує соціологічну, економічну та екологічну науки.

Екологія людини, зокрема, як частина соціальної екології, вивчає закономірності і специфіку взаємодії людини з навколишнім середовищем, питання розвитку народонаселення, збереження та поліпшення здоров'я, удосконалення фізичних і психічних можливостей людини, взаємовідносини біосфери та її складових з антропо-системою, вплив різних факторів навколишнього середовища на людський організм.

Саме цей напрям в екологічних дослідженнях має визначати стратегію і тактику взаємодії суспільства та природи з урахуванням інтересів людини і необхідності збереження в чистоті навколишнього природного середовища.

Нарешті, слід підкреслити, що взаємовідносини і взаємозв'язки природи і суспільства стають екологічною проблемою лише за певних умов. Переважно тоді, коли у будь-якій формі виникає конфліктна ситуація в природно-економічних системах, коли мають місце гострі суперечності в екологічних відносинах, тобто відносинах між людиною і навколишнім природним середовищем. Тому самі екологічні проблеми існують як наслідок прискореного розвитку суспільства та його виробництва, а їх розв'язання залежить від того, чи виконується одна з найголовніших умов оптимізації відносин між природою і людиною — розуміння того, що навколишнє природне середовище — екологічно найважливіший компонент суспільного життя.

Ось чому в останні роки виник термін «екологічна безпека життєдіяльності людини», а забезпечення чи досягнення такої безпеки стало першочерговою проблемою. Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», затвердженим 25 червня 1991 р., передбачено, що кожний громадянин нашої держави має право на безпечне для його життя та здоров'я навколишнє середовище.

Гарантування екологічної безпеки населення є основним принципом сучасної екологічної політики держави, її стратегії і тактики, а також пріоритетним завданням природоохоронної діяльності в усіх галузях і сферах народного господарства, на всіх рівнях управління. У свою чергу це вимагає реалізації широкомасштабних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища, запобігання забрудненню природних ресурсів і негативному впливу господарської діяльності на природу, здійснення державного та громадського контролю за дотриманням законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Сучасна екологічна політика держави повинна ґрунтуватися, на нашу думку, не на нормуванні рівнів забруднення навколишнього середовища шкідливими речовинами (так звані гранично до-

пустимі концентрації або обсяг викидів певних екологонебезпечних елементів), а на виключенні повністю або доведенні до мінімуму будь-яких забруднень антропогенного походження. Саме за таких умов найкращим чином досягатиметься екологічна безпека населення, а навколишнє природне середовище не спричинюватиме зростання захворюваності людей, оскільки навіть незначні концентрації шкідливих промислових і агропромислових забруднень можуть викликати тяжкі непередбачені наслідки.

У зв'язку з цим принципово важливим є правильний вибір стратегії і тактики природоохоронної діяльності на сучасному етапі соціально-економічного розвитку держави. Той шлях, яким суспільство намагалося розв'язати гострі екологічні проблеми — будівництво очисних споруд, освоєння додаткових природних ресурсів і т. п., — малоефективний і не дає змоги кардинально вирішити проблему екологічної безпеки населення України. Найбільш ефективним і раціональним як з економічної, так і з екологічної точки зору напрямом є перехід на екологобезпечні технології і техніку в усіх галузях та сферах суспільного виробництва, всебічна екологізація останнього.

Поняття екологізації суспільного виробництва, що введено в науковий і практичний обіг порівняно недавно, досі не має не лише задовільного, а й взагалі будь-якого визначення. Були лише окремі спроби підійти до розкриття його суті. Проте різні авторикладають у це поняття неоднаковий зміст, нерідко об'єднуючи навіть несумісні речі. На нашу думку, під екологізацією суспільного виробництва, в тому числі й агропромислового, слід розуміти об'єктивно зумовлену, послідовно та цілеспрямовано здійснювану систему загальнодержавних, галузевих і регіональних заходів, спрямованих на впровадження в практику якісно нових екологічно чистих видів техніки, технологій та організації матеріального виробництва, екологобезпечних способів і методів функціонування промислових, аграрних та агропромислових комплексів і виробництв, удосконалення їх розміщення, концентрації та спеціалізації з урахуванням екологічних факторів, критеріїв, вимог і обмежень з метою забезпечення найефективнішого використання природних ресурсів, їх збереження, відтворення та примноження, зведення до мінімуму шкоди, яка завдається навколишньому природному середовищу, і підтримання в ньому динамічної рівноваги. Кінцевим результатом екологізації розвитку продуктивних сил повинне бути досягнення оптимізації відносин між суспільством і природою, високого рівня екологічної безпеки населення.

Саме здійснення широкомасштабної екологізації виробництва дасть змогу суспільству цілеспрямовано керувати процесами, що відбуваються у навколишньому природному середовищі, запобігати його деградації та забрудненню, підтримувати в нормі необ-

хідні його параметри, відтворювати та поліпшувати якісні характеристики природи. На базі екологізації та в міру раціоналізації і оптимізації взаємодії людини й природи остання має стати специфічною сферою суспільного відтворення, а точніше, тієї його галузі, яку можна назвати екологічним виробництвом. Таке виробництво забезпечуватиме, по-перше, на необхідному, екологобезпечному з точки зору інтересів людини рівні природні умови, відтворення та охорону природних ресурсів, утилізацію відходів тощо, а по-друге — дальший розвиток продуктивних сил суспільства, нарощування виробництва матеріальних благ, необхідних для нормальної життєдіяльності людини.

13.2. СУТЬ, ПРИЧИНИ І НЕГАТИВНІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ЕКОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ

Без усвідомлення глибини і масштабів екологічної кризи, що охопила нині Україну, правильного розуміння причин, які призвели до неї, а також без аналізу її негативних наслідків неможливі ні розробка науково обгрунтованої екологічної політики, принципово нових стратегії, тактики й організаційно-економічних механізмів реалізації природоохоронних заходів, ні ефективно вирішені практичних завдань у сфері природоохоронної діяльності, раціоналізації природокористування і т. д. Тому коротко зупинимося на деяких аспектах екологічної кризи.

Насамперед зауважимо, що в загальному розумінні екологічна криза означає різке загострення взаємовідносин суспільства та його виробництва з навколишнім природним середовищем. У результаті останнє втрачає свої якісні характеристики (або вони значно погіршуються), підриваються його відтворювальні та відновлювальні функції і потенції. Екологічна криза є наслідком невідповідності між характером розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, з одного боку, та ресурсно-екологічними можливостями біосфери — з другого. Вона неминуха, якщо нарощування масштабів і темпів матеріального виробництва, його інтенсифікація, індустріалізація, розміщення, спеціалізація та концентрація відбуваються без всебічного врахування екологічних факторів, критеріїв, вимог і обмежень, якщо ці останні не включені в організаційно-економічні механізми, здатні відповідним чином регулювати технологічні процеси, виробництво в цілому.

Екологічна криза в Україні стала закономірним результатом утилітарного підходу до природи та галузевого монополізму у використанні природних ресурсів держави. Міністерства і відомства мали практично необмежені права щодо експлуатації енергетичних, мінерально-сировинних, водних, земельних та лісових ресур-

сів, не проявляючи належної турботи про зменшення шкідливих викидів у навколишнє природне середовище і ніяк не зіставляючи обсяги негативних навантажень на природу з її компенсаційними можливостями.

Міністерства і відомства, як бюрократичні організації, керували своїми вузьковідомчими інтересами. Головною їх метою була максимізація валової продукції і меншою мірою підвищення якості продукції та продуктивності праці. Роботи в галузі охорони навколишнього середовища або взагалі не стимулювались, або винагороджувались вкрай незадовільно. Охорона природи та заходи по зменшенню шкідливих викидів у біосферу не вважались серйозною сферою. Загалом же при адміністративно-командній економіці держава невинуватено жорстко експлуатувала як людину, так і природу.

Залучення до народногосподарського обороту дедалі більших обсягів природних ресурсів, надмірна їх експлуатація, освоєння нових територій, причому на потужній, хоча й відсталій, техніко-технологічній базі, захоплення гігантськими проєктами природо-перетворення, суто технократичний підхід до природи та відомчо-бюрократичний до її охорони — ось що лежить в основі сучасної екологічної кризи, є її головними причинами.

Надмірне забруднення навколишнього середовища, неконтрольоване і нерегульоване використання природних ресурсів, зокрема водних, лісових тощо, значною мірою порушило самовідновлювальні та самовідтворювальні механізми природи, які визначали і зберігали якість навколишнього середовища. Зрозуміло, що це в свою чергу призвело до величезних соціальних і економічних втрат, пов'язаних з тією шкодою, яка завдається забрудненням природного середовища, вичерпанням, погіршенням і деградацією його ресурсів здоров'ю та життєдіяльності людей, матеріальним цінностям суспільства і, звичайно, самій природі.

Поступове нагромадження екологічних проблем, які протягом багатьох років не вирішувались, стало причиною переростання їх в екологічну кризу. Остання, за оцінками учених і спеціалістів різних галузей знань, охопила від $\frac{2}{3}$ до $\frac{4}{5}$ території України, і практично зачепила усі складові навколишнього природного середовища. Особливого загострення вона набула в індустріально розвинутих регіонах з інтенсивним сільськогосподарським виробництвом, що ґрунтується на застосуванні зрошення та хімізації землеробства. Це — Донбас, Криворіжжя, Придніпров'я, Прикарпаття, Причорномор'я та Приазов'я, а також райони, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС.

Отже, екологічна криза в Україні характеризується надзвичайно широкими масштабами і значною глибиною, оскільки не лише охопила усі складові біосфери, й спричинила майже незворотні деградаційні процеси, порушення екологічної рівноваги в

цілому ряді регіонів (басейни Азовського та Чорного морів, Полісся, Карпати тощо).

Крім того, нині екологічна криза поєднується із соціально-економічною, що, по суті, ускладнює цілеспрямований, ефективний та швидкий вихід і із першої, і із другої.

Згадаємо лише про деякі конкретні факти. По-перше, високий ступінь освоєності і експлуатації природних ресурсів, екстенсивне їх використання при значній концентрації технологічно відсталого індустріального й агропромислового виробництва, особливо екологічно небезпечних галузей і галузей із значними техногенними навантаженнями на природу, зумовили те, що сукупні навантаження всіх виробництв і населення на середовище проживання та природні ресурси в Україні приблизно у 15 разів вищі, ніж у середньому по інших регіонах колишнього СРСР. Це нині чи не найвищий рівень антропо-техногенних навантажень серед європейських держав.

Природа нашої країни перебуває під тотальним і дедалі зростаючим пресингом з боку людини та нераціонально організованого суспільного виробництва.

По-друге, до народногосподарського обороту залучені майже всі основні природні ресурси; повністю використовуються водні та лісові ресурси. У величезних масштабах видобуваються та переробляються мінерально-сировинні ресурси — до 5 % їх світового обсягу видобутку при тому, що Україна займає тільки 0,45 % загальної площі суші земної кулі. Що стосується найважливішого національного багатства нашої держави — земельних ресурсів, де висока питома вага чорноземних ґрунтів, то вони, на наш погляд, також нині експлуатуються понад усяку міру, нераціонально і по-хижацькому.

Стан земельних ресурсів, особливо сільськогосподарських угідь, викликає надзвичайне занепокоєння.

За даними науково-дослідних установ, за 1961—1991 рр. площа еродованої ріллі значно збільшилася і перевищила 13 млн га, що становить понад третину всіх орних земель України. Високими темпами зростають площі кислих орних земель — тепер їх 9 млн га, або 26,5 % ріллі. Перезволожені, заболочені, засолені та солонцюваті орні землі також невпинно розширюються і в цілому займають площу понад 5,5 млн га (17 % ріллі). Крім того, відбувається інтенсивна дегуміфікація сільськогосподарських угідь, тобто втрата ними гумусу. Так, лише за останні 20 років вміст гумусу в ґрунтах України зменшився в середньому майже на 15 %, що свідчить про зниження якості та різке погіршення екологічного стану земельних ресурсів. За таких умов не можна розраховувати на істотне підвищення врожайності вирощуваних сільськогосподарських культур.

По-третє, в Україні спостерігається дуже високий рівень за-

брудності навколишнього природного середовища, насамперед повітряного басейну, водойм і землі. Обсяг екологонебезпечних викидів в атмосферу об'єктами промисловості і енергетики у 1989—1991 рр. становив з розрахунку на душу населення приблизно 200 кг, а на 1 м² території — понад 18 т на рік. До цього треба додати чималу кількість токсичних викидів автомобільного та інших видів транспорту. Рівень шкідливих викидів у нас з розрахунку на душу населення майже у 2 рази і з розрахунку на 1 м² земельної площі — у 6 разів перевищує аналогічні показники в середньому по СНД. Український народ позбавлений здорових природних умов проживання, праці та відпочинку.

Окремо слід сказати про забруднення та деградацію водних ресурсів, втрату ними екологічних, рекреаційних властивостей і корисної біологічної продуктивності. Нині в Україні внаслідок надмірного залучення до народногосподарського обігу обмежених водних ресурсів, високих темпів зростання обсягів комунально-побутового, промислового й агропромислового водоспоживання і водовідведення, інтенсифікації, індустріалізації, гідромеліорації та хімізації сільського господарства майже в усіх внутрішніх водоймах, а також морських акваторіях нерідко рівень забруднення шкідливими речовинами (важкі метали, хімікати, пестициди, органіки тощо) у 15—20 разів і більше перевищують гранично допустимі концентрації.

Особливо загрозлива екологічна ситуація склалась у басейні Дніпра, куди надходить величезна кількість неочищених або недостатньо очищених промислових та комунально-побутових стоків, а також стоків з полів і ферм. Майже на всій території забруднені найбільш цінні водні ресурси — підземні. Все це різко погіршує їх якість, призводить до забруднення питної води, продуктів харчування.

Нарешті, такий стан водних ресурсів, який можна вважати критичним, є основною причиною зведення майже нанівець рибопроductивності водойм.

Отже, як бачимо, для України характерна своєрідна «екологічна експансія», тобто безконтрольне, нічим не виправдане напруження навантажень на навколишнє природне середовище, нерациональне використання природних ресурсів, які майже для всіх природокористувачів ще є безплатними. Будучи наслідком екстенсивного розвитку економіки, зростання матеріально-технічного потенціалу суспільного виробництва, посиленої хімізації та меліорації сільського господарства тощо, вона призвела не лише до екологічної кризи, забруднення і деградації природи, виснаження її ресурсів, а й до того, що на підтримання досягнутого рівня добробуту, обсягів виробництва, охорону та відтворення природних ресурсів, стабілізацію й поліпшення екологічної обстановки необхідно витратити дедалі більше енергії і ресурсів, які добуваю-

ться з навколишнього природного середовища. А це знову-таки збільшує тиск суспільства на природу.

Таким чином, держава і суспільство повинні інтенсивно вишукувати принципово нові напрями, способи і методи вирішення екологічних проблем, подолання екологічної кризи. З одного боку, слід прискорити реалізацію комплексу прогресивних екологобезпечних техніко-технологічних заходів, здатних забезпечити раціональну взаємодію суспільного виробництва з природним середовищем, контролювати і підтримувати на належному рівні його якість, зберігати екологічну рівновагу. З другого боку, потрібно розробити ефективний організаційно-економічний механізм природокористування і охорони навколишнього середовища, який стимулюватиме всіх природокористувачів вчасно та в повному обсязі здійснювати необхідні природоохоронні заходи, виділяти на такі цілі відповідні кошти тощо.

Для кожного підприємства і виробництва, підприємця чи приватного виробника має стати правилом вимога, щоб їх власна виробнича, економічна та науково-технічна діяльність не завдавала шкоди навколишньому природному середовищу, не була причиною погіршення його якості.

13.3. ПРИРОДНІ РЕСУРСИ, НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ОБ'ЄКТИ ВЛАСНОСТІ

Людина, яка є частиною природи, її розумним елементом, одночасно протистоїть їй як суб'єкт об'єкту, як активна перетворювальна і творча сила — царині своєї діяльності. Суспільство протягом свого історичного розвитку перетворило «дику» природу в «олюднену», тобто в засіб, провідника своїх цілей. Навколишнє природне середовище — це не лише місце проживання людини, а й сфера, де здійснюється вся виробнича діяльність, при цьому природні ресурси є засобом і предметом праці, джерелом виробничих та життєво необхідних ресурсів.

З соціально-економічної точки зору значення природного середовища та його ресурсів полягає в тому, що вони були і залишаються місцем і умовою життєдіяльності людини. Вони — фактор, який впливає на різні сторони суспільного виробництва і економічних відносин та визначає шляхи досягнення найважливіших соціально-економічних цілей. Щоб виробляти, люди вступають у певні зв'язки та відносини, і тільки у рамках цих суспільних відносин і зв'язків проявляється їх ставлення до природи, має місце виробництво. Навколишнє природне середовище з його конкретними природними ресурсами і умовами є об'єктивною основою і необхідною передумовою будь-якого суспільного виробництва.

З еколого-економічної точки зору природне середовище слід розглядати як систему з багатьма взаємозв'язками і взаємозалежностями, які не завжди можна достовірно визначити. Ця система ефективно діє лише за оптимальних умов, що потребує суворого дотримання допустимих меж змін і навантажень у комплексі природа — суспільство — виробництво. Для нормального його функціонування, крім природних умов і збереження відповідної екологічної рівноваги, потрібні певні затрати коштів і праці на природоохоронні заходи, від яких суспільство має одержувати максимальний екологічний, а зрештою, й соціально-економічний ефект.

Специфіка освоєної людиною природи полягає в тому, що, перше, вона вже належить до сфери, в якій відбувається виробничо-практична діяльність суспільства, і тим самим зазнає впливу соціально-економічних законів цього суспільства, форм і методів господарювання тощо. По-друге, навколишнє природне середовище і за подібних умов продовжує існувати та функціонувати на основі природних закономірностей — біологічних, хімічних, фізичних і т. д. Тобто в кожному продукті людської праці матеріалізовані як природно-екологічні, так і суспільно-економічні закономірності.

Характер природокористування, ефективність використання природних ресурсів і стан навколишнього середовища нині вирішальною мірою визначаються економічними інтересами різних суспільних верств населення, але у межах панівної форми власності на засоби виробництва. Соціально-економічні відносини, що зумовлюють форми розвитку продуктивних сил, є також тією суспільною рушійною силою, яка здатна ефективно вирішувати екологічні проблеми. Стан «олюдненого» навколишнього природного середовища, відтворення природних ресурсів, збереження екологічної рівноваги в тих чи інших природно-виробничих комплексах і господарських регіонах дедалі більше залежать від цілеспрямованого удосконалення системи соціально-економічних інтересів і пріоритетів, чіткої скоординованої дії всіх ланок суспільного виробництва і форм діяльності людини з урахуванням екологічних факторів, вимог та обмежень.

Оскільки процес суспільного виробництва з самого початку є, по суті, привласненням природи та її окремих ресурсів за умов конкретної соціально-економічної системи господарювання, то питання про відносини власності взагалі і на природні ресурси зокрема слід вважати одним із найважливіших у політичній економії.

Зауважимо, що соціалістична політекономічна наука завжди визнавала лише суспільну власність у сфері природокористування. Вона беззаперечно стверджувала, що саме державна (загальнонародна) форма власності на природні ресурси та об'єкти

породжує глибоку заінтересованість людини у раціональному й високоефективному використанні ресурсів навколишнього середовища, бережливому і дбайливому ставленні до природи. Саме така форма власності сприяє належному вирішенню як поточних, так і перспективних завдань по використанню, відтворенню, збереженню й охороні природних ресурсів.

Тому всі природні ресурси, всі об'єкти навколишнього природного середовища, як уже згадувалося, перебувають у виключній власності держави, є загальнонародним надбанням. Це положення закріплено і у законодавчих актах.

Однак практика, фактичний стан справ у так званому соціалістичному природокористуванні, загострення екологічних проблем і, нарешті, екологічна криза, що вибухнула в Україні у 80-х роках, вказують на те, що зазначені теоретичні постулати неправильні, бо був відсутній надійний організаційно-економічний механізм, який забезпечував би перетворення їх у життя. До речі, багато сучасних зарубіжних вчених вважають, що головна причина руйнування природи та забруднення навколишнього середовища в колишньому СРСР саме полягає в безроздільному пануванні державної власності на природні ресурси та й на всі засоби виробництва.

На думку відомого вченого, професора Гарвардського університету М. Голдмена, приватна власність — екологічно більш раціональний інститут господарювання, ніж державна. Економіка, яка функціонує на основі головним чином державної форми власності, відсутність конкретного носія прав власності завдають більшої шкоди навколишньому природному середовищу, ніж змішана економіка. В книзі «Шкідливі наслідки прогресу: забруднення навколишнього середовища в СРСР» він, зокрема, пише, що «відсутність приватної власності не дає змоги мати на узбережжі Грузії приватних землевласників, власників пляжів, які охороняли б їх. Саме завдяки цьому ніхто не перешкоджає збільшенню безплатного вивезення з них піску, гальки та інших матеріалів, необхідних для виробництва бетону».

Звичайно, сучасна дійсність несумісна ні з примітивним тлумаченням екологічних проблем, ні з тривіальними відповідями на запитання, як їх розв'язувати.

Справді, суперечності у взаємовідносинах природи і суспільства нині досить складні і самі по собі ніяк зникнути не можуть. Навпаки, з просуванням далі по шляху «розвинутого соціалізму» загострювалась, а не усувалась проблема соціального відчуження працівників від суспільної власності як на природні ресурси, так і на засоби виробництва. Ця форма власності в останні десятиріччя призвела до розбазарювання, безконтрольного й нераціонального використання відомствами і місцевими органами влади національного багатства держави, оскільки, по суті, останнє було ні-

чийм, безплатним і не мало реального господаря. За таких умов, коли інтереси держави та суспільства, колективу й окремого працівника майже не збігаються або значною мірою розходяться, не могло бути й мови про дотримання якихось екологічних нормативів, критеріїв, вимог та обмежень.

Сьогодні безперечною є істина, що навколишнє природне середовище уже перестало бути невичерпним джерелом дарових ресурсів і благ. Суспільство дедалі реальніше і сильніше відчуває їх обмеженість, а окремих — навіть вичерпання і неможливість поповнення при одночасному зростанні забрудненості й деградації природного середовища. Все це висуває на перший план завдання: перетворюючи природні ресурси і процеси в елемент виробництва, у зміст власної діяльності, людина повинна дбати про них, турбуватися про їх відтворення та збереження, підтримувати в належному стані або навіть поліпшувати природне середовище. Зрештою, треба намагатися та докладати зусиль і коштів до того, щоб внаслідок інтенсивної виробничої діяльності суспільства не порушувались закони біосфери, щоб, як зазначав ще К. Маркс, людина діяла лише так, як діє сама природа.

Отже, нині держава і суспільство, здійснюючи демонтаж адміністративно-командної системи економіки, докорінне реформування відносин власності шляхом роздержавлення та приватизації, повинні не забувати про екологію і дбати про те, щоб її інтереси не тільки не постраждали, а, навпаки, були створені якісно нові умови для ефективного подолання екологічної кризи. Звідси виникає ряд принципових питань. Як необхідно вдосконалювати відносини власності у сфері екології в зв'язку з переходом до ринкової економіки? Чи здатні ринкові механізми ефективно вирішувати екологічні проблеми, коли їх повною мірою перенести (чи поширити) на сферу природокористування та охорони навколишнього середовища? Нарешті, якими мають бути ринкові механізми розв'язання екологічних проблем, зважаючи на гостру екологічну ситуацію, що склалася в Україні?

При цьому треба відмітити ще один момент, а саме: тісний взаємозв'язок і взаємозалежність екологічної кризи з економічною. Крім того, має місце й накладання однієї кризи на другу, що в цілому збільшує негативні соціально-економічні та екологічні наслідки.

Таким чином, і з екологічної, і з економічної кризи необхідно виходити одночасно. Якщо не взятися тепер за вирішення екологічних проблем, за кардинальне оздоровлення навколишнього середовища, то соціально-економічні реформи завтра можуть виявитися непотрібними.

Намічувані докорінні соціально-економічні реформи в Україні відкривають широкі можливості для становлення нових форм власності у сфері екології, зокрема приватної, яка повинна, на

нашу думку, по-перше, бути узаконеною, а по-друге, набути значного поширення. Досвід країн з ринковою економікою свідчить, що там питома вага приватної власності на природні ресурси і об'єкти досить значна. Вона забезпечує більш сприятливі умови для природозбереження, раціонального використання природних ресурсів, ніж державна.

Якщо ж говорити точніше, то тут важливу роль відіграють і форми власності на природні ресурси та об'єкти, і правильна екологічна й економічна політика держави в галузі природокористування.

Власність — це чи не найважливіший економічний фактор і важіль. Вона змінює мислення людини, розуміння і бачення нею реального світу. Власність, особливо приватна, означає відповідальність людини перед собою, своїми нащадками і, зрештою, перед суспільством. Бо якщо людина неспроможна в умовах ринкових відносин розумно розпоряджатися своєю власністю, не буде її берегти та примножувати, то завтра може її втратити. Це однаковою мірою стосується приватної власності як на засоби виробництва, так і на природні ресурси, оскільки право людини на власність є основним, даним природою правом людини.

Тому нині мова повинна йти не про юридичне визнання чи заборону приватної власності, а про законодавчі та економічні механізми її становлення і регулювання, в тому числі й у сфері екології.

Звичайно, не всі природні ресурси й об'єкти, екологічні блага можна приватизувати і включити до сфери ринкових відносин. До тих із них, на які неможлива власність у будь-якій формі, належать повітряний басейн, світовий океан, чистота навколишнього середовища тощо. Вони колективно споживаються і можуть бути лише в колективній власності усього людства. Проте у певних межах може мати місце приватна власність на обмежене навколишнє природне середовище, яке охоплює конкретна земельна ділянка, що знаходиться у приватній власності, наприклад, фермера. Адаже на такий земельний ділянку, як правило, є водні об'єкти, ліс та інші природні ресурси.

Право кожного члена суспільства на власність взагалі й на приватну зокрема, як відомо, буде реалізоване в Україні у найближчі роки відповідно до концепції та програми роздержавлення і приватизації, затверджених Верховною Радою. На поверненні народів державної власності, передачі громадянам державного майна, природних багатств (наприклад, землі) повинна відбитися насамперед соціальна спрямованість ринкових реформ. Власність кожної людини, створення значної кількості власників необхідно розглядати (і це чи найважливіше з точки зору економіки), з одного боку, як головну передумову переходу до дійсно ринкових відносин, а з другого — як гарантію стабільності суспільства,

його заінтересованості у вискоєфективному використанні, збереженні та примноженні власності. Людина, що має свій дім і земельну ділянку, які вона завжди може передати або заповісти своїм дітям, продати і т. п., людина, що володіє акціями чи іншими фінансовими активами, об'єктивно заінтересована у примноженні своєї власності, в стабільності держави, соціальній та національній згоді.

Процеси роздержавлення і приватизації земельних ресурсів, що є найголовнішим засобом виробництва у сільському господарстві, зумовляють створення якісно нової ситуації у сфері природокористування. Людина завжди ставилась до об'єктивних природних умов, до природного середовища, в якому здійснюється процес праці, виробничий процес, як до своїх власних. Тому намічувані заходи по приватизації — це важливий крок у напрямі повернення людині прав власника природних ресурсів, зокрема землі.

Треба реально, де-факто передати землю у власність тим, хто нею хоче володіти і вміє її раціонально й ефективно використовувати, тим, хто дбатиме про примноження родючості ґрунтів та охорону земельних ресурсів в інтересах усього суспільства.

Крім того, згодом у приватній і колективній власності, на нашу думку, можуть бути лісові масиви, внутрішні водойми та деякі інші природні ресурси й об'єкти. Основна проблема полягає в тому, яку частку природних ресурсів, особливо земельних, доцільно і необхідно приватизувати. Однак її вирішення — справа майбутнього. До речі, у США землекористування характеризується переважанням приватної форми власності на землю. Структура розподілу земельних ресурсів за видами володіння протягом останніх шести десятиліть тут залишається майже незмінною. На приватну власність припадає 58 % всієї території країни. Великим землевласником є держава в особі федерального уряду — 34 % всієї площі, а частка штатів і муніципалітетів не перевищує 6 %.

Розподіл земель, що знаходяться під пасовищами і лісами, за формами власності дещо інший: питома вага державної власності становить відповідно близько 33 і 42 %.

Роздержавлення і приватизацію природних ресурсів слід розглядати як дальше поглиблення економічних реформ, поширення ринкових механізмів на сферу екології. Це в свою чергу вимагає створення принципово нової системи організації управління природокористуванням та охороною навколишнім природним середовищем, контролю за його станом, а також застосування ефективних економічних важелів регулювання екологічних відносин. Безумовно, що як приватна, так і колективна форма власності покладає велику відповідальність на власників і підприємців за своєчасне вирішення екологічних проблем. При цьому основна вага у

здійсненні природоохоронних заходів з центру переноситься безпосередньо на місця, на конкретного власника, підприємця чи товаровиробника. Але щоб ці останні все ж не намагалися «курвати» якомога більше від природи, підвищуючи свої прибутки за рахунок економії на запобіжних заходах, держава повинна мати відповідний організаційно-економічний механізм.

13.4. ШЛЯХИ І МЕХАНІЗМИ ВИРІШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ В УМОВАХ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

Більшість проблем у сфері екології ще й досі залишаються практично не вирішеними. Система організації управління природокористуванням, охороною навколишнього середовища, контролю за цими процесами, що формувалась за умов планової економіки і державної власності на природні ресурси та об'єкти, виявилась неспроможною здійснювати ефективне екологічне регулювання розвитку продуктивних сил суспільства. Загальний недолік цієї системи полягає в тому, що вона спиралась переважно на суцільно адміністративні та планові важелі регулювання природокористуванням і охороною навколишнього середовища з метою досягнення певних споживчих цілей. Крім того, вона не була комплексною, а являла собою розосереджені між міністерствами та відомствами і майже не зв'язані функціонально окремі ланки управління компонентами природного середовища та найбільш важливими його ресурсами.

Отже, виникає питання: як діяти в сфері екології на сучасному етапі, особливо зважаючи на проведення докорінних соціально-економічних реформ? Тут можливі два варіанти. Перший — можна йти по шляху модернізації та удосконалення існуючої системи управління, а другий — створити принципово нову систему управління та контролю в сфері екології, яка б повною мірою включала й ринкові механізми. На наш погляд, другий варіант має ряд істотних переваг, бо саме ринок може бути використаний для ефективного обмеження руйнівної дії суспільства на навколишнє природне середовище через товарно-грошові відносини, які діють гнучко, скрізь і автоматично. Досвід країн з ринковою економікою переконує в тому, що ринкові механізми забезпечують більш сприятливі умови для природозбереження, ніж жорстке адміністративне примушування.

Тому, незважаючи на всі труднощі економічного, науково-технічного і соціального порядку, необхідно зосередити увагу на розробці та формуванні принципово нової системи регулювання взаємовідносин між суспільством і природою. Вона повинна ґрунтуватися на сучасній екологічній політиці держави і включати орга-

нізаційно-економічні важелі ринкового типу, здатні прискорити вирішення гострих екологічних проблем. Якщо ми хочемо жити в нормальному природному середовищі, харчуватися доброякісними продуктами, пити чисту воду і дихати незабрудненим повітрям, необхідно негайно приступити до реалізації широкомасштабного комплексу природоохоронних заходів.

Оскільки за умов планової адміністративно-командної економіки не вдалося зупинити нарощування екологічних суперечностей, загострення екологічної кризи та поліпшити стан справ з охороною навколишнього середовища, залишається надіятися на ринкові механізми. Саме вони значною мірою забезпечили не лише досягнення високого рівня добробуту і соціального розвитку, а й подолання екологічної кризи в усіх країнах Західної Європи, Північної Америки та деяких азіатських державах.

Однак і при цьому необхідне опосередковане та безпосереднє державне регулювання економіки з метою збереження навколишнього природного середовища в чистоті, запобігання деградації, вирішення назрілих екологічних проблем. Сугубо ринкових способів і методів розв'язання екологічних суперечностей, мабуть, не може бути, бо їх ніде у світі немає. У тих же індустріально розвинутих країнах Заходу, тобто там, де вперше в 60-х роках зустрілися з гострою екологічною кризою, саме державні структури і централізовані урядові субсидії відіграли вирішальну роль у подоланні цієї кризи протягом досить-таки короткого періоду — за одне-півтора десятиріччя.

Наприклад, у США національні екологічні програми, які інтенсивно почали реалізовуватися з кінця 60-х років, ґрунтувалися і нині ґрунтуються на досить широкій адміністративно-правовій та фінансовій участі держави. Це дало змогу протягом 1970—1985 рр. зменшити викиди в атмосферу окисів сірки на 26 %, окису вуглецю — на 32, летких органічних сполук — на 22 і твердих часток — майже на 60 %. У багатьох штатах поліпшилася якість води в річках і озерах, помітно знизилася їх бактеріальне забруднення, концентрація свинцю, кадмію та інших найбільш небезпечних хімічних речовин.

На охорону природи в 70-х роках, які в американській літературі називають екологічним десятиріччям, було спрямовано понад 500 млрд дол. фінансових ресурсів держави, приватних компаній і споживачів. За підрахунками американського вченого А. Фрімана, середньорічні вигоди тільки від 20%-ного зменшення забруднення повітряного басейну за 1970—1978 рр. становили приблизно 18 млрд дол., у тому числі внаслідок зниження смертності та захворюваності населення — 14 млрд дол.

Державний сектор економіки, управлінські органи в згаданих країнах за допомогою спеціальних підойм безпосереднього впливу на підприємств, керівників великих монополій і концернів зумили

забезпечити перерозподіл коштів та прибутків на користь реалізації заходів екологічного призначення. Щоправда, і тут держава, незважаючи на виняткову важливість і терміновість вирішення екологічних завдань, не йшла на те, щоб завдати шкоди механізмам ринкових відносин. Якщо державні та урядові структури намагаються робити більше, ніж це зумовлюється інтересами ринкової економіки, то, якими б високими і соціально значущими цілями вони не керувалися, у кінцевому рахунку може відбутися деформація саморегульованих ринкових процесів, а отже, зниження темпів зростання ефективності виробництва, поява диспропорцій тощо. А це в майбутньому негативно позначиться на розв'язанні соціально-економічних, науково-технічних і, звичайно, екологічних проблем.

Екологізований, якщо можна так висловитися, ринок повинен бути регульований суспільством. Посилення ринкових економічних регуляторів раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища за допомогою впровадження відповідних науково обґрунтованих екологічних платежів, систем оподаткування та пільг, економічних виплат і стимулів поряд з реалізацією державних програм природоохоронних заходів, безперечно, приведуть до позитивних зрушень у справі оздоровлення навколишнього природного середовища та раціоналізації використання, відтворення та охорони його ресурсів у всіх галузях і сферах народного господарства. Тому на сучасному етапі розвитку України та становлення ринкової економіки необхідно поєднувати ринкові і державні планово-фінансові механізми регулювання та вдосконалення природокористування й охорони навколишнього середовища.

Економічний механізм реалізації природоохоронних заходів, екологізації суспільного виробництва і досягнення екологічної безпеки населення в умовах формування ринкової економіки повинен включати системи платежів за використання (або користування) природних ресурсів й забруднення навколишнього середовища (або погіршення його якісних показників) та спеціального оподаткування і фінансових пільг для виробників-природокористувачів та природозабруднювачів. Це, зокрема, платежі за право користування природними ресурсами, плата за відтворення та охорону природних ресурсів (якщо зазначені заходи здійснюються державою або спеціалізованими підприємствами, фірмами й організаціями); компенсаційні платежі за вибуття (вилучення) природних ресурсів з цільового використання або погіршення їх якості, зумовлене діяльністю того чи іншого підприємства, організації, окремого товаровиробника; платежі за викиди, скидання (а також розміщення або захоронення) забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище; додатковий податок (так званий екоподаток) з прибутку підприємств, фірм, окремих товаровиробників, які

випускають продукцію із застосуванням екологонебезпечних, природозабруднюючих видів техніки і технології; система пільг по оподаткуванню прибутків підприємств та виробників або наданню їм кредитів у тих випадках, коли вони здійснюють природоохоронні заходи за рахунок власних коштів.

Водночас доцільно піднести роль і значення штрафних санкцій та інших економічних важелів за порушення правил, норм і вимог раціонального природокористування, перевищення лімітів допустимого використання природних ресурсів і викидів (скидів) забруднюючих речовин у навколишнє середовище, особливо у повітряний басейн і водойми, недотримання інших екологічних нормативів, стандартів тощо. З цією метою повинні бути розроблені й прийняті відповідні законодавчі акти і нормативні документи, які дозволили б перевести природокористування та охорону навколишнього середовища на принципово нові механізми ринкового типу. Вони повинні бути основою, критеріями регулювання з боку державних органів будь-якої виробничої діяльності з урахуванням екологічних факторів.

До речі, один з найвідоміших представників західної політичної економії Дж. К. Гелбрейт вважає, що захист навколишнього природного середовища, регулювання відносин природокористування стає надзвичайно важливим завданням законодавства. На його думку, планування в галузі природоохоронної діяльності неминуче, і будь-який державний орган повинен мати ефективний апарат планування заходів у сфері охорони навколишнього середовища¹.

В зв'язку з цим необхідно створити відповідні державні та місцеві регулюючі органи, подібні, наприклад, до організованого в 1971 р. Агентства по охороні навколишнього середовища США. Їх завдання — здійснення екологічного регулювання згідно з механізмом реалізації законодавчих актів у сфері екології. Такі органи мають бути наділені широкими правами контролю, проведення екологічної експертизи та прийняття конкретних рішень і відповідати за свої дії лише перед законом. Зауважимо, що кількість працівників Агентства по охороні навколишнього середовища США, до якого входять центральний апарат і відділення в кожному штаті, у середині 80-х років становила майже 10 тис. чол., а річний обсяг фінансування лише з федерального бюджету — понад 1 млрд дол.

Таким чином, можна зробити кілька узагальнюючих висновків. По-перше, досягнення екологічної безпеки населення на основі здійснення широкого комплексу природооздоровчих заходів належить сьогодні до пріоритетних завдань. По-друге, гострота еко-

логічної кризи в Україні вимагає комплексного підходу до розв'язання екологічних проблем, насамперед всебічної екологізації суспільного виробництва та забезпечення сталого еколого-економічного його функціонування. По-третє, при переході до ринкової економіки, реформуванні відносин власності необхідно домагатися того, щоб при цьому не постраждали інтереси екології, а були створені сприятливі умови для ефективного вирішення гострих екологічних проблем за рахунок оптимального поєднання ринкових механізмів, планових і адміністративних важелів екологічного регулювання соціально-економічного розвитку країни.

¹ Гелбрейт Дж. Экономические теории и цели общества. М.: Наука, 1976. С. 365—366.

ЗМІСТ

До читачів (П. Т. Саблук)	3
Вступ (В. В. Юрчишин)	5
Розділ 1. Теоретичні основи власності та методологія її приватизації (О. М. Онищенко)	10
1.1. Суть і форми власності	10
1.2. Загальнометодологічні засади роздержавлення і приватизації власності (О. М. Онищенко, В. В. Юрчишин)	18
1.3. Концептуальний аспект роздержавлення власності на землю	30
1.4. Напрями вдосконалення механізму формування колективної і приватної власності на землю	39
Розділ 2. Соціально-економічні та психологічні аспекти власності (В. В. Юрчишин)	48
2.1. Власність як загальнолюдська цінність	48
2.2. Власність у системі ринку	51
2.3. Власність і багатотрудність	55
2.4. Психологічні аспекти розвитку відносин власності та формування власників	59
2.5. Соціальні передумови та наслідки приватизації (Л. О. Шепотько)	61
Розділ 3. Власність у системі економічного механізму та наслідки приватизації (П. Т. Саблук)	68
3.1. Визначальна роль відносин власності у формуванні економічного механізму	68
3.2. Власність в умовах реформування внутрішньогосподарських відносин	77
3.3. Основні напрями підвищення ролі відносин власності в удосконаленні економічного механізму	84
Розділ 4. Організація та методика приватизації власності колективних сільськогосподарських підприємств (В. В. Юрчишин, О. М. Онищенко, П. І. Гайдуцький, І. Ф. Баланюк, О. М. Бородіна, Л. В. Романова)	90
4.1. Мета і завдання приватизації в колективних сільськогосподарських підприємствах	90

4.2. Методичні основи приватизації	94
4.2.1. Право на пай	95
4.2.2. Пайовий фонд майна	97
4.2.3. Різновиди паїв	100
4.2.4. Розрахунковий період для обчислення базових паїв	101
4.2.5. Критерій трудового внеску	102
4.2.6. Індексація заробітку	104
4.2.7. Коефіцієнт трудового внеску	106
4.2.8. Обчислення паїв	108
4.2.9. Процентні ставки (дивіденди)	108
4.2.10. Вилучення паїв і дивідендів	110
4.3. Організація роботи по приватизації	112
4.4. Варіанти паювання майна колгоспів (П. І. Гайдуцький)	113
4.5. Методичні основи визначення вартості основних засобів при приватизації (Г. М. Підлісецький)	123
Розділ 5. Досвід приватизації майна в колективних сільськогосподарських підприємствах	128
5.1. Реформування відносин власності у Львівській області (М. В. Гладій)	128
5.2. Деякі організаційні положення паювання у Костопільському районі Рівненської області (Г. І. Бортник, О. М. Бородіна)	134
5.3. Організація і ефективність паювання в корпорації «Липівки» (М. Є. Мельник)	139
5.4. Перетворення у відносинах власності в агрофірмі «Нива» Черкаської області (О. А. Мироненко)	144
5.5. Особливості паювання в колгоспі ім Леніна Хустського району Закарпатської області (О. М. Бородіна, Л. В. Романова)	149
5.6. Короткий історичний огляд розвитку відносин власності у сільському господарстві (Ю. В. Ковбасюк)	154
Розділ 6. Приватизація майна в державному секторі АПК (В. В. Юрчишин, О. М. Онищенко, П. І. Гайдуцький, Л. В. Романова, О. М. Бородіна)	160
6.1. Вихідні основи роздержавлення і приватизації	160
6.2. Організаційно-методичні основи приватизації майна державних підприємств АПК	167
6.3. Організаційні підходи до оренди промислового підприємства з правом викупу (В. М. Саєнко)	176
6.4. Деякі дискусійні питання реформування відносин власності (О. І. Пилипенко)	180

Розділ 7. Реформування відносин власності у переробних галузях АПК (П. П. Борщевський, М. Д. Скоповський, Н. М. Скипенко)	187
7.1. Особливості перетворень у відносинах власності у переробній промисловості	187
7.2. Досвід роздержавлення на переробному підприємстві	194
Розділ 8. Перетворення у відносинах власності в агросервісних підприємствах	199
8.1. Особливості приватизації об'єктів інженерно-технічної служби (В. Г. Більський, Я. Т. Гацура)	199
8.2. Реформування кооперативної власності міжгосподарських підприємств та організацій (М. І. Кісіль, П. І. Стецюк)	208
8.3. Альтернативний варіант приватизації власності міжгосподарських підприємств (О. М. Бородіна)	216
8.4. Перші підходи до приватизації комунальної власності на селі (П. О. Лайко)	220
Розділ 9. Акціонерні відносини власності (П. І. Гайдучий)	226
9.1. Акції у системі відносин власності	226
9.2. Організація акціонерних товариств	230
9.3. Створення акціонерного товариства шляхом приватизації державного підприємства	234
9.4. Практика створення і діяльності аграрно-виробничого акціонерного товариства (М. О. Дейкало)	237
Розділ 10. Відносини власності на землю (М. М. Федоров, В. Я. Месель-Веселяк, І. А. Розумний)	241
10.1. Власність на землю: суть і форми	241
10.2. Земельні відносини	244
10.3. Земельна реформа: організаційні і правові аспекти	252
Розділ 11. Деякі підсумки і проблеми дальшого розвитку перетворень у відносинах власності	260
11.1. Перші узагальнення і оцінки (В. В. Юрчишин)	260
11.2. Концептуальні положення поглиблення розвитку відносин власності (В. Д. Гревцов)	267
11.3. Формування власності в особистих підсобних господарствах (Л. В. Романова)	273

Розділ 12. Управління та організація виробництва в умовах перетворень у відносинах власності	283
12.1. Особливості формування системи управління в нових умовах (В. В. Юрчишин)	283
12.2. Управління в умовах конкурентного ринку (В. П. Пелішенко)	287
12.3. Розвиток менеджменту і маркетингу (И. С. Завадський)	294
12.4. Власність і організація виробництва (В. В. Юрчишин)	305
12.5. Організація асоціації по виробництву, переробці та реалізації м'яса (В. В. Смалюшок)	315
12.6. Бізнес-план (О. М. Бородіна)	318
Розділ 13. Власність і екологія (В. М. Трегобчук)	325
13.1. Екологія, екологічна безпека, екологізація: короткий зміст понять	326
13.2. Суть, причини і негативні соціально-економічні наслідки екологічної кризи	331
13.3. Природні ресурси, навколишнє середовище як об'єкти власності (В. М. Трегобчук, О. П. Веклич)	335
13.4. Шляхи і механізми вирішення екологічних проблем в умовах ринкових відносин	341

Наукове видання

Юрчишин Володимир Васильович,
Онищенко Олексій Мусійович,
Саблук Петро Трохимович та ін.

**ВЛАСНІСТЬ
У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ**

За редакцією
Юрчишина Володимира Васильовича,
Саблука Петра Трохимовича

Київ, «Урожай»

Зав. редакцією І. І. Оржехівська
Редактори Р. В. Дейнега, С. А. Тарелкіна
Художник обкладинки О. М. Балюн
Художній редактор М. М. Халява
Технічний редактор Н. Д. Кобзар
Коректор Є. Я. Філіппова

НБ ПНУС

652477

Здано на складання 01.02.93. Підписано до друку 25.03.93. Формат 60×84/16.
Папір друк. № 2. Гарнітура літ. Друк високий. Ум. друк. арк. 20,46. Ум. фарб.-
відб. 20,46. Обл.-вид. арк. 24,33. Зам. № 3—313.

Орден «Знак Пошани» видавництво «Урожай»,
252035, Київ-35, вул. Урицького, 45.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкинг», 252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Власність у сільському господарстві / В. В. Юрчишин,
В58 О. М. Онищенко, П. Т. Саблук та ін.; За ред. В. В. Юр-
чишина, П. Т. Саблука.— К. : Урожай, 1993.— 352 с.
ISBN 5-337-01442-0.

У книзі вперше в Україні розглянуто проблеми власності в сільському господарстві. У ній розкриваються методологічні, методичні й організаційні засади роздержавлення і приватизації в державних та колективних сільськогосподарських підприємствах, а також підприємствах і організаціях агросервісного призначення. Узагальнено досвід сільськогосподарських підприємств недержавного сектора по приватизації (персоніфікації) власності на пайовій основі.

Розрахована на виробників, науковців, студентів сільськогосподарських вузів і технікумів.

В 3701000000—075
204—93 Без оголошення

ББК 65.9(4УКР)32+65.32